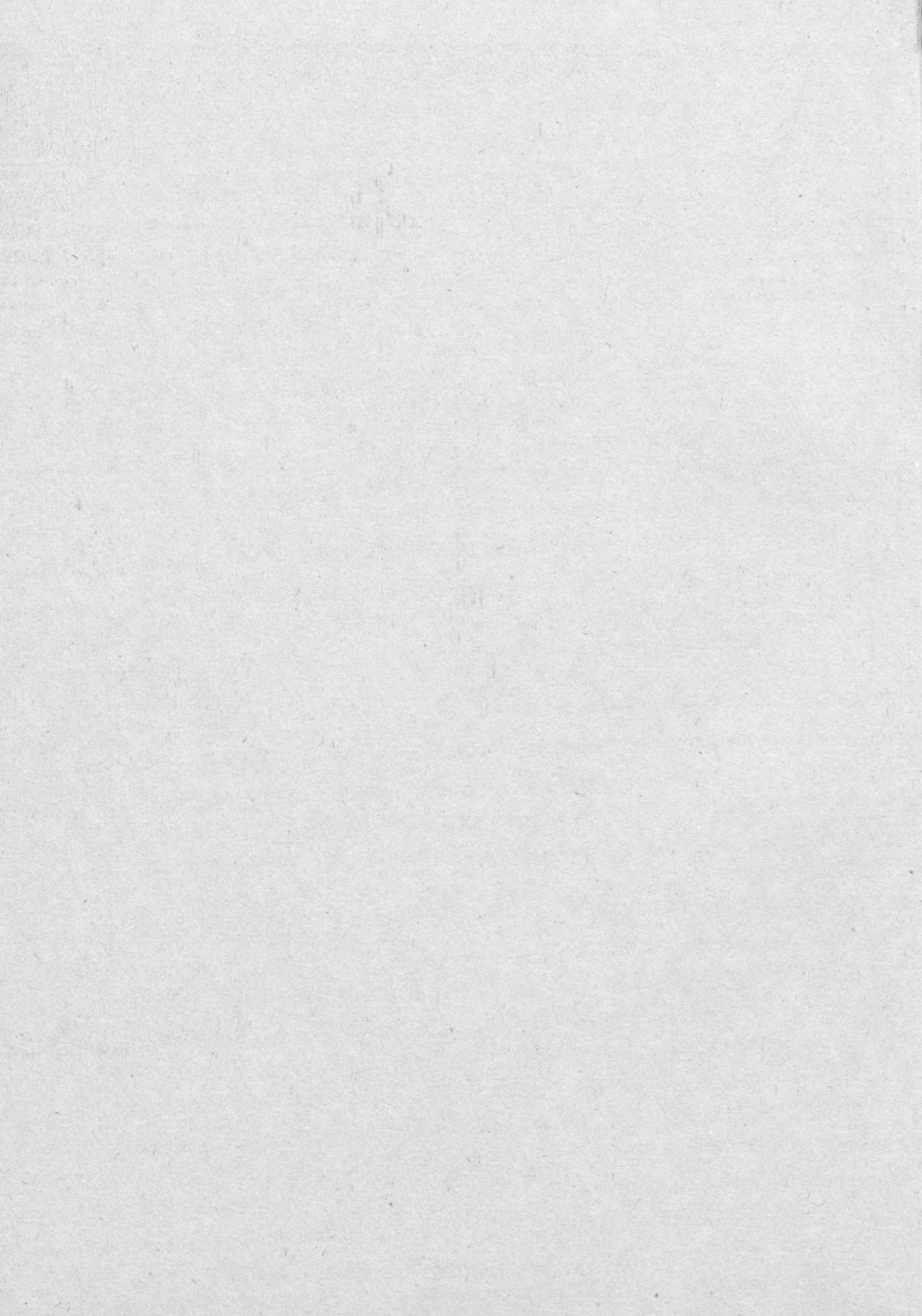

कक्षा १०

शिक्षा शिक्षा शिक्षा

(ऐटिछक)

प्रकाशक

नेपाल सरकार

शिक्षा मन्त्रालय

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र

सानोठिमी, भक्तपुर

प्रकाशक:

नेपाल सरकार

शिक्षा मन्त्रालय

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र

सानोठिमी, भक्तपुर ।

© पाठ्यक्रम विकास केन्द्र २०६४

यस पाठ्यपुस्तकसम्बन्धी सम्पूर्ण अधिकार पाठ्यक्रम विकास केन्द्र र मुद्रकमा निहित रहेको छ । लिखित स्वीकृतबिना यसको पूरै वा आंशिक भाग हुबहु प्रकाशन गर्न, परिवर्तन गरेर प्रकाशन गर्न, कुनै विद्युतीय साधन वा अन्य प्रविधिबाट रेकर्ड गर्न र प्रतिलिपि निकाल्न पाइनेछैन ।

प्रथम संस्करण २०५७

परिमार्जित संस्करण २०६३

परिमार्जित संस्करण २०६४

पुनर्मुद्रण २०६५

पुनर्मुद्रण २०६६

पुनर्मुद्रण २०६७

पुनर्मुद्रण २०६८

मुद्रण: जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेड, सानोठिमी भक्तपुर ।

मूल्य रु : ५९।३०

तपाईंको पुस्तकमा छपाइप्रविधिसम्बन्धी कुनै त्रुटि फेला परेमा उक्त पुस्तक जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेड वा नजिकको साझा प्रकाशनबाट साट्न सक्नुहुनेछ ।

• जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र लिमिटेड

पाठ्यपुस्तकसम्बन्धी पाठकहरूका कुनै पनि प्रकारका टिप्पणीहरू भएमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सम्पादन तथा प्रकाशन शाखामा पठाइदिनुहुन अनुरोध छ । पाठकहरूबाट आउने टिप्पणीहरूलाई यो केन्द्र स्वागत गर्दछ ।

हात्तो मनाइ

समाजको आवश्यकता, सिकारुको माग, समसामयिक परिवर्तन तथा सिकाइ प्रविधिको नवीनता आदिका आधारमा विद्यालयस्तरका पाठ्यपुस्तकहरूमा समयसापेक्ष परिवर्तन हुँदै आएको छ । शिक्षाले विद्यार्थीहरूमा लोकतान्त्रिक मान्यताअनुरूप उदात्त भावना प्रस्फुटित गराई देशलाई आवश्यक हुने मानवीय स्रोत र साधनको विकास गरी प्रतिस्पर्धापूर्ण जीवनयापन गर्न सक्ने दक्ष, सुशील, कर्तव्यनिष्ठ र सकारात्मक सोच भएका नागरिक सिर्जना गर्न सक्नुपर्दछ । यसैअनुरूप मानव संसाधनको उत्पादनका लागि पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकलाई समयानुकूल बनाउने क्रममा यो पुस्तक तयार गरिएको हो ।

वि.सं. २०५७ सालमा डा. मनप्रसाद वाग्ले, प्रेमनारायण अर्याल, लेखनाथ पौडेल र हरि गौतमद्वारा लेखन तथा परिमार्जन भएको प्रस्तुत पाठ्यपुस्तकलाई माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम २०६४ अनुरूप डा. भरतविलास पन्त, चन्द्रबहादुर श्रेष्ठ, आनन्द पौडेल, बलराम अधिकारी, सम्भना वस्न्यात, विष्णुप्रसाद अधिकारी रहेको कार्यदलबाट परिमार्जन गरी यस रूपमा विकास गरिएको हो । यस पाठ्यपुस्तकको विकासका क्रममा शिक्षक, प्राध्यापक र विषयविज्ञबीच अन्तरक्रिया गराई प्राप्त रायसुझावसमेतका आधारमा अद्यावधिक गरी विद्यार्थीमुखी, अभ्यासमुखी र त्रुटिरहित बनाउने अधिकतम प्रयत्न गरिएको छ । यो पाठ्यपुस्तक विकास कार्यमा हरिबोल खनाल, शम्भुप्रसाद दाहाल एवम् विषय समितिका अन्य सदस्यसमेतको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । यसको भाषा सम्पादन लोकप्रसाद पण्डितबाट र कम्प्युटर टाइप तथा लेआउट डिजाइन अभय श्रेष्ठबाट भएको हो ।

पाठ्यपुस्तक शिक्षणसिकाइ प्रक्रियाको महत्त्वपूर्ण सहयोगी साधन हो । अनुभवी शिक्षक र जिज्ञासु विद्यार्थीले पाठ्यक्रमद्वारा लक्षित विषयवस्तुलाई विविध स्रोत र साधनको उपयोग गरी अध्ययन एवम् अध्यापन गर्न सक्छन् । विभिन्न कारणहरूले गर्दा सबै विद्यालयहरूमा सहायक पाठ्यसामग्री सजिलै उपलब्ध नहुँदा शिक्षणसिकाइ पाठ्यपुस्तकमाथि अत्यधिक रूपमा निर्भर रहनु परेको देखिन्छ । कुशल शिक्षकमा पाठ्यपुस्तकका नमुना विषयवस्तु र अभ्यासका आधारमा अन्य रचना गर्न सक्ने क्षमता हुने हुँदा सम्बन्धित विषय शिक्षकले आवश्यकताअनुसार अभ्यास गराउनुहुने छ भन्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

प्रस्तुत पाठ्यपुस्तक सकेसम्म स्तरयुक्त बन्न सकोस् भनी प्रशस्त प्रयास गरिएको छ । तथापि पाठ्यपुस्तकमा हुनुपर्ने विषयवस्तु, भाषाशैली, प्रस्तुति, चित्राङ्कन आदि पक्षमा कमीकमजोरी रहेका हुन सक्छन् । तिनको सुधारका लागि शिक्षक, अभिभावक, विद्यार्थी एवम् सम्पूर्ण पाठकहरूको समेत महत्त्वपूर्ण भूमिका रहने गर्छ । अतः सम्बद्ध सबैको रचनात्मक सुझावका लागि पाठ्यक्रम विकास केन्द्र सम्पूर्ण शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक तथा विशेषज्ञहरूमा हार्दिक अनुरोध गर्दछ ।

शिक्षा मन्त्रालय
पाठ्यक्रम विकास केन्द्र

Blank Page

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
1215 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637
TEL. 733-4331

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
1215 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637
TEL. 733-4331

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
1215 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637
TEL. 733-4331

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
1215 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637
TEL. 733-4331

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
1215 EAST 58TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637
TEL. 733-4331

विषयसूची

एकाइ	शीर्षक	पृष्ठसङ्ख्या
एकाइ १	शिक्षाको परिचय	१-९
	१.१ शिक्षाको स्वरूप	१
	१.२ शिक्षाका वैकल्पिक पद्धतिहरू	४
	१.३ शिक्षामा आधुनिक चिन्तन	६
एकाइ २	नेपालमा शिक्षा विकासका लागि भएका प्रयासहरू	१०-३२
	२.१ २००७ देखि २०२७ सम्मको शिक्षा पद्धति	१०
	२.२ २०२८ देखि २०४६ सम्मको शिक्षा पद्धति	१५
	२.३ २०४७ देखि हालसम्मको शिक्षा पद्धति	२२
एकाइ ३	बालविकास	३३-६३
	३.१ बालविकासको वैयक्तिक भिन्नता	३३
	३.२ पूर्वबाल्यावस्था	३५
	३.३ उत्तरबाल्यावस्था	४४
	३.४ यौवनावस्था	५२
	३.५ बालविकासमा प्रभाव पार्ने तत्वहरू	५८
एकाइ ४	पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्री	६४-८०
	४.१ विद्यालय तहको वर्तमान पाठ्यक्रम	६४
	४.२ पाठ्यपुस्तक परिचय	७१
	४.३ असल पाठ्यपुस्तकका गुणहरू	७२
	४.४ पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको सम्बन्ध	७४
	४.५ पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको प्रभावकारी कार्यान्वयन	७६
	४.६ शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग	७८
	४.७ सन्दर्भ सामग्रीको प्रयोग	७९
एकाइ ५	शैक्षिक योजना र कक्षाकोठा व्यवस्थापन	८१-९८
	५.१ शैक्षणिक उद्देश्य	८१
	५.२ दैनिक पाठयोजनाको निर्माण र प्रयोग	८२
	५.३ विद्यालयको दैनिक कार्यतालिका निर्माण	८८
	५.४ प्रभावकारी कक्षाकोठा व्यवस्थापन	९०
	५.५ शैक्षणिक सङ्गठन	९४

एकाइ ६	शिक्षण विधि र शैक्षिक सामग्री	९९-१११
६.१	आधुनिक शिक्षण प्रविधिहरू	९९
६.२	शिक्षणसिकाइका समस्या र समाधानका उपायहरू	१०१
६.३	शैक्षिक सामग्रीको छनोट, निर्माण र प्रयोग	१०४
६.४	स्थानीय शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग	१०९
एकाइ ७	विद्यार्थी मूल्याङ्कन	११२-१२८
७.१	परीक्षा र मूल्याङ्कन	११२
७.२	प्रश्नपत्र निर्माणका आधारहरू	११३
७.३	प्रश्नपत्रका प्रकारहरू	११५
७.४	विद्यार्थी मूल्याङ्कनका वर्तमान अभ्यासहरू	१२०
७.५	विद्यार्थी उपलब्धिाको विश्लेषण र प्रयोग	१२१
७.६	विद्यार्थी प्रगतिको अभिलेखीकरण	१२२
एकाइ ८	असल शिक्षकका गुणहरू	१२९-१३९
८.१	असल शिक्षकका गुणहरू	१३०
८.२	शिक्षकको काम र कर्तव्य	१३६
एकाइ ९	विद्यालयमा सञ्चालन गरिने अतिरिक्त/सहकार्यकलाप	१४०-१४८
९.१	विद्यालय बाहिर गरिने सहकार्यकलाप/अतिरिक्त कार्यकलापहरू	१४०
९.२	विद्यालय समुदाय अन्तरक्रिया/छलफल	१४५
एकाइ १०	सिकाइ र उत्प्रेरणा	१४९-१६९
१०.१	उत्प्रेरणा अर्थ र महत्त्व	१४९
१०.२	उत्प्रेरणालाई प्रभाव पार्ने तत्वहरू	१५२
१०.३	कक्षामा उत्प्रेरणा बढाउने उपायहरू	१५६
१०.४	सिकाइमा प्रभाव पार्ने तत्वहरू	१६२
एकाइ ११	शिक्षक शिक्षा	१७०-१८०
११.१	नेपालमा शिक्षक शिक्षा/तालिम	१७०
११.२	अध्यापन अनुमतिपत्र	१७५
११.३	शिक्षक तालिम र कक्षाकोठामा त्यसको प्रयोग	१७७

एकाइ १२	शिक्षा र अधिकार	१८१-१९६
१२.१	कक्षाकोठामा समावेशीकरण	१८१
१२.२	शान्ति र शिक्षा	१८६
१२.३	शिक्षा र लोकतन्त्र	१८७
१२.४	शिक्षा र सामाजिक न्याय	१८८
१२.५	सबैका लागि शिक्षा	१९०
१२.६	नेपालमा शैक्षिक विकेन्द्रीकरणको अभ्यास	१९१
एकाइ १३	विद्यालय व्यवस्थापनमा विभिन्न निकायको भूमिका	१९७-२०३
१३.१	जिल्ला विकास समिति, गाउँ विकास समिति, नगरपालिकाको भूमिका	१९७
१३.२	जिल्ला शिक्षा समिति	१९८
१३.३	गाउँ शिक्षा समिति	२००
१३.४	गैर सरकारी सङ्घसंस्थाहरू	२०१
१३.५	समुदायमा आधारित सङ्घसंस्थाहरू	२०२
एकाइ १४	नेपालका शैक्षिक प्रशासन संबद्ध निकायहरू	२०४-२१४
१४.१	क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालय	२०४
१४.२	जिल्ला शिक्षा कार्यालय	२०५
१४.३	स्रोत केन्द्र	२०६
१४.४	विद्यालय	२०७
	• प्रधानाध्यापक	२०८
	• विद्यालय व्यवस्थापन समिति	२०९
	• शिक्षक अभिभावक सङ्घ	२१२
	• स्रोत व्यक्ति/विद्यालय निरीक्षक	२१२

शिक्षाको परिचय

१.१ शिक्षाको स्वरूप

शिक्षा भनेको मानिसलाई पूर्ण बनाउने एउटा प्रक्रिया हो। व्यक्तिको बौद्धिक, शारीरिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, नैतिक, भौतिक आदि प्रत्येक क्षेत्रको सवाङ्गीण विकास गराउनु नै शिक्षाको कार्य हो। वास्तवमा शिक्षा सामाजिक विकासको एक प्रक्रिया हो। यो मानवीय व्यवहार परिवर्तनको मुख्य तत्त्व हो। शिक्षाको यस खाले अर्थले यसको स्वरूपका बारेमा सङ्केत गर्दछ।

शिक्षाको स्वरूप वा प्रकृतिले शिक्षालाई ग्रहण गर्ने प्रक्रियालाई बुझाउँछ। प्राचीनकालदेखि आजसम्म आइपुग्दा शिक्षालाई कसरी ग्रहण गर्दै आइएको छ भन्ने विषयलाई नै शिक्षाको स्वरूपका रूपमा लिन सकिन्छ। समयको गतिसँगै शिक्षाको स्वरूप बदलिँदै आएको पाइन्छ। त्यसैले शिक्षाको स्वरूपलाई अध्ययन गर्न शिक्षाको विकासक्रमलाई पनि आधार मान्न सकिन्छ। प्रारम्भमा शिक्षाको स्वरूप अनियमित किसिमको थियो। समयको परिवर्तनसँगै शिक्षाको स्वरूप नियमित वा औपचारिक हुन गयो।

मानिसले जन्मदेखि मृत्युपर्यन्तसम्म विभिन्न समय र अवस्थामा फरकफरक स्वरूप जस्तै : अनियमित/नियमित, औपचारिक/अनौपचारिक, साधारण/विशिष्ट, प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष, व्यक्तिगत/सामूहिक आदि रूपले शिक्षा ग्रहण गरेको पाइन्छ। समग्रमा भन्नुपर्दा वर्तमान शिक्षाको स्वरूपलाई निम्नानुसार लिने गरेको पाइन्छ :

- (क) औपचारिक/अनौपचारिक/अनियमित शिक्षा
- (ख) साधारण/विशिष्ट शिक्षा
- (ग) प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष शिक्षा
- (घ) व्यक्तिगत/सामूहिक शिक्षा
- (क) औपचारिक/अनौपचारिक/अनियमित शिक्षा

मानव समाजको विकास सँगसँगै शिक्षाको स्वरूपमा पनि परिवर्तन हुँदै आएको छ। मानव समाजको सुरुमा शिक्षाको स्वरूप अनौपचारिक थियो। समाजको विकाससँगसँगै ज्ञानको भण्डार बृहत् हुँदै गयो। त्यसपछि घर परिवारबाट ज्ञानको हस्तान्तरण गर्न कठिन हुन गयो, जसले गर्दा शिक्षाको स्वरूप अनौपचारिकबाट औपचारिक हुँदै गयो।

औपचारिक शिक्षा

औपचारिक शिक्षा तहगत रूपमा संरचना गरिएको र समयअनुसार श्रेणीबद्ध गरिएको शैक्षिक पद्धति हो जुन प्राथमिक तहदेखि विश्वविद्यालयसम्म सञ्चालित हुन्छ । यसका प्रमुख विशेषता यसप्रकार छन् :

- पूर्व निर्धारित निश्चित उद्देश्य प्राप्तिका लागि नियमपूर्वक दिइने शिक्षा
- विद्यालय, विश्वविद्यालय वा अन्य शैक्षिक संस्थाबाट दिइने शिक्षा
- पूर्व निर्धारित योजनाअनुसार निश्चित उद्देश्य, पाठ्यक्रम, शिक्षण विधि, समय र स्थानमा नियमित रूपबाट शिक्षाको आदानप्रदान हुने प्रक्रिया
- तोकिएको समयमा भएको शिक्षण प्रक्रियाबाट प्राप्त हुने ज्ञान र सीपका आधारमा प्रमाण पत्र दिइने
- आजकल विद्यालय, विश्वविद्यालयमा दिइने शिक्षालाई औपचारिक शिक्षा प्रणालीका उदाहरणका रूपमा लिन सकिने ।

अनौपचारिक शिक्षा

सिकाएको रुचि, चाहना र आवश्यकतामा आधारित भएर औपचारिकताभन्दा बाहिर रहेर प्रदान गरिने शिक्षा अनौपचारिक शिक्षा हो । यसका मुख्य विशेषता यसप्रकार छन् :

- निश्चित उद्देश्य लिएको तर औपचारिक बन्धन नभएको
- औपचारिक घेराभन्दा बाहिर लिइने शिक्षा
- प्रमाणपत्र धारी शिक्षकको आवश्यकता नपर्ने
- शिक्षा व्यवस्थापन स्वतन्त्र हुने
- समान समूहका लागि सङ्गठित गरिने तर कक्षाकोठामा आधारित नहुने
- व्यक्तिगत विकास, आत्मनिर्भरता र मानवीय दक्षताको विकासमा सहयोगी हुने
- सहभागीको अत्यधिक सक्रियतामा साभेदारी प्रक्रियाबाट अनुभव आदानप्रदान हुने
- औपचारिक शिक्षामा जस्तो बन्देज नहुने
- व्यक्तिको रुचि र चाहनाअनुसार सिकाइ प्रक्रिया हुने
- सीपमूलक साक्षरता, प्रौढ शिक्षा, महिला शिक्षा आदिलाई यसका उदाहरणका रूपमा लिन सकिने ।

अनियमित शिक्षा

सिकाएको व्यक्तिगत अनुभव र स्वक्रियाकलापमा आधारित सिकाइ अनियमित शिक्षा हो । यसलाई जीवनपर्यन्त शिक्षाका रूपमा लिइन्छ । यसका प्रमुख विशेषता यसप्रकार छन् :

- कुनै पनि समय, स्थान एवम् उमेरमा प्राप्त हुने शिक्षा
- कुनै उद्देश्य नतोकिएको र कुनै सङ्गठनमा प्रत्यक्ष रूपले आवद्ध नगरिएको शिक्षा
- प्राकृतिक एवम् आकस्मिक रूपमा प्राप्त हुने शिक्षा
- कुनै घटना, सम्पर्क, व्यवहार, रुचि वा क्रियाकलापबाट आर्जन गर्न सकिने शिक्षा
- आकस्मिक रूपमा स्वतः प्राप्त हुने शिक्षा
- शिक्षक र गुरु चेलाको आवश्यकता नपर्ने

- रेडियो, टिभी, धार्मिक एवम् सामाजिक क्रियाकलाप आदिबाट प्राप्त हुने शिक्षालाई यसका उदाहरणका रूपमा लिन सकिने ।

(ख) साधारण/विशिष्ट शिक्षा

सामान्यतया साधारण शिक्षाको बालबालिकाका लागि सामान्य उद्देश्य राखेको हुन्छ, जसद्वारा समाजसापेक्ष जीवन निर्वाह गर्न व्यक्ति सफल हुन्छ । अझ स्पष्ट भन्नुपर्दा मानिसको जीवनको मूल आधार नै साधारण शिक्षा हो । अर्थात् मानवको जीवन तयार गर्न दिइने शिक्षा साधारण शिक्षा हो । तर यसरी शिक्षा प्राप्त गर्दा हरेक व्यक्तिको व्यक्तिगत क्षमता, प्रतिभा, भिन्नभिन्न हुने भएकाले व्यक्तिगत विभिन्नता र रुचिका आधारमा विशेष किसिमले दिइने शिक्षालाई विशिष्ट शिक्षा मानिन्छ । अर्को अर्थमा भन्नुपर्दा व्यक्तिको जीविकोपार्जनका सीप र राष्ट्रको विशेष क्षेत्रमा योगदान गर्न सक्ने खालको शिक्षा विशिष्ट शिक्षाका रूपमा लिन सकिन्छ । यस्तो शिक्षा प्राप्त गर्ने व्यक्ति आफ्नो पेसा वा व्यावसायिक क्षेत्रमा विशेषज्ञ मानिन्छ ।

साधारण शिक्षा

- सामान्यतया हरेक व्यक्तिलाई अपरिहार्य र अत्यावश्यक शिक्षालाई साधारण शिक्षा भनिने
- यसमा कुनै खासप्रकारको विशेष खालको ज्ञान सीप आवश्यक नपर्ने
- दैनिक व्यवहार सञ्चालन गर्न आवश्यक हुने शिक्षा
- समयसापेक्ष जीवन निर्वाह गर्न सघाउने शिक्षा
- शिक्षाको मूल आधार नै साधारण शिक्षा
- सामान्य जीवनको तयारीका लागि दिइने शिक्षा ।

विशिष्ट शिक्षा

- बौद्धिक रूपले प्रतिभाशाली व्यक्तिहरूका लागि विशेष किसिमले दिइने शिक्षा
- विशेष प्रतिभा र क्षमताका आधारमा दिइने शिक्षा
- कुनै विशेष प्रकारको प्राविधिक ज्ञान सीप दिने शिक्षा
- व्यक्तिको जीविकोपार्जनलाई सहयोग पुऱ्याउने शिक्षा
- प्राविधिक जनशक्ति उत्पादन गर्न दिइने शिक्षा
- डाक्टर, इन्जिनियर, शिक्षक आदि उत्पादन गर्ने शिक्षा ।

(ग) प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष शिक्षा

मानिसले प्रत्यक्ष देखेर, सुनेर अनुभव गरेर आफ्नो व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउँछन् भने त्यसलाई प्रत्यक्ष शिक्षा भनिन्छ भने स्वतन्त्र ढङ्गबाट अप्रत्यक्ष रूपमा शिक्षा आर्जन गर्नु अप्रत्यक्ष शिक्षा हो । प्रत्यक्ष शिक्षा घर परिवार, समुदाय, विद्यालय आदिबाट प्रत्यक्ष रूपमा प्राप्त हुन सक्छ भने योजनाविना विभिन्न अनुभव, भोगाइ आदिबाट प्राप्त गर्न सकिने शिक्षा अप्रत्यक्ष शिक्षा हो ।

प्रत्यक्ष शिक्षा

- घर परिवार, समुदाय, मेला पर्व, भ्रमण, यात्रा आदिबाट प्रत्यक्ष रूपमा लिइने ज्ञान, सीप, अनुभव
- कुनै भाषण, आमसभा, प्रवचन गोष्ठी आदिबाट यस्तो शिक्षा प्राप्त हुने
- प्रत्यक्ष रूपमा देखेर, सुनेर, अनुभव गरेर, हेरेर, छोएर ज्ञान प्राप्त गरी व्यवहारमा परिवर्तन गर्ने प्रक्रिया
- यसप्रकारको शिक्षाको प्रत्यक्ष प्रभाव जीवनमा पर्ने
- औपचारिक शिक्षालाई केही हदसम्म प्रत्यक्ष शिक्षाका रूपमा लिन सकिने ।

अप्रत्यक्ष शिक्षा

- अप्रत्यक्ष माध्यमबाट प्रभाव पारी व्यवहारमा परिवर्तन गर्ने
- बालबालिकाले स्वतन्त्र ढङ्गबाट अप्रत्यक्ष रूपमा प्राप्त गर्ने शिक्षा
- पूर्व योजना विना अनौपचारिक र अनियमित ढङ्गबाट प्राप्त हुने
- कुनै पनि समय र अवस्थामा पनि यसप्रकारको शिक्षा प्राप्त हुन सक्ने
- सिकाइको इच्छा रूचिअनुसार शिक्षा प्राप्त हुन सक्ने ।

(घ) व्यक्तिगत/सामूहिक शिक्षा

प्रत्येक व्यक्तिको स्वभाव, प्रकृतिका आधारमा दिइने शिक्षालाई व्यक्तिगत शिक्षा भनिन्छ भने व्यक्ति विशेषको आवश्यकताभन्दा सामूहिक आवश्यकतालाई दृष्टिगत गरेर दिइने शिक्षा सामूहिक शिक्षा हो । व्यक्तिगत शिक्षाको मुख्य उद्देश्य सर्वोत्कृष्ट रूपमा मानिएको व्यक्तित्व विकास गर्न सघाउनु हो । व्यक्तिको सर्वाङ्गीण विकासमा योगदान पुऱ्याउने शिक्षा नै व्यक्तिगत शिक्षा हो । तर सामूहिक शिक्षामा सबैको एउटै वा साभ्ना उद्देश्य रहेको हुन्छ । अर्थात् धेरै व्यक्तिलाई एकै किसिमको शिक्षा दिनु नै सामूहिक शिक्षा मानिन्छ । खासगरी हाम्रा औपचारिक संस्थाहरूमा दिइने शिक्षा सामूहिक शिक्षा हो । व्यक्तिगत शिक्षामा व्यक्तिगत प्रतिभा र क्षमतालाई ध्यान दिइन्छ भने सामूहिक शिक्षामा व्यक्तिगत भिन्नतालाई ध्यान दिइँदैन । व्यक्तिगत शिक्षामा व्यक्तिभिन्न रहेको क्षमता प्रष्फुटन गराई बाहिर ल्याउने काम गरिन्छ भने सामूहिक शिक्षामा राष्ट्रिय उद्देश्य वा सामूहिक उद्देश्य राखेर सामूहिक शिक्षा प्रदान गरिन्छ ।

यसरी शिक्षा लिने प्रक्रियाका आधारमा शिक्षाका स्वरूप विभिन्न प्रकारका हुन सक्छन् ।

१.२ शिक्षाका वैकल्पिक पद्धतिहरू (Alternative Approaches to Education)

१.२.१ परिचय

व्यक्तिले शिक्षा प्राप्त गर्ने विविध बाटाहरू छन् । जस्तै : औपचारिक बाटो, अनौपचारिक बाटो, त्यस्तै खुला तथा दुर शिक्षाको बाटो । कुनै एक बाटाबाट मात्रै शिक्षा प्रदान गर्दा शिक्षाको पहुँचमा कमी आउँछ । विभिन्न कारणबाट व्यक्तिहरू शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित हुने गर्दछन् । अतः सबै खालका व्यक्तिलाई शैक्षिक अवसर प्रदान गर्ने अभिप्रायबाट शिक्षामा वैकल्पिक पद्धतिहरू प्रयोग गर्ने गरिन्छ ।

परम्परागत विद्यालय पद्धतिभन्दा अलग ढङ्गबाट हरेक व्यक्तिको सिकाइ आवश्यकता पूरा गर्ने खालका सबै शिक्षा पद्धतिलाई वैकल्पिक शिक्षा पद्धतिका रूपमा लिइन्छ । यसले विद्यार्थीको समयका कारण, आर्थिक अवस्थाका कारण, विद्यालयको पहुँचको कठिनाई आदि कारणबाट शिक्षा प्राप्त गर्न नपाउने अवस्थाको अन्त्य गर्दछ । घरमै बसेर वा काममै रहेर पनि पढ्न पाउने अवसर प्रदान गर्छ । यसप्रकारको पद्धतिमा नियमित रूपमै विद्यालय जानुपर्ने अवस्था रहँदैन । आफ्नो समय अनुकूल शिक्षा प्राप्त गर्ने र परीक्षामा सामेल हुन पाउने वातावरण हुन्छ ।

वैकल्पिक शिक्षा पद्धति विभिन्न प्रकारबाट सञ्चालन गर्न सकिन्छ । विद्यार्थीको समयअनुसार पूरै पाठ्यक्रमअनुसारको सिकाइ प्रदान गरेर शिक्षाको अवसर प्रदान गरिने तरिका दोस्रो हो । त्यसैगरी खुला तथा दूर शिक्षाको माध्यमबाट शिक्षा प्रदान गर्ने तरिका तेस्रो हो । यसरी छोटो, लामो तथा खुला शिक्षासमेतको माध्यमबाट शिक्षाको अवसर प्रदान गर्ने र सबै बालबालिकाको निरन्तर शिक्षाप्रतिको चाहना पूरा गराउने पद्धति नै वैकल्पिक शिक्षा पद्धति हो ।

१.२.२ औपचारिक र अनौपचारिक शिक्षा

औपचारिक शिक्षाको सुरुवात विद्यालयबाट हुन्छ । परम्परागत रूपमा विद्यालय शिक्षाको एउटा निश्चित संरचनाका रूपमा विकसित हुँदै आएको छ । यो पद्धति नियमित रूपमा चल्दै आएको छ । औपचारिक शिक्षाभित्र विद्यालय भवन, निश्चित संरचना हुन्छ त्यस्तै शिक्षकहरू हुन्छन्, पाठ्यक्रम हुन्छ । पाठ्यक्रमअनुसार घोषित पाठ्यपुस्तकहरू हुन्छन् । शिक्षणसिकाइका लागि नियमित कार्यतालिका हुन्छ । औपचारिक शिक्षामा विद्यार्थीको उमेरअनुसार कक्षा तोकिएको हुन्छ, यसमा समय अवधिअनुसार औपचारिक परीक्षा हुन्छ र प्रमाणपत्र प्रदान गरिन्छ । यसमा लचकताको अवस्था रहँदैन ।

यसरी औपचारिक शिक्षा निश्चित उद्देश्यसहितको व्यवस्थित संरचित पद्धति हो जसमा निर्दिष्ट पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक प्रयोग हुने र निश्चित समयसमेत तोकिएको हुन्छ । यो पद्धतिमा विद्यार्थीको ज्ञान, अवधारणा, सीपका साथै भावनात्मक र प्रयोगात्मक पक्षहरू सँगसँगै विकास गर्ने लक्ष्य लिइएको हुन्छ ।

त्यस्तै अनौपचारिक शिक्षा औपचारिक शिक्षाभन्दा विपरीत किसिमको हुन्छ । यसले सबै उमेरका र सबै खाले रुचि भएका व्यक्तिहरूको शैक्षिक आवश्यकता पूरा गर्ने गर्दछ । यसमा खासखास समूहका लागि निश्चित लक्ष्य लिएर शिक्षा प्रदान गर्ने गरिन्छ । नेपालमा पनि यसै गरिएको छ । जस्तै : प्रौढहरूका लागि प्रौढ शिक्षा, महिला शिक्षा, बालबालिकाका लागि बालबालिका शिक्षा, वीचैमा कक्षा छाड्नेहरूका लागि विद्यालय ल्याउने शिक्षा, विद्यालय उमेर समूहका विद्यालय बाहिर रहेका बालबालिकाका लागि वैकल्पिक विद्यालय शिक्षा, कार्यक्रम, बाल शिक्षा कार्यक्रम आदि केही उदाहरण हुन् । अनौपचारिक शिक्षामा समयमा लचकता रहेको हुन्छ । यसमा शिक्षक हुँदैनन् तर सहजकर्ता हुन्छन्, औपचारिक स्वरूपको जस्तो पाठ्यक्रमको निश्चित घेरा हुँदैन । यो जीवन र कामसँग सम्बन्धित हुन्छ । यसले मूलतः शिक्षार्थीको आवश्यकता, रुचि, क्षमता र प्रवृत्तिलाई जोड दिन्छ ।

१.२.३ खुला तथा दूर शिक्षा

खुला तथा दूर शिक्षा पद्धति पनि शिक्षा प्रदान गर्ने एक वैकल्पिक उपाय हो । यसलाई विभिन्न ढङ्गले परिभाषित गर्ने गरिन्छ । तर सामान्य अर्थमा खुला तथा दूर शिक्षा भन्नाले शिक्षक विद्यार्थीबीच औपचारिक रूपमा नियमित अन्तरक्रिया नहुने, विद्यार्थी सक्रिय भई सिक्ने र औपचारिक संरचनामा सञ्चालित हुने शिक्षालाई बुझाउँछ । शिक्षक तथा शिक्षाका लागि सहयोग गर्ने व्यक्ति र विद्यार्थी वा सिकारूबीच आमनेसामने दुरी टाढा रहेर पनि मुद्रित श्रव्य, दृश्य वा श्रव्यदृश्य शैक्षिक सामग्रीका माध्यमबाट शिक्षा प्राप्त गर्न सकिनुका साथै औपचारिक शिक्षालयको घेराभन्दा बाहिर रहेर आफ्नो फुर्सदअनुसार शिक्षा प्राप्त गर्ने प्रक्रिया नै खुला शिक्षा हो । सामान्यतया खुला तथा दूर शिक्षा सिकाइका निम्न विशेषता रहने गर्दछन् :

- शिक्षक विद्यार्थीबीच भेटघाट र अन्तरक्रिया कम हुन्छ ।
- विद्यार्थी सक्रिय भएर स्वनिर्देशित सिकाइ हुन्छ ।
- यो समय, सिकाइ आदिका पक्षबाट बढी लचिलो हुन्छ ।
- औपचारिक संरचनाभन्दा पृथक स्वरूपमा सञ्चालित हुन्छ ।
- विविध प्रकारका सिकाइ चाहना भएका शिक्षार्थीको सिकाइ चाहना पूरा हुन जान्छ ।
- विविध प्रकारका सिकाइ विधि, श्रव्य, दृश्य, श्रव्यदृश्य सामग्री आदिको प्रयोग हुन्छ ।
- सूचना प्रविधिको प्रयोगको पर्याप्त प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

खुला तथा दूर शिक्षा सिकाइ निश्चित सिद्धान्तबाट सञ्चालित हुने गर्दछ । यसलाई बुद्धिमतापूर्ण योजनाको आवश्यकता पर्छ । विद्यार्थीको चाहना, आवश्यकता आदिको यकिन गरिनुपर्छ । रुचिअनुसारको शैक्षिक सामग्रीको विकास र प्रयोगमा विशिष्ट ध्यान दिनुपर्छ । यसमा निरन्तर सिकाइ, निरन्तर सहयोग तथा सहजीकरण तथा विविध सामग्रीको उपलब्धतामा यथेष्ट ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । यसो हुन सकेमा मात्रै आफ्नो अनुकूलको समय प्रयोग गरी हरेक खालका बालबालिकाले विद्यालय शिक्षाको अवसर प्राप्त गर्न सक्छन् । नेपालमा खुला तथा दूर शिक्षामार्फत् शिक्षक तालिम कार्यक्रम सञ्चालन हुँदै आएको छ । शैक्षिक सत्र २०६४ देखि यो व्यवस्थालाई माध्यमिक तहको कक्षा १० मा पनि लागू गरिएको छ । वि.सं. २०६४ को एसएलसी परीक्षामा समेत यस पद्धतिअनुसारका विद्यार्थी सहभागी भइसकेका छन् । हाल खुला तथा दूर शिक्षा पद्धतिअनुसार नि.मा.वि. तहको ६, ७ र ८ मा परीक्षणका रूपमा खुला शिक्षा सुरु गरिएको छ ।

१.३ शिक्षामा आधुनिक चिन्तन

समय परिवर्तनशील छ । नवीनम ज्ञान, सीप तथा प्रविधिको निरन्तर विकास हुँदै गएको छ । नयाँ ज्ञान तथा सीपको कारण व्यक्ति पनि बदलिँदो परिस्थितिअनुसार परिवर्तित हुँदै जानुपर्छ । यसका लागि परिवर्तित समयअनुसार हरेक व्यक्तिले आफूलाई पनि अद्यावधिक गर्दै जानुपर्छ ।

शिक्षामा पनि समयअनुसार ज्ञानका क्षेत्र विस्तार हुँदै गएका छन् । शिक्षाले समय क्रमअनुसार आफ्नो स्वरूपमा परिवर्तन ल्याएको छ । औपचारिक रूपमा लिइएको शिक्षालाई मात्र शिक्षा नभनी जुनसुकै तरिकाबाट लिएको शिक्षा भए पनि मानव जीवनका लागि उपयोगी छ भने त्यसलाई पनि शिक्षाकै रूपमा

लिनुपर्ने चिन्तनहरू अगाडि आए । मूलतः दोस्रो विश्वयुद्धपछि शिक्षामा आधुनिक चिन्तनहरू विकसित भएको पाइन्छ । विज्ञान र प्रविधिको विकासले शिक्षा क्षेत्रमा दिनानुदिन नवीन चिन्तनहरू थपिदै गएका छन् । शिक्षाबाट बञ्चित सबैका लागि सामाजिक न्यायका आधारमा समान अवसर दिनुपर्ने मान्यता आउन थाले । सीमान्त वर्गसम्म शिक्षा पुऱ्याउन शिक्षामा लगानी बढाउनुपर्ने, सीपमूलक शिक्षा, आर्थिक सहयोग, जनचेतना विकास आदि कुरामा जोड दिइयो । सन् १९६० पश्चात् शिक्षामा पूर्णतया मानवतावादी, वैज्ञानिक तथा आधुनिक चिन्तन सुरु भयो । सबैका लागि शिक्षा, मानव अधिकार शिक्षा, समावेशी शिक्षा जस्ता नवीनतम् अवधारणाहरू पनि समयको मागअनुसार विकसित पक्षहरू हुन् । अहिलेको २१ औं शताब्दीका लागि शिक्षाको आधुनिक चिन्तनका रूपमा नयाँ नयाँ दृष्टिकोणहरू प्रतिपादित हुँदै गरेका छन् । यसै सन्दर्भमा युनेस्कोले आधुनिक चिन्तनका रूपमा शिक्षाका चार स्तम्भहरूलाई जोड दिएको छ । शिक्षाका चार स्तम्भहरू (Four Pillars of Education) लाई हाल शैक्षिक योजना, व्यवस्थापनमा प्राथमिकता दिइनुपर्ने भएको छ । यो पाठमा हामी शिक्षाका चार स्तम्भहरू ज्ञानका लागि सिकाइ (Learning to Know), गर्नका लागि सिकाइ (Learning to do), केही बन्न/हुनका लागि सिकाइ (Learning to be) र सँगै बस्नका लागि सिकाइ (Learning to live together) का बारेमा छलफल गर्ने छौं ।

ज्ञानका लागि सिकाइ (Learning to Know)

यो स्तम्भअनुसार सिकाइ गर्ने कार्यमा ज्ञान प्राप्त गर्ने गरिन्छ । यसलाई जीवन प्राप्त गर्ने साधन र प्राप्तिका रूपमा लिने गरिन्छ । साधनका रूपमा यसले हरेक व्यक्तिलाई सशक्तीकरण गर्छ र आफ्नो वरपरको वातावरण बुझ्ने शक्ति प्रदान गर्छ । त्यसैगरी आत्मसम्मानपूर्वक बाँच्न सक्ने तुल्याउँछ । साथै पेसागत सीपको विकास गर्न र प्राप्त सूचना, ज्ञान तथा जानकारी सूचित गर्न/सञ्चार गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ । अर्कोतर्फ अन्तिम लक्ष्य/प्राप्तिका रूपमा Learning to Know लाई बुझाइको सन्तुष्टि (Pleasure of Understanding) का रूपमा लिने गरिन्छ । त्यसैगरी नयाँ कुरा/ज्ञान जान्ने बुझ्ने तथा खोज गर्ने कार्यका रूपमा पनि लिइन्छ । ज्ञानका लागि सिकाइले जीवनका लागि अत्यावश्यक ज्ञान प्रदान गर्छ । वातावरणीय पक्षका विविध पक्षहरूको बुझाइको विकास गर्छ । व्यक्तिको बौद्धिक क्षमताको विकास गर्छ । व्यक्तिलाई स्वतन्त्ररूपमा न्याय गर्न सक्ने ज्ञान प्रदान गर्छ । व्यक्तिको जीवनलाई विकसित गर्न आवश्यक वैज्ञानिक प्रक्रिया अवलम्बन गर्न सक्ने ज्ञान प्रदान गर्छ । यसमा मूलतः सिक्नका लागि सिकाइ सिद्धान्त लुकेको हुन्छ । व्यक्तिमा केन्द्रित भएर सोच्ने क्षमताको विकास गर्छ । स्मरण शक्ति तथा वैज्ञानिक चिन्तन क्षमता तथा कलाको विकासमा समेत यो सिद्धान्त वा चिन्तनले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छ ।

गर्नका लागि सिकाइ (Learning to do)

केही गर्नका लागि केन्द्रित हुनुपर्छ भन्ने मान्यता यो चिन्तनको हो । यो मूलतः व्यावसायिक सीप तथा तालिमसँग सम्बन्धित रहन्छ । कसरी शिक्षा प्रदान गर्ने ? सिकाइलाई कसरी काममुखी बनाउने ? सिकेको सिद्धान्तको कसरी व्यावहारिक रूपान्तरण गर्ने भन्ने पक्ष सिकाइमा महत्त्वपूर्ण हुने मान्यता यो चिन्तनको छ । कुनै न कुनै उद्योग, व्यवसाय, व्यापार गर्न सक्ने ज्ञान, सीप तथा दक्षता प्रदान गर्नेतर्फ शिक्षा केन्द्रित

हुनुपर्ने तर्क यस चिन्तनले गर्छ । किनकि आजको विश्व बहुप्रतिस्पर्धी छ । उद्योग व्यवसायमा विविधता छ । विविध उद्योग व्यवसाय सञ्चालन, स्थानीय पेसा तथा व्यवसाय प्रवर्द्धन गर्न, निर्वाध ढङ्गबाट आफ्नो जीवनलाई व्यवसायमुखी बनाउन पनि अबको विद्यार्थी सक्षम हुनुपर्छ । तसर्थ शिक्षा तथा सिकाइ केही काम व्यवसाय गर्नका लागि तयार गर्ने गरी विकसित गरिनुपर्ने अवधारणा Learning to do को रहेको छ । यसका लागि शिक्षा सीपबाट सक्षमतातर्फ केन्द्रित हुनुपर्छ । कामलाई प्रजातान्त्रिकीकरण गरिनुपर्छ । सेवा प्रदान गर्ने निकायको विकास तथा विस्तार गरिनुपर्छ । औपचारिक तथा अनौपचारिक रूपमा समग्र आर्थिक उन्नतितर्फ शिक्षा केन्द्रित गरी सिकाइलाई गर्नका लागि योग्य व्यक्ति तयार पार्ने गरी सञ्चालित गरिनुपर्छ ।

सँगै बस्नका लागि/बाँच्नका लागि सिकाइ (Learning to Live Together)

आजको विश्व हिंसा, प्रति हिंसा तथा द्वन्द्वबाट प्रभावित छ । विविध किसिमका जोखिमहरू विद्यमान छन् । मानव निर्मित विध्वंसात्मक स्थितिको अवस्था दिनानुदिन बढ्दै गएको छ । शिक्षाले हिंसा, प्रतिहिंसा तथा द्वन्द्वको उचित रूपमा समाधान गर्न सकिरहेको छैन । अतः शिक्षा सबैका लागि उपयोगी हुने खालको हुनुपर्छ । सबैजना सँगै मिलेर बस्न सबैको ज्ञान, सीप तथा क्षमता शिक्षाद्वारा प्रदान गरिनुपर्छ । सबै सँगै जिउने अवस्थाको सिर्जना गरिनुपर्छ । समाजमा व्यक्तिव्यक्तिबीच, परिवारपरिवारबीच, समूहसमूहबीच हुने द्वन्द्वको सहज समाधान गरिनुपर्छ । शान्तिपूर्ण समाज निर्माणतर्फ शिक्षा केन्द्रित हुनुपर्छ । यसका लागि सबैले सबैको मूल्य मान्यताको कदर गर्नुपर्छ, सम्मान गरिनुपर्छ । विचार, धर्म, संस्कृतिको सम्मान गर्नुपर्छ । सबैजनासँगै मिलेर बस्ने र उत्पन्न समस्या सामूहिक प्रयत्नबाट समाधान गर्ने बानीको विकास गरिनुपर्छ । यसो हुन सकेमा मात्रै सबै व्यक्ति/समूहसँगै मिलेर बाँच्न सक्छन् । सँगसँगै जिउन सक्छन् । एकआपसमा आएका समस्या मिलेर समाधान गर्न सक्छन् ।

केही बन्न/हुनका लागि सिकाइ (Learning to be)

शिक्षाले व्यक्तिको सर्वाङ्गीण विकास गर्नुपर्छ । यसअन्तर्गत मष्तिष्क, शरीर, बौद्धिकता, सचेतना, व्यक्तिगत जिम्मेवारी तथा उत्तरदायित्व, सांस्कृतिक/सामाजिक मूल्य आदि सबैको विकास हुनुपर्छ । त्यसैगरी व्यक्ति स्वतन्त्र रूपमा जिउन पाउनुपर्छ । समालोचनात्मक तथा सिर्जनात्मक सोचको विकास हुनु पनि त्यतिकै जरुरी हुन्छ । प्रविधि तथा ज्ञानको विकासका कारण मानव अधिकारको हनन हुने स्थिति आउनु हुँदैन । शिक्षाले व्यक्तिका सबैखाले समस्या समाधान गर्नमा मद्दत गर्नुपर्छ । साथै स्वतन्त्रतापूर्वक बोल्न, विचार गर्न पाउने अधिकार आफ्नो जीवनलाई नियन्त्रण गर्न पाउने अधिकार तथा स्वतन्त्रता निहीत हुनुपर्छ । त्यसैले शिक्षाले कुनै पनि व्यक्तिलाई पूर्व व्यक्तिका रूपमा विकसित गर्न मद्दत गर्नुपर्छ । यसो हुनसकेमा मात्रै शिक्षा Learning to be को सिद्धान्तअनुसार सञ्चालन हुन जान्छ ।

अभ्यास

(क) तलका प्रश्नहरूको छोटो उत्तर दिनुहोस् :

१. शिक्षाको स्वरूप भनेको के हो ? वर्तमान शिक्षाको स्वरूप कस्तो रहेको छ ।
२. अनौपचारिक शिक्षाको परिचय दिई यसका प्रमुख विशेषताहरू उल्लेख गर्नुहोस् ।
३. शिक्षाया आधुनिक चिन्तन भनेको के हो ?
४. खुला तथा दूर शिक्षालाई बैकल्पिक शिक्षाका रूपमा लिइन्छ ? पुष्टि दिनुहोस् ।

(ख) फरक छुट्याउनुहोस् :

१. औपचारिक र अनौपचारिक शिक्षा
२. बाँच्नका लागि सिकाइ र केही बन्नका लागि सिकाइ
३. साधारण र विशिष्ट शिक्षा
४. व्यक्तिगत र सामूहिक शिक्षा

(ग) तलका प्रश्नहरूको लामो उत्तर दिनुहोस् :

१. शिक्षाको बैकल्पिक पद्धतिको परिचय दिई वर्तमान समयमा यसको महत्त्व दर्साउनुहोस् ।
२. शिक्षाका चार स्तम्भहरू केके हुन् ? तिनको व्याख्या गर्नुहोस् ।

(घ) खाली ठाउँ भर्नुहोस् :

१. पूर्व निर्धारित उद्देश्य प्राप्तिका लागि दिइने शिक्षा शिक्षा हो ।
२. निश्चित उद्देश्य भएको तर औपचारिक बन्धन नभएको शिक्षा शिक्षा हो ।
३. कुनै पनि समय, स्थान एवम् उमेरमा प्राप्त हुने शिक्षा शिक्षा हो ।
४. विशेष प्रतिभा र क्षमताका आधारमा प्राविधिक ज्ञान सीप दिइने शिक्षा शिक्षा हो ।
५. व्यावसायिक सीप र तालिमसँग सम्बन्धित शिक्षाको चिन्तनलाई लागि सिकाइ भनिन्छ ।

क्रियाकलाप

१. तपाईंको समुदायमा शिक्षा पाउने अवसरबाट वञ्चित व्यक्तिहरू पनि होलान् । केकस्ता व्यक्तिले कुनकुन शिक्षा पाउने अवसरबाट वञ्चित भएका रहेछन् । शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित भएकालाई कसरी शिक्षा प्राप्त गर्ने अवसर प्रदान गर्न सकिएला ? समुदायका व्यक्तिहरूसँग सोधपुछ गरी एउटा प्रतिवेदन तयार गर्नुहोस् ।
२. शिक्षाका आधुनिक चिन्तनअनुसारको व्यवहार गर्न सक्ने खालका नागरिक तयार पार्न केकसरी सिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न उपयुक्त ठान्नुहुन्छ ? योजना तयार पारी प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
३. तपाईंको समुदायमा केकस्ता प्रक्रियाबाट शिक्षा प्राप्त हुने गरेको छ र तिनको प्रभावकारिता कस्तो रहेको छ गा.वि.स वा वडा कार्यालय तथा जान्ने व्यक्तिसँग सोधपुछ गरी एउटा प्रतिवेदन तयार गर्नुहोस् ।

नेपालमा शिक्षा विकासका लागि भएका प्रयासहरू

नेपालमा शिक्षा विकासको सुरुवात धेरै अगाडिदेखि भएको देखिए तापनि २००७ सालमा नेपालमा प्रजातन्त्र आएपछि मात्र शिक्षा विकासको योजनाबद्ध थालनी भएको देखिन्छ । २००७ सालदेखि अहिलेसम्म नेपालको शिक्षा विकासमा के-कस्ता प्रयासहरू भए भन्ने कुराको जानकारी शिक्षा विषय पढ्ने सबैका लागि आवश्यक कुरा हो । त्यसैले यस खण्डमा शैक्षिक उद्देश्य र संरचनाका दृष्टिले नेपालमा शिक्षा विकासका लागि भएका प्रयासहरू प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

२.१ २००७ सालदेखि २०२७ सम्मको शिक्षा पद्धति

विक्रम संवत् २००७ साल फागुन ७ गते नेपालमा प्रजातन्त्रको स्थापना भएपछि शिक्षाप्रति जनचासो बढ्न थाल्यो । यसैको फलस्वरूप विद्यालयहरूको स्थापना धमाधम हुन थालेको पाइन्छ । गाउँगाउँमा विद्यालयहरू खुला थाले र विद्यालय जानेको सङ्ख्यामा पनि वृद्धि हुन थाल्यो । तर यसरी खुलेका विद्यालयलाई व्यवस्थित गर्ने कुनै योजना नभएकाले विद्यालय जतिसुकै खुले तापनि राम्रो प्रकारको शिक्षा दिन भने कठिनाई नै रह्यो । कुन ठाउँमा कति विद्यालय खोल्ने, शिक्षाको संरचना कस्तो गर्ने, पाठ्यक्रममा कुनकुन विषय समावेश गर्ने, शिक्षकको योग्यता कति तोक्नेजस्ता कुराको निर्णय नगरी विद्यालय व्यवस्थित हुन नसक्ने भएकाले यो समस्या समाधानका लागि आवश्यक सुझाव दिनका लागि २०१० सालमा नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोग (NNEPC) को गठन गरियो । उक्त आयोगले २०११ सालमा आफ्नो प्रतिवेदन पेस गरेको थियो ।

नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोगको प्रतिवेदन २०११

यस आयोगले देशको शिक्षा व्यवस्था, पाठ्यक्रम, तथा शिक्षक-शिक्षणजस्ता महत्त्वपूर्ण विषयमा समितिहरू बनाई छलफल गर्‍यो । देशमा विद्यमान शैक्षिक आवश्यकताको लेखाजोखा गरी विभिन्न विषय समितिले आफ्नो प्रतिवेदनमा प्राथमिक शिक्षादेखि उच्च शिक्षासम्मका विभिन्न कुरामा कसरी विकास गर्न सकिन्छ भन्नेबारेमा सुझावसहित “नेपालमा शिक्षा” नामक प्रतिवेदन २०११ सालमा पेस गर्‍यो । आयोगले प्रस्तुत गरेका महत्त्वपूर्ण सुझावहरू तल उल्लेख गरिएका छन् :

१. शिक्षाको संरचना

शिक्षाको संरचना भन्नाले देशमा कति कक्षादेखि कति कक्षासम्म खोल्ने र कुन कक्षालाई कुन तहको मान्ने भन्ने कुरा हो । उदाहरणका लागि प्राथमिक शिक्षा कति कक्षासम्म, माध्यमिक शिक्षा कति कक्षासम्म र उच्च शिक्षा कति कक्षासम्म भन्नु नै शिक्षाको संरचना हो । नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोगको प्रतिवेदनले नेपालमा शिक्षाको संरचना निम्नानुसार सिफारिस गरेको थियो :

- (क) पाँचवर्षे निःशुल्क सामान्य र प्रयोगात्मक प्राथमिक शिक्षाको व्यवस्था गरी सन् १९६५ सम्ममा प्रत्येक एकहजार विद्यार्थीका लागि एउटा प्राथमिक विद्यालयको व्यवस्था गरी सबै बालबालिकालाई शिक्षा प्रदान गर्ने ।
- (ख) पाँचवर्षे साधारण र बहुउद्देश्यीय हाइस्कूलको व्यवस्था गर्ने । हाइस्कूल शिक्षाका लागि शुल्क उठाउने र प्रत्येक जिल्लामा एउटा बहुउद्देश्यीय हाइस्कूल र प्रतिदसहजार विद्यार्थीका लागि एउटा हाइस्कूलको स्थापना गर्ने ।
- (ग) दुईदेखि सातवर्षे सामान्य र प्राविधिक कलेजको व्यवस्था राष्ट्रिय विश्व विद्यालयमार्फत् प्रदान गर्ने । (कक्षा ११ - १७ उच्च शिक्षा तह)
- (घ) शिक्षाको संरचनामा प्राथमिक शिक्षा कक्षा (१ देखि ५), माध्यमिक शिक्षा, (कक्षा ६ देखि १०) उच्च शिक्षा (कक्षा ११ देखि १७) हुने गरी सिफारिस गरिएको थियो ।

२. प्राथमिक शिक्षाको उद्देश्य

नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोग २०११ को प्रतिवेदनले प्राथमिक शिक्षाको उद्देश्यमा बृहत् र विशिष्ट गरी दुई प्रकारले तोकेको पाइन्छ । आयोगले सिफारिस गरेका प्राथमिक शिक्षाका उद्देश्य यसप्रकार छन् :

(क) प्राथमिक शिक्षाका बृहत् उद्देश्यहरू

- १. नेपालबाट निरक्षरता उन्मूलन गर्ने
- २. राष्ट्रका युवाहरूलाई न्यूनतम आधारभूत शिक्षा प्रदान गर्ने
- ३. उच्च शिक्षाका लागि आधार तयार गर्ने
- ४. बालकहरूको उचित विकास गरी देशको प्रभावकारी नागरिक बनाउन मद्दत गर्ने र
- ५. नेपालको राजनैतिक, आर्थिक र सांस्कृतिक पुनरुत्थानमा सहयोग गर्ने ।

(ख) प्राथमिक शिक्षाका विशिष्ट उद्देश्यहरू

माथि उल्लेख गरिएका उद्देश्यहरू पूरा गर्नका निमित्त नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोगले प्राथमिक शिक्षाको विशिष्ट उद्देश्यहरू यस प्रकार हुनुपर्ने भनी सिफारिस गरेको थियो :

- १. भाषा र गणितका अतिरिक्त सञ्चारका आवश्यक सीप र क्षमताको विकास गर्ने ।

२. नागरिक क्षमताको विकास गर्ने, जिम्मेदारी र सहयोगप्रतिको धारणा, प्रजातन्त्र प्राप्तिका लागि भएको सङ्घर्षको प्रशंसा, राष्ट्रिय एकताको भावना आदि ।
 ३. आर्थिक क्षमताको विकास गर्ने : आफ्नो अवस्था सुधार गर्न र आर्थिक आर्जन गर्न सक्षम तुल्याउने ।
 ४. सौन्दर्यात्मक क्षमताको विकास गर्ने : कला, संस्कृति, सङ्गीत, नृत्य र साहित्यको पारख गर्ने ।
 ५. व्यक्तिगत क्षमताको विकास गर्ने स्वस्थ मानसिक, संवेगात्मक, शारीरिक, नैतिक र आध्यात्मिक मूल्य अनुसरण गर्ने ।
 ६. जीवन, संसार, वातावरण ब्रम्हाण्डजस्ता कुराहरूको बृहद् समझदारी विकास गर्ने ।
 ७. फुर्सदको समयको सिर्जनात्मक उपयोग गर्ने ।
- प्रतिवेदनले सबै उद्देश्य प्राथमिक तहमा नै पूरा गर्न सकिन्छ भन्ने कुरामा विश्वास गरेको छैन तर यस्ता उद्देश्यप्रति उन्मुख हुन सकेमा मात्र प्राथमिक शिक्षा र देशकै पनि विकास गर्न सम्भव हुने कुरा औल्याएको छ ।

३. प्राथमिक शिक्षाको पाठ्यक्रम

प्राथमिक शिक्षाको उद्देश्यलाई पूरा गर्न नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोगको प्रतिवेदनले विभिन्न विषयहरू पढाउनुपर्ने सुझाव दिएको थियो । ती विषयहरूमा सामाजिक शिक्षा (मानिसहरूको रहनसहन), विज्ञान (प्रकृतिक अध्ययन, स्वास्थ्य र शरीर विज्ञान), भाषा (मातृभाषाका आधार नेपाली भाषातिर ढल्काउँदै जाने), अङ्कगणित (आधारभूत प्रक्रिया र सीपहरू), क्राफ्ट/उद्योग, खाद्य विज्ञान, गृह निर्माण कला, वस्त्र निर्माण कला, सौन्दर्य विज्ञान (ललितकला, सङ्गीत र चाडपर्व, लोक-नृत्य र साहित्य) र व्यक्तिगत विकास (शारीरिक तालिम (PT), नैतिक र आध्यात्मिक तालिम) विषयहरू सिफारिस गरिएको थियो ।

४. माध्यमिक शिक्षा

नेपालमा राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०११ ले माध्यमिक शिक्षालाई कक्षा ६ देखि १० सम्म हुनुपर्ने सिफारिस गरेको थियो । माध्यमिक शिक्षाले अल्पसङ्ख्यकले महाविद्यालय जान मौका पाउने ठूलो समूहलाई माध्यमिक शिक्षा अन्तिम हुने कुरा उल्लेख गरिएको प्रतिवेदनले माध्यमिक तहलाई विस्तृत पार्नुभन्दा पनि प्राथमिक तहलाई देशव्यापी बनाउनुपर्ने कुरामा जोड दिएको थियो । माध्यमिक शिक्षाको उद्देश्यले नागरिक र राजनीतिक नेताहरू, व्यवसायीहरू, आर्थिक जीवन र कार्यालय, औद्योगिक क्षेत्र र सीपयुक्त जनशक्ति उत्पादन गर्ने कुरामा जोड दिएको पाइन्छ । माध्यमिक शिक्षाको पाठ्यक्रमले तीन किसिमको शिक्षामा जोड दिएको थियो । साधारण ज्ञान, व्यावसायिक दक्षता र सानातिना रोजगारी ।

माध्यमिक पाठ्यक्रमका प्रमुख विषयहरू नेपाली, समाजशास्त्र, प्रयोगात्मक विज्ञान, व्यक्तिगत शारीरिक विज्ञान र एक सामान्य व्यावसायिक विषयका साथै कक्षाअनुसार एकदेखि तीनओटासम्म व्यावसायिक विषय रहने व्यवस्था सिफारिस गरिएको थियो । कक्षा ६-८ मा एक र कक्षा ९-१० मा तीनओटा व्यावसायिक विषय रहने व्यवस्था सिफारिस गरिएको थियो ।

प्रतिवेदनले यी विषयहरू पाठ्यक्रममा राख्दा छुट्टाछुट्टैरूपमा नहेरी सम्भव भएसम्म एकीकृत ढङ्गबाट शिक्षण गर्नुपर्ने सुझाव पनि दिएको थियो ।

सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समितिको प्रतिवेदन २०१८

देशमा मुख्यतः वि.सं. २०११ सालको प्रतिवेदनअनुसार नै शिक्षा पद्धति सञ्चालन हुँदै आयो । २०११ सालको प्रतिवेदनले दिएका सुझावहरू कुनै कार्यान्वयन भए कुनै भएनन् । त्यसैले उक्त प्रतिवेदनका सुझावलाई अझ विचार गरी देशको शिक्षालाई बढी व्यवस्थित गराउनुपर्ने आवश्यकता देखापर्‍यो । यसैक्रममा २०१८ सालमा सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समिति (ARNEC) को गठन गरियो । उक्त समितिले पनि देशको विद्यमान शिक्षा पद्धतिको विस्तृत अध्ययन गरी आफ्नो प्रतिवेदन तयार पार्‍यो । सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समितिको प्रतिवेदन २०१८ ले शिक्षाको संरचनामा खास गरी २०११ को नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोगले गरेको सिफारिसलाई नै मान्यता दियो तर माध्यमिक शिक्षामा भने १ वर्ष थप गर्नुपर्ने सुझाव दियो । अर्थात् कक्षा १ देखि ५ सम्म प्राथमिक शिक्षा, कक्षा ६ देखि ११ सम्म माध्यमिक शिक्षा र १२ कक्षादेखि उच्च शिक्षा हुनुपर्ने सुझाव प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको छ । यस प्रतिवेदनका मुख्यमुख्य सिफारिस देहायवमोजिम छन् :

१. देशभर एकै प्रकारको शिक्षा पद्धति लागू गर्ने
२. शिक्षाको माध्यम एउटै गर्ने
३. प्राथमिक शिक्षालाई देशभर निःशुल्क एवम् अनिवार्य गर्ने
४. व्यावसायिक तथा प्राविधिक शिक्षामा विशेष जोड दिने
५. संस्कृत शिक्षालाई प्रोत्साहन दिने
६. साक्षरता कार्यक्रम र शिक्षक तालिमको व्यवस्था गर्ने ।

उक्त समितिले प्राथमिक शिक्षाको पाठ्यक्रमको ढाँचा यसप्रकार सिफारिस गर्‍यो :

क्र.सं.	विषय	पूर्णाङ्क
१.	नेपाली भाषा	१००
२.	सामाजिक शिक्षा	१००
३.	विज्ञान र स्वास्थ्य शिक्षा	१००
४.	गणित	१००
५.	कला	१००
६.	स्वावलम्बी शिक्षा	१००
७.	शारीरिक शिक्षा	१००

२०११ सालको आयोगको प्रतिवेदन र २०१८ सालको समितिका प्रतिवेदनहरूमा गरिएका सिफारिसहरूको कार्यान्वयन प्रभावकारी ढङ्गबाट हुन सकेन तर पनि राष्ट्रियरूपमा विद्यमान शिक्षाका समस्या समाधान गर्ने प्रयासहरू भने भई नै रहे ।

अन्य प्रयासहरू

सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समिति (२०१८) ले सिफारिस प्रस्तुत गरे तापनि उपयुक्त शैक्षिक गति र दिशा प्राप्त गर्ने प्रयास भने भई नै रहन थाले । यसैक्रममा सन् १८६२ मा युनेस्कोको तत्त्वावधानमा डा.ह्यूग बी.उड र श्री बुनो कनालको २ सदस्यीय आयोग नेपालमा शिक्षाको योजनाबारे सर्वेक्षण र अध्ययन गर्न खटिएर आएको थियो । यस आयोगले पनि नेपालको सामाजिक तथा आर्थिक वस्तुस्थितिको अध्ययन गरेर शिक्षामा ल्याउनुपर्ने सुधारहरूबारे निकै गहकिला सुझावहरू पेस गर्‍यो । उक्त सिफारिसहरूमध्ये केही तल प्रस्तुत गरिएका छन् :

१. सरकारी तथा निजी तवरबाट सञ्चालित परम्परागत प्राथमिक शिक्षा पद्धतिको विकास तुरन्त रोकनुपर्दछ र यस्ता प्राथमिक विद्यालयहरूलाई यथाशीघ्र राष्ट्रिय परिपाटीमा ढाल्न तुरन्त कदम चालिनुपर्छ ।
२. सन् १९८५ सम्ममा अनिवार्य तथा निःशुल्क प्राथमिक शिक्षा लागू गर्ने दीर्घकालीन लक्ष्यलाई चालू नै राख्नुपर्छ ।
३. परम्परागत ढाँचामा थप हाइस्कूललाई खोल्ने कुरामा तुरन्त रोक लगाइनुपर्छ र परम्परागत ढाँचामा चलिआएका हाइस्कूललाई तुरन्त बहुउद्देश्यीय विद्यालयमा परिवर्तन गरिनुपर्दछ ।
४. माध्यमिक विद्यालयको पाठ्यक्रममा कुनै विशिष्ट पेसामा जान सक्ने गरी व्यवसायमूलक गरिनुपर्छ ।
५. अत्यन्त पिछडिएका क्षेत्रलाई शिक्षामा प्राथमिकता दिनुपर्छ ।
६. प्राथमिक तथा माध्यमिक तहमा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात मिलाउनुपर्छ ।

राष्ट्रिय शिक्षा सल्लाहकार परिषद्

२०२४ सालमा १३ सदस्य राष्ट्रिय शिक्षा सल्लाहकार परिषद्को गठन भयो । यसको मुख्य कार्य शिक्षा पद्धतिको सुधार, प्राथमिक, माध्यमिक र उच्च शिक्षा, प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा परीक्षा पद्धति, शिक्षक तालिम, प्रौढ शिक्षा आदि विषयहरूमा तत्कालीन सरकारलाई सल्लाह दिनु थियो । यसअन्तर्गत केही समिति र अनेक उपसमितिहरूको पनि व्यवस्था गरिएको थियो । कुनै महत्त्वपूर्ण काम नगरीकन २२ महिनापछि यो परिषद् विघटन गरियो । २०२६ सालमा फेरि अर्को सल्लाहकार समितिको गठन भयो । यसबाट पनि सन्तोषप्रद काम हुन सकेन र पुनः शिक्षा मन्त्रीको अध्यक्षतामा अर्को सल्लाहकार समिति बन्यो । यी समितिहरूले शिक्षा योजना र कार्यान्वयनको सम्बन्धमा केही कदम चालेका थिए, तर बीचमा आइपरेका बाधा, अवरोध र कठिनाइ आदिले गर्दा यी समितिबाट उल्लेखनीय काम भएको देखिँदैन । तर पनि राष्ट्रिय जीवनलाई प्रत्यक्षरूपमा प्रभावित पार्ने र व्यक्ति तथा समाज दुवैको विकासका निम्ति अनिवार्य सम्झिएको शिक्षालाई सुनियोजित तरिकाबाट अघि बढाउन अत्यावश्यक भइसकेको थियो । देशको यो जल्दोबल्दो मागलाई बुझेर राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ को नामले नयाँ शिक्षा योजनाको घोषणा भयो ।

यसप्रकार वि.सं. २००७ सालदेखि २०२८ सम्मको यस अवधिमा देशमा शिक्षाको योजनाबद्धरूपमा विकास गर्नका लागि महत्त्वपूर्ण प्रयासहरू गरिए । यस अवधिमा शिक्षाप्रति अभूतपूर्व उत्साह र शैक्षिक जागरण देखा पर्‍यो । २००७ देखि २०२८ सालसम्मको दुई दशकभित्र देशमा ७,२५६ प्राथमिक विद्यालय, १,०५६ माध्यमिक विद्यालय र ४९ महाविद्यालयहरू स्थापना गरिए । २००७ सालतिर प्राथमिक तहमा ८,५०५ माध्यमिक तहमा २१,११५ र महाविद्यालय तहमा २५० मात्र विद्यार्थी थिए भने २०२७ मा यो सङ्ख्या बढेर क्रमशः ४,४९,११४, १,०२,७०४ र १७,२०० पुग्यो ।

२.२ २०२८ देखि २०४६ सम्मको शिक्षा पद्धति

नेपालमा योजनाबद्धरूपमा शिक्षाको विकास गर्न निरन्तर प्रयासहरू भइरहेका थिए । नेपालमा भइरहेको उद्देश्यहीन, अनुत्पादनशील तथा असन्तुलित शिक्षाको प्रसारले शिक्षालाई राष्ट्रको सामाजिक र आर्थिक वास्तविकताबाट पृथक् तुल्याइएको कुरा खास गरी २००७ साल पश्चात् अनुभव गरिएको थियो । यस परिप्रेक्ष्यमा राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोग (२०११) र सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समितिको प्रतिवेदन (२०१८) विशेष उल्लेखनीय छन् तर देशमा राष्ट्रिय आवश्यकता र चरित्रअनुकूल शिक्षाको राष्ट्रिय पद्धति भने विकास हुन सकेको थिएन । शिक्षाको योजनाबद्ध विकास गर्ने प्रयासहरू भए तापनि शिक्षाले खास गोरेटो पहिल्याउन सकेको थिएन । देशमा विद्यालय सङ्ख्याको विस्तार मात्र हुन सक्यो । शिक्षाको सङ्ख्यात्मक विकास तीव्ररूपमा भइरहे तापनि गुणात्मक शिक्षाको विकास तथा विस्तार हुनसकेन । यसको विपरीत शिक्षामा अनेकौं विकृति, कमजोरी तथा समस्याहरू उत्पन्न हुन थाले ।

२०२७ सालअघि देशमा रहेको शैक्षिक विकृति, कमजोरी तथा समस्यालाई यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

१. २०२७ सालअघि शिक्षाको राष्ट्रिय नीति तथा लक्ष्य स्पष्टसँग किटान गरिएको थिएन । क्षेत्रीय आवश्यकता र सम्भाव्यताको अध्ययन नगरी नयाँ शिक्षण संस्थाहरू खोल्ने परिपाटी थियो । केवल सङ्ख्यात्मक लक्ष्य बढाउनमात्र प्रयासहरू भए । शिक्षालाई उपभोग्य वस्तुको रूपमा लिइन्थ्यो । अरू काममा खर्च गरी बाँकी रहेको रकममात्र शिक्षालाई छुट्याउने आर्थिक नीति थियो ।
२. परम्परागत शिक्षा पद्धति समाजको अनुत्पादन मान्यताहरूमा आधारित थियो । शिक्षालाई शारीरिक परिश्रमबाट छुटकारा पाउने माध्यम ठानिन्थ्यो । पढेपछि शारीरिक श्रम गर्नुपर्दैन भन्ने नकारात्मक भावना व्याप्त थियो । शैक्षिक अवसरहरूको वितरण सन्तुलित र न्यायोचित थिएन ।
३. २०२७ सालअघिको शिक्षा पद्धति र राष्ट्रिय योजनाका लक्ष्यहरूबीच कुनै किसिमको तालमेल थिएन । उक्त शिक्षा पद्धति कार्यमूलक, व्यावसायिक तथा उत्पादनशील थिएन । यसले विद्यार्थीहरूलाई जीवीकोपार्जन गर्ने काममा सहायता पुऱ्याउन सकेन ।
४. परम्परागत शिक्षा पद्धति ज्ञानोपार्जनको प्रभावकारी माध्यम बन्न सकेन । कोरा किताबी तथा सैद्धान्तिक ज्ञानमा विशेष जोड दिइएको थियो । विद्यार्थीहरूको यथार्थता र आवश्यकताबाट यो शिक्षा पद्धति एकदमै टाढा थियो ।
५. परम्परागत शिक्षा पद्धतिमा शिक्षण संस्थाहरूको सुदृढीकरणमा कुनै जोड नदिएकाले विभिन्न तहका शिक्षाको सङ्ख्यात्मक विकासमात्र हुन गई शिक्षाको गुणात्मक हास हुन गयो । खास गरी विद्यार्थीहरूको सङ्ख्यात्मक वृद्धिका आधारमा भौतिक साधनहरूको अभाव, तालिम प्राप्त तथा योग्य शिक्षकको अभाव, शिक्षण पेसामा अयोग्य, व्यक्तिहरूको प्रवेश, स्तरयुक्त पाठ्यपुस्तक र शैक्षिक सामग्रीको अभाव वैज्ञानिक मूल्याङ्कन परिपाटीको अभाव आदि समस्याहरू पुरानो शिक्षा पद्धतिमा विद्यमान थिए ।
६. बीचमा विद्यालय छाड्ने, पुनः कक्षा दोहोर्‍याउने, अनुत्तीर्ण हुने र बेकार रहेका स्नातकहरूजस्ता शैक्षिक नोक्सानीहरूको वृद्धि पुरानो पद्धतिका परिणामहरू हुन् ।
७. कमजोर शिक्षा प्रशासनको कारणबाट धेरै समस्याहरू उत्पन्न भएका थिए । प्रशासन मुख्य स-साना कुराहरूमा अल्झिनु, शिक्षाको प्रशासनिक रूप अत्यधिक केन्द्रीकरण हुनु, शिक्षा प्रशासनहरूको कार्यक्षेत्र र जिम्मेवारीको स्पष्ट व्याख्या नहुनु आदि प्रशासनिक कमजोरीहरूले शिक्षा विकासमा खास टेवा पुऱ्याउन सकेनन् ।

माथि उल्लेख गरिएका समस्याहरू बाहेक २०२७ सालअघिको शिक्षा पद्धतिमा अनेकौं विकृति तथा समस्याहरू मौजुद थिए । यी समस्याहरू राष्ट्रको भविष्यका निमित्त घातक सिद्ध हुने कुरा स्पष्ट थियो । यसैकारण त्यसबेलाको विद्यमान परिस्थितिमा सुधार ल्याउन राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजनालाई चरणबद्ध रूपमा लागू गरियो । राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८-२०३२ का प्रमुख व्यवस्था यसप्रकार रहेका थिए :

(क) शिक्षाको संरचना

राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ ले शिक्षाको संरचनामा सुधार गरी यसप्रकार कायम गर्‍यो :

- कक्षा १ देखि कक्षा ३ सम्म प्राथमिक शिक्षा
- कक्षा ४ देखि कक्षा ७ सम्म निम्न माध्यमिक शिक्षा
- कक्षा ८ देखि कक्षा १० सम्म माध्यमिक शिक्षा
- कक्षा ११ देखि १२ सम्म प्रमाणपत्र तह
- कक्षा १३ देखि १४ सम्म डिप्लोमा तह
- कक्षा १५ देखि १६ सम्म डिग्री तह
- त्यसभन्दा माथि अनुसन्धान तह

यसरी राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजनाले ३ बर्से प्राथमिक, ४ बर्से निम्न माध्यमिक, ३ बर्से माध्यमिक र ६ बर्से उच्च शिक्षाको संरचना प्रयोगमा ल्यायो ।

(ख) प्राथमिक शिक्षाको उद्देश्य

राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ ले प्राथमिक शिक्षाको एउटैमात्र उद्देश्य राखेको पाइन्छ । साक्षर बनाउनु अर्थात् पढाइ, लेखाइ र अङ्कगणित (3R's) सिकाउनु नै प्राथमिक शिक्षाको मुख्य लक्ष्य रहेको थियो ।

(ग) प्राथमिक शिक्षाको पाठ्यक्रम

प्राथमिक शिक्षाको पाठ्यक्रमले पढाइ, लेखाइ र अङ्कगणितका सामान्य ज्ञान दिनुका साथै जीवनका वास्तविकतासँग सम्बन्धित केही सीपमा जोड दिई पाठ्यक्रम बनाउनुपर्ने सुझाव उक्त योजनाले दिएको थियो ।

प्राथमिक तहको कक्षा १ देखि ३ सम्मको पाठ्यवस्तु पाठ्यभार र पूर्णाङ्क यसरी निर्धारण गरियो थियो ।

विषय	पाठ्यभार	पूर्णाङ्क
नेपाली भाषा	४० प्रतिशत	३००
अङ्कगणित	३० प्रतिशत	२००
सामाजिक शिक्षा	२० प्रतिशत	१००
शारीरिक शिक्षा, स्वास्थ्य, कला (प्रयोगात्मक)	१० प्रतिशत	५०

(घ) राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजनाले ल्याएका सुधारहरू

यसअघि हामीले नेपालमा राष्ट्रिय शिक्षा पद्धति योजनाको कार्यान्वयन के-कति कारणले आवश्यक हुन गएको थियो भन्ने कुरा अध्ययन गर्नु। यहाँ यस योजनाले शिक्षाक्षेत्रमा ल्याएका परिवर्तनहरू तथा सुधारहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

१. शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्यहरूको किटान गर्नु

राष्ट्र र राजमुकुटप्रति बफादार रही राष्ट्रिय एकता, सार्वभौमिकता र स्वतन्त्रताको रक्षा गर्ने र पञ्चायती व्यवस्थाअनुकूल आचरण गर्ने नागरिक तयार गर्नु, विद्यमान र प्राविधिक ज्ञानको प्रसारण गरी देश विकासका लागि आवश्यक दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्नु, प्रत्येक व्यक्तिमा नैतिक चरित्र, परिश्रम गर्ने बानी, सिर्जनात्मक प्रवृत्ति, वैज्ञानिक चिन्तन, सौन्दर्यप्रति अनुराग र विश्वबन्धुत्वको भावनाजस्ता गुणहरू विकास गर्नु र राष्ट्रभाषा, संस्कृत, साहित्य र कलाको विकास तथा प्रसार गर्नु शिक्षाको राष्ट्रिय उद्देश्य रहेको थियो।

२. शिक्षाको सङ्गठन परिवर्तन गरी तहगत उद्देश्य किटान गरिएको

रा.शि.प.यो. ले कक्षा १ देखि ३ सम्मको शिक्षालाई प्राथमिक शिक्षा, ४ देखि ७ सम्मको शिक्षालाई निम्नमाध्यमिक शिक्षा र ८ देखि १० सम्मको शिक्षालाई माध्यमिक शिक्षाको रूपमा निर्धारित गरेको थियो। योजनामा उल्लेख भएअनुसार प्राथमिक शिक्षाको उद्देश्य बालबालिकाहरूलाई साक्षरताको शिक्षा दिनु, निम्नमाध्यमिकको उद्देश्य चरित्र निर्माण गर्न र माध्यमिक तहको उद्देश्य व्यावसायिक शिक्षा दिई दक्ष कार्यकर्ता तयार गर्नु रहेको थियो।

३. पाठ्यक्रममा परिवर्तन

यस योजनाले विद्यालयस्तरीय पाठ्यक्रममा पनि आवश्यक परिवर्तन गरेको थियो। यसअनुसार प्राथमिक तहमा ३०० पूर्णाङ्कको नेपाली भाषा, २०० पूर्णाङ्कको गणित शिक्षा, १०० पूर्णाङ्कको सामाजिक शिक्षा र ५० पूर्णाङ्कको शारीरिक शिक्षा सफाइ, हस्तकला र चित्रकला विषयहरू समावेश गरिएका थिए।

निम्नमाध्यमिक तहका पाठशालामा नेपाली भाषा, संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय भाषा (अङ्ग्रेजी), सामाजिक शिक्षा, गणित, विज्ञान, पूर्वव्यावसायिक शिक्षा, शारीरिक र स्वास्थ्य शिक्षा तथा संस्कृत भाषा गरी जम्मा ८ विषयहरू समाविष्ट थिए र यी विषयहरू कुल १००० पूर्णाङ्कमा विभाजित थियो।

यस योजनाले माध्यमिक तहलाई साधारण माध्यमिक विद्यालय, व्यावसायिक माध्यमिक विद्यालय र संस्कृत माध्यमिक विद्यालय गरी तीन प्रकारमा वर्गीकरण गरेको थियो। साधारण माध्यमिक विद्यालयहरूमा व्यावसायिक विषयहरू कम र साधारण शिक्षाका विषयहरू बढी जोड दिइएको थियो भने संस्कृत विद्यालयमा साधारणभन्दा व्यावसायिक विषयमा बढी जोड दिइएको थियो। यस्तै संस्कृत

शिक्षामा संस्कृत भाषामा बढ्ता जोड दिने र विदेशी भाषामा कम जोड दिहने कुरा व्यक्त गरिएको थियो । माध्यमिक तहका लागि कुल ९०० पूर्णाङ्क तोकिएको थियो ।

४. व्यावहारिक शिक्षण पद्धति तथा शिक्षण सामग्रीको प्रयोगमा जोड

यस योजनाले परम्परागत शिक्षण पद्धति अव्यावहारिक रहेकाले प्रत्येक विषयमा नयाँ तरिकाले सिकाउने पद्धतिको विकास गर्ने र नयाँ तरिकाबाट सिकाउन बढ्ता शिक्षण सामग्रीहरूको प्रयोग हुने भएकाले सामग्रीहरूको विकास गर्न उचित व्यवस्था गरेको थियो ।

५. परीक्षा पद्धतिमा सुधार

योजनाले आन्तरिक मूल्याङ्कन प्रणाली कार्यन्वयन गरी प्रत्येक तहको अन्त्यमा अन्तिम परीक्षाहरू सञ्चालन गर्न सुझाव प्रस्तुत गरेको थियो । जस्तो : प्राथमिक तहको अन्त्यमा जिल्लास्तरीय परीक्षा, निम्नमाध्यमिक तहको अन्त्यमा अञ्चलस्तरीय परीक्षा र एसएलसीको टेस्ट परीक्षा जिल्लास्तरीय गर्ने कुरा उल्लेख छ । शिक्षकहरूले विद्यार्थीहरूको प्रगति विवरण राख्नुपर्ने, प्रश्नहरूलाई वैज्ञानिक बनाउने र उत्तर पुस्तिका परीक्षण गर्ने परिपाटीमा पनि सुधार गर्ने कुरा योजनामा उल्लेख गरिएको थियो ।

६. शिक्षण तालिम र शिक्षण पेसामा सुधार

शिक्षाको गुणात्मक विकास गर्न तालिम प्राप्त शिक्षा आवश्यक भएकाले राष्ट्रिय शिक्षा योजनाले शिक्षकहरूका लागि तालिमको व्यवस्था गरेको थियो र विद्यालयको विभिन्न तहमा पढाउने शिक्षकको न्यूनतम शैक्षिक योग्यतासमेत निर्धारण गरिएको थियो । जस्तो : प्राथमिक तहका लागि एसएलसी सरह निम्नमाध्यमिक तहका लागि आइ.ए. वा सो सरह वा तथा माध्यमिक तहका लागि बी.ए. वा सो सरह र सबै तहका शिक्षक तालिम प्राप्त हुनुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको थियो । यसका सबै शिक्षण पेसालाई आकर्षक बनाउन सेवाको सुरक्षा गर्ने व्यवस्था, शिक्षकको तलब स्केल निर्धारण र पदोन्नतिको व्यवस्थासमेत गरिएको थियो ।

७. सुदृढ शिक्षा प्रशासनको अपेक्षा

शिक्षा प्रशासनमा योजना, कार्यन्वयन, मूल्याङ्कन आदि साथसाथै जाने व्यवस्था गरिएको थियो । योजना र मूल्याङ्कनको कार्य केन्द्रीकृत र यसलाई कार्यन्वयन गर्ने काम विकेन्द्रीकृत पारिएको थियो । यसअनुरूप केन्द्रीयस्तरमा शिक्षा मन्त्रालयलाई योजना र कार्यक्रम बनाउने सामान्य प्रशासन शैक्षिकसम्बन्धी कार्य गर्ने तथा मूल्याङ्कन र नियन्त्रण गर्ने जिम्मेवारी दिइएको र कार्यन्वयनलाई छिटोछरितो पार्न हरेक क्षेत्रमा क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालय जिल्लामा जिल्ला शिक्षा अधिकारी रहने व्यवस्था भएको थियो ।

८. निरीक्षण प्रणालीको सुरुवात

विद्यालयस्तरीय शिक्षामा सुधार ल्याउन निरीक्षणको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुने भएकाले शिक्षा योजनाले निरीक्षण व्यवस्थालाई सुदृढ पार्ने प्रयास गरेको थियो। शिक्षाक्षेत्रमा ल्याइएका कुनै पनि परिवर्तन तथा सुधारहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन र प्रभावकारी निरीक्षण व्यवस्थामा भर पर्दछ। यसैअनुरूप प्राथमिक, माध्यमिक निरीक्षकहरूद्वारा विद्यालयको भौतिक साधन, शिक्षकहरूको पर्याप्तता र उपयोगको निरीक्षण गर्ने र यसको गुणात्मक विकास गर्न निरीक्षकहरूले शिक्षकहरूको कामको मूल्याङ्कन गर्न, उनीहरूलाई प्रोत्साहन, सल्लाह र व्यावसायिक नेतृत्व दिनुपर्ने बनाइएको थियो।

माथि उल्लेख गरिएका कुराहरूका अतिरिक्त राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजनाले नेपालको शिक्षा पद्धतिमा अन्य धेरै परिवर्तन र सुधारहरू ल्यायो।

(ड) राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिका मूलभूत विशेषताहरू

शिक्षा नै राष्ट्रिय विकासको प्रमुख माध्यम हो। देश विकासमा शिक्षाको महत्त्वपूर्ण योगदान रहन्छ भन्ने तथ्यलाई हृदयङ्गम गरी नेपालमा राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ लागू गरिएको थियो। तल यस योजनाका विशेषताहरूको सङ्क्षेपमा चर्चा गरिन्छ :

१. राष्ट्रिय शिक्षा प्रणालीको स्थापना

राष्ट्रिय शिक्षा योजनाको प्रादुर्भाव हुनु अगाडि देशमा शिक्षाको योजना एउटा राष्ट्रिय प्रणाली स्थापना भएको थिएन। शिक्षाको उद्देश्य पाठ्यक्रम, शिक्षणविधि, शिक्षण प्रक्रिया आदिमा एकरूपता कायम हुन सकेको थिएन। एक किसिमले भन्ने हो भने सहरमा एक प्रकारको शिक्षा थियो त गाउँमा अर्को प्रकारको शिक्षा, गरिब वर्गले हासिल गर्ने शिक्षा एक किसिमको थियो त सम्पन्न वर्गका लागि अर्को किसिमको थियो। एउटा मुलुकभित्र विभिन्न किसिमको शिक्षा व्यवस्था हुनु राष्ट्रियताका निमित्त हानिकारक हुन्छ। राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजनाले देशभरि एकै प्रकारको शिक्षा योजना लागू गरेर देशमा शिक्षाको एउटा राष्ट्रिय प्रणाली स्थापना गर्ने प्रयास गरेको थियो।

२. व्यावसायिक शिक्षा र दक्ष जनशक्ति उत्पादनमा जोड

शिक्षालाई उत्पादनशील तथा व्यवसायमूलक बनाई देशको राष्ट्रिय आवश्यकताअनुरूप बनाउन राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजनाले व्यावसायिक तथा प्राविधिक शिक्षामा जोड दिएको थियो। आधारभूत तहको आवश्यक जनशक्ति उत्पादन गर्न माध्यमिक तहमा जीवनोपयोगी सीप सिकाउने व्यवस्था गरिएको थियो। माध्यमिक तहमा प्रत्येक विद्यार्थीमा व्यवसायप्रतिको रुचि र आदरभाव जगाई व्यावसायिक सीप दिई तिनलाई उत्पादनशील बनाउन माध्यमिक विद्यालयहरूमा व्यावसायिक शिक्षा दिइएको थियो र उच्च शिक्षाका विभिन्न तहहरूबाट देशलाई चाहिने निम्नस्तरीय, मध्यमस्तरीय र उच्चस्तरीय दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्ने प्रयास गरिएको थियो।

३. शिक्षाको गुणात्मक र स्तरयुक्त विकास

शिक्षालाई उपयोगी र उत्पादनशील बनाउनका लागि यसलाई गुणयुक्त र स्तरयुक्त बनाउन अत्यन्त जरूरी हुन आउँछ । यसका निमित्त राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजनाले तालिम, योग्यता प्राप्त शिक्षकको व्यवस्था, नियमित रूपमा पठनपाठनका लागि आवश्यक भौतिक साधन र शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्था, शिक्षण पेसालाई आकर्षक बनाउन शिक्षकहरूको सेवा र सुविधाहरूमा सुधार, शिक्षण कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन निरीक्षणप्रणालीको विकास आदिमा धेरै जोड दिएको थियो ।

४. शैक्षिक अवसर तथा सुविधाहरूको सन्तुलित तथा न्यायोचित वितरण

शिक्षा विकास सुविधा र अवसरहरूको वृद्धिले मात्र हुँदैन, यसका लागि शिक्षाका साधन र अवसरहरूको सन्तुलित, न्यायोचित तथा समान वितरण अपरिहार्य कुरा हो । राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजनाभन्दा अगाडि शैक्षिक अवसर मुख्यतः सहरी भेगमा र सम्पन्न वर्गका निमित्त मात्र उपलब्ध थियो । रा.शि.प.यो. ले शिक्षा अवसर तथा सुविधाहरूको वितरण समानरूपमा गर्न खोजेको छ । सबैका लागि शिक्षाको अवसर प्रदान गर्न प्राथमिक शिक्षा निःशुल्क गर्ने घोषणा गरियो । २०३५ सालमा अन्तर्राष्ट्रिय बालवर्षदेखि निःशुल्क प्राथमिक पाठ्यपुस्तकहरू प्रदान गर्ने व्यवस्था भयो । देशभरका सम्पूर्ण प्राथमिक विद्यालयका शिक्षकहरूको तलबको शतप्रशित खर्च र मसलन्द खर्च दिने व्यवस्था भयो ।

राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना कार्यान्वयन भएपछि शैक्षिक सुविधाको देशव्यापी वितरण, साक्षरताको दर, स्कूल जाने बालबालिकाको सङ्ख्यामा अत्यधिक वृद्धि हुनका साथसाथै प्राविधिक र व्यावसायिक शिक्षाप्रति जागरुकता आएको हो । वर्तमान शिक्षा प्रणालीलाई राष्ट्रिय आवश्यकताअनुकूल, समय सापेक्ष, उद्देश्यमूलक बनाउन र गतिशील रूप बनाउने कार्यमा यस योजनाको प्रयासहरूले आधारभूमि प्रदान गरेको कुरामा सन्देह रहन्न ।

पाठ्यक्रम कार्यान्वयन योजना २०३८

देशमा एकपटक निर्माण भएको पाठ्यक्रम सधैंका निमित्त उपयुक्त हुन्छ भन्न सकिँदैन । यसको परिवर्तन सँगसँगै राष्ट्रिय आकाङ्क्षा र मान्यताहरूमा पनि स्वभावतः परिवर्तन आउँछन् र समयअनुसार शिक्षाप्रतिको मानवीय धारणा तथा आकाङ्क्षाहरू पनि फरक हुँदै जान्छन् । यसरी नै समयअनुसार शिक्षाको कार्य पनि बदलिँदै जान्छ । शिक्षालाई युगानुकूल राष्ट्रिय आवश्यकता अनुकूल तथा गतिशील बनाउनका लागि पाठ्यक्रमको मूल्याङ्कन र सुधार भइरहनुपर्दछ । नेपालमा राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ को मध्यावधि (२०३३) र पूर्णावधि (२०३७) मूल्याङ्कन भइसकेपछि योजनाका आधारभूत कुराहरूलाई यथावत् राखी विभिन्न पक्षमा केही परिवर्तन तथा संशोधन गरिएका थिए । यसै सिलसिलामा पाठ्यक्रम कार्यान्वयन योजना २०३८ प्रकाशमा ल्याइएको थियो ।

पाठ्यक्रम कार्यान्वयन योजना २०३८ विद्यालयस्तरको पाठ्यक्रममा उद्बोधन गरिएका केही परिवर्तनहरू र तिनीहरूको कार्यान्वयनका निमित्त एक योजना थियो । योजनाले विद्यालयस्तरको तहगत संरचना वा सङ्गठनमा आएको परिवर्तनअनुसार पाठ्यक्रममा हेरफेर गरिएको थियो । उक्त परिवर्तित पाठ्यक्रम २०३८ को शैक्षिक सत्रदेखि प्रथम, दोस्रो र तेस्रो चरण गरी २०४० को शैक्षिक सत्रसम्मका कक्षा ४ देखि १० सम्म लागू गरियो । यसअनुसार पहिलो चरण २०३८ मा कक्षा ४, ६ र ८ मा, दोस्रो चरण २०३९ मा कक्षा ५, ७ र ९ मा, तेस्रो चरण २०४० मा कक्षा १० मा पाठ्यक्रम लागू गर्दै जाने कार्यक्रम रहेको थियो । पाठ्यक्रम कार्यान्वयन योजनाले उल्लेख गरेअनुसार प्राथमिक, निम्नमाध्यमिक र माध्यमिक तहको परिवर्तित पाठ्यक्रमको रूपरेखा तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्राथमिक तहको पाठ्यक्रम

यस योजनामा प्राथमिक शिक्षाको संरचनालाई परिवर्तन गरी १-५ कायम गर्ने निर्णय भयो । १ देखि ३ कक्षासम्मको प्राथमिक शिक्षा बालबालिकाहरूलाई साक्षर तुल्याउनका लागि पर्याप्त भए तापनि आधारभूत शिक्षाका निमित्त अपर्याप्त नै रहेको थियो । देशबाट निरक्षरता उन्मूलन गर्ने क्रममा प्राथमिक तहलाई १-३ कायम गर्नु युक्तिसङ्गत मान्न सकिए तापनि अन्य उद्देश्यका निमित्त यो संरचना त्यति सुहाउँदो थिएन । प्राथमिक शिक्षा उत्तीर्ण गरी निम्नमाध्यमिक र माध्यमिक तहमा या उच्चशिक्षामा प्रवेश गर्नेहरूका लागि ३ बर्से प्राथमिक शिक्षाले केही फरक नपारे तापनि प्राथमिक शिक्षा लिएपछि पढाइ छोड्नेहरूका निमित्त भने ३ बर्से प्राथमिक शिक्षा युक्ति सङ्गत थिएन । प्राथमिक शिक्षा लिनेहरूका लागि यो स्वयम्मा पूर्ण रहनुपर्दछ । यिनै कारणहरूले गर्दा ५ बर्से प्राथमिक शिक्षाको प्रचलन हुनु उपयुक्त मान्न सकिन्छ ।

प्राथमिक शिक्षाको उद्देश्य शिक्षालाई बालकेन्द्रित गरी बालबालिकामा अन्तर्निहित क्षमताको विकास गर्ने, जीवनोपयोगी मूल्य, मान्यता र आस्थाहरूको संर्वद्वन्द्व गरी इमानदारीता, स्वावलम्बन र श्रम शीलताजस्ता गुणहरू र नागरिक, वैज्ञानिक तथा वातावरणीय चेतनाको विकास गर्ने रहेको थियो ।

यसरी २०२८ सालको राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना र त्यसपछि २०३८ सालमा भएको संरचना र पाठ्यक्रम परिमार्जनपश्चात् २०४९ सालसम्म नेपालको शिक्षा पद्धति सुचारुरूपले अगाडि बढेको पाइन्छ । २०४६ सालमा भएको जनआन्दोलनपश्चात् गठन भएको अन्तरिम सरकारले २०४७ सालमा एउटा राष्ट्रिय शिक्षा आयोग (NEC) गठन गरी देशमा प्रजातान्त्रिक परिवर्तन अनुकूलको शिक्षा व्यवस्था गर्ने जिम्मा दियो । उक्त आयोगले २०४९ सालमा आफ्नो प्रतिवेदन बुझायो ।

२.३ २०४७ देखि हालसम्मको शिक्षा पद्धति

नेपालको शैक्षणिक प्रणालीमा राजनीतिक परिवर्तनको प्रत्यक्ष प्रभाव पर्ने गरेको छ । २०४६ सालमा बहुदलीय व्यवस्थाको पुनःस्थापना भएपछि नेपालको शिक्षामा त्यसको प्रभाव पर्नु स्वभाविकै थियो । २०४६ सालसम्मको शिक्षाको मुख्य उद्देश्य पञ्चायती व्यवस्था अनुकूल आचरण गर्ने नागरिक तयार गर्नु रहेको थियो । त्यसैले शिक्षाको उद्देश्यलगायत शैक्षिक प्रणालीमा परिवर्तनको महसुस गरी पुनर्स्थापित बहुदलीय

राजनीतिक प्रणालीअनुरूप आवश्यक पर्ने समसामयिक सुधारका सम्बन्धमा विस्तृत अध्ययन गरी प्रतिवेदन पेस गर्न शिक्षा मन्त्रीको अध्यक्षतामा २०४७ फागुन १४ गते राष्ट्रिय शिक्षा आयोग गठन गरियो । यस आयोग शिक्षा क्षेत्रको विस्तृत अध्ययन गरी देशमा शिक्षा विकासका लागि गर्नुपर्ने विभिन्न सिफारिससहितको प्रतिवेदन तयार गरी २०४९ सालमा सरकारलाई बुझायो । उक्त राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०४९ ले गरेका मुख्य सिफारिसहरू तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

(क) शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्य

राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०४९ ले साविकका राष्ट्रिय उद्देश्य परिवर्तन गरी नयाँ राष्ट्रिय उद्देश्य सिफारिस गरेको थियो । यस आयोगले सिफारिस गरेका शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्य नै २०५० देखि २०६४ सम्म लागू भएका थिए । ती उद्देश्य यसप्रकार छन् :

१. प्रत्येक व्यक्तिमा अन्तर्निहित क्षमता र व्यक्तित्व विकासका सम्भावनालाई प्रस्फुटित गर्न सहयोग गर्ने ।
२. प्रत्येक व्यक्तिमा सार्वभौम मानवीय मूल्यका साथै राष्ट्रिय तथा सामाजिक मान्यता र आस्थाहरूको संवर्द्धन गरी स्वस्थ सामाजिक जीवनको विकासका निमित्त सहयोग गर्ने ।
३. व्यक्तिको सामाजिकीकरणमा सहयोग गर्दै सामाजिक एकतालाई सुदृढ तुल्याउने ।
४. राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशमा आफ्नो पहिचान कायम राख्दै व्यक्तिलाई आधुनिक युगमा सामाज्यस्यपूर्ण जीवनयापनका निमित्त सहयोग गर्ने ।
५. समाजको आधुनिकीकरणमा सहयोग गरी देश निर्माणका निम्ति मानव संसाधनको विकास गर्ने ।
६. प्राकृतिक वातावरण र राष्ट्रिय सम्पदाको संरक्षण र सदुपयोग गर्ने सहयोग गर्ने ।
७. समाजमा पछि परेका व्यक्तिहरूलाई राष्ट्रिय मूल धारमा समाहित गर्न सहयोग गर्ने ।

(ख) शिक्षाको संरचना

राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०४९ ले शिक्षाको संरचना देहायबमोजिम सिफारिस गरेको थियो :

कक्षाहरू	१,२,३,४,५ कक्षा	६,७,८ कक्षा	९ र १० कक्षा	११,१२ कक्षा	१३,१४,१५ कक्षा	१६,१७ कक्षा	त्यसदेखि माथि
तहहरू	(प्राथमिक शिक्षा तह)	(निम्न-माध्यमिक तह)	(माध्यमिक तह)	(उच्चमाध्यमिक तह)	(स्नातक तह)	(स्नातकोत्तर तह)	(अनुसन्धान तह)

यसरी उक्त आयोगले कक्षा १ देखि ५ सम्म प्राथमिक तह, ६ देखि ८ सम्म निम्नमाध्यमिक तह, ९ र १० माध्यमिक तह, ११ र १२ उच्चमाध्यमिक तह गरी १२ बर्से विद्यालय शिक्षाको सिफारिस गर्‍यो । त्यस्तै स्नातक तहलाई ३ बर्से कार्यक्रम बनाई ५ वर्षको विश्वविद्यालयअन्तर्गत दिइने उच्च शिक्षा सिफारिस गरेको पाइन्छ । तहगत उद्देश्य र पाठ्यक्रम संरचना निम्नानुसार सिफारिस गरिएको थियो :

१. प्राथमिक शिक्षाको उद्देश्य

शिक्षालाई बालकेन्द्रित गरी बालबालिकामा अन्तर्निहित क्षमताको विकास गर्ने, दैनिक जीवनमा आइपने साधारण लेखाइ, पढाइ र हिसाबसम्बन्धी सीपको विकास गर्ने, जीवनोपयोगी मूल्य, मान्यता र आस्थाहरूको सम्बर्द्धन गरी इमानदारी, स्वावलम्बन र श्रमशीलताजस्ता गुणहरू र नागरिक, वैज्ञानिक तथा वातावरणीय चेतनाको विकास गर्नुलाई प्राथमिक शिक्षाको उद्देश्यका रूपमा सिफारिस गरिएको थियो ।

२. निम्न माध्यमिक शिक्षा तहको उद्देश्य

यस प्रतिवेदनले निम्न माध्यमिक तहमा राष्ट्र र प्रजातन्त्रप्रति आस्थावान्, सामाजिक र प्राकृतिक वातावरणप्रति सचेत, भाषिक व्यवहारमा सक्षम, श्रमप्रति सकारात्मक प्रवृत्ति भएका स्वस्थ स्वावलम्बी एवम् चरित्रवान् नागरिक तयार पार्ने उद्देश्य राखेको थियो ।

३. माध्यमिक तहको उद्देश्य

यस प्रतिवेदनले माध्यमिक तहमा राष्ट्रिय परम्परा, संस्कृति एवम् सामाजिक वातावरणसँग परिचित, प्रजातान्त्रिक मूल्य र मान्यतासँग परिचित, भाषिक व्यवहारमा सक्षम, वैज्ञानिक सुभबुझ भएका सिर्जनशील सहयोगी, उद्यमशील, स्वावलम्बी एवम् आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याउन सक्ने स्वस्थ र सक्षम नागरिक तयार गर्ने उद्देश्य राखेको थियो ।

४. पाठ्यक्रम ढाँचा

राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०४९ ले प्राथमिक, निम्नमाध्यमिक र माध्यमिक तहमा निम्नानुसारको पाठ्यक्रम ढाँचा लागू गर्न सिफारिस गरेको थियो :

प्राथमिक तह (कक्षा १-५)

क्र.सं.	विषय	कक्षा १-३	कक्षा ४-५
१	नेपाली भाषा	१५०	१००
२	गणित	१५०	१००
३	अङ्ग्रेजी	-	१००
४	शारीरिक शिक्षा	५०	५०
५	सिर्जनात्मक तथा अभिव्यक्तिशील कला	५०	५०
६	सामाजिक, वातावरण, स्वास्थ्य शिक्षा	१००	-
७	वातावरणीय विज्ञान तथा स्वास्थ्य शिक्षा	-	१००
८	सामाजिक शिक्षा	-	१००
९	इच्छाधीन विषय	१००	१००
	जम्मा	६००	७००

निम्न माध्यमिक तह

क्र.सं.	विषय	कक्षा ६-८
१	नेपाली	१००
२	संस्कृत	५०
३	अङ्ग्रेजी	१००
४	गणित	१००
५	विज्ञान (र वातावरण)	१००
६	सामाजिक शिक्षा	१००
७	स्वास्थ्य र शारीरिक शिक्षा	५०
८	ऐच्छिक भाषा	१००
९	कला वा पूर्व व्यावसायिक	५०
	जम्मा	७५०

दृष्टव्य : ऐच्छिक भाषामा मातृभाषा, राष्ट्रभाषा, अङ्ग्रेजी र संस्कृतमध्ये एक हुने ।

माध्यमिक तह

क्र.सं.	विषय	कक्षा ९-१०
१	नेपाली	१००
२	अङ्ग्रेजी	१००
३	गणित	१००
४	विज्ञान (र वातावरण)	१००
५	सामाजिक शिक्षा	१००
६	ऐच्छिक	२००
७	अतिरिक्त ऐच्छिक	१००
	जम्मा	७५० + १००

दृष्टव्य : अतिरिक्त ऐच्छिकमा उत्तीर्ण अनुत्तीर्णसँग सम्बद्ध नगरी उत्तीर्णभन्दा माथिको प्राप्ताङ्क जोडिने व्यवस्था गर्नुपर्ने ।

यसरी उक्त प्रतिवेदनले सिफारिस गरेका विषय र पूर्णाङ्कलाई सामान्य हेरफेर गरेर २०५० देखि क्रमशः उक्त पाठ्यक्रम ढाँचा लागू गरिएको थियो ।

माथि प्रस्तुत गरिएका शिक्षाका उद्देश्य तथा पाठ्यक्रम ढाँचाअनुसार २०५० सालदेखि क्रमशः लागू भइरहेकोमा उक्त आयोगका सिफारिसहरूको कार्यान्वयनको अवस्थाका साथै तत्कालीन अवस्थाका शिक्षा

नीति तथा कार्यक्रम एवम् सहजगठनको अध्ययन विश्लेषण गरी राष्ट्रिय आवश्यकता अनुरूप स्वावलम्बी र दक्ष जनशक्ति निर्माण गर्नका लागि एकाइसौं शताब्दीसँग प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने जनशक्ति तयार गर्नका लागि समयसापेक्ष नीति तयार गरी प्रतिवेदन पेश गर्न तत्कालीन सरकारले २०५४ सालमा शिक्षा मन्त्रीको अध्यक्षतामा उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग गठन गरेको थियो । उक्त आयोगले तत्कालीन अवस्थाको शिक्षाको अध्ययन गरी उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०५५ सिफारिस गरेको थियो ।

उक्त आयोगले शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्य शिक्षाका राष्ट्रिय नीतिहरू सिफारिस गरेको थियो । तर उक्त आयोगको सिफारिसअनुसारका उद्देश्य कार्यान्वयनमा ल्याइएन भने सिफारिस गरिएका कतिपय नीतिहरू लागू गरिएको पाइन्छ । यसले हरेक तहका शिक्षाका समस्या विश्लेषण गरी ती समस्या समाधान गर्न विभिन्न सुझावहरूसमेत प्रस्तुत गरेको थियो । यस प्रतिवेदनले दिएका सुझावमध्ये माध्यमिक तहमा ८०० पूर्णाङ्क बनाउनुपर्ने र २०४९ को प्रतिवेदनले सिफारिस नगरको स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण विषयलाई अनिवार्य बनाउने गरी दिएको सुझाव कार्यान्वयन गरिएको थियो ।

यस आयोगपछि शिक्षासम्बन्धी उच्चस्तरीय कार्यसमितिको प्रतिवेदन २०५८ ले पनि नेपालको शिक्षा प्रणालीमा केही परिवर्तन ल्यायो । यसले प्रस्तुत गरेका विद्यालयहरूलाई सामुदायिक र संस्थागत भनी दुई प्रकारमा विभाजन गर्ने, विद्यालयमा शुल्क निर्धारणको आपदण्ड तोक्ने, प्रधानाध्यापकलाई अधिकार सम्पन्न गराउने, सबै तहमा शिक्षकलाई शिक्षण गर्ने शिक्षण लाइसेन्स अनिवार्य गर्ने, तालिम अप्राप्त शिक्षकले लाइसेन्स लिन नपाउने, कार्यरत स्थायी शिक्षकले १ वर्षीभित्र लाइसेन्स लिनुपर्ने लगायतका महत्त्वपूर्ण सिफारिस कार्यान्वयन भएका थिए ।

यसपछि विभिन्न सानातिना कार्यदल समितिहरू गठन भएर विभिन्न सुझाव दिएको पाइन्छ ।

राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६३

(क) परिचय

विद्यालय शिक्षालाई व्यवस्थित गरी बालबालिकाहरूलाई एकाइसौं शताब्दीअनुकूल सक्षम र संवल तुल्याउँदै प्रतिस्पर्धी समाजमा सहजरूपमा समायोजन गर्न सक्ने शिक्षा प्रदान गर्न पाठ्यक्रम विकास निर्माण तथा कार्यान्वयन गर्ने नीति एवम् सिकाइका उपयुक्त क्षेत्र, शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप व्यवस्थापनसम्बन्धी दृष्टिकोणसमेत उल्लेख भएको विद्यालय शिक्षाको मूल दस्तावेज नै राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप हो । यस प्रारूपको कार्यान्वयनबाट विषयगत तरलताको अन्योल, पाठ्यक्रमको समावेशीकरण, स्थानीयकरणका साथै विद्यार्थी, पाठ्यक्रम, शिक्षक तथा विद्यालय मूल्याङ्कन, शैक्षिक अनुसन्धान, शिक्षक शिक्षा, शैक्षिक व्यवस्थापनजस्ता महत्त्वपूर्ण पक्षहरूमा उत्पन्न भएका समस्या समाधानमा सहयोग पुग्ने छ । साथै शैक्षिक पहुँच र समानता, सान्दर्भिकता र गुणस्तरीयताजस्ता पक्षमा सुधार हुन गई सबैका लागि गुणस्तरीय, सान्दर्भिक एवम् निरन्तर शिक्षाको अवसरहरूको अभिवृद्धि हुने छ ।

(ख) आवश्यकता

एकदशसौ शताब्दीमा विश्वव्यापीकरण, मानवअधिकारको संरक्षण, बालअधिकार, शान्ति सामाजिक एवम् लैङ्गिक समानता, जनसङ्ख्या शिक्षा तथा वातावरण संरक्षणलगायत विश्वव्यापी सूचना तथा सञ्चारजस्ता विषयक्षेत्रहरूको माग दिनानुदिन बढिरहेको परिप्रेक्ष्यमा शिक्षाको भावी दृष्टिकोण स्पष्ट गर्नुपर्ने देखिन्छ । शिक्षालाई सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक उन्नतिको प्रमुख साधनका रूपमा रूपान्तरण गर्न सकेमा सबैको शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार सुनिश्चित हुन जान्छ । मूलतः पहुँच, समानता, सान्दर्भिकता र गुणस्तर वृद्धि गर्नेजस्ता महत्त्वपूर्ण पक्षहरूमा सुधार गरी जीवनपर्यन्त शिक्षाको व्यवस्था गर्नु आजको अपरिहार्य आवश्यकता हो ।

उपर्युक्त सन्दर्भ र हालसम्म नेपालको विद्यालय शिक्षासँग सम्बद्ध अभ्याससमेतका आधारमा राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपको आवश्यकता महसुस हुँदै गएको हो । मुख्यतया तल प्रस्तुत विभिन्न पक्षहरूलाई राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपका औचित्यका रूपमा लिइएको छ :

- हालसम्म विद्यालय शिक्षाको पाठ्यक्रम प्रारूप निर्माण नहुनु
- पाठ्यक्रम तथा यससँग सम्बद्ध शिक्षणसिकाइसम्बद्ध सम्बन्धित सामग्री विकासको कार्यलाई व्यवस्थितीकरण गर्न
- १ कक्षादेखि १२ कक्षासम्मको शिक्षालाई विद्यालयीय शिक्षाको संरचनाभिन्न समाविष्ट गरी एकीकृत कार्यान्वयन पद्धतिको विकास गर्नु
- पटकपटक विभिन्न कारणबाट ठोस आधारविना पाठ्यक्रमको ढाँचामा परिवर्तन गरिने कार्यबाट उन्मुक्ति दिनु र पाठ्यक्रम संरचनालाई व्यवस्थित गर्नु
- सबैका लागि शिक्षा तथा सहस्राब्दी विकासका लक्ष्य प्राप्तजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशमा भएका सरकारी प्रतिबद्धताहरूलाई व्यवहारमा ल्याउन
- समावेशी शिक्षाको व्यवस्था गर्न
- शिक्षामा असल साभेदारीको विकास गर्न
- पाठ्यक्रम तथा पाठ्यक्रमसम्बद्ध अन्य पक्षहरूको कार्यान्वयन, शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप, मूल्याङ्कन, शिक्षक विकासजस्ता पक्षमा देखिएका प्रक्रियागत कमजोरीहरूलाई न्यून गर्न
- पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयनसम्बन्धी गतिविधिमा संलग्न संस्थाहरूको संस्थागत क्षमता अभिवृद्धिका लागि उपयुक्त दिशा निर्देश गर्न
- समय शैक्षिक विकासमा राजनीतिक समझदारी, सहमति, सहयोग र समन्वयको वातावरण तयार गर्न
- उपयुक्त साधन र स्रोतको खोजी एवम् व्यवस्थापन गर्न
- राष्ट्रिय विकासका दीर्घकालिक लक्ष्यअनुरूप शिक्षाको व्यवस्था गर्न
- शैक्षिक क्षेत्रमा देखा पर्ने शैक्षिक मुद्दा र चुनौतीहरूलाई सामना गर्न

निष्कर्षमा उत्पादनशील, सिर्जनशील, गुणात्मक, राष्ट्रिय चिन्तनमुखी, रोजगारमूलक र विश्वपरिवेशअनुकूलको शिक्षाको व्यवस्थापन गर्दै सुसंस्कृत, समृद्धशाली, प्रतिस्पर्धी र समतामूलक नेपाली समाजको स्थापनाका लागि पाठ्यक्रमको विकास र कार्यान्वयन पक्षलाई व्यवस्थित गर्ने विद्यालयस्तरीय पाठ्यक्रम प्रारूपको निर्माण गरिएको हो । साथै हाल कार्यान्वयनमा रहेका दसौँ पञ्चवर्षीय योजना, सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रम २००४-०९, माध्यमिक शिक्षा सहयोग कार्यक्रम तथा विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमले विद्यालय शिक्षाको संरचनालाई पुनर्संरचित गर्ने नीति तथा कार्यक्रम तय गरिसकेको परिप्रेक्ष्यमा यिनै योजना तथा कार्यक्रमले विद्यालय शिक्षाको संरचनालाई कक्षा १-८ आधारभूत तह र कक्षा ९-१२ माध्यमिक तह गरी विद्यालय शिक्षालाई १२ वर्षे (कक्षा १-१२) हुने गरी व्यवस्थित गर्ने यथार्थ परिस्थिति विद्यमान रहेकाले राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपको आवश्यकता पर्न गएको हो ।

(ग) पाठ्यक्रमसम्बद्ध समसामयिक महत्त्वपूर्ण पक्षहरू र तिनको विश्लेषण

यो प्रारूप तयार गर्ने क्रममा नेपालको विद्यालय तहको शिक्षामा देखापरेका देहायका महत्त्वपूर्ण पक्ष, मुद्दा प्रमुख आधारका रूपमा रहेका छन् :

■ सामाजिक, सांस्कृतिक तथा शैक्षिक पक्ष	■ शैक्षणिक पद्धति
■ पाठ्यक्रम विकास तथा विस्तार प्रक्रिया	■ संस्कृत शिक्षा
■ पाठ्यक्रमको सामञ्जस्य र निरन्तरता	■ स्थानीय आवश्यकतामा आधारित शिक्षा
■ मूल्यमान्यतामा आधारित शिक्षा	■ शिक्षण गर्ने विषयहरू
■ शिक्षामा जीवनोपयोगी सीप पद्धति	■ वैकल्पिक शिक्षा
■ रोजगारी र स्वरोजगारीका लागि शिक्षा	■ शिक्षामा विश्वव्यापीकरणको प्रभाव
■ सञ्चार तथा सूचना प्रविधिसम्बन्धी शिक्षाको आवश्यकता	■ विद्यार्थी मूल्याङ्कन
■ मातृभाषिक मुद्दाहरू	■ शैक्षिक गुणस्तर र सान्दर्भिकता
■ पाठ्यक्रममा समावेशी पद्धति	■ अनुसन्धान कार्य
	■ संस्थागत क्षमता

(घ) पाठ्यक्रम निर्माणका सैद्धान्तिक आधारहरू

यस प्रारूपले माथि उल्लिखित पाठ्यक्रमसम्बद्ध समसामयिक महत्त्वपूर्ण पक्षहरूको व्याख्या र विश्लेषणका आधारमा निम्नानुसारको पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयनका सिद्धान्तहरू स्थापित गरेको छ :

- पाठ्यक्रम बृहद् एवम् सन्तुलित शिक्षाको अवधारणाअनुरूप विकास गरिने
- पाठ्यक्रम निर्माण गर्दा सिकाइका प्रमुख क्षेत्रलाई सङ्गठित गरिने
- पाठ्यक्रम एकीकृत सिद्धान्तका आधारमा विकसित गरिने
- बालकेन्द्रित विकासात्मक पद्धतिअनुरूप पाठ्यक्रम विकास गरिने
- आधारभूत शिक्षा मातृभाषामा दिइने

- समावेशी शिक्षा नीतिअनुरूप पाठ्यक्रम निर्माण गरिने
- स्थानीय आवश्यकतामा आधारित पाठ्यक्रम निर्माण कार्यलाई प्राथमिकता दिइने
- पूर्वीय ज्ञान तथा आधार स्तम्भका रूपमा संस्कृत शिक्षालाई व्यवस्थित गरिने
- सूचना तथा सञ्चार प्रविधि शिक्षालाई पाठ्यक्रममा विशिष्ट स्थान दिइने
- पाठ्यक्रममा जीवनोपयोगी सीपको स्थान सुनिश्चित गरिने
- कार्यप्रति अभिमुख पाठ्यक्रममा जोड दिइने
- पाठ्यक्रम विकास तथा कार्यान्वयन प्रक्रियामा मूल्याङ्कनलाई उच्च स्थान दिने
- पाठ्यक्रम विकास एवम् सुधार प्रक्रियालाई सहभागितामूलक बनाइने
- वैकल्पिक शिक्षा/दूर शिक्षा तथा खुला शिक्षा नीतिअनुरूप पाठ्यक्रम निर्माण गरिने
- नेपाली मूल्य मान्यतामा आधारित पाठ्यक्रम विकासमा जोड दिइने
- खोज तथा अनुसन्धानलाई पाठ्यक्रम विकासको अभिन्न अङ्गका रूपमा विकसित गरिने
- शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप पाठ्यक्रमसम्बद्ध गतिविधिहरूको महत्त्वपूर्ण अङ्ग हुने
- विद्यालय शिक्षाका लागि गुणस्तर मानक तयार गरिने

(ङ) शिक्षाका अन्य प्रमुख पक्षहरू

विद्यालय शिक्षाका अन्य पक्षहरूलाई निम्नानुसार हुने गरी व्यवस्थित गरिएको छ :

- विद्यालय शिक्षाको अवसरलाई व्यापक गराउन खुला शिक्षाको व्यवस्था गरिएको
- अनौपचारिक रूपबाट शिक्षा प्राप्त गरेकालाई प्रमाणीकरणको व्यवस्था गरी औपचारिक विद्यालयीय शिक्षामा प्रवेश खुला गरिएको
- प्राविधिक तथा व्यवसायिक शिक्षाबाट औपचारिक विद्यालयीय शिक्षा र औपचारिक शिक्षाबाट प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षामा प्रवेश खुला गर्ने सेतु पाठ्यांशको व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको
- हाल प्रचलित संस्कृत शिक्षा (साधारण र वेद विद्याश्रम) लाई यथावत् कायम राखी कक्षा १२ सम्म सञ्चालन गर्ने गरी व्यवस्थित गरिने छ । पूर्वीय वाङ्मयका महत्त्वपूर्ण व्यवहारोपयोगी मूल्य र मान्यतालाई विद्यालय शिक्षाका सबै धारमा समावेश गरिने छ ।

■ विद्यार्थी मूल्याङ्कन

- समावेशी मूल्याङ्कन पद्धतिको विकास गरी कार्यान्वयन गर्ने
- निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन पद्धतिलाई शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापको अभिन्न अङ्गका रूपमा स्थापित गरी कक्षा ७ सम्म क्रमशः उदार कक्षोन्नति नीति लागू गर्ने
- कक्षा ५ को अन्त्यमा स्रोत केन्द्रस्तरीय, कक्षा ८ को अन्त्यमा जिल्लास्तरीय, कक्षा १० को अन्त्यमा क्षेत्रस्तरीय र विद्यालय तहको अन्त्य (कक्षा १२) मा लिइने परीक्षा राष्ट्रियस्तरमा सञ्चालन गरिने
- हरेक तह र कक्षामा उत्तीर्ण प्रतिशत ४० कायम हुने

- मूल्याङ्कनमा अक्षराङ्क पद्धति (Letter grading system) लाई कार्यान्वयन गर्न सम्भाव्यता अध्ययन गर्ने
- शिक्षकको भूमिकालाई सूचना प्रवाहकर्ता (Information transformer), प्रवर्द्धनकर्ता (Promoter), विद्यार्थीसँग सहकार्य गरी सिक्ने (Colerner) र सिकाइ संस्कृति (learning culture) को खुला वातावरण सिर्जना गर्ने व्यक्तिका रूपमा विकास गर्न आवश्यक व्यवस्था गर्ने
- विद्यालय शिक्षामा बहुपाठ्यपुस्तक विकास तथा प्रयोग नीति अवलम्बन गर्ने
- गुणस्तरसम्बन्धी राष्ट्रिय मानक तयार गरी तदनुरूप जिल्ला तथा विद्यालयले आ-आफ्नो मापदण्ड तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याउने
- हरेक पाँच वर्षमा विद्यालय तहको पाठ्यक्रमको मूल्याङ्कन गर्ने
- विद्यालय शिक्षाका गतिविधिहरू पुनरावलोकन गरी पृष्ठपोषण प्राप्त गर्न सुधारका लागि सुभाष दिन केन्द्रीय निकायका रूपमा एक अध्ययन अनुसन्धान एवम् पुनरावलोकन संयन्त्र (Review Mechanism) मार्फत व्यवस्थित गर्ने
- राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपको खाकाभित्र रही विद्यालय पाठ्यक्रमसम्बद्ध गतिविधिहरू सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्ने स्वायत्त र सक्षम बनाउने
- विद्यालय तहको शिक्षाको अनुगमन र सुपरिवेक्षण कार्यलाई पहुँच र सर्वसुलभता, शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप र पाठ्यक्रमबीचको सामञ्जस्य, स्थानीय पाठ्यक्रमको कार्यान्वयन आदिजस्ता पक्षसँग सम्बद्ध हुने गरी व्यवस्थित गर्ने ।

यो राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप कार्यान्वयनका लागि विद्यालय शिक्षाको पुनर्संरचना गर्ने, पाठ्यक्रम विकास परिमार्जन प्रक्रियामा सुधार, मूल्याङ्कन, अनुसन्धान र प्रवर्द्धन, समन्वय र साभेदारी, शिक्षक तयारीलगायत केन्द्रदेखि विद्यालयसम्मको संस्थागत संयन्त्रमा सुधार एवम् विकासजस्ता पक्षमा आवश्यक नीतिगत परिवर्तन गरिने कुरा उक्त प्रारूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

वर्तमान चुनौतीहरू

नेपालाको राजनीतिक क्षेत्रमा भएका घटनाहरूले शिक्षामा पनि प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दै आएका छन् । २०५२ सालदेखि सञ्चालित जनविद्रोह तथा जनआन्दोलन भाग - २ ले नेपालमा ल्याएको परिवर्तनसँगै शिक्षा क्षेत्रमा पनि विभिन्न परिवर्तन भएका छन् । २०६२/०६३ को १९ दिने जनआन्दोलनको सफलतापछि जारी गरिएको प्रतिनिधि सभाको घोषणा २०६३ एवम् नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले गरेका नवीन व्यवस्थाअनुसार पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकहरूमा सामयिक परिवर्तनहरू गरिए । नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले शिक्षालाई मौलिक हकका रूपमा स्थापित गरेको छ । त्यस्तै आधारभूत तहसम्म मातृभाषा शिक्षा पाउने र माध्यमिक तहसम्म कानुनमा व्यवस्था भएबमोजिम निःशुल्क शिक्षा पाउने व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै शिक्षा क्षेत्रमा सबैका लागि शिक्षा, माध्यमिक शिक्षा सहयोग कार्यक्रम आदि कार्यक्रमका माध्यमबाट विद्यालय शिक्षामा पहुँच, गुणस्तर, समानता र सान्दर्भिकता बढाउने धेरै कार्यक्रमहरू लागू गरिएका छन् । यसैबीच

नेपालमा बहुदलीय व्यवस्था पुनर्स्थापना भएपछि जाडौं, नयाँ र वरिष्ठ योजनाले शिक्षाको विकासमा केही गति प्रदान गरे भने परिवर्तित सन्दर्भअनुसार अन्तरिम तीन बर्से योजना २०६४-२०६७ पनि लागू गरिएको छ । यी सबै योजनाले शिक्षामा सबैको पहुँच बढाउने, समानता, सान्दर्भिकता र गुणस्तर वृद्धि गर्ने कुरामा जोड दिएका छन् । यी व्यवस्थालाई कार्यरूपमा ल्याउनु आजको शिक्षाको सबैभन्दा ठूलो चुनौती रहेको छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ बमोजिम संविधान सभाको निर्वाचन सम्पन्न भई नयाँ संविधान बनाउने कामको पालनी हुन लागेकाले अब बन्ने संविधानले जनताको शिक्षाको विकासमा विशेष जोड दिने अपेक्षा गरिएको छ ।

संयार

(क) तलका प्रश्नहरूको छोटो उत्तर दिनुहोस् :

१. राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोगको प्रतिवेदन २०११ ले गरेका प्रमुख सिफारिसको सूची तयार गर्नुहोस् ।
२. सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समितिको प्रतिवेदन २०१८ का मुख्यमुख सिफारिस केके थिए ?
३. पाठ्यक्रम कार्यान्वयन योजना २०३८ को प्राथमिक पाठ्यक्रम र राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०४९ को प्राथमिक पाठ्यक्रमका बीचको प्रमुख भिन्नताको सङ्क्षिप्त सूची बनाउनुहोस् ।
४. राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६३ ले प्रस्तुत गरेका पाठ्यक्रम निर्माणका सिद्धान्तहरू केके हुन् ?
५. पाठ्यक्रम कार्यान्वयन योजना २०३८ को सङ्क्षिप्त परिचय दिनुहोस् ।
६. २०२८ सालअघिको नेपालको शैक्षिक कमजोरीको सूची बनाउनुहोस् ।

(ख) तलका प्रश्नहरूको लामो उत्तर दिनुहोस् :

१. नेपालमा २००७ सालदेखि २०२८ सालसम्म शिक्षा विकासका लागि भएका मुख्य प्रयासको उल्लेख गर्नुहोस् ।
२. राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना र नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोगले सिफारिस गरेका प्राथमिक शिक्षाको उद्देश्यमध्ये कुन बढी व्यावहारिक छ र किन ?
३. २०२८ सालदेखि हालसम्मको प्राथमिक शिक्षाको विकासक्रम उल्लेख गर्नुहोस् ।
४. राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ का विशेषताहरूको वर्णन गर्नुहोस् ।

(ग) जोडा मिलाउनुहोस् :

समूह "क"	समूह "ख"
१. नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोगको प्रतिवेदन	२०४९
२. सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समितिको प्रतिवेदन	२०२८
३. राष्ट्रिय शिक्षा सल्लाहकार परिषद्	२०५८
४. राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना	२०६३
५. राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन	२०११
६. उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन	२०१८
७. शिक्षासम्बन्धी उच्चस्तरीय कार्य समितिको प्रतिवेदन	२०२४
८. राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप	२०५५

क्रियाकलाप

१. तपाईंको समुदायमा शिक्षा विकासका लागि केकस्ता प्रयासहरू भएका रहेछन्, त्यस्ता प्रयासहरू कसरी सफल/असफल हुन पुगे र कसकसको केकस्तो भूमिका रहयो भन्ने विषयमा आफूभन्दा जान्ने बुझ्ने र बूढापाकाहरूसँग सोधेर एउटा प्रतिवेदन तयार गर्नुहोस् ।

बालविकास

३.१ बालविकासको वैयक्तिक भिन्नता

गर्भाधारणदेखि किशोरावस्थासम्म देखिने शारीरिक, सामाजिक एवम् संवेगात्मक परिवर्तन तथा बौद्धिक क्रियालाई बालविकास भनिन्छ । अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा बालविकास भनेको बालबालिकाको चौतर्फी विकाससम्बन्धी कार्य हो ।

कक्षा ९ मा बालविकासको अर्थ एवम् बालविकासका विभिन्न चरणका बारेमा चर्चा भइसकेको छ । त्यसैले यहाँ बालविकासका बारेमा थप चर्चा नगरी बालविकासमा वैयक्तिक भिन्नताका बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

बालविकासमा विभिन्न कारणले वैयक्तिक भिन्नता आउँछ । गर्भावस्थामा बालबालिकाले प्राप्त गर्ने पौष्टिक तत्त्व एवम् वातावरणले बालविकासमा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूपमा असर पारेको हुन्छ । शिशुको जन्मपछि उसको सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक अवस्थाका साथै उसले पाउने माया, ममता, स्नेह, साथी समूहको वातावरण, सिकाइ तथा सामाजिकीकरणका तरिका एवम् उपयुक्त पोषणले प्रभाव पारेको हुन्छ । यसरी बालविकासमा जन्मपूर्व र जन्मपश्चात् परेका विभिन्न प्रभावले सर्वप्रथम बालविकासमा वैयक्तिक भिन्नता सिर्जना गर्दछ । त्यसपछि वंशानुगत गुण, शारीरिक बनोट, मानसिक क्षमता आदिले पनि उसमा वैयक्तिक भिन्नता ल्याउँछ । मूलतः बालविकासको वैयक्तिक भिन्नताले उसको शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक, बौद्धिक विकास आदिमा फरक ल्याइदिन्छ ।

कुनै बालबालिका शारीरिक रूपले मोटाघाटा हुन्छन् त कुनै दुब्ला । कुनैमा एउटा रुचि हुन्छ त कुनैमा अर्को । एउटा निकै बुद्धिमान हुन्छ त अर्को बुद्धिहीन । कुनै रिसाहा हुन्छन् त कुनै निकै हँसिला । एउटै आमाबाबुले लगभग एउटै समयमा गर्भधारण गरी जन्माएका बच्चाबच्चीमा त वैयक्तिक भिन्नता पाइन्छ भने विभिन्न आमाबाबुबाट जन्मने बालबालिकाबीच त वैयक्तिक भिन्नता बढी हुनु स्वाभाविकै हो । जेहोस् वैयक्तिक भिन्नतालाई सैद्धान्तिक रूपले केलाउँदा बालविकासमा दुई तत्त्वले वैयक्तिक भिन्नता ल्याउने गरेको पाइन्छ । ती हुन् : (क) आन्तरिक तत्त्व (ख) बाह्य तत्त्व ।

आन्तरिक तत्त्वमा वंशानुगत गुणले मुख्य रूपमा प्रभाव पार्दछ । वंशानुगत गुणबाट शारीरिक, मानसिक र बौद्धिक क्षमता प्राप्त भएको हुन्छ । त्यस्तै बाह्य तत्त्वमा समाज, धार्मिक, सांस्कृतिक तत्त्व, रहनसहन, प्राप्त गर्ने अवसर र प्रशिक्षण आदिले वैयक्तिक भिन्नता ल्याउँछ । निष्कर्षमा बालबालिकामा देखिने वैयक्तिक भिन्नतालाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

(क) **पृष्ठभूमिगत भिन्नता** : बालबालिकाले पाउने सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक, नैतिक आदि पृष्ठभूमिका आधारमा पनि उनीहरूमा भिन्नता पाउन सकिन्छ । आमाबाबुको चालचलन, बानी बेहोरा,

जगाइखवाइ, सङ्गत आदिले बालविकासमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ । यसका आधारमा उनीहरूको वैयक्तिक भिन्नतामा फरकपन आउँछ ।

- (ख) **मानसिक तीक्ष्णता** : वैयक्तिक भिन्नता छुट्याउने अर्को आधार मानसिक बुद्धि हो । कुनै बालक ज्यादै तीक्ष्ण बुद्धिका हुन्छन् भने कुनै सुस्त मनस्थितिका हुन्छन् । त्यस्तै कुनै औसत खाले हुन्छन् । त्यसैले बालबालिकाको वैयक्तिक भिन्नता थाहा पाउने अर्को आधार बुद्धि पनि हो ।
- (ग) **यौन भिन्नता** : विभिन्न अध्ययनअनुसार केटाकेटीको लिङ्गका आधारमा पनि वैयक्तिक भिन्नता देखा पर्ने पुष्टि भएको छ । केटाहरू यान्त्रिक र क्रियात्मक क्षेत्रमा केटीको तुलनामा बढी सफल हुन्छन् भने माया, ममता, स्नेह, प्रदर्शन गर्ने काममा केटीहरू बढी सफल हुन्छन् ।
- (घ) **विशेष क्षमता** : कुनैकुनै बालबालिका विशेष प्रकारको क्षमतावान् हुन्छन् भने कुनै मध्यम खालका वा न्यूनकोटिका हुन्छन् । वंशानुगत गुण र प्राप्त वातावरणका कारणले वैयक्तिक भिन्नता सिर्जना हुन जान्छ ।
- (ङ) **सिकाइमा भिन्नता** : वैयक्तिक भिन्नता ल्याउनुमा सिकाइको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । सिकाइको गति र उपलब्धि पनि व्यक्तिपिच्छे फरक हुन्छ । यसको कारणमा उनीहरूको रुचि, उमेर यौन, बौद्धिक क्षमता, सामाजिक पृष्ठभूमि आदिको प्रभाव रहन्छ ।
- (च) **तालिम र प्रशिक्षण** : बालबालिकालाई दिइने प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष प्रशिक्षण वा तालिमले पनि व्यक्तिमा भिन्नता सिर्जना गर्दछ ।

यसरी बालबालिकाको वैयक्तिक भिन्नता फरक हुनुमा उत्प्रेरणा, लिङ्ग, सांस्कृतिक र जातीय पृष्ठभूमि, सामाजिक एवम् आर्थिक स्थिति, अनुभव र शिक्षा, पारिवारिक र सामाजिक वातावरण, देश, काल परिवेशले पनि सघाइरहेको हुन्छ । उमेर जतिजति बढ्दै जान्छ, उसका आनिवानी, रुचि या अन्य विभिन्न पक्षमा, वातावरणीय अनुभव, वैयक्तिक तत्त्व, लिङ्गीय पृष्ठभूमि, मनोवृत्ति र अभिरुचि तथा आकाङ्क्षाका तहले व्यक्तिगत भिन्नता सिर्जना गराएको हुन्छ ।

बालविकासको वैयक्तिक भिन्नताअनुसार शिक्षा दिन सकिएमा बालविकासले उपयुक्त गति लिन सक्छ । प्रभावकारी शिक्षण गर्नका लागि कक्षामा हुने विभिन्न स्तर क्षमता, आकाङ्क्षा र पृष्ठभूमि भएका बालबालिकाको वैयक्तिक भिन्नता बुझी शिक्षण गर्नुपर्दछ । बालबालिकाको शारीरिक विकास, बौद्धिक विकास, संवेगात्मक विकास, सामाजिक विकास आदिका आधारमा वैयक्तिक भिन्नता बुझेर सोअनुसार शिक्षण गर्न सकिएमा शिक्षण बालकेन्द्रित हुन सक्दछ । बालबालिकाको भिन्नता बुझेर शिक्षण गर्न सकिएमा मात्र त्यस्तो शिक्षण सफल हुन सक्छ । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने शिक्षकले बालमनोविज्ञानको अध्ययन गरी त्यसका आधारमा बालबालिकाको व्यवहार अवलोकन गरी उपयुक्त ढङ्गले शिक्षण गर्नुपर्दछ ।

३.२ पूर्वबाल्यावस्था

हामीले कक्षा ९ बालविकासका विभिन्न चरणमध्ये गर्भावस्था र शिशु अवस्थाका बारेमा अध्ययन गरिसकेका छौं। हामी यहाँ त्यसपछिका केही चरणका बारेमा अध्ययन गर्ने छौं।

बाल्यावस्था मानव जीवनको सबभन्दा लामो अवस्था हो। केटा वा केटीहरू तरुणावस्थामा प्रवेश नगरुन्जेलको अवधि बाल्यावस्था हो। २ वर्षदेखि ६ वर्षसम्मको उमेरलाई पूर्वबाल्यावस्था र ६ वर्षदेखि केटीहरूमा १३ वर्षसम्म र केटाहरूमा १४ वर्षसम्मको उमेरलाई उत्तर बाल्यावस्था गरी दुई अवस्थामा बाल्यावस्थालाई विभाजन गरिन्छ।

शिशु अवस्थाको समाप्तिपछि विद्यालय प्रवेश गर्न सक्षम हुने उमेरसम्मको अवस्था हो। पूर्वबाल्यावस्था विभाजक उमेरको रूपमा ६ वर्षलाई लिई बाल्यावस्थालाई पूर्वबाल्यावस्था र उत्तर-बाल्यावस्थामा बाँडिन्छ। यसो गर्नुको पछाडि बालकको शारीरिक कारणभन्दा सामाजिक कारणले भूमिका खेलेको हुन्छ। उदाहरणका रूपमा पाँच वर्षका बालबालिका र सात वर्षका बालबालिकाको शारीरिक विकास क्रममा धेरै भिन्नता नभए तापनि सामाजिक परिवेश र सम्पर्कको क्षेत्रमा भने धेरै भिन्नता आइसकेको हुन्छ।

बालक घरेलु वातावरणबाट विद्यालयको भिन्न वातावरणमा समायोजनका लागि पूर्वतयारीको अवस्था भएकाले मानवजीवनमा यो अवस्था ज्यादै महत्त्वपूर्ण अवस्था मानिन्छ। यस अवस्थालाई समाजका विभिन्न पक्षबाट विभिन्न नामले पुकारिन्छ। आमाबाबु यसलाई समस्या तथा खेलौनाको उमेर, शिक्षाविद्हरू पूर्वविद्यालयको उमेर तथा मनोवैज्ञानिकहरू पूर्वसमूह (pregang), खोज, जिज्ञासु तथा नक्कल गर्ने उमेर मान्दछन्। यिनै नामहरूका आधारमा यस अवस्थाका विशेषताहरूलाई स्पष्ट निम्नानुसार पारिएको छ :

(ब) समस्यामूलक उमेर

आमाबाबुहरूले यसलाई समस्यामूलक अवस्थाका रूपमा लिन्छन्। यस अवस्थामा बालकहरूले आमाबाबुका लागि थुप्रै समस्याहरू खडा गर्दछन्। यस अवस्थामा बालकहरूको स्वास्थ्यसम्बन्धी समस्याभन्दा बढी व्यवहारगत समस्याहरू देखा पर्दछन्। यस उमेरका बालकहरू जिद्दी गर्ने, आफूभन्दा ठूलाले भनेको नटेर्ने, झोक्किने, छिटो रिसाउने तथा विरोधी स्वभाव प्रदर्शन गर्ने हुन्छन्। उनीहरू स्वतन्त्र हुन चाहन्छन् र आफूले गर्न नसक्ने कामहरू गर्न चाहनाले पनि समस्या उत्पन्न हुने गर्छ। अरूको ईर्ष्या गर्ने र अनावश्यक रूपमा डराउनाले पनि थप समस्याहरू उत्पन्न हुन्छन्।

(आ) खेलौनाको उमेर

यस अवस्थाका बालबालिकाहरू धेरैजसो आफ्नो समय खेलौनाहरूसँग खेलेर बिताउँछन्। बालकको समय बिताउने मुख्य साधन खेलौना भएको हुँदा यसलाई खेलौनाको उमेर भनिएको हो। विद्यालयमा पढ्न जान थालेपछि बालबालिकाहरू अनेक प्रकारका खेलमा सहभागी हुन थाल्दछन् तर एकान्तमा रहँदा भने खेलौनासँगै खेलन रुचाउँछन्। बालबालिकाहरू यस अवस्थामा एकलै वा समूहमा खेलौनासँगै खेलन चाहन्छन्।

(इ) पूर्वविद्यालयको उमेर

यस उमेर समूहका बालबालिकाहरू सुरुका वर्षमा दिवा स्याहार केन्द्रमा जान्छन् भने चार वा पाँच वर्षको उमेरमा पूर्वप्राथमिक विद्यालयमा पूर्वविद्यालयको अनुभवका लागि पठाइन्छन् । विद्यालयको तयारीका लागि बालबालिकाको शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, संवेगात्मक र सिर्जनात्मक विकासका उद्देश्यले शिशु विकास केन्द्रमा पठाइने हुनाले यस अवस्थालाई पूर्वविद्यालयको उमेर भनिएको हो ।

(ई) पूर्वसमूहको उमेर

विद्यालयमा प्रवेश गरेपछि बालबालिकाहरू उमेर र अभिरुचिका आधारमा समूहमा बस्न, हिँड्न, खेलन र पढ्न रुचाउँछन् । यसरी बनेको समूहलाई बालसमूह पनि भनिन्छ । पूर्वविद्यालयको उमेर पनि भएको हुनाले यस अवस्थामा बालबालिकाले समूहमा सङ्गठित भएर सामाजिक जीवनका लागि चाहिने सामाजिक व्यवहारहरूको पूर्वाधार खडा गर्ने हुनाले यो अवस्थालाई पूर्वसमूह वा पूर्वबालसमूहको उमेर पनि भनिन्छ ।

(उ) अन्वेषण एवम् जिज्ञासाको उमेर

यस अवस्थामा बालबालिकाहरू आफ्नो वातावरणको अध्ययन र नियन्त्रण गर्नेतर्फ उन्मुख हुन्छन् । उनीहरू आफ्नो चारैतर्फको वातावरणको सम्बन्धमा जानकारी राख्न चाहन्छन् । बारम्बार आफूले देखेका वस्तुहरूका बारेमा के, किन र कसरी जस्ता प्रश्नहरू राखेर जिज्ञासा व्यक्त गर्दछन् । वातावरणका जीवित तथा निर्जीव वस्तुहरूबारे विविध प्रश्नहरू गरी जानकारी लिने हुँदा यस अवस्थालाई प्रश्न गर्ने उमेर (questioning age) पनि भनिन्छ ।

(ऊ) नक्कल गर्ने उमेर

यस अवस्थाका बालबालिकाहरूले अरूले बोलेको र काम गरेको नक्कल गरेर धेरै कुराहरू सिक्दछन् । प्रारम्भमा बालबालिकाहरू आफ्नो घरका सदस्यहरू (बाबु, आमा, दाजु, दिदी आदि) का बोली र व्यवहारहरूको अनुकरण वा नक्कल गर्दछन् । विस्तारै पूर्वविद्यालयमा प्रवेश गरेपछि सामाजिक परिवेशका अन्य सदस्यहरू, (साथी, शिक्षक, स्याहार सुसार गर्ने व्यक्ति) आदिको अनुकरण गरेर आफ्नो व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउँछन् । त्यसैले यस अवस्थालाई नक्कल गर्ने उमेर भनिएको हो ।

यसका साथै यस अवस्थाका बालबालिकाहरूमा खेलमा रचनात्मकता प्रदर्शन गर्दछन् । उनीहरूलाई खेलको नियम थाहा नभए तापनि आफ्नै काल्पनिक नियममा रमाउँदै खेल्ने गर्छन् । त्यसैले यस अवस्थालाई रचनात्मक उमेर पनि भनिन्छ ।

पूर्वबाल्यावस्थाका बालबालिकाका विशेषताहरू

पूर्वबाल्यावस्थाका बालबालिकाहरूको शारीरिक, बौद्धिक, सामाजिक र संवेगात्मक, विकासका विशेषताहरू क्रमशः प्रस्तुत गरिएका छन् :

(क) शारीरिक विकास

पूर्वबाल्यावस्थाका बालबालिकाको शारीरिक विकास शिशु अवस्थामा जस्तो तीव्र गतिमा हुँदैन । यस अवस्थामा बालबालिकाको शरीरको उचाइ, तौल, शारीरिक अनुपात, शरीर निर्माण, हड्डी तथा मांसपेशी, बोसो, दाँतसम्बन्धी वृद्धि तथा विकास हुन्छ ।

यस अवस्थाका बालबालिकाको वृद्धि एवम् विकासको ढाँचाका बारेमा निश्चित आधारहरू भए तापनि शारीरिक विकासका विभिन्न पक्षहरूमा व्यक्तिगत भिन्नताहरू पाइन्छन् । अध्ययनबाट के पत्ता लागेको छ भने तीव्र वृद्धि भएका पूर्वबाल्यावस्थाका बालबालिकाहरूमा उचाइ बढ्ता हुन्छ । त्यसैगरी मध्य वा न्यून वृद्धि भएका बालबालिकाहरूको उचाइ कम हुन्छ । यस अवस्थामा बालबालिकाहरूको यौन भिन्नताको कारणबाट उचाइ र तौलमा भिन्नता आउँदैन । यस अवस्थामा उच्च सामाजिक आर्थिक स्तर भएका परिवारका बालबालिकाहरूले बढी स्याहार तथा सम्भार पाउने भएकाले तौल, उचाइ तथा मांसपेशीय विकास तीव्र रूपमा भएको पाइन्छ । यसबाट के थाहा पाउन सकिन्छ भने यस अवस्थाका बालबालिकाहरूलाई उनीहरूको रुचि र आवश्यकताअनुसार आहार र स्याहारको आवश्यकता पर्दछ । यस अवस्थामा हुने शारीरिक विकासको विभिन्न पक्षलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

(अ) **उचाइ** : यस अवस्थामा शिशु अवस्थाको वृद्धि दरको तुलनामा बालकहरूको उचाइ कम बढ्छ । बालकहरूको वार्षिक उचाइ वृद्धिदर दुई इन्च मात्र हुन्छ भने ६ वर्षको उमेरमा औसत उचाइ ४६.६ इन्च हुन्छ ।

(आ) **वजन** : बालकहरूको तौलमा वार्षिक वृद्धि दर ३ देखि ५ पाउण्डसम्म हुन्छ । ६ वर्षको उमेरका बालकहरूको तौल जन्मेको समयभन्दा सालाखाला सात गुणा बढी वृद्धि हुन्छ । कैंटा र केटीको औसत तौल क्रमशः ४९ र ४८.५ पाउण्ड हुन्छ ।

(इ) **शारीरिक अनुपात** : यस अवस्थाका बालबालिकाहरूको शारीरिक अनुपातको दृष्टिकोणले विशेष परिवर्तनहरू देखा पर्दछन् । उनीहरूको मुखाकृतिमा देखिने शिशुपन (baby look) हराएर जान्छ । मुखाकृति सानो हुन्छ, चिउँडाले निश्चित आकार लिन्छ, घाँटी अग्लो हुन्छ, पेट ठूलो हुन्छ । छाती फराकिलो हुन्छ र काँध चौडा हुन्छ । यसरी यस अवस्थाका बालबालिकाको शरीर शङ्खाकारको हुन्छ । बालकमा हातखुट्टाहरू लामा र मोटा हुँदै जान्छन् ।

(ई) **शारीरिक लोट** : बालकको शरीरको बनावटमा भिन्नता यसै अवस्थामा देख्न सकिन्छ । भविष्यमा बालक अग्लो, मोटो वा पुङ्को कस्तो हुन्छ होला भन्ने कुराको निरूपण यही अवस्थाले दिन्छ । यस अवस्थाका बालबालिकाको शरीरको आकारलाई तीन प्रकारमा बाँड्न सकिन्छ :

- (i) **लम्बाकार (Ectomorphic)** : यसअन्तर्गत दुब्ला र पातला, अग्ला र कम वजन भएका तर फूर्तीला बालकहरू पर्दछन् ।
- (ii) **मध्य-आकार (Mesomorphic)** : यसअन्तर्गत गठिलो र मांसपेशीयुक्त शरीर भएका बालबालिका पर्दछन् ।
- (iii) **गोलाकार (Endomorphic)** : यसअन्तर्गत गोलो, मोटो र वजनदार शरीर भएका बालबालिका पर्दछन् ।

(उ) **दाँत** : बालबालिहरूका अस्थायी दाँतहरू शिशु अवस्थादेखि अर्थात् ६-८ महिनादेखि नै निस्कन थाल्दछन् जुन प्रति महिना एकका दरले निस्कन्छन् । पूर्वबाल्यावस्थाको प्रथम ४ देखि ६ महिनाभित्र ४ ओटा बङ्गाराहरू निस्कन्छन् । बालकहरूमा सबभन्दा पहिले अधिल्ला दुई दाँतहरू निस्कन्छन् । पूर्वबाल्यावस्थाको अन्त्यसम्ममा १ वा २ ओटा स्थायी दाँतहरू पनि आइसकेका हुन्छन् । चारवर्षको उमेरसम्म पुराना अस्थायी दाँतहरू क्रमशः झर्न थाल्छन् । नयाँ तथा स्थायी दाँतहरू देखा पर्न थाल्छन् ।

(ख) **बौद्धिक/मानसिक विकास**

बालबालिकाहरूमा स्मरण गर्न सक्ने, कल्पना गर्न सक्ने, सञ्चार गर्न सक्ने, सुझबुझ प्रयोग गर्न सक्ने, धारणा बनाउन सक्ने तथा समस्या समाधान गर्न सक्ने क्षमताको विकास हुनुलाई बौद्धिक वा मानसिक विकास भएको मानिन्छ । यस अवस्थामा बालबालिकाहरूको मानसिक, क्रियात्मक तथा वाचन योग्यतामा वृद्धि भएको कारण उनीहरूमा वातावरणसम्बन्धी ज्ञानको विकास हुन थाल्छ । उनीहरूले शिशुअवस्थामा सिकेका धारणाहरूलाई यस अवस्थामा आएर अर्थपूर्ण बनाउँछन् । वस्तुसम्बन्धी धारणाको विकास हुने यस अवस्थालाई मनोवैज्ञानिक पियाजे (Piaget) ले पूर्वक्रियात्मक अवस्थाका (Preoperational period) रूपमा व्याख्या गरेका छन् । बालकको मानसिक/बौद्धिक विकासअन्तर्गत निम्न पक्षहरूलाई समावेश गरिन्छ :

(अ) भाषाको विकास

(आ) बुद्धि/बुझाइको विकास

(इ) धारणाको विकास

(अ) भाषाको विकास

यो अवस्थामा बालकहरू बोल्ने अभ्यास गर्न रुचाउँछन् । बोल्न सिकनाले उनीहरूलाई आफ्नो विचार र चाहना परिवारका सदस्य तथा खेल समूहका साथी समक्ष व्यक्त गर्न सहयोग पुर्याउँछ भने यसको विकासले बालकलाई क्रमशः आत्मनिर्भर बनाउन सहयोग पुर्याउँछ । भाषाको विकासले बालकहरूले एकातर्फ आफूले भन्न चाहेको कुरा अरूलाई बुझाउन सक्छन् भने अर्कोतर्फ अरूले भनेको कुरा बुझ्न सक्छन् ।

पूर्वबाल्यावस्थामा बालकहरूको शब्दभण्डार बढ्दै गई यसको ज्ञान तीव्र हुन्छ । यस अवस्थामा बालकहरूले राम्रो, नराम्रो जस्ता विशेषण र लिनु, दिनु जस्ता क्रियापद शब्दहरूका साथै निम्नानुसारका शब्दहरू सिक्दछन् :

- (i) रङ्गलाई जनाउने साधारण शब्दहरू
- (ii) सङ्ख्यालाई जनाउने शब्दहरू
- (iii) पारिवारिक तथा दैनिक प्रयोगका शब्दहरू
- (iv) सम्बोधन जनाउने शब्दहरू आदि ।

यस अवस्थामा बालबालिकाको वाचन आफू केन्द्रित हुन्छ । बालबालिकाहरू आफ्नै बारेमा, आफ्ना रुचिहरू, आफ्नो परिवार तथा आफ्नो आधिकारिक वस्तुहरूका बारेमा बोल्ने गर्दछन् । बालकहरूको खेल समूहमा प्रवेश बढ्दै गएपछि भाषाको विकास हुँदै जान्छ । यस अवस्थामा सामाजिक सम्पर्क, मन परेका वस्तुहरू, दौतरी र आफ्नै अनुभवका कुराहरू, परिवार, खेलकुद तथा घरको वातावरणमा उपलब्ध हुने अवस्था भएमा चलचित्र र दूरदर्शनका बारेमा बालकहरू बोल्न चाहन्छन् ।

यस अवस्थाका बालबालिकाहरू बोल्ने प्रयास बढी गर्दछन् । यिनीहरूसँग बोल्ने व्यक्तिले सुस्तरी सजिला शब्दहरू प्रयोग गरेर बोल्नुपर्दछ । यसो गर्नाले उनीहरूमा बोल्ने हौसला बढ्छ र भाषाको विकासमा मद्दत पुग्दछ ।

दुई वा तीन वर्षका बालबालिकाहरूले तीन वा चार शब्दहरूको वाक्य बोल्न थाल्दछन् । यस उमेरका बालबालिकाहरूको वाक्य अपूर्ण भए तापनि अर्थ बुझिने हुन्छ । तीन वर्षको उमेरपछि ६ देखि ८ ओटा शब्दहरूको प्रयोग भएका वाक्यहरू शुद्धरूपले बोल्न सक्छन् ।

(आ) बुद्धि वा सुमको विकास

उमेर वृद्धिको क्रमसँगै बुद्धिको पनि विकास हुँदै जान्छ । यस अवस्थामा बालकको बुद्धिको विकास मझौलाखालको हुन्छ । संवेगात्मक, सामाजिक र शारीरिक विकाससँग बुद्धि विकासको

घनिष्ट सम्बन्ध रहन्छ । सुझको विकासले उनीहरूलाई समाजमा घुलमिल हुन सहयोग पुर्याउँछ । ध्यान दिएर सुन्ने बालकहरूले अरूले भनेका कुराहरू चाँडै बुझ्दछन् र आफ्ना प्रतिक्रियाहरू सजिलैसँग व्यक्त गर्न सक्दछन् । यसरी बुझ्ने र बुझाउने क्षमताको विकासले मानसिक वा बौद्धिक विकासमा सहयोग पुर्याउँछ ।

(इ) धारणाको विकास

यस अवस्थाका बालबालिकाहरूको ज्ञानेन्द्रियको क्षमता वृद्धि हुन्छ । सिकाइ अवसरको उपलब्धता तथा अनुभवको किसिमले बालबालिकाको धारणाको विकासमा प्रभावित पार्दछ । यस अवस्थाका बालबालिकाहरूको सिकाइ वातावरण र अनुभवहरू समान प्रकृतिका हुने हुँदा उनीहरूका धारणाहरू पनि समान हुन्छन् । मनोविज्ञानविद् हर्लक (Hurlock) का अनुसार बालकहरूमा निर्माण हुने धारणाहरू यस प्रकारका छन्:

- (i) **जीवन** : बालकहरू सजीव र निर्जीव वस्तुहरूमा फरक छुट्याउन सक्दैनन् । उनीहरू निर्जीव वस्तुलाई पनि सजीवलाई जस्तै व्यवहार गर्दछन् । उनीहरू आफ्ना पुतली र खेलौनालाई खुवाउने, नुहाउने र माया गर्ने गर्दछन् । सबै गतिशीलवस्तुहरू जीवित हुन्छन् भन्ने धारणा यिनीहरूमा हुन्छ ।
- (ii) **मृत्यु** : यस अवस्थाका बालकहरूले मृत्युको वास्तविक अर्थ बुझ्नेका हुँदैनन् । उनीहरू कुनै वस्तु हराउनु, लोप हुनु वा नासिनुलाई मृत्युको रूपमा लिन्छन् ।
- (iii) **शरीरसम्बन्धी कार्यहरू** : यिनीहरूमा शरीरका अङ्गहरूको काम तथा जन्मने प्रक्रियाका सम्बन्धमा स्पष्ट धारणा हुँदैन । बालबालिका यस्तो कार्य भगवान् वा आकाशबाट भएको मान्छन् ।
- (iv) **स्थान** : यो अवस्थाका बालबालिकाहरूमा लामो दुरीको ज्ञान हुँदैन । यिनीहरूमा छोटो दुरीको मात्र सही ज्ञान हुन्छ । उनीहरू नजिकको वस्तुलाई ठूलो र टाढाको वस्तुलाई सानो भन्दछन् । चार वर्षका बालबालिकामा छोटो दुरीको ज्ञान हुन सक्छ भने लामो दुरीको ज्ञान उत्तरबाल्यावस्थामा मात्रै विकास हुन सक्छ ।
- (v) **तौल** : बालबालिकाहरूले वस्तुको तौलको सही ज्ञान गर्न सक्दैनन् । उनीहरूले वस्तुका आकार अनुरूप तौलको अनुमान गर्दछन् ।
- (vi) **सङ्ख्या** : बालकहरूमा सङ्ख्यासम्बन्धी ज्ञान अर्थपूर्ण हुँदैन । नर्सरी स्कूल तथा किन्डर गार्टनमा प्रवेश गर्दासम्म उनीहरूले ५ सम्मको सङ्ख्या राम्रोसँग बुझ्न सक्छन् । यसभन्दा बढी सङ्ख्या जान्न सक्छन् तर तिनीहरूको धारणा अर्थपूर्ण हुँदैन ।
- (vii) **समय** : यस अवस्थाका बालबालिकाहरूमा समयावधिको ज्ञान हुँदैन । उनीहरूले एक घण्टा भन्नाले कति जनाउँछ भन्ने थाहा पाउँदैनन् । चार वा पाँच वर्षका

केटाकेटीहरूमा हप्ताका दिनहरू र छ वर्षका केटाकेटीले महिना र वर्षको ज्ञान पाएका हुन्छन् ।

- (viii) **आफ्नो बारे ज्ञान** : तीनवर्षको उमेर पुगेका बालबालिकाहरूले आफ्नो नाम, शरीरका विभिन्न अङ्गहरू भन्ने र लिङ्ग समेत चिन्न सक्ने हुन्छन् ।
- (ix) **यौन-भूमिका** : बालबालिकाहरू पाँच वर्षको उमेर पुगेपछि उनीहरूमा उचित यौन - भूमिकाको धारणाको विकास हुन्छ । लुगा लगाउने तथा खेल खेल्ने तथा अन्य कतिपय कामहरूमा यौनभेदका आधारमा फरकफरक लक्षण देखाउँछन् । केटाहरूमा अलि चाँडो यौन भूमिका देखिन्छ भने केटीहरूमा अलि ढिलो पनि हुन्छ ।
- (x) **सामाजिक चेतना** : पूर्वबाल्यावस्थाको अन्त्यसम्म केटाकेटीहरूले अरुप्रतिको 'राम्रो 'नराम्रो, 'चलाख, छुचो जस्ता निश्चित विचारहरूको विकास भइसकेको हुन्छ ।

(ग) सामाजिक विकास

उत्तरबाल्यावस्थाका बालबालिकाहरूले समूह (gang) बनाउँछन् । त्यसैले पूर्वबाल्यावस्थालाई पूर्वसमूह उमेर (pre-gang age) पनि भनिन्छ । जतिजति बालबालिकाको अरूसँग सम्बन्ध बढ्दै जान्छ उतिजति उनीहरूको सामाजिकरणको आधारशिला खडा हुँदै जान्छ । बालकहरू रमाउने गरी सामाजिक सम्पर्क रमाइलो हुनसके धेरै पटक सम्पर्कमा नआए तापनि उनीहरूमा सकारात्मक सामाजिक परिवर्तन देखा पर्न थाल्दछ । बालबालिकाले कुनै वस्तुका सम्बन्धमा जानकारी लिनका लागि व्यक्तिसँग अन्तर्क्रिया गर्न रुचाउँछन् भने तिनमा सामाजिक विकास छिटो हुन्छ । पूर्व बाल्यावस्थाका बालबालिकाहरू केटा केटीसँग र केटीहरू केटीसँग सम्पर्कमा आउन रुचाउँछन् । पूर्वबाल्यावस्थामा सामाजिक विकासको चर्चा गर्दा निम्नलिखित बुँदाहरूलाई आधार मान्न सकिन्छ :

(अ) प्रारम्भिक सामाजिकीकरणको ढाँचा

(आ) सामाजिक स्वभावको पूर्वस्वरूप

(इ) पूर्वबाल्यावस्थाका साथीहरू

(अ) **प्रारम्भिक सामाजिकीकरणको ढाँचा**

दुई वा तीन वर्षबीचका बच्चाहरूले अरू बच्चाहरूको खेल वा व्यवहारलाई हेर्न रुचाउँछन् । यस्तो अवस्थामा तिनीहरू अरूले जस्तै तर स्वतन्त्ररूपले खेलन मन पराउँछन् । साना बालबालिकाहरूले आफ्ना उमेरका अरू बालबालिकासँग देखाउने सामाजिक क्रियाकलापको यो प्रारम्भिक स्वरूप हो । सामाजिक सम्पर्क बढ्दै गएपछि बालबालिकाहरू साथ दिने खेल वा सहयोगात्मक खेलको माध्यमबाट समूहमा अन्तर्क्रिया गर्न पुग्दछन् । चार वर्षको उमेर पुग्दासम्ममा बालबालिकाहरू सामाजिकीकरण बालबालिकाहरूसम्बन्धी पूर्वअभ्यास गर्दागर्दै समूहको नियम, पालना गर्ने, अरूको विचारप्रति सचेत रहने जस्ता स्वभावको विकास हुन्छ ।

वस्ता स्वभावहरूले उनीहरूलाई समूहमा स्वीकार्य बनाउँछ र सामाजिक विकासलाई सहज पुर्याउँछन् ।

(आ) सामाजिक स्वभावको पूर्वस्वरूप

यस अवस्थाका बालबालिकाहरूमा समाजमा समायोजित हुनका लागि आवश्यक पर्ने स्वभावगत विशेषताहरूको विकास हुन थाल्दछ । यो अवस्थामा उनीहरूमा सामाजिक तथा असामाजिक ढाँचाहरू देखा पर्दछन् । सामाजिक ढाँचाहरूअन्तर्गत नक्कल गर्ने, द्वन्द्व गर्ने, सहयोग गर्ने, सहानुभूति राख्ने सामाजिक मान्यता प्राप्त गर्ने, साझेदारीको अभ्यास गर्ने र आत्मीय स्वभाव प्रदर्शन गर्ने जस्ता सकारात्मक विशेषता पर्दछन् भने वयस्कको अधिकारप्रति शारीरिक तथा मौखिक रूपमा प्रतिरोध गर्ने, चित्त नवुझेमा आक्रामक रूपमा प्रस्तुत हुने, स्वाभिमानको प्रदर्शन गर्ने, आफू केन्द्रित स्वभावले गर्दा स्वार्थीपन देखाउने, लिङ्ग विरोधी भावनाको विकास गर्ने, तथा पूर्वाग्रह जस्तै अन्य जात वा धर्मका बालबालिकासँग नखेल्ने, जस्ता विरोधी वा असामाजिक ढाँचाहरूको विकास पनि यस अवस्थामा देखिन्छ ।

(इ) पूर्वबाल्यावस्थाका साथीहरू

पूर्वबाल्यावस्थाको पहिलो र दोस्रो वर्षमा बालबालिकाको साथी समानान्तर मात्र हुन्छ यो सामाजिकीकरणको प्रारम्भमा देखा पर्दछ र यस अवस्थामा साथीहरूबीच प्रत्यक्ष सम्पर्क र अन्तर्क्रिया हुँदैन । तर समान उमेर वा लिङ्गको व्यक्तिलाई उनीहरूले अवलोकन गर्छन् र साथीत्वको अनुभूति प्राप्त गर्दछन् । दोस्रो अवस्थाका साथीहरू भन्नाले खेलका साथीहरू (Playmates) हुन् । बालबालिकाहरू जुनसुकै उमेर र लिङ्गका भए पनि उनीहरूको साथमा खेल्दा आनन्द लिन थालेपछि अन्तर्क्रिया अझ प्रभावकारी हुन थाल्दछ । खासगरी बालबालिकाहरू आफ्नै लिङ्गका केटा वा केटीलाई खेलसाथी बनाउन चाहन्छन् ।

तेस्रो अवस्थामा यस उमेरका बालबालिकाहरू वा आफ्नै उमेर/समूहका केटाकेटीहरूको सम्पर्कमा रहन्छन् । उनीहरूले विश्वासका साथ आफ्ना व्यक्तिगत विचारहरू समेत समूहमा व्यक्त गर्दछन् र सल्लाह लिने वा दिने गर्दछन् । खासगरी यस अवस्थाका साथीहरूबीच अभिरुचि र मान्यता समान हुने गर्दछ । समान लिङ्ग भएकाहरूबीच बढी मित्रता रहन्छ ।

यसरी बालबालिकाहरूमा आपसी सम्पर्क र अनुभवको क्षेत्र विस्तार हुँदै गएअनुरूप सामाजिक स्वभावमा पनि परिवर्तन आउन थाल्दछ र सामाजिक विकासको गति पनि तीव्र हुँदै जान्छ ।

(घ) संवेगात्मक विकास

पूर्वबाल्यावस्थामा संवेगहरू अत्यन्त तीव्र हुन्छन् । यस उमेरका बालबालिकाहरू बढी झोकी, अत्यधिक भयभीत र ईर्ष्यालु हुन्छन् । यस अवस्थामा बालबालिकाहरू तत्काल संवेगमा आउने हुँदा यस अवस्थालाई संवेगात्मक असन्तुलनको समय पनि भनिन्छ । विशेष गरी साढे दुई वर्षदेखि साढे तीन र साढे चार वर्षदेखि साढे छ वर्ष उमेरका बीचमा बढी असन्तुलन देखा पर्दछ । यस अवस्थाका

बालबालिकाहरूमा उच्च संवेग (heightened emotion) देखापर्नुको मुख्य कारण शारीरिकभन्दा मनोवैज्ञानिक नै देखिन्छ । जस्तै बालबालिकाहरूमा थकावट, खराब स्वास्थ्य, विकासात्मक परिवर्तन जस्ता शारीरिक कारणहरूभन्दा लगातार असफलता, इच्छामा अवरोध खडा हुनु, बढी महत्वाकाङ्क्षा जस्ता मनोवैज्ञानिक कारणहरूले गर्दा नै उनीहरूमा तीव्र संवेग आउँछ । संवेगात्मक विकासलाई निम्नलिखित दुई भागमा प्रस्तुत गरिएको छ :

(अ) साझा संवेग

(आ) संवेगात्मक अभिव्यक्तिमा भिन्नता

(अ) साझा संवेगहरू

पूर्वबाल्यावस्थामा वयस्कहरूमा देखिने प्रकृतिका जस्तै संवेगहरू देखापर्दछन् । तर बालबालिकाहरूमा संवेग उत्पन्न गर्ने उद्दीपकहरू (stimuli) र संवेग व्यक्त गर्ने प्रक्रिया भने वयस्कमा भन्दा फरक हुन्छ । यस अवस्थामा क्रोध, भय, ईर्ष्या, उत्साह, डाह (envy), आनन्द, दुःख (grief) र स्नेह (affection) जस्ता साझा संवेगहरू देखा पर्दछन् । पूर्वबाल्यावस्थाका साझा संवेगहरू निम्नानुसार छन् :

- (i) **क्रोध** : कसैले बालबालिकाहरूको खेलौना खोसिदिएमा वा व्यवधान उत्पन्न गरेमा वा अन्य बच्चाहरूबाट जोडदार आक्रमण भएमा क्रोध देखाउँछन् । बालबालिकाहरूले कराउने, चिथोर्ने, गोडाले थिच्ने, लात मार्ने तथा तलमाथि उफ्रने गरेर क्रोधलाई व्यक्त गर्दछन् ।
- (ii) **भय** : बालबालिकाहरूमा एकपटक कसैले डराउने प्रकारका व्यवहार पदार्शन गर्‍यो भने त्यो व्यक्तिप्रति उनीहरू सधैं डराउने गर्छन् । डराउन दिने जनावर तथा भूत जस्ता भावात्मक शब्दहरू र तिनीहरूको नक्कल, ठूला बडाले भन्ने कथाका डरलाग्दा पात्रहरू र तिनीहरूको स्मरणले बालबालिकामा भय उत्पन्न गर्दछ । बालबालिकाहरूले सुरुसुरुमा एककासि भयभीत भएर प्रतिक्रिया देखाउँछन् भने पछि गएर टाढा दौड्ने, लुक्ने, कराउने र त्रासको वातावरणबाट आफू अलग रहने प्रयास गर्दछन् ।
- (iii) **ईर्ष्या** : बालबालिकाहरूलाई आमाबाबुको हचि अन्य कुनैतर्फ वा आफूभन्दा साना बच्चातर्फ गएको भन्ने लागेमा ईर्ष्या व्यक्त गर्दछन् । यस्तो अवस्थामा उनीहरूले बिछ्यौनामा पिसाब गर्ने, विरामी भएको बहाना गर्ने तथा उपद्रव मच्चाउने जस्ता कार्यहरू गरेर ईर्ष्या व्यक्त गर्दछन् र अरूको ध्यान आफूतर्फ आकर्षित गराउन खोज्दछन् ।
- (iv) **उत्सुकता** : बालबालिकाहरू कुनै नयाँ वस्तुहरू देखेमा वा आफ्नो र अरूको शरीरका अङ्ग प्रत्यङ्गप्रति उत्सुक हुन्छन् । सुरुसुरुमा उनीहरूले छोएर, चलाएर तथा चुसेर

उत्सुकता प्रदर्शन गर्दछन् भने पछि सामाजिक दवाव वा दण्डका कारण प्रश्न सोधेर उत्सुकता व्यक्त गर्दछन् ।

- (v) **डाह** : बालबालिकाहरूमा आफू जस्तै अर्को बच्चा नयाँ कुरा पायो र आफ्नो भन्दा बढी क्षमता देखायो भने सो पाउनका लागि उनीहरूमा डाह उत्पन्न हुन्छ । आफूसँग कुनै वस्तु हुँदाहुँदै पनि अरूसँग भएको वस्तु पाउनका लागि दाबी गर्दछन् ।
- (vi) **आनन्द** : साना बालबालिकाहरू आफूले कठिन ठानेको काम गर्न सकेमा आकस्मिक हल्ला वा आवाज सुनेमा, सानोतिनो दुर्घटना देखेमा (कोही चिप्लेमा वा ठोकिएमा आदि), काउकुती लगाउन पाएकोमा तथा पिड खेल्न पाएमा आनन्दित हुन्छन् । उनीहरूले आफ्नो आनन्दलाई मुस्कान, हाँसो, ताली बजाएर, उफ्रेर वा खुसी तुल्याउने वस्तु वा व्यक्तिलाई मज्जासँग अँगालो मारेर अभिव्यक्त गर्दछन् ।
- (vii) **दुःख** : बालबालिकाहरू आफूलाई मन पर्ने वस्तु वा व्यक्ति हराएमा दुःख मान्दछन् । यिनीहरूले रोएर वा साधारण क्रियाकलापमा अभिरुचि नदेखाएर वा खाना खान छोडेर दुःख व्यक्त गर्दछन् ।
- (viii) **स्नेह** : बालबालिकाहरू आफूलाई आनन्द दिने व्यक्ति, जनावर तथा वस्तुहरूलाई स्नेह गर्दछन् । सुरुसुरुमा उनीहरू मनपर्ने वस्तुलाई अँगालो मार्ने, सुम्सुम्याउने र म्वाई खाने गरेर पछि बोलेर स्नेह व्यक्त गर्दछन् ।

संवेगात्मक अभिव्यक्तिमा भिन्नता

पूर्वबाल्यावस्थाका संवेगहरू बारम्बार देखिनुमा धेरै कारणहरू हुन सक्छन् । संवेगहरू कुनै उमेरमा बढी र कुनै उमेरमा कम हुन्छन् । जस्तै २ र ४ वर्षका बीचमा क्रोध बढी हुन्छ भने पछि क्रमशः घट्दै जान्छ । त्यस्तै २ वर्षको उमेरमा ईर्ष्या बढी हुन्छ र पछि झन् बढ्दै जान्छ ।

यौन भिन्नताले पनि संवेग प्रस्तुतिमा फरक पार्दछ । केटाहरूले केटीहरूले भन्दा बढी संवेग व्यक्त गर्दछन् । केटाहरूले केटीहरूले भन्दा बढी रिस वा खुसी व्यक्त गर्दछन् जबकि केटीहरूमा स्नेह, भय र ईर्ष्या जस्ता संवेग बढी हुन्छन् ।

परिवारको आकारले ईर्ष्या र डाहको मात्रा र तीव्रतामा फरक पार्दछ । सानो परिवारका बच्चामा ईर्ष्या बढी हुन्छ भने ठूलो परिवारको बच्चामा डाह गर्ने प्रवृत्ति बढी हुन्छ । पहिले जन्मेको बच्चा पछिल्लो बच्चाको बढी ईर्ष्या गर्छ तर पछिल्लो बच्चा अघिल्लोलाई कम ईर्ष्या गर्छ । परिवारमा बालकहरूलाई अनुशासित गर्ने विधि वा तरिकाले पनि संवेग प्रदर्शन गर्ने ढङ्गमा फरक पार्दछ । आमाबाबु बढी दवावपूर्ण अनुशासन कायम गर्न चाहन्छन् भने पनि बालबालिकाहरूहरूमा क्रोध बढी हुने सम्भावना हुन्छ ।

३.३ उत्तर बाल्यावस्था

केटाहरूको ६ वर्षदेखि १४ वर्षसम्म र केटीहरूको ६ वर्षदेखि १३ वर्षसम्मको उमेरसम्म उत्तर बाल्यावस्था रहन्छ । बालकहरूको अभिवृत्ति तथा व्यवहारमा बृहत् रूपमा परिवर्तन आउने अवस्था पनि उत्तर

बाल्यावस्था हो । केटाहरूभन्दा केटीहरूमा यौन परिपक्वता चाँडै आउँछ । उत्तर बाल्यावस्थाको सुरुमा बालबालिका घरको साँगुरो वातावरणबाट विद्यालयको फराकिलो र खुला वातावरणमा पुग्छन् । यस अवस्थाको अन्त्यसम्ममा यौन परिपक्वताको विकास हुँने हुँदा आफूलाई असजिलो महसुस गर्दछन् । यसवेला बालबालिकाहरूका लागि व्यक्तिगत र सामाजिक रूपमा समायोजित हुन कठिनाई पर्दछ ।

उत्तरबाल्यावस्थाका बालबालिकाहरूमा शारीरिक परिवर्तनले परिवार तथा साथीसमूहमा समायोजित हुन अप्ठ्यारो पर्दछ । चाँडै यौन परिपक्वता आएमा उत्तरबाल्यावस्थाको अवधि छोटो हुन सक्छ भने यौन परिपक्वता ढिलो आएमा उत्तरबाल्यावस्थाको अवधि पनि लम्बिन सक्छ ।

पूर्व बाल्यावस्थालाई विभिन्न नामले पुकारे जस्तै उत्तर बाल्यावस्थालाई पनि आमाबाबु, शिक्षाविद् तथा मनोवैज्ञानिकहरूले विभिन्न नाम दिएका छन् । यिनै नामका आधारमा यिनीहरूको विशेषताबारे छलफल गर्न सकिन्छ । आमाबाबुका अनुसार यो दुःख दिने, फोहोरी र झगडालु उमेर हो, शिक्षाविद्का अनुसार यो विद्यालय जाने र नाजुक उमेर हो भने मनोवैज्ञानिकका अनुसार यो समूह, रचनात्मक र खेलको उमेर हो । उत्तर बाल्यावस्थाका विशेषताहरू निम्नलिखित रहेका छन् :

(अ) **दुःख दिने वा सताउने उमेर** : यो अवस्थाका बालबालिकाहरू आमाबाबुले भन्दा उनीहरूका साथीहरूले भनेको कुरा बढी मान्दछन् । बालबालिकाहरू आफ्ना आमाबाबुलाई नटेर्ने र सताउने गर्छन् । यिनीहरूले साथीहरूसँगसँगै उपद्रव र बदमासी कार्य गर्दै हिँड्दछन् । त्यसैले यस अवस्थालाई दुःख दिने वा सताउने उमेर भनिन्छ ।

(आ) **फोहोरी उमेर** : यो अवस्थाका बालबालिकाहरू आफ्ना खेलौना, लुगाफाटा तथा कापीकिताबहरूलाई जतनसाथ राख्दैनन् । बालबालिकाहरू सफासुगन्धर रहँदैनन् र आफ्नो कोठालाई पनि सफासुगन्धर बनाएर राख्दैनन् ।

(इ) **झगडालु उमेर** : बालबालिकाहरू आफूभन्दा ठूलाले अर्ती उपदेशभन्दा साथीको भनाइ मान्ने, उनीहरू आफ्ना दाजुभाइ तथा दिदीबहिनीसँग चल्ने, जिस्कने र निहुँ खोज्ने गर्छन् । आफ्नै उमेरका अरू केटाकेटी घरमा हुने हो भने झन् धेरै झगडा भइरहन्छ । उनीहरूका बीच घरमा दिनहुँजसो होहल्ला, कचिङ्गल र कुटपिट भइरहन्छ । यसबाट सम्पूर्ण घरको वातावरण अशान्त बन्न पुग्दछ ।

(ई) **विद्यालय जाने उमेर** : उत्तर बाल्यावस्था विद्यालय जाने उमेर हो । यो उमेरसम्ममा उनीहरूमा सिकाइका लागि शारीरिक मानसिक परिपक्वता प्राप्त गरिसक्ने हुँदा यो अवस्थालाई औपचारिक शिक्षा सुरु गर्ने समय भनिएको हो । यस अवस्थामा बालबालिकाले वयस्क जीवनका लागि आवश्यक पर्ने ज्ञान, सीप तथा स्वभावहरू पाठ्यक्रम वा अतिरिक्त क्रियाकलापहरूमार्फत् सिक्दछन् ।

(उ) **सोचनीय उमेर** : यो अवस्थाका बालबालिकाहरू सिकाइउपलब्धिमा पछि परे भने पछिसमेत पढाइमा कमजोर हुँदै जान्छन् । अर्थात् यस अवस्थामा परेको छाप पछिसम्म पनि रहिरहने हुँदा यसलाई नाजुक वा सोचनीय उमेर (critical age) भनिएको हो । पढाइमा कम उपलब्धिमा सन्तोष मान्ने बालबालिकाहरू पछि पनि कमै उपलब्धि प्राप्त गर्ने हुन्छन् ।

(ऊ) **समूह उमेर :** यस अवस्थामा बालबालिकाहरू कुनै एउटा समूहसँग आबद्ध हुन चाहन्छन् । उनीहरू समान उमेर, लिङ्ग र अभिरुचिका साथीहरूसँग समूहमा बस्न रुचाउँछन् । समूह (gang) का व्यवहार, मूल्य, मान्यता र रुचिलाई प्राथमिकता दिन्छन् र घरका नियम र व्यवहारलाई यिनीहरूले उल्लङ्घन गर्न पछि पड्दैनन् । उनीहरू विपरीत लिङ्गी र अन्य समूहका सदस्यसँग नकारात्मक धारणा र व्यवहार राख्छन् ।

(ए) **रचनात्मक उमेर :** यस अवस्थाका बालबालिकाहरू वयस्क वा आफ्ना समूहका साथीहरूले विरोध नगरेमा आफ्नो क्षमतालाई नौलो वा रचनात्मक कार्यमा लगाउन रुचाउँछन् । यिनीहरूमा सिर्जनशीलताको विकास पूर्व बाल्यावस्थामै प्रारम्भ हुने भए तापनि यिनीहरूले यो अवस्थाको अन्त्यसम्ममा अनेकौँ रचनात्मक कार्यहरू गरिसकेका हुन्छन् । यसै अवस्थाको अभ्यासले उनीहरूको भावी जीवनको खाका कोर्न सकिन्छ । बालबालिकाहरू आ-आफ्नो रुचिअनुसार चित्र कोर्ने, काठ र माटाका विभिन्न नमुनाहरू तयार गर्ने, सिउने तथा रङ्ग भर्ने कार्यद्वारा आफ्नो रचनात्मक क्षमताको विकास गर्दछन् ।

(ऐ) **खेल उमेर :** विद्यालय जाने उमेर भएकाले यस अवस्थाका बालबालिकाहरूले खेलमा धेरै समय दिन पाउँदैनन् । तर विद्यालयको गृहकार्य सकेर वा विद्यालयमा फुर्सदको समय भएमा धेरैजसो समय खेलमा बिताउन रुचाउँछन् । उनीहरूको खेलमा रुचि र क्रियाकलाप एकैनासको हुन्छ । यस उमेरका बालबालिकाहरू रचनात्मक तथा मनोरञ्जनात्मक खेल खेल्दछन् । यस अवस्थाका केटाकेटीहरूको खेलमा पाइने सहभागिताको आधारमा यस अवस्थालाई खेल्ने उमेर भनिएको हो ।

उत्तर बाल्यावस्थाको बालकका विशेषताहरू

(क) शारीरिक विकास

उत्तर बाल्यावस्थामा शारीरिक विकास ढिलो र एकनासले हुन्छ । खासगरी यौन परिपक्वता नआउन्जेलसम्म शारीरिक विकासको गति मन्द रहन्छ र यस अवस्थाको अन्तिम दुई वर्षमा भने शारीरिक वृद्धि तीव्र रूपमा हुन्छ । यस अवस्थामा शारीरिक विकासमा भिन्नता पाइने भए तापनि माथि भनिएको ढाँचाको अनुसरण भएको हुन्छ । अर्को अर्थमा भन्नुपर्दा जुन ढाँचामा बालबालिकाको शारीरिक विकास हुनुपर्ने हो सोही ढाँचाको अनुसरण यस अवस्थामा पनि भएको पाइन्छ ।

शारीरिक विकासमा भिन्नता हुनुमा धेरै कारणहरू हुन सक्दछन् । उनीहरूको वृद्धि र विकासमा राम्रो स्वास्थ्य, पौष्टिक आहार, बालबालिकाहरूमा दिइने रोग विरुद्धको खोप, संवेगात्मक स्थिति, वृद्धिको विकास, यौनभिन्नता आदिले फरक ल्याउँछ । जस्तो राम्रो पौष्टिक आहार पाउने राम्ररी हेरचाह पाएका बच्चाहरूको शारीरिक वृद्धि राम्रो हुन्छ, अग्ला र हृष्टपुष्ट हुन्छन् । त्यस्तै संवेगात्मक सन्तुलन कायम गर्ने बच्चाहरूको विकास संवेगात्मक रूपमा विचलित हुने बच्चाहरूको

भन्दा राम्रो हुन्छ । तेज बुद्धि भएका बालबालिकाहरू मन्द बुद्धि भएका बालकहरूभन्दा अग्ला र गठिला हुने कुरा विभिन्न अध्ययनले देखाएको छ ।

उत्तर बाल्यावस्थाको प्रारम्भमा लिङ्गको भिन्नताले वृद्धि र विकासमा कम मात्र असर पार्दछ । उत्तर बाल्यावस्थाको अन्त्यतिर केटा र केटी दुवैमा यौन परिपक्वता आउने भए तापनि केटीहरूको विकास केटाहरूको भन्दा चाँडै हुन्छ । केटीहरूले चाँडै यौन परिपक्वता प्राप्त गर्ने हुनाले नै यसो भएको हो । यस अवस्थामा हुने महत्त्वपूर्ण शारीरिक परिवर्तनलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

- (ब) उचाइ : यस अवस्थाका बालबालिकाको उचाइमा $2/3$ इन्चका दरले वार्षिक वृद्धि हुन्छ । आखिरीतिर केटाहरूभन्दा केटीहरू केही बढी अग्ला हुन्छन् ।
- (बा) बचन : यस अवस्थामा तौलको वृद्धिदर वार्षिक ३ देखि ५ पौन्ड हुन्छ । उचाइमा जस्तै वजनमा पनि यस अवस्थाको अन्त्यतिर केटीहरूको वजन केटाहरूको भन्दा बढी हुन्छ ।
- (इ) शरीर अनुपात : यस अवस्थामा सम्पूर्ण शरीरको अनुपातमा टाउको ठूलो हुन्छ । मुख र चिउँडो ठूलो, निधार चौडा हुन्छ, नाक लामो देखिन्छ, ओठ बाहिर निस्कन्छ, काँध ठूलो हुन्छ, छाती फराकिलो हुन्छ, घाँटी लामो हुन्छ, पाखुरागोडा लम्बिन्छन् ।
- (ई) दाँत : यस अवस्थाको अन्त्य र यौवनावस्थाको प्रारम्भसम्ममा एउटा वयस्कमा हुने ३२ ओटा दाँतहरूमध्ये २८ ओटा स्थायी दाँतहरू आइसकेका हुन्छन् । बाँकी दाँतहरू १७ देखि २५ वर्षको बीचमा आउँछन्, जसलाई बुद्धि बङ्गारो भनिन्छ ।।

नेपालमा बालकहरूको विभिन्न अवस्थाका सम्बन्धमा राष्ट्रिय रूपमा अध्ययन भएको पाइँदैन । केही सानातिना अध्ययनबाट के पत्ता लागेको छ भने नेपाली केटाकेटीहरूको उचाइ र तौल पाश्चात्य देशका केटाकेटीको तुलनामा धेरै नै कम भएको पाइन्छ ।

(ख) बौद्धिक तथा मानसिक विकास

यस अवस्थाका बालबालिकाहरू आफ्नो बोलीमा सुधार ल्याएर समूहमा घुलमिल हुन सक्षम हुन्छन् । समस्या समाधानमा क्रमशः सुझबुझको प्रयोग गर्दछन् । आफूले भनेका कुराहरू अरूलाई बुझाउने प्रयास गर्छन् भने अरूको भनाइलाई अर्थ दिन सक्ने हुन्छन् । शब्दभण्डारको विकास हुनुका साथै यिनीहरू पूर्ण वाक्यहरूको पनि प्रयोग गर्न सक्ने हुन्छन् । यसबाट उनीहरूको बौद्धिक क्षमताको वृद्धि हुँदै जान्छ । यस अवस्थाका बालकहरूको बौद्धिक तथा मानसिक विकासलाई निम्नलिखित पक्षहरूलाईबाट हेर्न गर्न सकिन्छ :

- (अ) भाषाको विकास
- (आ) बुद्धि वा सुझको विकास
- (इ) धारणाको विकास

(अ) भाषाको विकास

बोलीको विकासबाट भाषाको विकासमा मद्दत पुग्दछ । बालबालिकाहरूको बोली वचन स्पष्ट राम्रो भएमा उनीहरूले सामाजिक स्वीकृति पाउँछन् । विद्यालयमा पढ्न थालेपछि बालबालिकाहरूको वाचन क्षमतामा सुधार आउँछ । राम्रो सञ्चारका लागि वाचन राम्रो हुनु जरुरी हुन्छ र वाचनमा सुधार आएपछि भाषाको विकास सम्भव हुँदै जान्छ ।

आफूभन्दा ठूला केटाकेटीहरूले बोलेको सुनेर वा तिनीहरूसँग अन्तर्क्रिया गरेर पनि यस अवस्थाका बालबालिकाहरूले भाषामा सुधार ल्याउँछन् । विद्यालयमा औपचारिक शिक्षा दिने सिलसिलामा शिक्षकहरूबाट पनि भाषामा सुधार ल्याइन्छ । सञ्चारका माध्यमहरू जस्तै, रेडियो, टेलिभिजन आदि सुनेर पनि बालबालिकाहरूको भाषामा सुधार आइराखेको हुन्छ । यसरी भाषाको विकासबाट नयाँनयाँ शब्दभण्डार तथा वाक्यनिर्माणमा समेत विकास हुँदै जान्छ । उत्तर बाल्यावस्थामा विकास हुने विशेष शब्दभण्डारको क्षेत्र शिष्टाचार जनाउने, रङ अभिव्यक्त गर्ने, सङ्ख्या अभिव्यक्त गर्ने, रुपियाँपैसासम्बन्धी, समय जनाउने, लज्जायुक्त तथा कसम खाने, गोपनीयतासम्बन्धी शब्दहरू आदि पर्दछन् ।

यस अवस्थामा बालबालिकाहरूले उच्चारण गर्दा प्राय त्रुटि गर्दछन् । यस अवस्थाका बालबालिकाले आफ्नो उच्चारण त्रुटिलाई आमाबाबु, शिक्षक तथा ठूला केटाकेटीहरूबाट सुधार्ने मौका पनि पाउँछन् । यस अवस्थाका ६ वर्षदेखि ९ वर्षसम्मका केटाकेटीहरूले लामो वाक्य बोल्ने प्रयास गर्दछन् । यिनको बोलाइका वाक्यहरू त्रुटिपूर्ण हुने सम्भावना बढी हुन्छ भने ९ वर्षपछि उनीहरू छोटो र सङ्गठित वाक्यहरू बोल्न थाल्छन् ।

(आ) बुद्धि वा सुझको विकास

यस अवस्थामा बालबालिकाहरूमा साथीहरूसँग भएको अन्तर्क्रिया वा शिक्षकसँग भएको अनुभवलाई अर्थ दिन थाल्दछन् । आफूलाई अरूले के भनेका छन् भन्ने कुराको अर्थ दिन सकेमा मात्र आफ्नो कुराको अर्थ लाग्न सक्ने कुरामा बिस्तारै उनीहरूलाई थाहा हुन्छ । यसबाट उनीहरूको बुद्धि वा सुझको विकास सम्भव हुन्छ । बालकहरूसँग कुरा गर्ने व्यक्तिले उनीहरूले आफ्नो कुरा बुझे कि बुझेनन् भन्ने कुराको ख्याल गर्नुपर्दछ । यस्तो परिस्थितिमा उनीहरूलाई नबुझेको शब्द वा वाक्यका बारेमा प्रश्न गर्न प्रेरणा दिनुपर्दछ । पूर्व बाल्यावस्थाका बालबालिकाहरू धेरै बोल्ने, जिज्ञासा राख्ने र प्रश्नहरू गर्ने हुन्छन् भने यस अवस्थामा परिस्थितिलाई बुझ्ने प्रयास गर्दछन् र थोरै बोलेर परिस्थितिको जानकारी लिन चाहन्छन् । यसरी सुझको विकासले उनीहरूको बौद्धिक विकासमा सहयोग पुऱ्याएको हुन्छ ।

(इ) धारणाको विकास

कुनै वस्तुहरूप्रतिको धारणाको विकास पूर्व बाल्यावस्थामै प्रारम्भ हुने भए तापनि ती धारणाहरूप्रतिको स्पष्ट बुझाइको विकास भने उत्तर बाल्यावस्थामा मात्र सुरु हुन्छ । यस अवस्थामा बालबालिकाहरूका धारणाहरू विशिष्ट तथा ठोस हुन्छन् । मनोवैज्ञानिक पियाजेका अनुसार यो संज्ञानात्मक विकासको ठोस क्रियात्मक अवस्था (Concrete operation stage) हो । हर्लकले यस अवस्थामा निर्माण हुने धारणा निम्नानुसार व्यक्त गरेका छन् :

- (i) **जीवन र मृत्यु** : बालबालिकाहरू सबै गतिशील वस्तुहरू जीवित होइनन् भनी बुझ्दछन् । जस्तै : चन्द्र, सूर्य, नदी, गाडी आदि जीवित वस्तु होइनन् भन्ने ज्ञान यिनीहरूलाई हुन्छ । परिवारका सदस्य वा पाल्तु जनावरको मृत्युबाट दुःखी हुने र मृत्युको अर्थ बुझ्ने हुन्छन् ।
- (ii) **शरीरसम्बन्धी कार्यहरूको धारणा** : बालबालिकाहरूमा शारीरिक क्रियासम्बन्धी धारणाको विकास ढिलो हुन्छ । शरीरक्रियासम्बन्धी ज्ञान विद्यालयमा दिन थालेपछि मात्रै बालबालिकाहरूमा सोको ज्ञान हुन थाल्दछ । बालबालिकाहरूले १२/१३ वर्षको उमेरमा शारीरिक क्रियाकलापबारे ज्ञान लिन सक्दछ ।
- (iii) **समय** : विद्यालयमा प्रवेश गरेपछि दैनिक समयतालिकाबारे जानकारी पाउँछन् । उनीहरू क्रमशः महिना तथा वर्षको नाम पनि बताउन सक्ने हुन्छन् । ७ वर्षका बालबालिकाहरू बजे र महिना बताउन सक्छन् भने ८ वर्षका बालबालिकामा मिनेट र सेकेन्डको ज्ञान हुन्छ ।
- (iv) **मुद्रा** : यस अवस्थामा बालबालिकाहरू रुपियाँ, पैसा चिन्न र साधारण किनमेल गर्न सक्ने हुन्छन् । मुद्रासम्बन्धी धारणाको बढी अर्थपूर्ण हुन बच्चाहरूले मुद्रा खेलाउन र त्यसको प्रयोग गर्ने अवसरमा भरपर्दछ ।
- (v) **आफ्नोबारे ज्ञान** : बालबालिकाहरूले आफूलाई शिक्षकले हेर्ने दृष्टिकोण, आफ्ना साथीहरूका बीचमा उपलब्धिको तुलना, आफ्नो क्षमता, स्तर आदि थाहा पाई आफूप्रतिको आफ्नो धारणा विकास गर्दछन् ।
- (vi) **यौन भूमिका** : बालबालिकाहरूले उत्तर बाल्यावस्थाको अन्त्यसम्म आ-आफ्नो यौनसम्बन्धी भूमिका थाहा पाउँछन् । ७/८ वर्षको उमेरमा बालबालिकामा यौनचेतना आउन थाल्दछ भने ८ देखि ११ वर्षसम्मका बच्चाहरूले शारीरिक अन्तर देखाएर यौन विभेद प्रस्ट पार्दछन् ।

(vii) **सामाजिक भूमिका** : दौतरी समूहमा घुलमिल हुँदा वा विद्यालय र परिवारमा रहँदा हरेक व्यक्तिको आ-आफ्नो सामाजिक भूमिका हुन्छ भन्ने कुरा यिनीहरूले बुझिसकेका हुन्छन् ।

(viii) **सुन्दरता** : साथीहरूको समूहले ठम्याएको आधारमा सुन्दर वा कुरूपको व्याख्या गर्दछन् । सौन्दर्यसम्बन्धी धारणाको विकासका लागि सांस्कृतिक वातावरणको ठूलो प्रभाव पर्दछ ।

यस अवस्थामा व्यवस्थात्मक धारणा पनि विकसित हुन थाल्दछ । केटाकेटीहरूले सामान्य व्यवहारसँग नमिल्ने अनौठा र असह्यता कुराहरूलाई हास्यव्यङ्ग्यात्मक ढङ्गबाट धारणाहरू व्यक्त गर्दछन् ।

(ग) सामाजिक विकास

उत्तर बाल्यावस्थालाई "समूह उमेर" (gang age) को रूपमा चिनिन्छ किनभने यो अवस्थामा केटाकेटीहरू साथी समूह वा दौतरीका क्रियाकलापमा बढी अभिरूचि राख्दछन् भने समूहले आफूलाई स्वीकार गरिन्छ भन्ने चाहन्छन् । यिनीहरू घरमा एकलै वा घरका अन्य सदस्यहरूसँग खेल्न रुचाउँदैनन् । यस अवस्थामा केटाकेटीहरू ठूलोठूलो समूहको क्रियाशील सदस्य बन्न चाहन्छन् ।

उत्तर बाल्यावस्थाका बालबालिकाहरूको समूह भनेको वास्तवमा खेल समूह हो । यस्तो समूह समान लिङ्गको हुन्छ । बालकहरूको समूहले सामाजिक तवरले अस्वीकार्य व्यवहार बढी देखाउँछन् । सुरुमा यस्तो समूहमा तीन वा चार जना सदस्य हुन्छन् भने खेलमा विस्तार हुँदै जाँदा र अभिरूचि बढ्दै जाँदा समूहका सदस्यहरूको सङ्ख्या बढ्दै जान्छ । यस्तो समूहले वयस्कको नजर नपर्ने ठाउँमा बैठक गर्दछन् । यस्तो समूहका सदस्यहरूको सङ्केतका रूपमा लुगा तथा अन्य स्वभावमा समानता हुन्छ जसलाई समूह सङ्केत भन्न सकिन्छ । समूहको नेता अरु सदस्यहरूभन्दा सबै पक्षमा उत्कृष्ट हुन्छ र ऊ मान्य पनि हुन्छ ।

यस्तो बालसमूहमा रहेर बालबालिकाहरूले कतिपय सामाजिक गुणहरूको विकास गर्दछन् । समूहमा संलग्नता भएबाट उनीहरूले समान उमेर भएका बालबालिकासँग समायोजन, समूहप्रति बफादारी, सामूहिक क्रियाद्वारा आत्मसन्तोषजस्ता सामाजिक गुणहरूको विकास गर्दै, नयाँ मूल्य, स्वभाव तथा सामाजिक ढाँचाको ग्रहण गर्दछन् । अरुको भावनाको कदर, अरूलाई मनपर्ने खालको व्यवहार प्रदर्शन, प्रतिस्पर्धा र समूहका सदस्यलाई सहयोग जस्ता सामाजिक गुण पनि यस अवस्थामा विकास हुन्छ । त्यस्तै वयस्कहरूबाट प्रशंसा पाउने खालको व्यवहार प्रदर्शन गर्ने प्रयास गरेर सामाजिक रूपमा स्वीकार्य हुन खोज्छन् ।

यस अवस्थामा बालबालिकाहरूमा हुने समूहको भावनाले सामाजीकरणको प्रक्रियालाई बाधा पुऱ्याउन पनि सक्छ । यस्तो अवस्थामा बालबालिकाले आमाबाबुद्वारा स्थापित सामाजिक स्वभावको

स्तरलाई मान्दैनन् । यसले गर्दा उनीहरू आमाबाबुसँग झगडा गर्ने वा तीव्र संवेगको अवस्थामा आउने डर हुन्छ ।

समूहको अर्को नकारात्मक असर भनेको विपरीत लिङ्गी साथीहरूप्रति विरोधी भावनाको विकास हुनु हो । कुनै केटाकेटीहरूले विपरीत लिङ्गीलाई साथी बनाए भने उनका समानलिङ्गी साथीहरूले कुरा काट्ने र समूहबाटै निकालिदिने भयले सामाजिकीकरण प्रक्रियामा बाधा पर्न सक्छ । यस्तो अवस्थामा केटाहरूलाई केटी साथी बनाउँदा सजिलो हुनसक्छ तर केटीलाई केटा साथी बनायो भने परिवार वा समूहबाट दवाव सहनुपर्ने हुन्छ । यसको कारण केटीहरूमा चाँडो यौन परिपक्वता आउनुले पनि यसो हुन गएको हो ।

समूहका साथीहरू सामाजिक आर्थिक कारणबाट भिन्न हुन थालेपछि उनीहरूप्रति पूर्वाग्रह राख्नु समूह धारणाको अर्को कमजोरी हो । भाषा, धर्म, सामाजिक, आर्थिक अवस्थाले यस्तो भिन्नता उत्पन्न गर्न थाल्दछ । समूहका साथी नभएको कारणबाट उसलाई मित्रवत् व्यवहार नगर्ने प्रवृत्तिले उनीहरूका बीचमा अन्तर्क्रिया हुँदैन र स्वभावैले सामाजिक बाधा उत्पन्न हुन्छ ।

यो अवस्थाका केटाहरू १/२ जनाको समूहमा भन्दा धेरैको समूहमा खेलन रुचाउँछन् भने केटीहरू १/२ जनासँग धेरै घनिष्टता साथ खेलन रुचाउँछन् । केटाकेटी सकभर आफ्नै कक्षाका सहपाठीहरूलाई साथी बनाउन रुचाउँछन् । यस अवस्थामा साथी छनौटका लागि व्यक्तित्वले ठूलो प्रभाव पार्दछ ।

(घ) संवेगात्मक विकास

उत्तर बाल्यावस्थाका संवेगहरू पनि पूर्व बाल्यावस्थाका संवेगहरूसँग समान हुन्छन् । यस अवस्थामा बालबालिकाहरू अरूलाई मन नपराउने संवेगहरू उत्पन्न हुन दिँदैनन् । उनीहरू अप्रिय संवेगलाई दमन गर्ने प्रयास गर्दछन् । त्यसैले यस अवस्थाका संवेगहरू बढी नियन्त्रित र शिष्ट हुन्छन् ।

यस अवस्थाका बालबालिकाहरू आनन्ददायी हुन्छन् । कुनै परिवारमा एक्लो बच्चा छ भने संवेगहरू तीव्र रूपमा अभिव्यक्त हुन सक्दछन् । आनन्ददायी संवेगहरू व्यक्त गर्ने ढङ्गमा भने त्यति परिपक्वता आइसकेको हुँदैन तथापि वयस्कहरूले त्यस्ता प्रिय तथा सुखद संवेगहरू बुझ्न सक्दछन् ।

७ देखि १० वर्षसम्मका बालकहरू संवेगात्मक दृष्टिबाट अधिकमात्रामा सन्तुलित हुन्छन् । यस्तो अवस्थामा केटाहरूभन्दा केटीहरू बढी बोल्ने गर्छन् । उच्च सामाजिक आर्थिक अवस्था भएका बच्चाहरू पनि बढी बोल्ने गरेको पाइएको छ । अस्वस्थ बालबालिकाले बढी भयभीत रूपमा संवेगहरू अभिव्यक्त गर्दछन् । यस्तो अवस्थामा अस्वस्थ बालबालिकामा नैराश्यता र चिन्ता बढी हुन्छ । केटीहरू रोएर आफ्नो अप्रिय संवेगलाई व्यक्त गर्दछन् भने केटाहरू अँध्यारो र विकृत अनुहार पारेर त्यस्ता संवेगहरू प्रदर्शन गर्दछन् । यस अवस्थामा केटाहरूमा क्रोध, जिज्ञासा जस्ता संवेगहरू पाइन्छन् भने केटीहरूमा भय, प्रेम र चिन्ता जस्ता संवेगहरू देखा पर्छन् ।

उत्तर बाल्यावस्थाका संवेगहरू पूर्व बाल्यावस्थाका संवेगहरू जस्तै हुने भए तापनि त्यस्ता संवेगहरू उत्पन्न हुने अवस्था र ती संवेगहरूलाई व्यक्त गर्ने तरिकामा भने फरक पाइन्छ । खिसी गर्ने, गिजिने, अट्टहास गर्ने, ठुस्किने तथा भुईँमा लडीबुडी गर्ने जस्तो रोचक शैलीमा यिनीहरू आफ्ना संवेगहरू व्यक्त गर्दछन् ।

यस अवस्थाका बालबालिकाहरू शारीरिक रूपमा अस्वस्थ भएमा वा अत्यधिक थकित भएमा उच्च संवेग देखाउँछन् । घरमा झैँ-झगडा भएमा, नयाँ विद्यालयमा प्रवेश नयाँ परिस्थितिको सामना जस्ता परिस्थितिमा उनीहरूमा उच्च संवेग देखिन सक्दछ ।

बालबालिकाका संवेगहरूलाई दमन गर्नुहुँदैन । यस्तो गर्नाले उनीहरूमा विकृति पैदा हुन्छ । सामाजिक रूपमा अस्वीकार्य ढङ्गबाट संवेगहरू प्रदर्शन नगर्नका लागि अरूलाई असर नपर्ने गरी खेल खेलेर, हाँसेर, रोएर तथा आफ्नो मिल्ने साथीसँग भावना व्यक्त गरेर र छलफल गरेर उच्च संवेगको प्रभावलाई कम गर्ने अवसर बालबालिकाहरूलाई दिनुपर्दछ । यस्तो भएमा बालबालिकाहरूले डर, ईर्ष्या, दुःख र चिन्ताबाट मुक्त हुने अवसर पाउँछन् ।

३.४ यौवनावस्था

बालविकासका विभिन्न चरणमध्येको एउटा महत्त्वपूर्ण अवस्था यौवनावस्था हो । बालिकाहरूको ११ देखि १५ वर्षको अवस्था र बालकहरूको १२ वर्षदेखि १६ वर्षसम्मको अवस्थालाई यौवनावस्था भनिन्छ । यौवनावस्थाका विशेषताहरू निम्नानुसार छन् :

१. यौवनावस्थाका विशेषताहरू

(क) यौवनावस्था एउटा खप्टिएको (Overlapping) अवस्था हो ।

यौवनावस्थालाई खप्टिएको अवस्था भनिन्छ किनभने उत्तर बाल्यावस्थाको अन्तको समय र किशोरावस्थाको सुरुका वर्षहरू पनि यसमा पर्दछन् । जबसम्म बालक-बालिका यौन रूपमा परिपक्व हुँदैनन्, त्यस अवस्थामासम्मलाई नवयुवावस्था र यौन परिपक्वता आएपछिको अवस्थालाई किशोरावस्था भनिन्छ ।

(ख) यौवनावस्था एउटा छोटो अवस्था हो ।

यौवनावस्था सापेक्षिक रूपमा छोटो अवस्था हो । यसमा बढीमा पाँच वर्षसम्मको अवधि हुन्छ । यसलाई पनि तीन अवस्थामा विभाजित गरिएको छ :

१. **पूर्वयौवनावस्था (Pre-pubescent Stage) :** यस अवस्थामा गौण यौन विशेषताहरू देखा पर्न थाल्छन् र प्रजनन अङ्गहरू पूर्ण अवस्थामा विकसित हुँदैनन् ।
२. **यौवनावस्था (Pubescent Stage) :** यस अवस्थामा गौण यौन विशेषताहरूको विकास क्रम जारी रहन्छ र यौन कोषहरू (Sex-cells) यौन अङ्गमा उत्पादित हुन थाल्छन् ।
३. **उत्तर यौवनावस्था (Post-pubescent Stage) :** यस अवस्थामा गौण यौन विशेषताहरू राम्रैसँग विकसित हुन्छन् र यौन अङ्गले पनि परिपक्व रूपमा कार्य गर्न थाल्छन् ।

(ग) यौवनावस्था द्रुततर परिवर्तनको अवस्था हो ।

बालबालिकाको वृद्धि जीवनमा दुईपटक अत्यधिक हुन्छ । ती अवस्थाहरू हुन् : (१) गर्भस्थ अवस्था र जन्मपछिको ६ महिना र (२) यौवनावस्था । यस्तो अत्यधिक वृद्धि शारीरिक अनुपातमा हुन्छ । यौवनावस्थामा हुने द्रुततर वृद्धिलाई किशोर वृद्धि सुरुवात (Adolescent Growth Spurt) भनिन्छ । वास्तवमा यो अवस्था पूर्वकिशोरावस्था हो । यस अवस्थाको वृद्धिको सुरुवात केटाकेटी परिपक्व हुनुभन्दा १-२ वर्ष अगाडि रहन्छ । यौवनावस्थाको वृद्धि क्रममा द्रुत गति भएपछि केटा वा केटीको शरीर, स्थिति, रूप, पोसाक, यौन तथा विपरीत लिङ्गप्रतिको भावना आदिमा परिवर्तन आउँछ । यी सबैको निचोडका रूपमा बाबुआमा र आफूभन्दा कान्छाप्रतिको व्यवहारमा पनि परिवर्तन आउँछ । यसो हुनुको मुख्य कारण तेज गतिले बदलिने शारीरिक अवस्था नै हो ।

(घ) यौवनावस्था एउटा नकारात्मक अवस्था हो ।

क्यारलोट बुहलर (Charlotte Buhler) ले यस अवस्थालाई नकारात्मक चरण भनेर नाम दिएका छन् । किनभने उनीहरू यस अवस्थामा उनीहरूको जीवनप्रति विपरीत भावना हुन्छ अथवा उनीहरूले पहिले आर्जन गरेका असल गुणहरू गुमाउँछन् । नकारात्मक चरण त्यति बेला सकिन्छ जब व्यक्ति यौन (Sexual) रूपमा परिपक्व हुन्छ ।

(ङ) यौवनावस्था चलयुक्त अवस्था हो ।

वास्तवमा यौवनावस्था सुरु हुने कुनै निश्चित उमेर किटान गर्न सकिन्न । सामान्यतया केटीहरू १३ वर्षमा र केटाहरू १४ वर्षमा यौन परिपक्व हुन्छन् । यौवनावस्था आउँदा हुने भिन्नताले केटाकेटीमा विभिन्न व्यक्तिगत सामाजिक समस्याहरू आउँछन् ।

२. यौवनावस्थाका विकासात्मक कार्यहरू

यौवनावस्था छोटो अवधि भएका अवस्था हो । त्यसैले यस अवधिमा भएका विकासात्मक कार्यहरू यही अवधिभित्र मात्रै पूर्ण हुन सक्नेछन् । यस बेलामा सुरु भएका विकासात्मक कार्यहरू किशोरावस्थामा पनि जारी रहन्छन् । यसो भए तापनि नवयौवनावस्थामा सुरु भएको कारणले गर्दा तलका विकास कार्यहरू यौवनावस्थाअर्न्तगत नै राखिएका छन् । ती यसप्रकार छन् :

(क) शारीरिक नियन्त्रण : वृद्धि छिटो हुने हुनाले यस अवस्थामा केटाकेटीहरूको शारीरिक गठन दुर्बल हुन्छ । शरीर अमिल्दो देखिन्छ । साथै उनीहरूले शारीरिक गठनको कारणले गर्दा सजिलो ढंगले चर्को प्रयास गरेका हुन्छन् । यस अवस्थाको शारीरिक दुर्बलता हटाउन पर्याप्त तर होसियारपूर्ण कसरतहरू गरिनुपर्छ ।

(ख) दौतरीसँगको तादाम्यता : दौतरी यिनीहरू अत्यन्त घनिष्ट साथी हुन्छ । त्यसैले दौतरीहरूको मूल्य र मान्यतासँग मेल खाने, व्यवहार प्रदर्शन गर्न यिनीहरू सदैव प्रयत्नशील रहन्छन् । विकासको गति

तीव्र हुनाले उनीहरूमा बढी मानसिक तनाव हुन्छ । परिणामतः उनीहरू भर्कने, चिडचिडाउने खालका हुन्छन् । यसैले गर्दा आफ्ना समूहबाहेकका अन्य व्यक्तिहरूसँग यिनीहरूको त्यति राम्रो सम्बन्ध हुँदैन ।

- (ग) **सामाजिक सचेता** : आफूलाई सामाजिक बनाउन उनीहरू सर्वदा प्रयत्नशील हुन्छन् । अरूको नजरमा आफू कस्तो देखिएको छु भन्ने कुराहरू मात्र उनीहरूलाई बढी चासोको विषय बन्छ । त्यसैले आफ्नो समूहमा आफूलाई प्रतिष्ठावान बनाउन वा समूहको स्वीकृति पाउन उनीहरूले आफ्नो सामाजिक मान्यता र धारणा पनि सजिलैसँग बदल्न सक्छन् ।
- (घ) **आत्म-पुनर्गठन** : विकास र वृद्धि तीव्र हुनाले यिनीहरू आफूलाई बच्चा वा केटाकेटी बनाउन मन पराउँदैनन् । उनीहरूलाई बच्चा ठान्ने अभिभावकहरू र शिक्षकहरूसँग उनीहरू नाराज हुन्छन् । त्यसैले उनीहरूमा बच्चा अवस्थामा मान्यता, आदर्श, आचरण सबै हराउँछन् । तसर्थ उनीहरूले आफ्ना नवीन विश्वास, मान्यता, आदर्श र आचरण अनुकूल आफूलाई पुनर्गठन गर्नुपर्ने हुन्छ ।
- (ङ) **बाह्य रुचि र क्रियाकलाप** : बालबालिकाहरू यस अवस्थामा दिवास्वप्नमा लीन हुन थाल्दछन् । आफूमा आउने द्रुततर गतिको शारीरिक र मानसिक परिवर्तनले उनीहरूमा यस्तो अवस्था सिर्जना गर्छ । उनीहरू आफ्नो बढ्दो जिज्ञासालाई सिकाइको क्षेत्रमा राख्छन् । त्यसैले यो अवस्था सिकाइका लागि चुनौती हो । यिनीहरू विभिन्न कुरामा सहभागी भएर प्रयोगात्मक तरिकाबाट विभिन्न वस्तुहरू सिक्ने आकाङ्क्षा राख्छन् । यसरी उनीहरूको रुचि बढी जानकारी हासिल गर्ने खालको हुन्छ ।
- (च) **स्व-नियमिताको वृद्धि** : यिनीहरू सामाजिक नियम-कानूनबाट बाँधिन मन पराउँदैनन् । तैपनि आफ्नो समूहमा प्रतिष्ठा पाउन क्रोध र बिद्रोहजस्ता संवेगलाई आफू नियन्त्रण गर्छन् । शारीरिक वृद्धिको नियन्त्रण र मानसिक नियन्त्रण पनि आफैँले गर्नुपर्ने भएकाले यिनीहरू आफैँ नियमित हुन बढी मन पराउँछन् ।

३. यौवनावस्थाका आधारहरू

यौवनावस्था पहिचान गर्न प्रयोग गरिने विभिन्न आधारहरू मुख्यतः केटीको पहिलो पटकको रजस्वला, केटाको वीर्यप्रवाह रासायनिक विश्लेषणद्वारा पिसाबबाट निस्केका लक्षणहरू र हड्डी विकाससम्बन्धी एक्सरे (X-ray) प्रतिवेदन हुन् ।

हुन त यौवनावस्थाको शारीरिक परिवर्तन सुरु हो कि अन्त छुट्याउन सकिन्न तैपनि पहिलो पटकको रजस्वला केटीको यौवनावस्थाको बीच विन्दु मानिन्छ । यसैगरी केटाहरूमा यौवनावस्थाको आधार वीर्य-प्रवाहलाई लिइएको छ ।

४. यौवनावस्थाका कारणहरू

केटाकेटीहरूमा यौन परिपक्वता हुनुभन्दा पाँच वर्ष जति अघि उनीहरूले यौन हर्मोन उत्सर्ग (Excrete) गर्न थाल्दछन् । जतिजति उनीहरूको परिपक्वता बढ्दै जान्छ, उतिजति यौन

अङ्गहरूको रचना तथा कार्यमा परिपक्वता आउँछ । पिट्युटरी ग्रन्थि- यस्तिष्कको आधारमा रहेको हुन्छ र गोनाड (Gonad) अथवा यौन ग्रन्थि र पिट्युटरी ग्रन्थिवीच सम्बन्ध हुन्छ । पुरुषको गोनाड ग्रन्थिलाई अण्डकोष र महिला ग्रन्थिलाई अण्डाशय भनिन्छ । यौवनावस्थाको परिवर्तन न्याउन मुख्यतः तीन अवस्थाहरू छन् । ती हुन् :

- (क) पिट्युटरी ग्रन्थिको भूमिका : ग्रन्थिको क्रियाकलाप बढाउन गोन्वाडोट्रोपिक हर्मोन र व्यक्तिदो आकार बढाउने वृद्धि हर्मोन दुवै पिट्युटरी ग्रन्थिद्वारा उत्पादित हुन्छ । यौवनावस्था सुरु हुनुभन्दा अघि एकातिर गोन्वाडोट्रोपिक हर्मोनको मात्रा बढ्छ भने अर्कोतिर ग्रन्थिको उत्तेजना वृद्धि हुन्छ । यसबाट नै यौवनावस्था परिवर्तन हुन्छ ।
- (ख) गोनाडको भूमिका : गोनाडको विकास हुन थालेपछि प्राथमिक यौन विशेषताहरू र आकारमा वृद्धि हुन्छ र गौन यौन विशेषता, जस्तै : गुप्ताङ्गमा रौँ (Pubic hair) विकसित हुन थाल्छ ।
- (ग) पिट्युटरी ग्रन्थि र गोनाडबीच अन्तरक्रिया : गोन्वाडोट्रोपिक हर्मोन र गोनाडबीचको अन्तरीक्रिया धेरै लामो अवधिसम्म जारी रहन्छ र स्त्रीको रजस्वला बन्द हुने बेला आउने र पुरुषमा नाबुको शारीरिक अवस्था आउने बेलातिर मात्र घट्छ ।

४. यौवनावस्थामा शारीर परिवर्तन

यौवनावस्थाको वृद्धि सुरुआतको बेला केटाकेटीहरूमा शारीरिक परिवर्तनको क्रममा शरीरको आकार, शरीरको अनुपात तथा प्राथमिक यौन विशेषता र गौण यौन विशेषताको विकास भएको हुन्छ । यस्तो अवस्थाको शारीरिक विशेषता यसप्रकार छन् :

(क) शरीरको आकारमा परिवर्तन

सामान्यतया केटा तथा केटी उचाइ तथा तौलमा वृद्धि हुन्छ । केटीहरूमा पहिलो पटकको रजस्वला हुनुअघि तथा केटाहरूमा १४ वर्षको उमेर हुँदा उचाइको वृद्धि दर तीव्र हुन्छ । पहिलो पटक रजस्वला हुनुभन्दा दुई वर्ष अगाडि केटीहरूको उचाइ प्रतिवर्ष २-५ इन्चको दरले वृद्धि हुन्छ र १८ वर्षको वरपरसम्म वृद्धि दर घट्ने क्रममा १ इन्चको दरले बढ्छ । यसैगरी केटाहरूमा १२.८ वर्षमा उचाइ वृद्धि दर तीव्र हुन्छ र १५.३ वर्षमा अन्त हुन्छ । १४ वर्षमा उचाइ वृद्धि दर अत्यधिक हुन्छ । २०-२१ वर्षमा गएर उचाइ स्थिर रहन्छ । १५ वर्षपछिको उचाइ वृद्धि दर कम हुँदै गएको हुन्छ ।

यौवनावस्थामा तौलमा पनि वृद्धि हुन्छ । यौवनावस्थामा मांसपेशी तथा हड्डीमा वृद्धि हुनु तथा बोसो पनि बढ्नुले तौलमा वृद्धि हुन जान्छ । यस अवस्थामा तौलमा तीव्र रूपमा वृद्धि हुन्छ । तापनि केटाकेटीहरू पातलो तथा फुस्रो देखिन्छन् । केटाहरूको अधिकतम तौल वीर्य आउनुभन्दा १-२ वर्ष पहिले तथा पहिलो रजस्वला हुनुभन्दा ठीक अगाडि र ठीक पछाडि केटीहरूको बढी तौल हुन्छ ।

वृद्धि सुरुआत हुन लाग्दा केटाकेटीहरूको स्तनको मुन्टो, एब्डोमिन (Abdomin) वरिपरि, पुट्टा (Hips) र तिघ्रा (Thighs), गाला, घाँटी (Neck) र बङ्गरामा बोसो जम्मा हुन थाल्दछ । तर यौवनावस्थाको परिपक्वता तथा उचाइको वृद्धि दरमा तीव्रता आउनु अघि बोसो हराउँछ ।

(ख) शरीरको अनुपातमा परिवर्तन

बालक-बालिकाको सम्पूर्ण शरीरको पूर्ण विकास किशोरावस्थाको अन्तसम्ममा हुन्छ । तापनि यौवनावस्थामा बढी जोडदार विकास हुन्छ । यौवनावस्थामा पातलो स्कन्ध चौडा हुन्छ, पुट्टा, काँध र कम्मर पनि विकसित हुन्छन् । पुट्टा तथा काँधको विस्तार परिपक्वताबाट प्रभावित हुन्छ । केटाहरू भए छिटो परिपक्व हुँदा र केटीहरू भए ढिलो परिपक्व हुँदा पुट्टाको आधार विस्तृत हुन्छ । ढिलो परिपक्व हुने केटाकेटीहरूको गोडाको वृद्धि धेरै समयसम्म हुन्छ । हर्लकअनुसार ढिलो परिपक्व हुनेको लामो गोडा र छिटो परिपक्व हुनेको छोटो गोडा हुन्छ । साथै ढिलो परिपक्व हुनेको पातलो गोडा र छिटो परिपक्व हुनेको गठिलो हुन्छ । यसैगरी छिटो परिपक्व हुनेको छोटो हात र ढिलो परिपक्व हुनेका लामो हात हुन्छ ।

६. प्राथमिक यौन विशेषताहरू

पुरुषको अण्डकोष २० वर्षको उमेरमा पूर्ण रूपमा हुन्छ । १४ वर्षको उमेरमा पूर्ण रूपको १०% मात्र अण्डकोषको आकार हुन्छ । १५-१६ वर्षमा अण्डकोषको आकारमा तीव्र रूपमा वृद्धि हुन्छ । त्यसवेला लिङ्गको लम्बाइ तथा मोटाइ पनि तीव्र रूपमा वृद्धि हुन्छ । केटाहरूको यौन कार्य पूर्ण रूपमा विकसित भएपछि रात्रीमा वीर्यपतन हुन थाल्दछ । स्वप्नसम्बन्धी अन्य उद्दीपकको अलावा साधारण तथा बाक्ला लुगा लगाएमा पनि उनीहरूको वीर्यपतन हुन थाल्दछ ।

हुन त वृद्धि दर फरक भएकै हुन्छ तापनि यौवनावस्थामा केटीहरूको प्रजनन अङ्गहरू विकसित हुन थाल्दछन् । त्यस अवस्थामा अण्डबाहिनी नली (Fallopian Tube), गर्भाशय र योनि (Vagina) पनि तीव्र रूपमा बढ्दछ । केटीहरूको पाठेघरको वजन ११/१२ वर्षमा भन्डै ५.५ ग्राम र सोह्र वर्षमा औसत ४३ ग्राम हुन्छ । पहिलो पटकको नछुने हुँदा २ देखि ८ दिनसम्म रक्तस्राव रहन्छ भने पछिपछि नछुने हुँदा सामान्यतया ४ दिनसम्म रक्तस्राव हुन्छ । एकपटक महिनावारी भएपछि अर्को पटक नछुने हुँदा २६ देखि ३२ दिनसम्मको फरक हुन सक्छ । उनीहरू औसत २८ दिनमा पुनः नछुने हुन्छन् ।

७. गौण यौन विशेषता

प्राथमिक यौन विशेषताहरू प्रत्यक्ष रूपमा प्रजनन क्रियासँग सम्बन्धित हुन्छन् । तर गौण यौन विशेषताहरू भने केवल पुरुष र महिलाबीचको भेद देखाउने विशेषताहरू हुन् । द्वितीय यौन विशेषताहरू पूर्णरूपमा विकसित भएपछि एउटा लिङ्गले विपरीत लिङ्गलाई आह्वान गर्दछ । लड्का तथा लड्कीको द्वितीय यौन विशेषताहरूको चर्चा तल गरिएको छ :

रौं (Hair) : केटीका अण्डकोषको र लिङ्गको आकार बढ्न थालेपछि उनीहरूको लिङ्गको वरिपरि रौं निस्कन थाल्दछन् । गुप्ताङ्गमा रौं वृद्धि पूरा भएपछि चेहरा तथा काखीमा, पाखुरामा रौं निस्कन थाल्दछन् । केटीहरूको पुट्टा तथा छाती र स्तन राम्रोसँग बढ्न थालेपछि योनिमा वरिपरि रौं निस्कन थाल्दछन् । सुरुमा सबै रौं अपूर्ण (Scanty), हलका रङ भएको (Lightly pigmented) र मुलायम हुन्छ भने पछि गएर ती रौंहरू काला, माटो, बाक्लो र अलिकति घुइरिएका हुन्छन् ।

छाला (Skin) : केटीहरूको छाला खस्रो र बाक्लो हुन्छ । कम मात्रामा पारदर्शी (Transparent) र रङमा हलका पहेँला हुन्छ र छिद्रता धेरै हुन्छ । यसैप्रकार केटीहरूमा छाला पनि बाक्लो, खस्रो र अलिअलि पहेँला रङ भएको हुन्छ र छिद्रता बढ्दछ ।

मांसपेशी (Muscles) : मांसपेशीहरू यौवनावस्थाको वृद्धि सुरु भएदेखि अन्त हुने बेलासम्म उल्लेख्य रूपमा विकसित हुन्छन् । पाखुरा, गोडा र काँधको आकृति पनि निरूपण हुन थाल्दछन् ।

पुट्टा (Hips) : पेल्विक हाड (Pelvic Bone) को विस्तार र सब्कुटेनियस् (Subcutaneous) बोसोको विकासले गर्दा केटीहरूको पुट्टा फराकिलो र गोलो हुन्छ ।

स्तन (Breast) : पुट्टाको विस्तार हुन थालेपछि स्तन पनि विकसित हुन थाल्दछ । स्तनको मुण्टो (Nipples) बढ्दछ र स्तन ग्रन्थि विकसित हुन्छ । स्तन भन्नु ठूलो र गोलो हुन थाल्दछ । स्तन वृद्धिको सुरुआत ११ वर्षको उमेरदेखि नै हुन्छ । यस अवस्थाको स्तनलाई कोपिला अवस्था (Bud Stage of Breas) भनिन्छ ।

६. यौवनावस्थाका परिवर्तनका असरहरू

यौवनावस्थामा देखापर्ने विभिन्न प्रकारका परिवर्तनहरूले केटा तथा केटीको स्वास्थ्य, अभिवृद्धि तथा व्यवहारमा नराम्रो प्रभाव पार्दछन् । यस अवस्थामा देखिने परिवर्तनका असर यसप्रकार छन् :

(क) स्वास्थ्यमा असर

हुन त यौवनावस्थामा केटाकेटीहरूमा पर्ने असरहरू अस्थायी हुन्छन् । तापनि यिनीहरूले कडा प्रभाव पार्दछन् । यसले केटाकेटीको स्वास्थ्य, व्यक्तित्व तथा व्यवहारमा पनि प्रभाव पार्दछ । यसवेला केटाकेटीहरू शरीरमा यौवनावस्थाको परिवर्तनले आन्तरिक र बाह्य रूपमा पनि प्रभाव पार्दछ । बालबालिकाको ग्रन्थिहरूमा आउने परिवर्तनले गर्दा उनीहरूको खाने बानी तथा भोकको मात्रा र पाचन प्रणालीमा समेत असर पार्दछ । उनीहरूको शारीरिक परिवर्तनले गर्दा सामान्य पाचन प्रक्रियामा पनि प्रभाव पार्दछ । केटीहरूको महिनावारीको अवस्थामा शारीरिक व्याकुलता देखापर्दछ । केटीहरूमा टाउको दुख्ने, ढाड दुख्ने, मांसपेशी खुम्चने र पेटसम्बन्धी (Abdominal) कष्ट हुने, साह्रै मुर्छा पर्ने, बान्ता गर्ने, छाला चिलचिलाउने (Skin irritation) तथा गोडा र गोली गाँठो सुनिने आदि हुन्छ । यसकारणले गर्दा यी अवस्था केटीहरूका लागि विशेष यातनापूर्ण हुन्छ । जब

उनीहरूको महिनावारी बढी नियमित रूपमा राम्रोसँग हुन्छ, त्यसपछि यी कष्टहरू विस्तारै हट्छन् । यसरी यौवनावस्था कष्टकर हुने भएकाले यसलाई सिकायतको अवस्था (Sickly age) पनि भनिन्छ ।

(ख) अभिवृद्धि तथा व्यवहारमा असरहरू

यौवनावस्थामा बालक था बालिकामा आउने परिवर्तनले उनीहरूको भावना तथा व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउँछ । यौवनावस्थाको परिवर्तन सुरु भएपछि केटाकेटीहरू आफ्नो साथीहरू तथा परिवारको क्रियाकलापमा भिन्नता देखाउँछन् । उनीहरू एकान्तरूमा अधिकांश समय बिताउँछन् । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने उनीहरू अलग्गिन रुचि देखाउँछन् । यस अवस्थामा आउने परिवर्तनले विशेषतः केटीहरूमा बढी मानसिक तथा पारिवारिक दबाव बढ्न आउँछ । उनीहरूमा यौवनावस्था छिटो आउने भएको हुनाले सामाजिक बन्धन बढ्दछ । फलतः आफू स्वतन्त्र रहन चाहने बेलामा नियन्त्रित हुन जान्छ । कहिलेकाहीँ आफूभन्दा साना भाइबहिनी लिएर घुम्दछन् ।

यिनै कारणले गर्दा उनीहरूले विद्यालय तथा घरमा जे-जति काम गर्दा पनि त्यसको मात्र घट्छ । उनलाई बढी थकावट महसुस हुन्छ । यसैगरी अप्रत्याशित समय बालकको वृद्धिमा धेरै परिवर्तनहरू देखा पर्दछन् । यसले गर्दा उनीहरूको बानीको ढाँचामा प्रभाव पर्दछ । उनीहरूका कार्यमा समयको अभाव हुन्छ । यसैले यस अवस्थामा आउने परिवर्तनको एउटा असर असमन्वय पनि हो ।

यौवनावस्थाको परिवर्तन सुरु हुँदाको उमेर केटा तथा केटीमा अन्तर हुन्छ । यौन परिपक्वता केटीहरूमा पहिले सुरु हुन थाल्दछ, तर केटाहरूमा ढिलो हुन्छ । त्यसले गर्दा केटीहरूप्रति केटाको दृष्टि र केटीहरूको आशा (Expectation) मा प्रतिकूलता हुन्छ । यति मात्र होइन, उनीहरू एकआपसमा क्रियाशील रूपमा विरोध गर्दछन् । उनीहरूमा सामाजिक क्रियाकलापमा कडा विरोध पैदा हुन्छ । उनीहरूको संवेग उच्चतम हुन्छ । दुःख, चिन्ता, चिडचिडापन उनीहरूको स्वाभाविक संवेगको रूपमा देखा पर्दछन् । यौवनावस्थामा प्रवेश गर्नु अघि केटाकेटीमा आत्म निश्चितताको कमी हुन्छ । यसले गर्दा उनीहरूले आत्मविश्वास गुमाउँछन् ।

समूह क्रियाकलाप तथा घरको काममा कम सहभागिता देखाउने भएको हुनाले उनीहरूको आलोचनका पात्रहरू बन्छन् । यसले गर्दा उनीहरूमा हीनताको भावना पैदा हुन्छ । केटा र केटीमा यौवनावस्थामा आएको परिवर्तनले उनीहरू डराउँदछन् । किनकि आफूमा आएको परिवर्तन अन्य व्यक्तिले हेरेको हुन्छ । यसले गर्दा उनीहरूमा अत्यधिक विनम्रता (Excessive Modesty) हुन्छ । केटीहरूमा ढिलो परिपक्वता भएमा यसले उनीहरूलाई मनोवैज्ञानिक रूपमा हानि पुग्दैन तापनि उनीहरूको जीवन त्यतिवेला बढी जटिल हुन्छ ।

३.५ बालविकासमा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू

बालबालिकाको विकासमा वंशानुगत गुण, गर्भावस्थाको वातावरण, पारिवारिक सामाजिक, आर्थिक अवस्था, मायाममता तथा स्नेह जस्ता तत्त्वहरूले प्रभाव पारेका हुन्छन् । बालविकासमा असर पार्ने तत्त्वहरू निम्नलिखित छन् :

- (क) जन्मपूर्व प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू
- (ख) जन्मपश्चात् प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू
- (क) जन्मपूर्व प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू

जन्मपूर्व प्रभाव पार्ने तत्त्वहरूमध्ये वंशानुगत गुण र गर्भावस्थाको वातावरणलाई लिन सकिन्छ ।

(अ) वंशानुगत गुण

वंशानुगत गुण गर्भाधानसँगै सुनिश्चित भइसक्ने हुँदा बालबालिकाको जन्मपछिको विकासमा समेत यसको प्रभाव रहिरहन्छ । वंशानुगत गुणका कारणले नै बालबालिकाको शारीरिक र मानसिक विकास स्पष्टसँग प्रभावित भएको हुन्छ । उचाइ तथा तौलमा फरक पर्नु पनि वंशानुगत कारण हुन सक्ने कुरा अध्ययनबाट पत्ता लागेको छ । मानिसको आयुको विस्तारलाई अर्थात् लामो आयु वा छोटो आयु हुनुमा पनि वंशानुगत गुणको प्रभाव भएको मानिन्छ । अमेरिकामा गरिएको एउटा अध्ययनबाट के पत्ता लागेको छ भने काला जातिको तुलनामा गोरा जातिको आयु सालाखाला बढी रहेको छ । यो वंशानुगत गुणको उदाहरण हो ।

(आ) गर्भावस्थाको वातावरण

गर्भाधारण भएको नौ महिना पूरा भई दस महिना लागेपछि (लगभग २८० दिनमा) शिशुको जन्म हुन्छ । आमाको स्वास्थ्य, खानपान र आचरणले गर्भमा रहेको शिशुको विकासमा धेरै ठूलो असर पारेको हुन्छ । शारीरिक रूपले तन्दुरुस्त, उमेर पुगेकी र स्वस्थ आमाबाट सामान्यतः स्वस्थ शिशुको जन्म हुन्छ । कुपोषणले ग्रस्त तथा मादकपदार्थ सेवन गर्ने आमाबाट अस्वस्थ शिशुको जन्म हुने सम्भावना भएको कुरा अनुसन्धानहरूले देखाएका छन् । त्यसैले गर्भवती आमालाई पोसिलो आहार दिनुका साथै उनको खराब स्वास्थ्यको असर गर्भमा रहेको शिशुलाई पर्ने कुराको ज्ञान दिनुपर्दछ ।

शिशुको जन्म कुन किसिमले हुन्छ भन्ने कुराले पनि उसको विकासमा केही प्रभाव पारेको हुन्छ । महिना पुगेर स्वाभाविक रूपमा जन्मिने शिशुको विकास राम्रोसँग हुन्छ भने महिना नपुग्दै वा आमाको गर्भबाट आफैँ निस्कन नसकेर बलपूर्वक वा शल्यक्रियाद्वारा निकालिएका शिशुहरूको विकास अस्वाभाविक ढङ्गको पनि हुनसक्छ । अझ शल्यक्रियाका क्रममा शिशुको कोमल अङ्गहरूमा आघात पर्न गएमा त्यसको असर पछिसम्म रहन सक्ने सम्भावना हुन्छ । त्यसैले एकातर्फ गर्भावस्थामा महिलाहरूको स्याहार राम्रो पुगेको हुनुपर्दछ भने शिशु जन्मने अवस्थामा जान्ने महिला, तालिम प्राप्त सुँडेनी वा चिकित्सकहरूको आवश्यकता पर्दछ ।

(ख) जन्मपश्चात्को अवस्थांमा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू

शिशुको जन्मपश्चात् उसको विकासमा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू निम्नानुसार छन् :

(अ) परिवारको सामाजिक आर्थिक अवस्था

शिशुको परिवारको सामाजिक आर्थिक अवस्था राम्रो भएमा उसलाई हुर्कन र सिक्नमा धेरै अनुकूल वातावरण मिल्न जाने हुन्छ । सामाजिक आर्थिक अवस्था राम्रो भएका परिवारमा आमाबाबुहरू शिक्षित हुन्छन् र उनीहरूले शिशुको लालनपालनको उचित तरिका जानेका हुन्छन् । यिनीहरू शिशुको भविष्यको विकासका लागि सानै उमेरदेखि उचित रेखदेख र लगानी गर्न पछि पर्दैनन् । मानसिक, संवेगात्मक र नैतिक अवस्था राम्रो रहेका परिवारको प्रभाव बालबालिकाहरू माथि पनि राम्रो पर्दछ । यस्तो परिवारका बालबालिकाहरूले माया ममता पाउँछन् र सानै उमेरदेखि शिक्षा दीक्षाको समुचित अवसर पाउँने हुँदा उनीहरूको विकासमा अनुकूल प्रभाव पर्दछ ।

(आ) परिवारको शैक्षिक अवस्था

शिक्षित आमाबाबुहरू भएमा आफ्ना बालबालिकाहरूको चौतर्फी विकासका लागि समयमै रेखदेख, पथप्रदर्शन, नियन्त्रण र निर्देशन दिन सक्छन् । यस्ता आमाबाबुले शिक्षाको महत्त्व बुझेका हुन्छन् र बालबालिकाहरूको स्नाहार र पोषणका सम्बन्धमा आधारभूत ज्ञान प्राप्त गरेका हुन्छन् । शिक्षित परिवारमा बालबालिकाको सन्तुलित विकास भए नभएको विचार पुऱ्याउँछन् । यसरी शिक्षित परिवारले बालबालिकाको विकासमा ध्यान पुऱ्याउँछन् ।

(इ) मायाममता र स्नेह

बालबालिकाको विकासका लागि परिवारका अन्य सदस्यहरूबाट उचित मात्रामा मायाममता र स्नेह प्रदान गरिनुपर्दछ । बालकलाई आमाबाबुबाट भेदभावको भावनाले हेरेमा अर्थात् जेठो कान्छो, केटा वा केटी, कालो वा गोरो दुब्लो वा बलियो मन्दबुद्धि वा तीव्र बुद्धि आदिका आधारमा छुट्याएर व्यवहार गर्नाले बालकहरूमा हौसला आउँदैन जसको कारण विकासको गति मन्द हुन थाल्दछ । बालकहरू सानै उमेरमा आमाबाबुबाट बञ्चित भएमा वा परिवारमा बारम्बार कलह भइराख्नाले नराम्रो असर पर्न सक्छ । साथै उनीहरूले समुचित स्नेह पाउन सक्दैनन् । यसबाट उनीहरूको संवेगात्मक विकासमा असर पर्न जान्छ । यस्तो अवस्थामा उनीहरू रिसाहा वा झगडालु स्वभावका बन्दछन् जसको कारण उनीहरूको जीवन नैराश्यपूर्ण र असफल बन्न पुग्दछ, बालबालिकालाई आमाबाबु, परिवारका अन्य सदस्यहरू, साथी समूह वा शिक्षकवर्गबाट समुचित मात्रामा स्नेह मिलेमा उनीहरूको भाषिक, सामाजिक, नैतिक, संवेगात्मक तथा बौद्धिक विकास राम्रो हुन सक्दछ ।

(ई) साथी समूहको वातावरण

बालबालिकाको विकासमा पारिवारिक वातावरणका अतिरिक्त छरछिमेक वा विद्यालयका साथी समूहको वातावरणले पनि प्रभाव पार्दछ । बालबालिकाहरू परिवारको घेराबाट बाहिर आएर विद्यालय प्रवेश गरेपछि सम्पर्कको क्षेत्र बढ्दछ र आमाबाबुभन्दा साथीहरूको स्वभाव, मूल्य र मान्यताले बढी प्रभाव पार्दछ । उनीहरूले छरछिमेक वा विद्यालयमा राम्रा साथी समूह पाएका छन् भने जीवनोपयोगी गुणहरू सिक्ने राम्रो मौका पाउँछन् । छिमेकमा वा विद्यालयमा नराम्रो स्वभाव भएका साथीहरूको सङ्गत छ भने उनीहरूमा नकारात्मक असर पर्न जान्छ ।

(उ) सिकाइ तथा समाजिकरणका तरिका

बालबालिकाहरूको नयाँ बानी व्यवहार र आचरणको विकासमा परिवार वा विद्यालयमा सिकाउने तरिकाको पनि प्रभाव पर्दछ । बालबालिकालाई सहभागितापूर्ण र अन्तर्क्रियात्मक तरिकाले सिकायौं भने उनीहरूमा नयाँ कुरा सिक्नका लागि प्रेरणा बढ्दछ र उनीहरू उत्साही बन्दछन् । उनीहरूलाई बलपूर्वक वा इच्छा विपरीत डर त्रास देखाएर दबावपूर्ण तरिकाले सिकाएमा उनीहरूमा त्रास र वितृष्णा पैदा हुन सक्दछ । बालकको स्वस्थ र निरन्तर विकासका लागि प्रेरणादायी एवम् सहभागितापूर्ण वातावरण हुनु जरुरी छ ।

(ऊ) उपयुक्त पोषण

शिशु गर्भमा रहँदाखेरि नै आमाले पाउने उपयुक्त पोषण र स्वास्थ्यसम्बन्धी हेरचाहको प्रभाव उसमा परेको हुन्छ । जन्मपश्चात् पनि आमाले पाउने उपयुक्त पोषणले आमाको दुधबाट आफ्नो आहार पाउँछ । बाल्यकालमा उसले पाउने पौष्टिक एवम् सन्तुलित आहारले उसको राम्ररी शारीरिक विकास हुन मद्दत गर्दछ । बालबालिकाका आमाबाबु समक्ष पौष्टिक र सन्तुलित आहारसम्बन्धी ज्ञान पुऱ्याउन सकियो भने आफूसँग भएको खाद्यान्नबाट आफ्ना बालबालिकालाई पौष्टिक आहार खुवाउने प्रवृत्तिको विकास हुन्छ । यसबाट बालकहरूको शारीरिक विकासका साथै बौद्धिक विकासमा समेत सहयोग पुऱ्याउन सकिन्छ ।

यसरी बालविकासमा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरूका बारेमा जानकारी प्राप्त गरी तिनको नकारात्मक प्रभाव पर्न नदिनेतर्फ सचेतता अपनाउन सकिएमा बालबालिकाको चौतर्फी विकासमा सहयोग पुग्दछ । चौतर्फी विकास भएका बालबालिका देशका भोलिका योग्य कर्णधार हुन सक्छन् ।

(क) तलका प्रश्नहरूको छोटो उत्तर दिनुहोस् :

१. बालविकासको वैयक्तिक भिन्नता भनेको के हो ?
२. बालबालिकामा देखिने वैयक्तिक भिन्नता ल्याउने मुख्य तत्त्वहरू केके हुन् ?
३. पूर्वबाल्यावस्थाको छोटो परिचय दिनुहोस् ।
४. नामका आधारमा पूर्व बाल्यावस्थाका विशेषताहरूको सूची बनाउनुहोस् ।
५. उत्तरबाल्यावस्थाको छोटो परिचय दिनुहोस् ।
६. यौवनावस्थाको छोटो परिचय दिनुहोस् ।
७. नामका आधारमा उत्तर बाल्यावस्थाका विशेषताहरूको सूची बनाउनुहोस् ।
८. बालविकासमा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू केके हुन् ?
९. जन्मपूर्व प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू केके हुन् ?
१०. जन्मपश्चात् प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू केके हुन् ?
११. यौवनावस्थाका विकासात्मक कार्यहरूको सूची बनाउनुहोस् ।
१२. यौवनावस्था प्राथमिक तथा गौण यौन विशेषताहरू केके हुन् ? छोटकरीमा चर्चा गर्नुहोस् ।

(ख) तलका प्रश्नहरूको लामो उत्तर दिनुहोस् :

१. पूर्वबाल्यावस्थाको बालबालिकका शारीरिक, बौद्धिक, सामाजिक र संवेगात्मक विशेषताहरूको उदाहरणसहित व्याख्या गर्नुहोस् ।
२. उत्तरबाल्यावस्थाको बालबालिकका शारीरिक, बौद्धिक, सामाजिक र संवेगात्मक विशेषताहरूको उदाहरणसहित व्याख्या गर्नुहोस् ।
३. यौवनावस्थाका बालबालिकाका शारीरिक, बौद्धिक, सामाजिक र संवेगात्मक विशेषताहरूको उदाहरणसहित व्याख्या गर्नुहोस् ।

(ग) सबैभन्दा उपयुक्त उत्तरमा चिनो लगाउनुहोस् :

१. पूर्वबाल्यावस्थाको उमेर समूह कुन हो ?

(क) १ वर्षदेखि २ वर्षसम्म	(ख) २ वर्षदेखि ६ वर्षसम्म
(ग) ६ वर्षदेखि १३ वर्षसम्म	(घ) ११ वर्षदेखि १४ वर्षसम्म

२. पूर्व बाल्यावस्थालाई आमाबाबुले कस्तो उमेरका रूपमा लिन्छन् ?
 (क) समस्याको उमेर (ख) पूर्व विद्यालयको उमेर
 (ग) पूर्व समूहको उमेर (घ) नक्कल गर्ने उमेर
३. ६ वर्षको उमेरका बालकहरूको तौल जन्मेको समयभन्दा सालाखाला कति गुणा बढी वृद्धि हुन्छ ?
 (क) ४ (ख) ५ (ग) ६ (घ) ७
४. बालकको मानसिक/बौद्धिक विकासअन्तर्गत तलकामध्ये कुन पक्ष पर्दैन ?
 (क) भाषाको विकास (ख) धारणाको विकास
 (ग) बुद्धि/बुझाइको विकास (घ) संवेगात्मक विकास
५. बालबालिकाहरूमा उच्च संवेग देखा पर्नुको मुख्य कारण तलकामध्ये कुन हो ?
 (क) शारीरिक (ख) मनोवैज्ञानिक
 (ग) भाषिक (घ) सांस्कृतिक
६. उत्तर बाल्यवस्थाका बालबालिकालाई मनोवैज्ञानिकहरू कुन नामले सम्बोधन गर्दछन् ?
 (क) रचनात्मक उमेर (ख) फोहोरी उमेर
 (ग) भगडालु उमेर (घ) नाजुक उमेर
७. उत्तर बाल्यावस्थालाई कुन रूपमा चिनिन्छ ?
 (क) समूह उमेर (ख) एकल उमेर
 (ग) वैयक्तिक उमेर (घ) सोचनीय उमेर
८. यौवनावस्थालाई कुन रूपमा चिनिन्छ ?
 (क) एउटा समस्यामूलक उमेर (ख) द्रुततर परिर्तनको अवस्था
 (ग) दुःख दिने वा सताउने उमेर (घ) फोहरी अवस्था

प्रयोगात्मक कार्य

१. तपाईंले पढ्ने विद्यालयको १ कक्षादेखि ५ कक्षासम्मका विद्यार्थीहरूमध्ये कुनै एउटा कक्षाका विद्यार्थीहरूको निम्नलिखित आधारमा तथ्याङ्क सङ्कलन गरी प्रतिवेदन तयार गर्नुहोस् ।
 (क) उमेर (ख) उचाइ (ग) तौल (घ) सरसफाइ (ङ) पोसाक (युनिफर्म)
 (च) अभिरुचि (खाना, खेल, साथी, पढ्नेविषय)
 (छ) समूहव्यवहार (उत्तर बाल्यावस्थाका बालकको समूह व्यवहार भए नभएको रुजु गर्ने ।)
 (ज) बालकहरूको अवलोकनका आधारमा उनीहरूले अभिव्यक्त गरेको संवेगलाई टिपोट गर्ने ।

पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्री

४.१ विद्यालय तहको वर्तमान पाठ्यक्रम

निर्धारित सिकाइउपलब्धिहरू प्राप्तिका लागि विद्यार्थीहरूलाई विभिन्न अनुभवहरू हासिल गराउन निश्चित दिशा दिने कार्यक्रम नै पाठ्यक्रम हो । पाठ्यक्रम भनेको पाठ्यपुस्तकको सूची होइन । पाठ्यक्रमले त विभिन्न अनुभवहरूलाई व्यवहार उपयोगी बनाउन निश्चित कार्यक्रम दिएको हुन्छ । हुन त व्यापक रूपमा भन्नुपर्दा पाठ्यक्रम भनेको शिक्षाको उद्देश्य प्राप्तिका लागि बनाइएको शैक्षिक सामग्री हो तापनि यसको विशिष्टतालाई हेर्दा यो प्रत्यक्ष रूपमा विद्यार्थीका सिकाइउपलब्धिसँग सम्बन्धित निश्चित एउटा दस्तावेज हो । पाठ्यक्रममा सिक्ने व्यक्तिको मानसिक, शारीरिक, सामाजिक, नैतिक विकासमा सहायता हुने विद्यालय भित्र र बाहिरका समस्त अनुभवहरू एक कार्यक्रमका रूपमा समावेश भएका हुन्छन् । त्यसैले पाठ्यक्रम शिक्षाका दर्शनको लक्ष्य प्राप्त गर्ने एउटा साधन हो । संरचनागत रूपमा पाठ्यक्रम भन्नाले लक्ष्य, विषयवस्तु, प्रक्रिया, स्रोत, मूल्याङ्कनका साधन आदि बुझिन्छ, जसलाई विद्यालयका भित्र तथा बाहिर कक्षा शिक्षण वा सम्बन्धित कार्यक्रमद्वारा पूरा गर्ने योजनाबद्ध प्रयास हुन्छ । विषय र ज्ञानका दृष्टिले हेर्दा पाठ्यक्रमलाई मानव जातिकै सम्पूर्ण ज्ञान र अनुभवको सारका रूपमा लिन सकिन्छ । पाठ्यक्रमका प्रत्यक्ष उपभोक्ता भनेका विद्यार्थी हुन् भने उपभोग गराउने माध्यम विद्यालय र समाज भएकाले वास्तवमा विद्यालय भित्र र बाहिर विद्यार्थीमा छिँदछत उपलब्धिहरू हासिल गराउन विद्यालयद्वारा गरिने सम्पूर्ण प्रयासलाई पाठ्यक्रमका रूपमा लिन सकिन्छ ।

लोकतन्त्र, मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने, निरन्तर शिक्षाप्रति प्रतिबद्ध, श्रमप्रति सकारात्मक सोच भएका, स्वरोजगार उन्मुख, असल चरित्र भएका र एक्काइसौं शताब्दीमा व्यक्ति, समाज र राष्ट्रमा आदर गर्ने चुनौतीहरूको सामना गर्न सक्रिय योगदान पुऱ्याउन सक्ने नागरिक तयार गर्नु वर्तमान नेपालको विद्यालय शिक्षाको दुरदृष्टि (Vision) रहेको छ । त्यसैले वर्तमान विद्यालय शिक्षा यसै दृष्टिकोणबाट अगाडि बढिरहेको छ । पाठ्यक्रम विकास र परिमार्जन कार्य गतिशील निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया भएकाले विद्यार्थी, अभिभावक, समाज र राष्ट्रको आवश्यकताअनुसार पाठ्यक्रममा समसामयिक सुधार भइरहन्छ । देशको सामाजिक, आर्थिक राजनीति र सांस्कृतिक परिवर्तन तथा ज्ञान, विज्ञान र शिक्षा क्षेत्रमा भएका विकासलाई आत्मसात् गरेर पाठ्यक्रमलाई समयसापेक्ष बनाउनुपर्दछ ।

माथि उल्लिखित दृष्टिकोणका आधारमा नेपालको विद्यालय तहको पाठ्यक्रममा विभिन्न समयमा विभिन्न किसिमले विकास र परिमार्जन हुदै आएको छ । नेपालको वर्तमान पाठ्यक्रमको अध्ययन गर्नका लागि

शिक्षाका राष्ट्रिय, तहगत उद्देश्य, पाठ्यक्रम ढाँचाका साथै पाठ्यक्रमका प्रमुख पक्षहरूका बारेमा जानकारी राख्न आवश्यक हुन्छ ।

४.१.१ शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्यहरू

शिक्षा देश विकासको माध्यमबाट आधारशिला हो । शिक्षाले नै देशका चौतर्फी विकासका मार्गहरू खुला गर्दछ । शिक्षाको उद्देश्य नै व्यक्ति, समाज र राष्ट्रको निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउनु हो । राज्यले जस्तो शिक्षा दिन्छ, त्यस्तै प्रकारको व्यक्ति, समाज र राष्ट्र निर्माण हुन सक्दछ । राम्रो शिक्षाले मात्र राम्रो जनशक्ति उत्पादन गर्न सक्दछ । राम्रो जनशक्तिले मात्र राम्रो देशको निर्माण गर्न सक्दछ । त्यसैले देश विकासका लागि शिक्षाको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ ।

देश विकासका लागि कस्तो जनशक्ति आवश्यक पर्ने हो सोअनुसार शिक्षाले आफ्नो उद्देश्य बनाएको हुन्छ । हुन त देश, समय र परिवेशअनुसार शिक्षाका उद्देश्य फरकफरक हुन सक्दछ । त्यसैले देश, काल परिवेशले शिक्षाका उद्देश्यमा परिवर्तन पनि हुन्छ । शिक्षाका उद्देश्यहरू देशको राजनीतिक अवस्था अन्तरराष्ट्रिय परिवेश, समाज, व्यक्ति र राष्ट्रको आवश्यकता आदिका आधारमा तयार गरिन्छन् । नेपालमा शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्यहरू २००७ सालको प्रजातन्त्र प्राप्तिपछि तय गरिएका हुन् । राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोगको प्रतिवेदन २०११ ले शिक्षाका उद्देश्यलाई उल्लेख गरेको थियो भने तत्पश्चात् सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समितिको प्रतिवेदन २०१८ ले पनि शिक्षाका उद्देश्यका बारेमा उल्लेख गरेको छ । देशको आवश्यकताअनुसार योजनाबद्ध ढङ्गले शिक्षाका उद्देश्य किटान गर्ने काम राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८-२०३२ ले गरे पनि उक्त योजनको शिक्षाका उद्देश्य मूलतः पञ्चायती व्यवस्था र राजतन्त्र अनुकूलका नागरिक तयार गर्ने उद्देश्यबाट प्रेरित भएकाले आलोच्य बन्न पुग्यो । पञ्चायती व्यवस्था कामय रहँदासम्म मूलतः राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८-३२ ले राखेका उद्देश्य नै रहे भने २०४६ सालको जनआन्दोलनपछि देशमा आएको नयाँ परिवर्तनअनुसार शिक्षा क्षेत्रमा गर्नुपर्ने सुधार र परिमार्जनका सम्बन्धमा समग्र रूपमा अध्ययन गरी प्रतिवेदन तयार गर्न तत्कालीन सरकारले २०४७ सालमा राष्ट्रिय शिक्षा आयोग गठन गरेकोमा उक्त आयोगको प्रतिवेदन २०४९ को सिफारिसअनुसार शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्यमा व्यापक परिवर्तन गरियो । राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०४९ को सिफारिसअनुसार २०५० सालदेखि २०६३ सम्म लागू शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्य निम्नानुसार रहेका थिए :

१. प्रत्येक व्यक्तिमा अन्तर्निहित र व्यक्तित्व विकासका सम्भावनालाई प्रस्फुटित गर्न सहयोग गर्ने ।
२. प्रत्येक व्यक्तिमा सार्वभौम मानवीय मूल्यका साथै राष्ट्रिय तथा सामाजिक मान्यता र आस्थाहरूको सम्बर्द्धन गरी स्वस्थ सामाजिक जीवनको विकासका निमित्त सहयोग गर्ने ।
३. व्यक्तिको समाजीकरणमा सहयोग गर्दै सामाजिक एकतालाई सुदृढ बनाउने ।
४. राष्ट्रिय तथा अन्तरराष्ट्रिय परिवेशमा आफ्नो पहिचान कायम राख्दै व्यक्तिलाई आधुनिक युगमा समाञ्जस्यपूर्ण जीवनयापनका निमित्त सहयोग गर्ने ।
५. समाजको आधुनिकीकरणमा सहयोग गरी देश निर्माणका निमित्त मानव संसाधनको विकास गर्ने ।
६. प्राकृतिक वातावरण र राष्ट्रिय सम्पदाको संरक्षण र सदुपयोग गर्न सहयोग गर्ने ।

७. समाजमा पछि परेका व्यक्तिहरूलाई राष्ट्रिय मूलधारमा समाहित गर्न सहयोग गर्ने ।

नेपालमा २०६२/०६३ मा भएको जनआन्दोलनले देशमा व्यापक परिवर्तन ल्याइदियो । देशमा भएको लोकतान्त्रिक परिवर्तनले शिक्षा क्षेत्रलाई पनि प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पार्दछ । यस क्रममा भएको लोकतान्त्रिक परिवर्तनअनुसार समग्र विद्यालय शिक्षामा गर्नुपर्ने सुधारसहित पाठ्यक्रमलाई व्यवस्थित गर्ने उद्देश्यले तयार पारिएको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६३ समेतका आधारमा २०६४ सालमा नेपाल सरकारले शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्यमा पनि परिवर्तन गरेको छ । परिवर्तित राष्ट्रिय शिक्षाका उद्देश्यहरू यसप्रकार छन् :

१. प्रत्येक व्यक्तिमा अन्तर्निहित प्रतिभा र व्यक्तित्व विकासका सम्भावनालाई प्रस्फुटित गर्न सहयोग गर्ने ।
२. प्रत्येक व्यक्तिमा निहित सार्वभौम मानवीय मूल्यका साथै राष्ट्रिय संस्कृति र अस्मिता, सामाजिक मान्यता र आस्थाहरूको संवर्द्धन गरी जीवन्त अनुभवहरू समेट्दै स्वस्थ सामाजिक तथा सामूहिक जीवनपद्धतिको विकास गर्न चरित्रवान् एवम् नैतिकवान् नागरिक तयार गर्ने ।
३. स्थानीय, राष्ट्रिय स्तर व्यवसाय, पेसा एवम् रोजगारीका साथै आवश्यकताअनुसार अन्तरराष्ट्रिय रोजगारीतर्फ उन्मुख उत्पादनमुखी र सीपयुक्त नागरिक तयार गर्न सहयोग गर्ने ।
४. व्यक्तिको सामाजिकीकरणमा सहयोग गर्दै सामाजिक एकतालाई सुदृढ बनाउने ।
५. समाजको आधुनिकीकरणमा सहयोग गरी देशनिर्माणका निम्ति मानवसंसाधनको विकास गर्ने ।
६. प्राकृतिक वातावरण र राष्ट्रिय सम्पदाको संरक्षण र सदुपयोग गर्न सहयोग गर्ने ।
७. सामाजिक समानता र न्यायबारे चिन्तन गर्दै तदनुरूपको आचरण विकास गर्ने र समावेशी समाज निर्माणमा मद्दत गर्ने ।
८. स्थानीय, राष्ट्रिय तथा अन्तरराष्ट्रिय परिवेशअनुकूल शान्ति, मैत्री, सद्भाव, सहिष्णुता र विश्वबन्धुत्वको भावनाको विकास गरी तदनुरूपको आचरण गर्ने ।
९. आधुनिक सूचना प्रविधिसँग परिचित भई त्यसको प्रयोग गर्न सक्ने विश्वपरिवेश सुहाउँदो दक्ष जनशक्ति तयार गर्ने ।
१०. राष्ट्र, राष्ट्रियता, लोकतन्त्र, मानवअधिकारप्रति सम्मान गर्ने, समालोचनात्मक तथा रचनात्मक सोच भएका, स्वाभिमानी तथा अरूलाई सम्मान गर्ने र आफू नेपाली भएकामा गौरव गर्ने नागरिक तयार गर्ने ।
११. नेपाली कला, सौन्दर्य, आदर्श तथा वैशिष्ट्यहरूको संरक्षण, संवर्द्धन र विस्तारतर्फ अभिप्रेरित नागरिक तयार गर्न मद्दत गर्ने ।

यसरी समय क्रमअनुसार शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्यमा परिवर्तन हुँदै आएको छ । २०५० देखि लागू भएका राष्ट्रिय शिक्षाका उद्देश्यमा २०६४ मा आएर व्यापक परिवर्तन गरिएको छ । पुराना उद्देश्यहरूलाई परिमार्जन गर्दै थप आवश्यक समसामयिक उद्देश्यहरू थप गरेर शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्यलाई व्यापक तुल्याइएको छ ।

४.१.२ शिक्षाका तहगत उद्देश्यहरू

शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्यका आधारमा तहगत उद्देश्यहरू तयार गन्छन् । शिक्षाको राष्ट्रिय उद्देश्य प्राप्त गर्नका लागि तयार पारिएको तहगत संरचनाअनुसार शिक्षाका तहगत उद्देश्य तय गरिन्छन् । नेपालको सन्दर्भमा विद्यालय शिक्षाको तहगत संरचना यसप्रकार छ :

तहगत संरचना

(क) पूर्वप्राथमिक शिक्षा	- कक्षा १ पूर्व
(ख) प्राथमिक शिक्षा	- कक्षा १-५
(ख) निम्नमाध्यमिक शिक्षा	- कक्षा ६-८
(ग) माध्यमिक शिक्षा	- कक्षा ९-१०
(घ) उच्च माध्यमिक शिक्षा	- कक्षा ११-१२

उपर्युक्त तहअनुसार शिक्षाका तहगत उद्देश्य पनि फरकफरक रहेका छन् । जानकारीका लागि तल प्रस्तुत गरिएको छ :

पूर्वप्राथमिक शिक्षाका उद्देश्य

पूर्व प्राथमिक शिक्षाले बालबालिकाहरूका निम्नलिखित पक्षमा विकास गर्ने उद्देश्य राखेको छ :

- (क) शारीरिक, संवेगात्मक, मानसिक, भाषिक र सामाजिक भावनाको विकासमा अवसर प्रदान गर्ने ।
- (ख) सरसफाइ र सुरक्षासम्बन्धी बानी बसाल्न प्रेरित गर्ने ।
- (ग) सामान्य शिष्टाचार गर्न अभिप्रेरित गर्ने ।
- (घ) प्राथमिक शिक्षाका लागि पूर्वतयार गराउने ।

प्राथमिक शिक्षाका तहगत उद्देश्यहरू

प्राथमिक शिक्षाले बालबालिकाहरूमा निम्नलिखित पक्षमा विकास गर्ने उद्देश्य राखेको छ :

- (क) राष्ट्र, राष्ट्रिय एकता र लोकतान्त्रिक संस्कारको भावना पैदा गराई नैतिकता, अनुशासन र स्वावलम्बनजस्ता सामाजिक एवम् चारित्रिक गुणको विकास गर्ने ।
- (ख) आधारभूत भाषिक तथा गणितीय सीप विकास गर्ने ।
- (ग) विज्ञान, सूचना प्रविधि, वातावरण र स्वास्थ्यसम्बन्धी आधारभूत ज्ञान तथा जीवनोपयोगी सीपको विकास गर्ने ।
- (घ) कला सौन्दर्यप्रति अभिरुचि जगाई सिर्जनशील सीपको विकास गर्ने ।
- (ङ) विभिन्न जातजाति, धर्म, भाषा, संस्कृति र क्षेत्रप्रति सम्भावना जगाई समावेशी समाजको निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउने ।
- (च) मानवअधिकार तथा सामाजिक मूल्यमान्यताप्रति सचेत भई जिम्मेवारपूर्ण आचरणको विकास गर्ने ।

निम्नमाध्यमिक शिक्षाको तहगत उद्देश्य

यस तहको तहगत उद्देश्य राष्ट्र र प्रजातन्त्रप्रति आस्थावान्, सामाजिक र प्राकृतिक वातावरणप्रति सचेत, भाषिक व्यवहारमा सक्षम, श्रमप्रति सकारात्मक प्रवृत्ति भएका स्वस्थ, स्वावलम्बी एवम् चरित्रवान् नागरिक तयार पार्नु हो ।

माध्यमिक तहको तहगत उद्देश्य

माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम २०६४ ले माध्यमिक शिक्षाका तहगत उद्देश्य यसप्रकार उल्लेख गरेको छ :

राष्ट्रिय परम्परा संस्कृति सामाजिक सम्पदा, लोकतान्त्रिक मूल्यसँग परिचित देशको आर्थिक विकासमा योगदान दिन सक्ने, दक्ष र स्वस्थ नागरिकको उत्पादन गर्नु माध्यमिक शिक्षाको उद्देश्य हो । यस तहको मुख्य उद्देश्य देशको सर्वाङ्गीण विकासका लागि क्षमताअनुरूप ठोस योगदान दिन सक्ने सीपयुक्त जनशक्ति उत्पादन गर्नु र विश्वविद्यालय शिक्षाका लागि आवश्यक ज्ञान, सीप प्रदान गरी सचेत नागरिक तयार पार्नु हो । माध्यमिक शिक्षाका उद्देश्यहरू निम्नलिखित छन् :

१. देशको बहुसांस्कृतिक र लोकतान्त्रिक मूल्यमान्यताप्रति गर्व गर्दै सकारात्मक धारणाको विकास गर्ने ।
२. राष्ट्र विकासका लागि सक्षम, आत्मनिर्भर, सीपमूलक र तालिमप्राप्त मानव स्रोत उत्पादन गर्ने ।
३. इमानदारी, आत्मनिर्भरता, रचनात्मक, परिश्रमीपन, सहयोगीपन, समूहमा काम गर्ने बानी, जवाफदेहिता, आत्मविश्वास जस्ता गुणको विकास गर्ने ।
४. दैनिक क्रियाकलाप र सामाजिक जीवनमा सक्रिय सहभागिताका लागि सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइजस्ता भाषिक क्षमताको विकास गर्ने ।
५. दैनिक जीवनमा आइपर्ने समस्या समाधानका लागि उपयुक्त ज्ञान तथा सीपको विकास गर्ने ।
६. राष्ट्रिय विकासका लागि राष्ट्रिय एकता, सौहार्द र शान्ति कायम गर्न जातीय र सांस्कृतिक विविधताको महत्त्व बोध गराउन राष्ट्रिय इतिहास, संस्कृति, भूगोल, अर्थशास्त्र, वातावरणसँग परिचित गराउने ।
७. प्राविधिक र व्यावसायिक सीप विकास गर्नु र श्रमप्रति सम्मान गर्न सिकाउने ।
८. आत्मनिर्भर हुन जीवन निर्वाहका लागि आयआर्जन गर्न सक्ने क्षमता र सामान्य व्यावसायिक सीपको विकास गर्ने ।
९. मानवअधिकार, सामाजिक न्याय, लोकतन्त्रको मर्म र भावना बुझी सोअनुसार अभ्यास गर्ने ।
१०. लिङ्ग, अपाङ्गता, सामाजिक, आर्थिक, भौगोलिक, जातीय र सांस्कृतिक विविधताका आधारमा हुने वैयक्तिक विभिन्नताको सम्मान गर्ने र जातजाति, छुवाछुतजस्ता सामाजिक कुरीतिहरूप्रति सचेत रही समावेशी समाज निर्माणमा सक्रिय रहने ।
११. रचनात्मक ज्ञान र सीपको विकास गर्दै राष्ट्रिय र अन्तरराष्ट्रिय चुनौतीहरूको सामना गर्न स्वतन्त्रता, समालोचनात्मक सोचाइ, विश्लेषणात्मक सीपको विकास गर्नु ।
१२. राष्ट्रिय तथा अन्तरराष्ट्रियस्तरमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने क्षमता आर्जन गर्ने ।

विषयगत उद्देश्यहरू

जनताको आकाङ्क्षाअनुसार देशको शासन प्रणाली अवलम्बन गरिएको हुन्छ । देशको शासन प्रणालीको मूल दस्तावेज भनेको संविधान हो भने संविधानले देशको राज्य व्यवस्थालाई निर्देशित गरेको हुन्छ । देशको

वास्तविक स्थिति कस्तो छ र सोअनुसार देशका लागि केकस्तो शिक्षा आवश्यक पर्दछ, त्यसका आधारमा देशको समग्र शिक्षा नीति तयार गरिन्छ । शिक्षा नीतिले शिक्षाको राष्ट्रिय उद्देश्यलगायत शैक्षिक व्यवस्थापन पक्षलाई निर्देशित गरेको हुन्छ । देश, समाज र व्यक्तिको आवश्यकताअनुसार शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्य किटान गरिएका हुन्छन् भने शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्यका आधारमा तहगत उद्देश्यहरू चयन गरिन्छन् । तहगत उद्देश्यलाई परिपूर्ति गर्न विभिन्न विषयलाई माध्यम बनाइन्छ । कुन खालको उद्देश्य कुन विषयवस्तुका माध्यमबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ भनेर शिक्षाका राष्ट्रिय र तहगत उद्देश्यका आधारमा विषयहरू चयन गरिएका हुन्छन् । कुन उद्देश्य प्राप्त गर्न कुन विषयमा केके विषयवस्तु सिकाउने र त्यो विषयवस्तुका माध्यमबाट विद्यार्थीको ज्ञान, सीप, क्षमतामा कसरी परिवर्तन ल्याउने भन्ने कुराको प्रतिनिधित्व विषयगत उद्देश्यमा व्यवस्थित गरिएको हुन्छ ।

तहगत संरचनाअनुसार पाठ्यक्रम ढाँचा फरकफरक हुने हुँदा तहगत उद्देश्यअनुसार विषयहरूमा पनि विविधता रहेको हुन्छ । हरेक तहको पाठ्यक्रम ढाँचाअनुसार विभिन्न विषयहरू चयन गरिने भएकाले ती हरेक विषयका आ-आफ्नै विषयगत उद्देश्य हुन्छन् । ती विषयगत उद्देश्यलाई मूलतः साधारण र विशिष्ट उद्देश्यका रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ ।

४.१.४ नेपालको विद्यालय तहको पाठ्यक्रम ढाँचा

बहुदलीय व्यवस्थाको पुनर्स्थापना भएपछि शिक्षा क्षेत्रमा समसामयिक परिवर्तन गर्न आवश्यक सिफारिस पेस गर्न राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको गठन २०४७ मा भएकोमा उक्त आयोगले २०४९ सालमा पेस गरेको प्रतिवेदनका आधारमा तयार भएको पाठ्यक्रमको ढाँचा शैक्षिक सत्र २०४९/०५० देखि कक्षा १ मा लागू भएको थियो । उक्त पाठ्यक्रम ढाँचा निम्नमाध्यमिक तहमा शैक्षिक सत्र २०५५/०५६ मा कक्षा ८ मा लागू भयो भने शैक्षिक सत्र २०५७/०६८ मा कक्षा १० मा लागू भएको हो । यो पाठ्यक्रममा २०५८ मा निम्नमाध्यमिक तहको पाठ्यक्रममा सामान्य परिमार्जन गरी लागू भएको छ । त्यस्तै २०५९ देखि प्राथमिक तहको पाठ्यक्रममा आवश्यक परिमार्जन गर्ने कार्य प्रारम्भ भएको हो । २०६० सालदेखि परीक्षणका रूपमा लागू भई २०६३ देखि देशभर कक्षा १ मा परिमार्जित प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम २०६२ लागू भएको छ । विद्यालयस्तरको वर्तमान पाठ्यक्रम ढाँचा यसप्रकार रहेको छ :

(क) प्राथमिक तहको पाठ्यक्रम ढाँचा २०६२ (कक्षा १-३)

क्र. सं.	विषय	कक्षा १-३	
		पाठ्यभार	पूर्णाङ्क
१.	नेपाली	८	१००
२.	अङ्ग्रेजी	५	१००
३.	गणित	६	१००
४.	सामाजिक अध्ययन तथा सिर्जनात्मक कला	६	१००
५.	विज्ञान, स्वास्थ्य र शारीरिक शिक्षा	५	१००
६.	स्थानीय विषय/मातृभाषा	४	१००
	जम्मा	३४	६००

यो पाठ्यक्रम ढाँचा शैक्षिक सत्र २०६३ मा कक्षा १ मा, २०६४ मा कक्षा २ मा देशभर लागू भएको हो भने शैक्षिक सत्र २०६५ मा कक्षा ३ लागू भयो त्यसपछि क्रमशः शैक्षिक सत्र २०६६, २०६७ मा कक्षा ४ शिक्षा, कक्षा १०

र ५ मा लागू हुनेछ । नयाँ पाठ्यक्रम लागू नभएका कक्षामा भने पुरानै प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम २०४९ को पुनर्संरचित पाठ्यक्रम ढाँचा २०५९ लागू भइरहेको छ ।

(ख) पुनर्संरचित प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम ढाँचा - २०५९

क्र. सं.	विषय	कक्षा ४-५	
		पाठ्यभार	पूर्णाङ्क
१.	नेपाली	८	१००
२.	गणित	६	१००
३.	अङ्ग्रेजी	५	१००
४.	शारीरिक शिक्षा	३	५०
५.	सिजनात्मक तथा अभिव्यक्तिशील कला	३	५०
६.	वातावरण तथा स्वास्थ्य शिक्षा	६	१००
७.	सामाजिक अध्ययन	५	१००
८.	स्थानीय विषय (मातृभाषा अथवा स्थानीय विषय)	३	१००
	जम्मा	३९	७००

तत्कालीन सरकारको २०५९ सालमा भएको निर्णयअनुसार शैक्षिक सत्र २०६० को वैशाखदेखि नै लागू हुने गरी कक्षा १ देखि क्रमशः अङ्ग्रेजी विषय अनिवार्य रूपमा राख्ने निर्णय भएअनुसार प्राथमिक तहमा अङ्ग्रेजी विषयलाई समावेश गर्दा अरू विषयमा पाठ्यभार मिलाउनुपर्ने हुन गई प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम ढाँचा २०४९ मा पुनर्संरचना गरी माथिको पाठ्यक्रम ढाँचा २०५९ देखि लागू भएको हो । तर यो पाठ्यक्रम ढाँचा शैक्षिक सत्र २०६७ देखि हट्ने छ ।

(ग) निम्नमाध्यमिक तहको वर्तमान पाठ्यक्रम ढाँचा

क्र. सं.	विषय	कक्षा ६-८	
		पाठ्यभार	पूर्णाङ्क
१.	नेपाली	५	१००
२.	गणित	६	१००
३.	अङ्ग्रेजी	६	१००
४.	सामाजिक शिक्षा	५	१००
५.	विज्ञान	५	१००
६.	स्वास्थ्य र शारीरिक	३	५०
७.	संस्कृत/ नागरिक तथा नैतिक शिक्षा	३	५०
८.	जनसङ्ख्या तथा वातावरणीय शिक्षा	३	५०
९.	कला/पूर्व व्यावसायिक शिक्षा	३	५०
	जम्मा	३९	७००

नेपाल सरकारको २०५९ सालमा भएको निर्णयअनुसार निम्नमाध्यमिक तहमा पढाइ भइरहेको अनिवार्य संस्कृत विषयको वैकल्पिक विषयका रूपमा नागरिक तथा नैतिक शिक्षा पनि लिन सक्ने गरी शैक्षिक सत्र २०६० बाट लागू गर्ने भन्ने निर्णय भएअनुसार संस्कृत वा नागरिक तथा नैतिक शिक्षामध्ये कुनै एक विषय लिन सकिने व्यवस्था भएको हो ।

(घ) माध्यमिक विद्यालयको पाठ्यक्रम ढाँचा

१. साधारण माध्यमिक विद्यालय तह

सि.नं	विषय	कक्षा ९ र १०	
		पाठ्यभार	पूर्णाङ्क
१	नेपाली	५	१००
२	गणित	५	१००
३	अङ्ग्रेजी	५	१००
४	विज्ञान	५	१००
५	सामाजिक शिक्षा	५	१००
६	स्वास्थ्य, जनसङ्ख्या तथा वातावरण शिक्षा	४	१००
७	ऐच्छिक प्रथम पत्र	५	१००
८	ऐच्छिक द्वितीय पत्र	५	१००
	जम्मा	३९	८००

४.२ पाठ्यपुस्तकको परिचय

पाठ्यपुस्तक कक्षाकोठामा शिक्षक र विद्यार्थीबीचको अन्तरक्रियाको मूल साधन हो । अझ हाम्रो जस्तो अविकसित देशमा त शिक्षणसिकाइको मूल आधार नै पाठ्यपुस्तकलाई लिने गरेको पाइन्छ । तर यसो भन्दैमा पाठ्यपुस्तकलाई साध्य (Ends) का रूपमा लिनु भने गलत काम हुन जान्छ । पाठ्यपुस्तक र एउटा साधन (Means) मात्र हो, जसका आधारमा शिक्षक र विद्यार्थीबीच सक्रिय अन्तरक्रिया हुन्छ । भौगोलिक विविधता, विद्यार्थीको स्तर, क्षमता र रुचिमा भएको विभिन्नताका कारण हाम्रो देशमा पाठ्यपुस्तकलाई सबैका लागि सर्वसुलभ र न्यूनतम पाठ्यसामग्रीका रूपमा लिने गरिएको छ ।

पाठ्यसामग्रीहरूको परिचय दिने क्रममा विभिन्न विद्वानहरूले विभिन्न परिभाषा दिएका छन् । पाठ्यपुस्तकको केही परिभाषा यसप्रकार छन् :

१. पाठ्यपुस्तक भनेको शिक्षकका लागि निर्देशिका, विद्यार्थीहरूका लागि स्रोत सामग्री, सिकिसकेका कुराहरूको स्थायी लेखाजोखा गर्ने, सामान्यीकरण तथ्य, क्रमबद्ध कायम गर्ने साधन हो ।

- कोट मोविआ (१९७३)

२. कुनै पाठ्यांशका लागि आधारभूत सामग्रीका रूपमा पाठ्यपुस्तक रहेको हुन्छ । यसमा निश्चित विषयवस्तुहरूलाई निश्चित तहमा शिक्षण गर्ने किसिमले व्यवस्थित ढङ्गले समावेश गरिएको हुन्छ ।

- गुड (१८५९)

३. कुनै पाठ्यांशका विभिन्न एकाइहरूको शिक्षणसिकाइ क्रमबद्ध रूपमा हुन सकोस् भन्ने ध्येयले पाठ्यपुस्तक रचना गरिन्छ ।

- क्रोनव्याक (१९४९)

४. सिकाइको प्रयोजनका लागि सङ्गठित र सरल तरिकाले विभिन्न ज्ञानका क्षेत्रहरूको प्रस्तुति गरिएको अत्यन्त महत्त्वपूर्ण शिक्षण सामग्री पाठ्यपुस्तक हो, जसमा के पढाउने भन्ने कुरा मात्र उल्लेख नगरी शिक्षण प्रक्रियासमेत उल्लेख गरिएको हुन्छ ।

- इन्साइक्लोपिडिया अमेरिकाना (१९७६, भोलुम ५६३)

५. विद्यालय तथा विद्यापीठहरूमा विद्यार्थीहरूलाई औपचारिक तवरले पढाउने पुस्तक नै पाठ्यपुस्तक हो ।

- नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०४०)

यसरी माथिका परिभाषाहरूलाई केलाउँदा पाठ्यपुस्तक भनेको कुनै पनि विषयमा शिक्षकलाई निर्देशन तथा नियन्त्रण गर्ने र विद्यार्थीलाई पुनरावृत्ति र अभ्यासका सन्दर्भमा उपयोग गर्न पाठ्यक्रमका उद्देश्यअनुरूप तयार गरिएको सामग्री भन्ने बुझिन्छ ।

४.३ असल पाठ्यपुस्तकका गुणहरू

विषयको प्रकृति र स्वरूपअनुसार पाठ्यपुस्तक विभिन्न किसिमका हुन्छन् । विषयको स्वरूपअनुसार पाठ्यपुस्तकका गुणमा पनि विविधता हुन सक्दछ । जस्तो भाषा शिक्षण गर्ने पाठ्यपुस्तकमा भाषिक सीप विकासका क्रियाकलापलाई बढी जोड दिएको हुन्छ भने विज्ञान जस्ता विषयका पाठ्यपुस्तक प्रयोगात्मक ढङ्गले प्रयोग गर्ने गरी विकास गरिएको हुन्छ । हरेक पाठ्यपुस्तक सम्बन्धित विषयको पाठ्यक्रमका उद्देश्य परिपूर्ति हुने गरी तयार गरिएको हुनुपर्छ । त्यस्तै विद्यार्थीको उमेर, अवाश्यकता, पूर्व अनुभव आदिलाई ध्यान दिएर तयार गर्नुपर्दछ । विषयवस्तुको क्षेत्र र क्रमअनुसार सबै विषयवस्तुको प्रतिनिधित्व हुनुपर्दछ । त्यस्तै पाठ्यपुस्तकमा शैलीगत नवीनता र विविधता हुनु राम्रो मानिन्छ । पाठ्यपुस्तक सूचनामूलक, सहयोगी, सिर्जनात्मक र राष्ट्रिय परिवेश अनुकूलको हुनुपर्दछ । त्यस्तै पाठ्यपुस्तकमा विविध सांस्कृतिक पृष्ठभूमिका साथै समावेशी र प्रतिनिधिमूलक हुनुपर्दछ । समग्रमा भन्नुपर्दा पाठ्यपुस्तकका विशेषताहरूलाई यसप्रकार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

(क) आन्तरिक विशेषता

आन्तरिक विशेषताअन्तर्गत विषयवस्तुको प्रस्तुतिकरणगत विशेषता, पाठ्यक्रम अनुरूपता, विषयवस्तुको वैधता, विद्यार्थी अनुकूलता, भाषिक शुद्धता, अभ्यास, क्रियाकलापमा विविधता, चित्रात्मकता आदि विशेषता पर्दछन् । यस्ता गुणले पाठ्यवस्तुको आन्तरिक एवम् मुख्य विशेषताको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । आन्तरिक विशेषतालाई निम्नानुसार सूचीबद्ध गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ :

१. **विषयवस्तुगत विशेषता :** पाठ्यपुस्तकले पाठ्यक्रमका उद्देश्य एवम् विषयवस्तुको वास्तविक प्रतिनिधित्व गरेको छ, छैन भन्ने कुरा पाठ्यपुस्तकको मुख्य गुण हो । विद्यार्थीको रुचि, उमेर र आवश्यकताअनुरूप विषयवस्तुको संयोजन तथा प्रस्तुतीकरण हुनुपर्दछ । पाठ्यक्रमले तोकेको विषयवस्तुको क्षेत्र र क्रमअनुसार विषयवस्तु दिइनुपर्दछ । सम्बन्धित विषयवस्तुको प्रस्तुतीकरण गर्दा शैलीगत नवीनता र विविधता अपनाइएको हुनुपर्छ । पाठ्यवस्तु सूचनामूलक, सहयोगी, नैतिक मूल्य तथा विचारलाई प्रोत्साहन गर्ने खालको हुनुपर्छ । विषयवस्तुको प्रकृति र स्वरूपअनुसार राष्ट्रप्रेम र श्रमप्रति आस्था जगाउने, अन्धविश्वास, कुरीतिको अन्त्य गर्न सघाउने खालको हुनुपर्छ । पाठ्यवस्तु मूलतः विद्यार्थीको मानसिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक वातावरणअनुसार रुचिपूर्ण हुन आवश्यक हुन्छ ।

विषयवस्तुको प्रस्तुतीकरण गर्दा स्तरण र छनोटसमेतलाई ध्यान दिइनुपर्छ । विषयवस्तु छनोट गर्दा गुणात्मक दृष्टिले विद्यार्थीको क्षमता तथा रुचि, समाजका आवश्यकतालाई ध्यान दिनुपर्दछ । पाठ्यपुस्तकमा कोरा उपदेश नदिएर व्यावहारिक ज्ञान, सीप दिइनुपर्दछ । विद्यार्थीको आन्तरिक क्षमता प्रष्फुटन गर्न सघाउने र सिर्जनशीलता, कल्पनाशक्ति बढाउन सघाउने गरी विषयवस्तु

दिइनुपर्दछ । पाठ्यवस्तुहरू सरल, सहज र सुबोध हुनुपर्दछ । त्यस्तै पाठ्यवस्तु प्रस्तुत गर्दा सरलबाट जटिल, ज्ञातबाट अज्ञातको क्रममा दिइनुपर्दछ । केवल विषयवस्तु थुपाउँदा पाठ्यपुस्तक राम्रो मानिंदैन ।

२. **भाषिक विशेषता** : विद्यार्थीको उमेर, आवश्यकता एवम् भाषिक पृष्ठभूमिसमेतलाई दृष्टिगत गरी सरल, सुबोध र रसिलो ढङ्गले पाठ्यपुस्तक लेखिनुपर्दछ । अप्ठेरा शब्दहरूको अर्थसमेत दिइनुपर्दछ । वाक्य ढाँचा छोटो सरल र बोधगम्य हुनुपर्छ । पाठ्यपुस्तकमा आकर्षक र रुचिपूर्ण भाषाको प्रयोग आवश्यक हुन्छ । भाषामा शुद्धता र स्पष्टता पनि आवश्यक हुन्छ । स्थानीय चलनचल्तीको भाषाको प्रयोग विद्यार्थीका लागि बढी सहज हुन सक्छ ।

३. **अभ्यास, क्रियाकलापमा विविधता** : पाठ्यपुस्तकलाई व्यावहारिक र जीवनोपयोगी बनाउन अभ्यास र क्रियाकलापमा विविधता हुनुपर्छ । केवल प्रश्नको ठाडो उत्तर माग्ने अभ्यास मात्र नभई अभ्यासमा वस्तुगत र विषयगत सबैखाले प्रश्नको प्रतिनिधित्व हुनुपर्छ । खाली कण्ठ गर्ने र घोकेर लेख्ने प्रश्नोत्तरभन्दा सिर्जनात्मक खालका प्रश्नहरू अभ्यासमा दिइनुपर्दछ । अभ्यासका अतिरिक्त विद्यार्थीको सिर्जनात्मक क्षमता र व्यावहारिक सीपको विकास गर्न उपयोगी हुने विभिन्न क्रियाकलाप पनि पाठ्यपुस्तकमा दिइनुपर्दछ ।

४. **चित्र** : पाठ्यपुस्तकमा पानाभरि खालि विषयवस्तु मात्र दिईंदा पाठ्यपुस्तक निरस, पट्यार लाग्दो खालको हुन्छ । हजारौं शब्दले भन्न नसक्ने कुरा एउटा सानो चित्रले व्यक्त गर्न सक्ने हुँदा पाठ्यपुस्तकमा पाठ्यवस्तुसँग तादात्म्य राख्ने विभिन्न खालका चित्रहरूको समेत प्रयोग गरिनुपर्दछ । चित्रले विद्यार्थीमा रुचि बढाउने, सिर्जनात्मक क्षमता अभिवृद्धि गर्ने र पाठ्यवस्तुलाई सहज रूपमा ग्रहण गर्न सघाउने भएकाले हरेक पाठमा सकेसम्म चित्रको प्रयोग अपरिहार्य मानिन्छ । चित्रको प्रयोगले पाठ्यपुस्तक रुचिपूर्ण, मनोरञ्जक र आकर्षक हुनुका साथै सानो चित्रले धेरै गहन अर्थ/आशय विद्यार्थीसमक्ष पुऱ्याउन सहयोग पुऱ्याउँछ ।

यसरी पाठ्यपुस्तकका आन्तरिक गुणका रूपमा विषयवस्तुको प्रस्तुतीकरणगत विषेशता, भाषिक प्रयोग, अभ्यास, क्रियाकलाप र चित्र आदि पक्षलाई लिन सकिन्छ ।

(ख) बाह्य विशेषताहरू

पाठ्यपुस्तकका बाह्य विशेषता भन्नाले पाठ्यपुस्तकको बनोट, आकार, प्रकार, अक्षर, चित्राइकन, डिजाइन, छपाइ र बाँधाइ, कागजको गुणस्तर, मूल्य आदि कुरा पर्दछन् । त्यस्तै पाठ्यपुस्तक सर्वसुलभ रूपमा पाइने नपाइने कुरा पनि बाह्य पक्षमा पर्दछन् । पाठ्यपुस्तकका बाह्य विशेषताहरू यसप्रकार छन् :

१. **बनोट** : पाठ्यपुस्तकको बाहिरी साजसज्जा हेर्दा नै पढ्नुपर्ने आकर्षक हुनुपर्छ । बाहिरी आवरण पृष्ठ आकर्षक रङ्गको संयोजन गरी विषयानुसार उपयुक्त चित्र सङ्केत गरिएको हुनुपर्छ । त्यस्तै कागज बाक्लो र उपयुक्त आकार साइजको हुनुपर्दछ ।

२. **अक्षर आकार, लेआउट, चित्राङ्कन :** पाठ्यपुस्तक बनाउँदा विद्यार्थीको उमेरअनुसार अक्षर आकार, लेआउट र चित्राङ्कन गरिनुपर्दछ । त्यस्तै दायाँबायाँ ठाउँ छोडाइ पनि मिलेको हुनुपर्दछ । शीर्षक, उपशीर्षक पाठ तथा अभ्यासमा अक्षरको साइज मिलेको हुनुपर्दछ ।
३. **छपाइ र बाँधाइ :** सामान्यतया तल्ला कक्षाका पाठ्यपुस्तक रङ्गीन हुनुपर्दछ । हुन त उपल्ला कक्षाहरूमा पनि रङ्गीन पाठ्यपुस्तक राम्रो हुने भए पनि नेपाल जस्तो देशमा कमै मात्र प्रयोग हुने गरेको छ । छपाइ गर्दा उपयुक्त रङ र कागजको संयोजन गरी स्तरीय छपाइ हुनुपर्दछ । त्यस्तै पुस्तक नच्यातिने गरी बलियोसँग स्टिच वा बाइन्डिङ हुनुपर्छ । बाध्दाखेरि पानाहरू पूरा पल्टाउन मिल्ने गरी बाधिनुपर्छ ।
४. **कागजको गुणस्तर :** पाठ्यपुस्तकमा प्रयोग गरिने कागज स्तरीय र चिल्लो हुनुपर्दछ । पाठ्यपुस्तकका लागि सेतो र बाक्लो कागज आवश्यक हुन्छ । सामान्यतया तल्ला कक्षाका लागि बाक्लो कागज आवश्यक पर्छ भने माथिल्ला कक्षाका लागि पातलो तर बलियो प्रयोग गर्ने गरिन्छ ।
५. **मूल्य र सर्वसुलभता :** पाठ्यपुस्तक विद्यार्थीको तह/स्तरअनुसार सस्तो, र सर्वसुलभ हुनुपर्छ । ग्रामीण क्षेत्रदेखि दुर्गम स्थानसम्म पाठ्यपुस्तक सहजै पाउन सकिने हुनुपर्छ । समयमा प्राप्त नभएमा विद्यार्थीलाई ठूलो असर पर्ने भएकाले समयमै उपयुक्त मूल्यमा सर्वसुलभ हुनु पनि पाठ्यपुस्तकको एक विशेषता हो ।

यसरी बनोट, आकारप्रकार, कागजको गुणस्तर, टाइप, लेआउट, डिजाइन, चित्राङ्कन, छपाइ, बाँधाइका साथै कागजको गुणस्तर, मूल्य र सर्वसुलभता आदि पाठ्यपुस्तकका बाह्य गुणमा पर्दछन् ।

४.४ पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको सम्बन्ध

विद्यार्थीहरूमा निश्चित ज्ञान, सीप र धारणाको विकास गराउनका लागि विद्यालयले सञ्चालन गर्ने शैक्षणिक क्रियाकलापको योजना नै पाठ्यक्रम हो । शिक्षाको राष्ट्रिय उद्देश्यलाई कक्षागत र विषयगत रूपमा रूपान्तर गर्ने माध्यम नै पाठ्यक्रम हो । विद्यार्थीहरूका शैक्षिक आवश्यकता पूरा गर्नका लागि विद्यालयले औपचारिकरूपमा प्रयोग गर्नुपर्ने दस्तावेजका रूपमा पाठ्यक्रमलाई लिइन्छ भने उक्त दस्तावेजलाई व्यवहारमा उतार्नका लागि सहयोगी सामग्रीका रूपमा पाठ्यपुस्तकलाई दिइन्छ । पाठ्यक्रमले निर्धारित उद्देश्य तथा सिकाइउपलब्धिहरूलाई पाठ्यवस्तुमा रूपान्तर गरिसकेपछि पाठ्यवस्तुको क्षेत्र र क्रमका आधारमा विद्यार्थीको क्षमता, उपलब्धिस्तर तथा रुचिसँग मेलखाने गरी तयार पारिएको विस्तृत पाठ्यसामग्रीलाई पाठ्यपुस्तक भनिन्छ । धेरै विद्यालयहरूमा विषयसूचीलाई (पाठ्यपुस्तकमा दिइएको) पाठ्यक्रम र उक्त विषयसूचीको विस्तृत रूपलाई पाठ्यपुस्तक भन्ने गरेको पनि पाइएको छ । विद्यालयमा शिक्षकले पाठ्यक्रम हेर्दै नहेरी पाठ्यपुस्तकको मात्र सहयोगमा वर्षौंसम्म शिक्षण गरेको पनि पाइएको छ । यो सरासर गलत काम हो । शिक्षकले पहिले पाठ्यक्रमका विभिन्न पक्षहरूको अध्ययन गर्नुपर्छ । यसरी पाठ्यक्रमको अध्ययन गरेपछि पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरेअनुसार पाठ्यपुस्तकका माध्यमबाट शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नुपर्दछ । पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेको पाठघन्टी, शिक्षणविधि तथा शिक्षकविद्यार्थी अन्तरक्रियाको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कनका आधारहरूसमेतलाई ध्यानमा राखी शिक्षक तथा विद्यार्थीलाई

शैक्षणिक क्रियाकलापमा संलग्न गराउन प्रयोग गरी पाठ्यसामग्री नै पाठ्यपुस्तक हो । पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको सम्बन्धलाई निम्नानुसार बुँदागत रूपमा उल्लेख गरिएको छ :

१. पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक दुवै शिक्षाको राष्ट्रिय उद्देश्यलाई तहगत र कक्षागत उद्देश्यमा रूपान्तर गरी विषयगत शिक्षणमार्फत् बालकहरूमा शैक्षिक उपलब्धि हासिल गराउने अभिप्रायले निर्माण गरिएको हुन्छ । अतः शिक्षाको राष्ट्रिय उद्देश्यलाई साध्य र पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकलाई उक्त उद्देश्य पूरा गर्ने साधनका रूपमा लिइन्छ ।
२. विद्यार्थीहरूका शैक्षिक आवश्यकता पूरा गर्नका लागि विद्यालयले प्रयोग गर्ने औपचारिक दस्तावेजका रूपमा पाठ्यक्रमलाई लिइन्छ भने उक्त दस्तावेजलाई कार्यान्वयन गर्नका लागि सहयोगी सामग्रीका रूपमा पाठ्यपुस्तकलाई लिइन्छ । अतः पाठ्यक्रम शिक्षणसिकाइको विस्तृत योजना हो भने पाठ्यपुस्तक उक्त योजनालाई कार्यरूप दिन तयार पारिएको विषयवस्तुको विस्तारित रूप हो ।
३. पाठ्यक्रम बालकको सर्वाङ्गीण विकासका लागि उसको उमेरगत शैक्षिक आवश्यकताका आधारमा तयार गरिएको शैक्षणिक योजना हो भने पाठ्यपुस्तक वयस्कहरूका अनुभव, खोज तथा प्रयोगबाट प्राप्त विषयवस्तुलाई सङ्कलन र छनौट गरी तयार पारिएको सहयोगी सामग्री हो ।
४. पाठ्यक्रममा बालकका आवश्यकता, रुचि, क्षमता, पूर्वज्ञान तथा सिकाइको निरन्तरतालाई समायोजन गरिएको हुन्छ भने पाठ्यपुस्तक पाठ्यक्रमद्वारा निर्दिष्ट आधारमा तयार पारिएको तथा पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेअनुसारका क्रियाकलाप र मूल्याङ्कनलाई कक्षागत रूपमा प्रयोगमा ल्याउने निर्देशिकाको रूपमा लिइन्छ ।
५. पाठ्यक्रमको निर्माण तथा परिमार्जनको प्रक्रिया विस्तृत र व्यापक हुन्छ । सरकारले पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने संस्था स्थापना गरेको हुन्छ । सो संस्थाले शिक्षाविद्, मनोवैज्ञानिक, समाजशास्त्री, शिक्षक, प्रधानाध्यापक सम्बन्धित क्षेत्रका विशेषज्ञ र अभिभावकसमेतको संलग्नतामा व्यापक छलफल तथा अध्ययन अनुसन्धानका आधारमा पाठ्यक्रम तयार गर्दछ । पाठ्यपुस्तक निर्माणमा पाठ्यपुस्तक लेखक तथा परिमार्जनकर्ताका रूपमा विषयगत विशेषज्ञ वा शिक्षकहरूको कार्यदल मात्रको संलग्नता रहन्छ ।
६. पाठ्यक्रम शिक्षण योजनाको सैद्धान्तिक पक्ष हो जसमा सम्बन्धित विषयको उद्देश्य, पाठ्यवस्तुको क्षेत्र र क्रम, विधि, सन्दर्भ एवम् शैक्षिक सामग्री र मूल्याङ्कनका उपायलाई सूत्रबद्ध रूपमा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ भने पाठ्यपुस्तक पाठ्यक्रमका यिनै बुँदाहरूका आधारमा व्याख्या, उदाहरण, चित्र तथा नमुना अभ्याससमेत दिएर तयार पारिएको क्रियाकलापमुखी विषयगत पाठ्यसामग्री हो ।
७. एउटै पाठ्यक्रमका आधारमा धेरै पाठ्यपुस्तकहरू पनि तयार पार्न सकिन्छ । पाठ्यक्रमलाई आधार मानेर पाठ्यपुस्तक प्रयोग गर्नु भने विषयको प्रस्तुतीकरणमा सरल एवम् सन्तुलन हुन सक्छ । अन्यथा निर्धारित समयभन्दा अगाडि नै पाठ्यवस्तु पढाइसकिने वा उक्त समयभित्र पाठ्यवस्तुको शिक्षण हुन नसक्ने सम्भावना हुन्छ । अतः शिक्षकले शिक्षणका लागि पाठ्यपुस्तक प्रयोग गर्दा

पाठ्यक्रममा निर्देशित वार्षिक पाठ घण्टा, एकाइ पाठ घण्टा, क्रियाकलाप एवम् अभ्यास तथा मूल्याङ्कनलाई आधार मान्नुपर्दछ ।

निष्कर्षमा के भन्न सकिन्छ भने पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक एक अर्कोका अभिन्न अङ्ग हुन् । एकको अभावमा अर्कोको कार्यान्वयन पूर्ण हुन सक्दैन । यी एकअर्कामा निर्भर पनि रहेका हुन्छन् ।

४.५ पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको प्रभावकारी कार्यान्वयन

कुनै पनि सामग्री उपलब्ध हुनुमात्र महत्त्वपूर्ण कुरा होइन । उपलब्ध साधन र स्रोतको समुचित उपयोग गर्न सकिने मात्र त्यसबाट प्रतिफल पाउन सकिन्छ । त्यस्तै शिक्षणसिकाइ प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाई शिक्षाले राखेका उद्देश्य पूरा गर्ने काममा पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक महत्त्वपूर्ण साधन भए पनि तिनको समुचित प्रयोग गर्न सकिने भने तिनको उपलब्धता मात्र ठूलो कुरा हुन सक्दैन ।

वास्तवमा योजनाबद्ध उद्देश्यपूर्ण, व्यावहारिक शिक्षाका लागि पाठ्यक्रम आधारभूत सामग्री हो भने पाठ्यपुस्तक त्यसको सहयोगी साधन हो । तसर्थ शिक्षणसिकाइ प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउन पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको प्रभावकारी कार्यान्वयन आवश्यक पर्दछ । तर हाम्रो देशको विद्यालय शिक्षा प्रणालीमा पाठ्यक्रमलाई कम महत्त्व दिएर पाठ्यपुस्तकलाई नै सर्वस्व ठान्ने प्रवृत्तिले जरा गाडेको पाइन्छ । पाठ्यक्रमको वास्तविक मर्म र आशय नबुझ्दा पाठ्यक्रमको सही प्रयोग हुन सकिरहेको छैन । शिक्षण प्रक्रिया पाठ्यपुस्तकमा अत्यधिक निर्भर रहने गरेको पाइन्छ । तसर्थ पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको सन्तुलित प्रयोग नहुँदासम्म शिक्षण कार्य योजनाबद्ध, उद्देश्यमुखी र व्यावहारिक हुन सक्दैन ।

शिक्षणसिकाइ प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउन पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको उपयुक्त ढङ्गले प्रयोग गरिनुपर्दछ । तसर्थ यहाँ उक्त सामग्रीको प्रयोगका सम्बन्धमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ :

पाठ्यक्रमको प्रयोग किन गरिन्छ ?

- शिक्षाका राष्ट्रिय, तहगत र विषयगत उद्देश्य अध्ययन गरी सोअनुसार शैक्षणिक योजना निर्माण गर्न
- पाठ्यक्रमले दिएका साधारण र विशिष्ट उद्देश्य प्राप्त गर्न उपयुक्त दैनिक शिक्षण योजना बनाई कार्यान्वयन गर्न
- शिक्षण योजनाअनुसार आवश्यक पर्ने शैक्षिक सामग्रीको निर्माण र प्रयोग गर्ने आधार सामग्रीका रूपमा पाठ्यक्रमलाई लिन
- बालकेन्द्रित शिक्षण विधि, विद्यार्थी केन्द्रित शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापको छनोट र प्रयोग गर्न
- निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन अवधारणा अनुरूप रचनात्मक शिक्षण गर्न
- कमजोर विद्यार्थीको स्तर सुधार गर्नका लागि सुधारात्मक शिक्षण गर्ने आधार तयार गर्न
- पाठ्यक्रमको मर्म र भावनाअनुसार शिक्षण गर्न
- पाठ्यक्रमले तोकेको उद्देश्य प्राप्त भए भएन भनेर आँकलन गर्ने मुख्य आधार सामग्रीका रूपमा प्रयोग गर्न
- शिक्षकले आत्म मूल्याङ्कन गरी शिक्षणसिकाइ प्रक्रियामा सुधार ल्याउन
- शिक्षणसिकाइ प्रक्रियामा भएका कमी कमजोरी औल्याइ तिनको सुधार गर्न
- विविध प्रकारका शिक्षण विधि प्रयोग गरी विद्यार्थीलाई सक्रिय तुल्याउन ।

यसरी माथिका कार्यहरूको मुख्य आधार सामग्री भनेकै पाठ्यक्रम भएकाले उक्त कार्य गर्नका लागि पाठ्यक्रमको निरन्तर अध्ययन गर्न आवश्यक हुन्छ । शिक्षक कक्षामा जानु अघि आज के पढाउने, कसरी, कति पढाउने, पढाएको कुरा कसरी मूल्याङ्कन गर्नेलगायत पढाउँदा राखिएका उद्देश्य प्राप्त भए भएनन् भनेर लेखाजोखा गर्ने शिक्षणसिकाइ प्रक्रियाको मूल संविधान नै पाठ्यक्रम भएकाले पाठ्यक्रमको सही प्रयोग बिना प्रभाकारी शिक्षण हुन सक्तैन ।

पाठ्यपुस्तकको प्रयोग किन गरिन्छ ?

- पाठ्यक्रमद्वारा अपेक्षित उद्देश्य परिपूर्ति गर्ने छनोट भएका विषयवस्तुमा आधारित सामग्रीका रूपमा प्रयोग गर्न
- विषयवस्तु विद्यार्थी समक्ष पुऱ्याउने एउटा महत्त्वपूर्ण शैक्षिक सामग्रीका रूपमा उपयोगमा ल्याउन
- साध्यका रूपमा नलिई एक साधनका रूपमा प्रयोगमा ल्याउन
- शिक्षण योजना बनाउनु अघि विशिष्ट उद्देश्य, शैक्षिक सामग्री, शिक्षण विधि, शिक्षण क्रियाकलाप गर्न र गृहकार्य दिने सामग्रीका रूपमा प्रयोग गर्न
- विद्यार्थीका लागि पूर्व तयारी गर्न र विषयवस्तुबारे जानकारी दिन
- अभ्यास र क्रियाकलापका माध्यमबाट विद्यार्थीमा सिर्जनशील बानीका विकास गर्न
- पाठ्यपुस्तकका आधारमा स्थानीय वातावरण र सामग्रीको प्रयोग गर्न
- विद्यार्थी क्रियाकलाप, सामूहिक कार्य गर्न, एकापसमा छलफल गर्न र सिकेका कुरा व्यवहारमा ल्याउने कार्यमा सघाउन
- विद्यार्थी मूल्याङ्कनका लागि आधार सामग्रीका रूपमा प्रयोग गर्न ।

यसरी पाठ्यपुस्तकको प्रभावकारी प्रयोगबाट माथिका विभिन्न सहयोग पुग्ने भए पनि शिक्षणसिकाइको मुख्य आधार सामग्री भने पाठ्यक्रम हो । तर हाम्रो दशेमा शिक्षणसिकाइको मुख्य आधार नै पाठ्यपुस्तकलाई लिइने गरेको छ । यसले गर्दा शिक्षण प्रक्रिया योजनाबद्ध, उद्देश्यपूर्ण र विद्यार्थी केन्द्रित हुन सकिरहेको छैन । वास्तवमा पाठ्यपुस्तकको प्रयोग गर्दा निम्न कुरामा ध्यान दिन जरुरी हुन्छ :

- पाठ्यपुस्तकलाई शिक्षण कार्यको निर्वैकल्पिक साधन बनाउनु हुँदैन ।
- पाठ्यपुस्तकको प्रयोग गर्दा ज्ञानात्मक पक्षभन्दा व्यावहारिक र सीपमूलक पक्षलाई जोड दिनुपर्छ ।
- पाठ्यपुस्तकको प्रयोग गर्दा परम्परागत चलनभन्दा विद्यार्थीकेन्द्रित क्रियाकलापमा बल पुग्ने गरी उपयोग गर्नुपर्छ ।
- शिक्षणको मुख्य आकार पाठ्यपुस्तकलाई मात्र नबनाई अन्य सन्दर्भ सामग्रीहरूको प्रयोग गर्नुपर्छ ।
- पाठ्यपुस्तकलाई व्यावहारिक ज्ञान र सीप सिक्ने माध्यमका रूपमा लिइनुपर्छ । जस्तै सामाजिक अध्ययनमा पढेरभन्दा गरेर सिक्ने, स्वास्थ्य तथा वातावरणमा पढेरभन्दा व्यवहारमा प्रयोग गरेर देखाउने आदि ।
- पाठ्यपुस्तकको निर्देशनअनुसार स्थानीय वातावरण र शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्ने ।
- पाठ्यपुस्तकलाई एकोहोरो रूपमा कण्ठस्थ गर्ने, घोक्ने परम्परा छुटाई सिर्जनशील बन्न प्रेरित गर्ने ।
- पाठ्यपुस्तकलाई कक्षा क्रियाकलाप, समूह कार्य, छलफलको सहयोगी सामग्रीका रूपमा प्रयोग गर्ने ।

- विषयवस्तुको भारी बोकाउने माध्यम पाठ्यपुस्तकलाई नबनाई ज्ञान, सीप, क्षमता अभिवृद्धि गर्ने माध्यमका रूपमा प्रयोग गर्ने ।
- नेपालको संस्कृति, वस्तुस्थिति र मौलिकतालाई ध्यान दिएर आफ्नो परिवेशका जीवनोपयोगी पक्षलाई संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने ढङ्गबाट पाठ्यपुस्तक उपयोग गर्ने ।

यसरी विद्यार्थीको भविष्य, स्वीकार्य व्यवहार जीवनमा खेल्नुपर्ने उपयुक्त भूमिकाका बारेमा विचार गर्ने तौरतरिका विचार गरी विद्यार्थीको समाज र उनीहरूको जीवन अनुकूल हुनेगरी समावेशी दृष्टिले पाठ्यपुस्तकको उपयुक्त ढङ्गले प्रयोग गर्न सक्नुपर्दछ ।

४.६ शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग

पाठ्यक्रमले अपेक्षा गरेका उद्देश्य परिपूर्ति गर्नका लागि पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको प्रभावकारी प्रयोग गर्न सघाउने महत्त्वपूर्ण शैक्षणिक सामग्री शिक्षक निर्देशिका हो । शिक्षक निर्देशिकालाई एक प्रकारको शिक्षक मित्र पनि भनिन्छ । शिक्षण कार्यलाई सरल, सहज र प्रभावकारी बनाउन लागि शिक्षक निर्देशिका महत्त्वपूर्ण सामग्री हो । यसले शिक्षणमा आइपर्ने समस्या एवम् कठिनाइ समाधान गर्न मार्ग निर्देशन दिन्छ । शिक्षक निर्देशिकाले एक शैक्षिक सत्रभरि अध्यापन गराइने विषयवस्तु, तिनका उद्देश्य, शैक्षिक सामग्री, शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप, शिक्षण विधि, मूल्याङ्कन प्रविधि आदि समावेश गरिएको हुन्छ । यसमा शीर्षकअनुसार नमुना प्रश्नहरू, आवश्यक घन्टी आदि दिइएको हुन्छ ।

शिक्षक निर्देशिकामा शिक्षकले कुनकुन दिन, कुनकुन पाठ अध्यापन गराउने यसका लागि केकस्ता शैक्षिक सामग्री प्रयोग गर्ने, कुनकुन विधि अपनाइने र मूल्याङ्कन कसरी गर्ने भन्ने कुराको निश्चित गरिएको हुन्छ । यसले गर्दा शिक्षण कार्यमा शिक्षक अल्मलिनु पर्दैन र निश्चित तोकिएको समयमा पाठहरू अध्यापन गराउन सहज हुन्छ । यसरी यसमा शिक्षणसम्बन्धी मुख्यमुख्य कुराहरू समावेश हुने भएकाले यसले शिक्षणलाई योजनाबद्ध, उद्देश्यपूर्ण र व्यावहारिक बनाउन सहयोग पुऱ्याउँछ । त्यस्तै शिक्षण कार्य समयमा निश्चित विषयवस्तुको अध्यापन गराउन सहज र सुगम हुन्छ । शिक्षक निर्देशिकाको समुचित प्रयोग गरी स्थानीय आवश्यकता र पाठको प्रकृतिअनुसार अन्य शिक्षण विधि, स्थानीय स्रोत र सामग्री आदिको प्रयोग गरी शिक्षण गर्न सकेमा यसको सही सदुपयोग हुन सक्छ । समग्रमा भन्नुपर्दा शिक्षक निर्देशिकाको प्रयोग निम्न कार्यमा गर्न सकिन्छ :

- विभिन्न प्रकारका शिक्षण योजना निर्माण र प्रयोग गर्ने
- विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षण विधिको छनोट प्रयोग गर्ने
- उपयुक्त शिक्षण सामग्रीको छनोट र प्रयोग गर्ने
- विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षण क्रियाकलापहरू चयन गरी व्यवहारमा ल्याउन
- निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन गर्ने

यसरी निकष्कर्षमा भन्नुपर्दा पाठ्यक्रमका उद्देश्य प्राप्त गर्ने महत्त्वपूर्ण शिक्षक सहयोग सामग्रीका रूपमा शिक्षक निर्देशिकालाई लिन सकिन्छ । यसले पाठ्यपुस्तकलाई साधन बनाएर विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षणसिकाइ प्रयोगमा ल्याउन सघाउने एक महत्त्वपूर्ण सामग्रीका रूपमा यसलाई लिन सकिन्छ ।

४.७ सन्दर्भ सामग्रीको प्रयोग

पाठ्यक्रमले राखेका उद्देश्य परिपूर्ति गर्ने मुख्य साधनहरू पाठ्यपुस्तक, शिक्षक निर्देशिकाबाहेक सन्दर्भ सामग्रीको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । हाम्रो जस्तो देशमा पाठ्यपुस्तकलाई शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापको एकमात्र निवैकल्पिक पाठ्यसामग्रीका रूपमा प्रयोग गर्ने चलन छ । हाम्रा विद्यालयहरूमा पाठ्यपुस्तक बाहेक कुनै शैक्षिक सामग्री, सन्दर्भ सामग्रीहरू उपयोग नभएकाले शिक्षणसिकाइ प्रक्रिया व्यावहारिक र उद्देश्यपूर्ण हुन सकेको छैन । विद्यार्थीको ज्ञान र क्षमता वृद्धि हुने सम्बन्धित विषयका विभिन्न प्रकारका सामग्रीहरू प्रयोग गर्न नसक्दा हाम्रो शिक्षण प्रक्रिया पाठ्यपुस्तकमा केन्द्रित हुन पुगेको छ । त्यसले शिक्षण कार्य किताब कण्ठ गर्ने र किताबी कोरा ज्ञान लिने र एकोहोरो हुन गएको छ ।

वास्तवमा वर्तमान समय विज्ञान तथा प्रविधिको उच्चतम प्रयोग भएको वेला हो । सूचना प्रविधिको तीव्रतम विकासले दिनानुदिन हिजोका विषयवस्तु पुराना र काम नलाग्ने भएका छन् । यसले शिक्षणसिकाइ प्रक्रियामा पनि प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ । कुनै ठाउँको एउटा कुनामा बसेर संसारभर भएका नवीन खोज तथा नयाँनयाँ विषयवस्तुका बारेमा ज्ञान, सीप हासिल गर्न सकिने भएको छ । त्यसैले शिक्षक तथा विद्यार्थीका लागि शिक्षण स्रोत सामग्री एवम् सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा विभिन्न मुद्रित तथा विद्युतीय सञ्चार माध्यमका साधनहरूको पर्याप्त प्रयोग गर्न सकिन्छ । यसो हुन सकेमा शिक्षण कार्य आधुनिक र नवीन हुन सक्दछ ।

बालबालिकामा लुकेर रहेको क्षमताको विकास गराउन र शिक्षणसिकाइको दायरा फराकिलो पार्न पाठ्यपुस्तकबाहेक विभिन्न प्रकारका सन्दर्भ सामग्रीको प्रयोग अत्यावश्यक भइसकेको छ । हरेक दिन नयाँनयाँ सन्दर्भ सामग्रीको प्रयोग गर्दै विद्यार्थीलाई चाहिने ज्ञान, सीप र व्यवहार सिकाउन सकेमा त्यस्तो सिकाइ दिगो र प्रभावकारी हुन जान्छ ।

शिक्षक योग्य, आदर्श र अनुभवी हुनका लागि उसँग भएका ज्ञान, सीप मात्र पर्याप्त हुँदैनन् । शिक्षकले आफूलाई अद्यावधिक राख्न, शिक्षणसिकाइसँग सम्बन्धित समस्या समाधान गर्न र नवीनतम शिक्षण प्रविधिको प्रयोग गर्न पनि सन्दर्भ सामग्री उपयोगी हुन्छन् । यसरी पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकका आधारमा निर्धारित विषयवस्तु विद्यार्थीलाई दिन र पाठ्यक्रमबाट अस्पष्ट भएका कुरालाई प्रस्ट्याउन सन्दर्भ सामग्रीहरू प्रभावकारी हुन्छन् । तसर्थ प्रभावकारी शिक्षणसिकाइ प्रक्रियाका लागि महत्त्वपूर्ण शिक्षण सामग्रीका रूपमा सन्दर्भ सामग्री रहेका हुन्छन् ।

अभ्यास

(क) तलका प्रश्नहरूको छोटो उत्तर दिनुहोस् :

१. नेपालको विद्यालय शिक्षाको दूरदृष्टि कस्तो रहेको छ, उल्लेख गर्नुहोस् ।
२. वर्तमान शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्यहरूको सूची बनाउनुहोस् ।
३. पूर्व प्राथमिक शिक्षाका उद्देश्यले केके कुरामा जोड दिएका छन् ?

४. प्राथमिक तहका तहगत उद्देश्यहरू लेख्नुहोस् ।
५. माध्यमिक तहका उद्देश्यहरूलाई सूचीबद्ध गर्नुहोस् ।
६. प्राथमिक तहको पाठ्यक्रम ढाँचा उल्लेख गर्नुहोस् ।
७. पाठ्यपुस्तक भनेको के हो ? यसको सिर्जनात्मक प्रयोग कसरी गर्न सकिन्छ ?
८. शिक्षक निर्देशिका शिक्षकको मित्र हो । यस भनाइलाई पुष्टि गर्नुहोस् ।

(ख) तलका प्रश्नहरूको लामो उत्तर दिनुहोस् :

१. असल पाठ्यपुस्तकका गुणहरू उल्लेख गरी चर्चा गर्नुहोस् ।
२. पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकबीचको सम्बन्ध देखाउनुहोस् ।
३. पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको प्रभावकारी प्रयोग कसरी गर्न सकिन्छ ? उदाहरणसहित स्पष्ट पार्नुहोस् ।

(ग) फरक देखाउनुहोस् :

१. पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक
२. पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिका

(घ) जोडा मिलाउनुहोस् :

समूह "क"

पूर्व प्राथमिक शिक्षा

प्राथमिक तह

निम्न माध्यमिक तह

माध्यमिक तह

उच्च माध्यमिक तह

समूह "ख"

१६-१७ वर्ष उमेर समूह

१४-१५ वर्ष उमेर समूह

६-१० वर्ष उमेर समूह

६ वर्ष पूर्वको उमेर समूह

५-१० वर्ष उमेर समूह

११-१३ वर्ष उमेर समूह

१५-१७ वर्ष उमेर समूह

(ङ) टिप्पणी लेख्नुहोस् :

१. सन्दर्भ सामग्री
२. असल पाठ्यपुस्तक

क्रियाकलाप

१. पाठमा दिइएका पाठ्यपुस्तकका विशेषताका आधारमा तपाईंले पढ्ने कुनै एक विषयको पाठ्यपुस्तकको अध्ययन गरी त्यसका सवल र दुर्बल पक्षको विश्लेषण गर्नुहोस् ।
२. प्राथमिक तहको वर्तमान पाठ्यक्रम अध्ययन गनरी उक्त पाठ्यपुस्तकका प्रमुख विशेषताहरू उल्लेख गर्नुहोस् ।

शैक्षणिक योजना र कक्षाकोठा व्यवस्थापन

५.१ शैक्षणिक उद्देश्य

पाठ्यक्रमद्वारा अपेक्षित उद्देश्य प्राप्तिका लागि शिक्षक, विद्यार्थी, विषयवस्तु र वातावरणबीच हुने अन्तरक्रिया शिक्षण हो। शिक्षण कार्य पाठ्यक्रमका उद्देश्यद्वारा निर्देशित हुन्छ। पाठ्यक्रमले मूलतः राष्ट्रिय उद्देश्य, तहगत उद्देश्य र विषयगत उद्देश्य प्रस्तुत गरेको हुन्छ। राष्ट्रिय उद्देश्य, तहगत उद्देश्यहरू साधारण खालका हुन्छन्। त्यस्तै विषयगत उद्देश्यहरू साधारण र विशिष्ट दुवै खालका हुन्छन्।

कुनै विषयको एक पाठ अध्यापनको अन्तमा विद्यार्थीहरूले प्राप्त गर्ने उद्देश्यलाई शैक्षणिक उद्देश्य भनिन्छ। यस्ता शैक्षणिक उद्देश्यहरू एकै पाठमा एक वा एकभन्दा बढी पनि हुन सक्छन्। प्रभावकारी शिक्षण गर्न शिक्षकले यी शैक्षणिक उद्देश्य राम्ररी बुझ्नेको हुनुपर्छ र पाठयोजनामा यसलाई स्पष्ट रूपले लेखिएको हुनुपर्छ। शैक्षणिक उद्देश्यविनाको पाठ अध्ययनअध्यापनबाट निश्चित शैक्षिक उपलब्धि हासिल हुँदैन। अतः पाठ्यक्रमअनुसारको कुनै विषयको पाठ अध्ययनअध्यापन गर्दा शैक्षणिक उद्देश्यलाई मुख्य आधार बनाइन्छ। उदाहरणका लागि केही शैक्षणिक उद्देश्यहरू तल दिइएका छन् :

- (क) जीव र निर्जीवका ४ ओटा भिन्नता बताउन सक्नेछन्।
- (ख) दुई अङ्कले बनेको दुईओटा सङ्ख्या ठाडो राखेर जोड्न सक्नेछन्।
- (ग) पाठमा भएका नयाँ शब्दहरू प्रयोग गरी वाक्य बनाउन सक्नेछन्।
- (घ) कस्तो खानेकुरा खानाले रोग लाग्छ र बिसन्धो हुन्छ लेख्न सक्नेछन्।
- (ङ) नेपालका तीनओटा उच्च शिखरका नाम र उचाइ बताउन सक्नेछन्।

उपर्युक्त शैक्षणिक उद्देश्यलाई विशिष्ट र व्यावहारिक उद्देश्य पनि भनिन्छ। यस्ता उद्देश्यहरूबाहेक अध्यापन कार्य गर्दा शिक्षकले विषयवस्तुसम्बन्धी दीर्घकालीन उद्देश्यहरूलाई पनि ध्यान दिनुपर्छ। यस्तो दीर्घकालीन अर्थात् लामो अवधिमा प्राप्त हुने उद्देश्यलाई साधारण उद्देश्य भन्दछन्। साधारण उद्देश्य विशेष गरेर एकाइअनुसार र सम्पूर्ण विषयअनुसार निर्माण गरिएका हुन्छन्। अतः कुनै विषयको कुनै एकाइको अध्ययन अध्यापनपछि वा शैक्षिक सत्रको अन्तमा विद्यार्थीहरूले प्राप्त गर्ने उद्देश्यलाई साधारण उद्देश्य भनिन्छ। जस्तै:

- (क) सरल नेपाली भाषामा लेखिएका सामान्य कुराहरू पढ्न सक्ने।
- (ख) चार साधारण नियमहरूमा आधारित हिसाब गर्न सक्ने।
- (ग) आपसमा मिलेर काम गर्ने बानी विकास गर्ने।
- (घ) वरपर सफा र सुगन्ध राख्ने उत्तरदायित्वको ज्ञान गराउने।

यसरी विषयअनुसार दिइएका उपर्युक्त प्रकारका विभिन्न साधारण उद्देश्यहरू पनि शिक्षकले शिक्षण गर्दा बढो होसियारीसाथ ध्यान पुर्‍याउनु आवश्यक छ ।

शैक्षणिक उद्देश्य मुख्यतः ३ प्रकारका हुन्छन् :

(क) ज्ञानसँग सम्बन्धित उद्देश्य

ज्ञानसम्बन्धी शैक्षणिक उद्देश्यहरूले नयाँनयाँ ज्ञानहरू प्रदान गर्दछन् । जस्तै : जीव र निर्जीवको फरक देखाउनु, जोड, घटाउ, गुणन, भाग जस्ता हिसाब गर्नु, नयाँ शब्दहरूको अर्थ बताउनु, तीनओटा उच्च शिखरका नाम र उचाइ बताउनु आदि ।

(ख) सीपसँग सम्बन्धित उद्देश्य

सीपसम्बन्धी शैक्षणिक उद्देश्यहरूले नयाँनयाँ कुराहरू गर्न सिकाउँछन् र गर्न सक्ने क्षमता प्रदान गर्दछन् । जस्तै :

(क) लय र ताल मिलाएर पढ्नु

(ख) मेच, ग्लास, भाँडो, चरा, त्रिभुज आदि कुराहरूको चित्र बनाउनु

(ग) दाँत माइनु, कपाल कोर्नु, जुत्ता लगाउनु, विभिन्न खेल खेल्नु

(घ) राष्ट्रिय गान गाउनु, नाच्नु, नक्कल गर्नु ।

(ग) प्रवृत्ति/व्यवहारसँग सम्बन्धित उद्देश्य

प्रवृत्तिसम्बन्धी शैक्षणिक उद्देश्यहरूले सकारात्मक तरिकाले नयाँनयाँ धारणाहरूको विकास गर्दछन् । जस्तै :

(क) बासी र फोहोर खानेकुरा नखानु

(ख) आफूभन्दा ठूलो व्यक्तिलाई सम्मान गर्नु

(ग) भूत-प्रेतको विश्वास नगर्नु

(घ) जहाँतहीं दिसा-पिसाब, फोहोरमैला नगर्नु ।

५.२ दैनिक पाठयोजनाको निर्माण र प्रयोग

शिक्षकले प्रत्येक दिन कक्षामा कुनै विषय के, कसरी र कति पढाउने भन्ने सम्बन्धमा गरेको पूर्व तयारीलाई पाठयोजना भनिन्छ । शिक्षकले कुनै विषयको कुनै पाठ पढाउनका लागि कक्षाकोठामा प्रवेश गर्नुअगाडि केही समस्याहरूका बारेमा सोच्नुपर्दछ । के पढाउने, कसरी पढाउने, कसलाई पढाउने, किन पढाउने, कति समयभित्र पढाउने र कति पढाउने भन्ने विषयमा विचार गरेरमात्र कक्षाशिक्षण प्रारम्भ गर्नुपर्दछ । पाठयोजनाले शिक्षकलाई विषयवस्तु कसरी प्रस्तुत गर्ने भन्ने सम्बन्धमा आधार प्रदान गर्दछ भने विद्यार्थीलाई सिक्नमा सघाउ पुर्‍याउँछ ।

विद्यालयको वार्षिक कार्यपात्रोका आधारमा शिक्षकले वार्षिक कार्ययोजना तयार पार्दछन् भने उक्त कार्ययोजनाका आधारमा एकाइ योजना तथा दैनिक पाठयोजना तयार गरिन्छ । दैनिक पाठयोजनाले शिक्षणको उद्देश्य स्पष्ट गर्दछ । यसले शैक्षिक सामग्री, शिक्षणविधि तथा मूल्याङ्कनको छनोट गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । त्यसैगरी विद्यार्थीको पूर्वज्ञानको पुनरावलोकन, व्यक्तिगत क्षमताहरूमा भएको भिन्नतासमेतको ख्याल गरी कक्षा शिक्षणलाई बढी प्रभावकारी बनाउनसमेत पाठयोजनाले सहयोग पुऱ्याउँछ ।

पाठयोजना सफल शिक्षणका लागि एउटा अभिन्न अङ्ग हो । पाठयोजनालाई बढी व्यावहारिक बनाउनुका लागि पूर्वपाठसँग सम्बन्धित बनाई अनुभवको क्रमिकतालाई कायम राख्नुपर्दछ । पाठयोजना बनाउँदा कक्षागत क्रियाकलापहरूका लागि उपयुक्त ढङ्गबाट समय विभाजन एवम् निर्धारण गर्नुपर्दछ भने विद्यार्थीहरूको सहभागितालाई प्रमुख स्थान दिनुपर्दछ । विद्यार्थीमा वाञ्छित सिकाइउपलब्धि हासिल गर्न मद्दत गर्नु नै पाठयोजनाको मुख्य उद्देश्य भएकाले पाठयोजनालाई सफल शिक्षणको साधनका रूपमा लिइन्छ, साध्यका रूपमा होइन । पाठ्यक्रमलाई व्यावहारिक र यथार्थ परिस्थितिमा कार्यान्वयन गर्न सकिने बनाउन शिक्षकमा निम्नलिखित कुराहरूको ज्ञान तथा सीप हुनुपर्दछ :

- (क) पाठ्यवस्तुको विस्तृत एवम् स्पष्ट ज्ञान
- (ख) सम्बन्धित विषयको तहगत, कक्षागत एवम् विषयगत उद्देश्यको ज्ञान
- (ग) व्यावहारिक उद्देश्य निर्माण गर्न सक्ने सीप
- (घ) सस्तो एवम् सर्वसुलभ शैक्षिक सामग्री निर्माण एवम् सङ्कलन गर्ने सीप
- (ङ) शिक्षणविधिको पर्याप्त ज्ञान एवम् आवश्यकताअनुसार प्रयोग गर्न सक्ने सीप
- (च) बालबालिकाहरूको पूर्वज्ञान वा पृष्ठभूमिको ज्ञान
- (छ) बालकका अभिरुचि, क्षमता र प्रवृत्तिको ज्ञान
- (ज) मूल्याङ्कन विधि एवम् प्रश्न सोच्ने प्रविधिको ज्ञान
- (झ) विभिन्न क्रियाकलापलाई लाग्ने समय निर्धारण गर्न सक्ने क्षमता
- (ञ) बाल मनोविज्ञानसम्बन्धी ज्ञान आदि ।

पाठयोजनाका अङ्गहरू

पाठयोजनाका प्रारूपहरू विभिन्न हुन सक्ने भए तापनि सामान्य चलनचल्तीमा आएको प्रारूपका बारेमा यहाँ चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ । पाठयोजनाको बायाँतर्फ विषय, एकाइ तथा पाठशीर्षक लेखिनुपर्छ भने दायाँतर्फ कक्षा, मिति, समय र घण्टी एवम् विद्यार्थी सङ्ख्या लेख्नु उपयुक्त हुन्छ । पाठयोजना बनाउँदा यसका अङ्गहरूलाई चरणबद्धरूपमा लेख्नुपर्दछ । अर्को अर्थमा भन्ने हो भने विशिष्ट उद्देश्य, शैक्षिक सामग्री, शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप, मूल्याङ्कन एवम् गृहकार्यलाई चरणबद्ध रूपमा उल्लेख गर्नुपर्दछ । पाठयोजनाको विभिन्न अङ्गहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

१. विशिष्ट उद्देश्य

कुनै कक्षाको शिक्षणपद्धि विद्यार्थीहरूमा विकास गराउन खोजिएको उपलब्धि को किटान गर्नुलाई शैक्षणिक उद्देश्य भनिन्छ । शैक्षणिक उद्देश्यलाई विशिष्टरूपमा उल्लेख गरिनुपर्ने भएकाले त्यसलाई विशिष्ट उद्देश्य भनिएको हो । विशिष्ट उद्देश्यलाई मापनीय (measurable) रूपमा उल्लेख गर्नुपर्दछ । यसका साथै विशिष्ट उद्देश्यले उपलब्धि (performance) स्तर तथा लक्षणहरू (criteria) पनि निर्धारित गर्नुपर्दछ । मापनीय हुनका लागि विद्यार्थीको स्वभावमा आएको परिवर्तनलाई यकिन गर्न सकिने हुनुपर्दछ । विद्यार्थीले कक्षा शिक्षणको प्रारम्भमा नसिकेका कुराहरू शिक्षणपद्धि परिवर्तन आएको हुनुपर्छ जसलाई उपलब्धि को आधार मान्न सकिन्छ । त्यस्तै कुन तह वा कक्षाको विद्यार्थीमा कस्तो किसिमको परिवर्तन खोजिएको हो सो कुरा स्पष्टसँग उल्लेख गर्नुपर्दछ । उद्देश्यलाई सकेसम्म व्यावहारिक बनाउनुपर्दछ । यसका लागि व्यावहारिक क्रियापद (action verb) प्रयोग गर्नुपर्दछ । विशिष्ट उद्देश्य लेख्दा अनिश्चित अर्थ र बहुअर्थ लाग्ने क्रियापदहरू प्रयोग गर्नु हुँदैन । जस्तै : जान्ने छन्, बुझ्नेछन्, थाहा पाउनेछन् जस्ता क्रियापद प्रयोग गर्नु राम्रो मानिँदैन । विशिष्ट उद्देश्य निर्माण गर्दा प्रयोग गर्न सकिने ज्ञान (knowledge), सीप (skill) र अभिवृत्ति (attitude) सम्बन्धी केही व्यावहारिक क्रियापदहरू तल दिइएका छन् :

ज्ञान	सीप	अभिवृत्ति
भन्नु, परिभाषित गर्नु व्याख्या गर्नु, वर्गीकरण गर्नु, मूल्याङ्कन गर्नु, तुलना गर्नु, आदि ।	उफ्रनु, दौड्नु, समात्नु, लेख्नु, टाइप गर्नु, योजना गर्नु, इसारा गर्नु, आदि ।	स्वीकार गर्नु, ध्यान दिनु, अनुसरण गर्नु, मान्यता दिनु, प्रशंसा गर्नु, विवेचना गर्नु आदि ।

विशिष्ट उद्देश्यको उदाहरण

- (क) यो पाठको अन्तमा विद्यार्थीले १ देखि २० सम्मका अङ्क नहेरी लेख्न सक्नेछन् ।
- (ख) यो पाठ पढिसकेपछि विद्यार्थीले लोकतन्त्रले नेपालमा ल्याएका पाँचओटा परिवर्तनहरूको सूची तयार पार्न सक्नेछन् ।

२. शैक्षिक सामग्री

कक्षाशिक्षणमा पाठ्यवस्तुको धारणालाई स्पष्ट पारी शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापलाई बढी रुचिपूर्ण एवम् प्रभावकारी बनाउन प्रयोग गरिने सामग्रीलाई शैक्षिक सामग्री भनिन्छ । शैक्षिक सामग्रीले विषयवस्तुको प्रस्तुतीकरणलाई रोचक बनाउँछ, शिक्षणमा समयको बचत गर्दछ तथा सिकाइलाई विषयवस्तुको ठीक प्रभाव दिन सहयोग पुऱ्याउँछ । शिक्षणलाई सहज र सरल बनाउनुका साथै सिकाइलाई स्थायी बनाउन पनि शैक्षिक सामग्रीले सहयोग पुऱ्याउँछ ।

शिक्षकले सकभर स्थानीय सामग्रीहरू प्रयोग गर्नुपर्दछ । विद्यार्थीको सहयोगबाट पनि स्थानीय सामग्रीहरू प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ । बढी खर्चिलो तथा भङ्किलो सामग्रीलाई प्राथमिकता दिनु हुँदैन । शिक्षकले शैक्षिक सामग्री सङ्कलन एवम् प्रयोग गर्दा लगनशील एवम् सिर्जनशील दृष्टिकोण अपनाउनुपर्दछ । पाठले निर्धारित गरेका शैक्षिक उद्देश्यहरू पूरा हुने गरी शैक्षिक सामग्रीको सङ्कलन एवम् निर्माण गर्नुपर्दछ । मुख्यतया शैक्षिक सामग्री निम्न प्रकारको हुनु आवश्यक छ :

- (क) शैक्षिक सामग्री पाठको उद्देश्य प्राप्त गर्न सहयोग गर्ने किसिमको हुनुपर्दछ ।
- (ख) शैक्षिक सामग्री साधारण हुनुपर्दछ ।
- (ग) बालकहरूको क्षमता र स्तरअनुसार सकभर स्थानीय शैक्षिक सामग्रीको छनोट र प्रयोग गर्नुपर्छ ।
- (घ) दृश्य सामग्री जस्तै : चित्र, अक्षरपत्ती, नक्सा आदि सबैले अगाडि पछाडिबाट स्पष्ट देख्न सक्ने ठूलो, सफा र शुद्ध हुनुपर्दछ ।
- (ङ) श्रव्यदृश्य सामग्री सामान्यरूपमा सबैले देख्न र सुन्न सक्ने भई प्रस्तुत गर्न पनि सरल हुने किसिमको हुनुपर्दछ ।
- (च) शैक्षिक सामग्री बालमैत्री, लैङ्गिक मैत्री तथा समावेशी हुनुपर्छ ।

३. शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप

शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापअन्तर्गत निर्धारित लक्ष्य हासिल गर्न कक्षाकोठामा उपलब्ध समयभित्र शिक्षक तथा विद्यार्थीले सम्पन्न गर्ने क्रियाकलापहरू क्रमबद्धरूपमा उल्लेख गरिएको हुन्छ । पाठयोजनामा शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप तयार गर्दा शिक्षकले निम्नलिखित प्रश्नहरूको उत्तर खोज्ने प्रयास गर्नुपर्दछ :

- पाठ कसरी सुरुवात गर्ने ?
- विद्यार्थीहरूमा सिक्नका लागि तत्परता तथा रुचि कसरी जगाउने ?
- कुन शिक्षणविधि प्रयोग गर्ने ?
- विद्यार्थीहरूलाई कुनकुन अनुभवहरू प्रदान गर्ने ?
- शैक्षिक सामग्रीहरूको प्रयोगद्वारा सिकाइ अवसर कसरी अभिवृद्धि गर्ने ?
- सिकाइ वातावरणमा विद्यार्थीहरूलाई कसरी क्रियाशील बनाउने ?
- कक्षाशिक्षणमा विद्यार्थीका व्यक्तिगत भिन्नताहरूलाई कसरी समेट्ने ?
- पाठको सारांश, पुनरावृत्ति तथा सामान्यीकरण कसरी गर्ने ?
- सबै बालबालिकाको सहभागिता कसरी सुनिश्चित गर्ने ?

शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापको तयारी गर्दा के, किन, कसलाई, कति र कसरी पढाउने भन्ने प्रश्नहरूका उत्तरले शिक्षकलाई आधार प्रदान गर्दछ । पाठको उद्देश्यलाई कार्यान्वयन गर्न र कक्षाको वातावरणलाई जीवन्त राख्नका लागि शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापको योजना बढी यथार्थ र व्यावहारिक बनाउनुपर्दछ ।

पाठको सुरुवात पुरानो पाठको पुनरावृत्ति वा कुनै रोचक परिस्थिति सिर्जना गरेर गर्नुपर्छ । नयाँ पाठसँग सम्बन्धित पूर्वज्ञानका बारेमा सामान्य प्रश्नहरू गरेर वा सम्बन्धित शैक्षिक सामग्री प्रदर्शन गरेर पाठको प्रस्तुतीकरण प्रारम्भ गरिनुपर्दछ । कक्षामा व्याख्यान विधि, प्रश्नोत्तर विधि, प्रदर्शन विधि, समूह छलफल विधि, समस्या समाधान विधि, कथाकथन विधि, अभ्यास विधि, खेल विधि आदि विधिहरूमध्ये पाठको प्रकृति, सिकाइको उमेर र क्षमता शैक्षिक सामग्रीको उपलब्धता तथा कक्षाकोठा वातावरणका आधारमा कुनै विधि छनोट गर्न सकिन्छ । कक्षामा अनुशासन कायम राख्न, विद्यार्थीहरूमा आत्मबल बढाउन सिकाइ अनुभवलाई क्रमबद्धरूपमा प्रस्तुत गर्न, नयाँ शिक्षकलाई सिकाइप्रति आकर्षित गर्न र शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापलाई व्यवस्थित रूपमा योजना गर्नुपर्दछ । पाठका मुख्यमुख्य बुँदाहरू तथा त्यसको प्रस्तुतीकरणका लागि कक्षा व्यवस्थापन, समूहविभाजन र अभ्यासलाई समेत शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापमा स्थान दिनुपर्दछ ।

४. मूल्याङ्कन

कुनै पनि कार्यक्रमको अन्त्यमा निर्धारित उद्देश्यअनुसार परिवर्तन आयो वा आएन भन्ने कुराको लेखाजोखा गर्नुलाई मूल्याङ्कन भनिन्छ । मूल्याङ्कन भनेको एउटा निरन्तर र नियमित रूपमा सञ्चालन हुने प्रक्रिया हो । पाठको प्रस्तुतिसँगसँगै मूल्याङ्कनको काम पनि प्रारम्भ हुन्छ । पाठप्रति विद्यार्थीको अभिरुचि भएको वा नभएको जानकारी लिन तथा कक्षागत क्रियाकलापबाट विद्यार्थीमा परिवर्तन आएको वा नआएको कुराको लेखाजोखा र तदनुसार शिक्षणमा आवश्यक सुधारसमेत ल्याउनका लागि मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने हुन्छ । शिक्षणकार्यको बीचबीचमा प्रश्न सोधेर तथा अवलोकन गरेर पनि विद्यार्थीका उपलब्धिहरू मापन गर्न सकिन्छ । मूल्याङ्कनले शिक्षकलाई आफ्नो शिक्षणको आत्ममूल्याङ्कन गर्न, विद्यार्थीहरूको कक्षागत शिक्षण क्रियाकलापमा सहभागिता बढाउन, पाठप्रति अभिरुचि जगाउन, विद्यार्थीका कमजोरीहरू पत्ता लगाउन, सहपाठीहरूबीच स्वस्थ प्रतिस्पर्धाको विकास गराउन सहयोग पुऱ्याउँछ ।

विद्यार्थीको मूल्याङ्कन मौखिक तथा लिखित परीक्षा, अवलोकन, व्यक्तिगत विवरण, चेक लिस्ट आदिबाट गर्न सकिन्छ । पाठयोजना निर्माण गर्दा पाठको उद्देश्य सबैलाई समेट्ने गरी प्रश्नहरू बनाएको हुनुपर्दछ । कक्षामा विद्यार्थीको मूल्याङ्कनका लागि गरिने प्रश्नले विद्यार्थीलाई पढाइप्रति अभिरुचि जगाउन र क्रियाशील बनाउनमा सहयोग पुऱ्याउने हुनुपर्छ । मूल्याङ्कनलाई दण्ड वा पुरस्कारको आधार नबनाएर विद्यार्थीहरूलाई आफ्नो प्रगतिबारे पृष्ठपोषण (feedback) दिने माध्यमका रूपमा लिनुपर्दछ ।

५. गृहकार्य

प्रत्येक कक्षाशिक्षणको अन्त्यमा शिक्षकले विद्यार्थीलाई घरबाट पढेर, लेखेर, केही वस्तु बनाएर वा केही वस्तु सङ्कलन गरेर ल्याउन दिने निर्देशनलाई गृहकार्य भनिन्छ । विद्यार्थीले सिकेका कुराहरूलाई अझ स्थायी बनाउन र व्यवहारमा उतार्ने अभ्यास गराउन गृहकार्यको आवश्यकता

पर्वदछ । कक्षामा सिकाइएका कुराहरू विद्यार्थीले केकति बुझे भनेर अनुगमन गर्नका लागि पनि गृहकार्य उपयोगी हुन्छ । शिक्षकले शिक्षणका क्रममा पाठमा दिइएका केही अभ्यासहरूलाई नमुनाका रूपमा समाधान गरिदिनुपर्छ र बाँकी अभ्यास घरबाट समाधान गरेर ल्याउने निर्देशन दिनु अनिवार्य नै हुन्छ ।

गृहकार्यले विद्यार्थीहरूलाई स्वअध्ययन र मनन गर्ने, सिर्जनात्मक क्षमताको विकास गर्ने, पढ्ने र लेख्ने स्वभावको विकास गर्ने, कुनै विषयवस्तुका बारेमा खोजी गर्ने अवसर प्राप्त हुने तथा सिकेका कुराहरूलाई व्यवहारमा उतार्ने अवसर प्राप्त हुन्छ । गृहकार्य विद्यार्थीका लागि बोझ हुनु हुँदैन बरु त्यसले उनीहरूमा सिकाइप्रति उत्साह र जाँगर पैदा गर्न सक्नुपर्छ । बालकको क्षमता, रुचि र आवश्यकतालाई ख्याल नगरेर दिइएको गृहकार्यले अभिभावकसमेतलाई बोझ गराएको कुरा यदाकदा सुन्न पाइन्छ । गृहकार्यको आशय यस्तो हुनु हुँदैन । गृहकार्य सान्दर्भिक, उपयोगी र सङ्क्षिप्त हुनुपर्दछ । गृहकार्यलाई पाठयोजनाको अन्तिम अङ्गका रूपमा लिइएको छ । अतः कक्षा शिक्षणको अन्त्यमा गृहकार्य दिन आवश्यक देखिएमा पाठयोजनामा उल्लेख गर्नुपर्छ । पाठयोजनाको एउटा नमुना निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

नमुना पाठयोजना

विषय : नेपाली

कक्षा : ५

शीर्षक : सेवा गरे मेवा मिल्छ (प्रथम तीन अनुच्छेद)

समय : ४५ मिनेट

पाठ्यवस्तु : शब्दार्थ र पठनबोध

१. विशिष्ट उद्देश्य :

कक्षा कार्यकलापका अन्त्यमा विद्यार्थीहरू निम्नलिखित कुरामा सक्षम हुनेछन् :

(क) जुस्वक, छुताछुल्ल, लालटिन, उपद्रो, हैरान शब्दको अर्थ बताई वाक्य बनाउन ।

(ख) तोकिएका अनुच्छेदबाट सोधिने स-साना बोध प्रश्नहरूको उत्तर दिन ।

२. शैक्षिक सामग्री :

(क) गोजी तालिका

(ख) शब्दपत्ती र वाक्यपत्तीहरू

३. शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप :

(क) विद्यार्थीलाई तोकिएका अनुच्छेदको सस्वरवाचन गर्न लगाउने । सस्वर वाचन आवश्यकतानुसार व्यक्तिगत र सामूहिक रूपमा गराउने ।

(ख) सस्वर वाचनपश्चात् विद्यार्थीहरूलाई अनुच्छेदमा भेटिएका आफूलाई कठिन लागेका शब्द शिक्षकलाई टिपाउने र तिनलाई शिक्षकले क्रमैसित कालोपाटीमा लेखिदिने ।

(ग) कालोपाटीमा लेखिएका प्रत्येक शब्दको अर्थ विद्यार्थीहरूलाई नै भन्न लगाउने र वाक्यनिर्माण गर्ने विद्यार्थीहरूलाई नै प्रोत्साहित गर्ने ।

(घ) शिक्षकले शब्दार्थशिक्षणका विभिन्न उपायहरू प्रयोग गर्दै गोजी तालिका र शब्दपत्तीहरूको सहायताले समेत शिक्षण गर्ने ।

(ङ) विद्यार्थीहरूलाई तोकिएको पाठको मौनवाचन गर्न लगाउने र शिक्षकले अवलोकन गर्ने ।

(च) तोकिएको पाठबाट विभिन्न बोध प्रश्नोत्तर गर्ने तथा अपूरो उत्तर आएमा शिक्षकले सच्याइदिने वा थपिदिने । आवश्यक छलफल र पृष्ठपोषणपछि पाठको अन्त्य गर्ने ।

४. मूल्याङ्कन :

(क) तलका शब्दको अर्थ भन :

हेरान, जुलुक

(ख) लालटिन र छताछुल्ल शब्दको प्रयोग गरी एउटाएउटा वाक्य बनाऊ ।

(ग) सन्तको घरमा कोको थिए ?

५. गृहकार्य :

आज पढेको पाठ राम्रा अक्षरमा सारेर ल्याउनु ।

५.३ विद्यालयको दैनिक कार्यतालिका निर्माण

दैनिक कार्य तालिका भन्नाले एक हप्ताभित्रमा शनिबारबाहेक प्रत्येक दिनको कुन समय, कुन घण्टीमा, कुन विषय, कुन शिक्षकले पढाउने हो, अर्थात् कुनकुन क्रियाकलापमा विद्यार्थीहरूलाई संलग्न गराउने हो भन्ने सम्बन्धमा तयार पारिएको योजना भन्ने बुझिन्छ । एक हप्ताभित्रका सबै दिनका लागि तयार गरिएको योजना हुनाले दैनिक कार्य तालिकालाई साप्ताहिक कार्यतालिका पनि भनिन्छ ।

एक सप्ताहभित्र उपलब्ध हुने विद्यालय कार्यदिन वा कार्यघन्टालाई कतिपि पिरियड वा समयमा विभाजन गर्ने हो, विद्यालयमा पढाइने विषयहरूमध्ये कुन विषयलाई पहिले पढाउने र कुन विषयलाई पछि पढाउने, विद्यालयमा कार्यरत शिक्षकहरूमध्ये कुन शिक्षकलाई कुन विषय पढाउन दिने, कुन विषयलाई हप्तामा कति पाठघन्टा दिने, कुन कोठामा कुन विषय, कुन शिक्षकले कुन समयमा पढाउने हो ? आदि कुराहरूलाई समेटेर बनाइएको योजनालाई नै दैनिक कार्यतालिका भनिन्छ ।

वार्षिक शैक्षिक योजना र दैनिक पाठयोजना विद्यालयका हरेक शिक्षकले निर्माण गर्दछन् भने यस तालिकाको निर्माण शिक्षकहरूको सहयोग तथा सल्लाह लिएर प्रधानाध्यापकले गर्दछन् । विद्यालयलाई व्यवस्थित रूपले सञ्चालन गर्नका लागि दैनिक कार्यतालिका विद्यालयको एक अनिवार्य योजना हो । यसको अभावमा अनुशासनहीनता, अस्तव्यस्तता तथा समयमा पाठ्यांश पूरा हुन नसकी विद्यालयको शैक्षिकस्तरसमेत घट्न जाने हुन्छ । शिक्षकहरूको योग्यता र अनुभव, विषयको प्रकृति, उपलब्ध पाठघण्टा तथा भौतिक सुविधाको उपयुक्त व्यवस्थाद्वारा शैक्षणिक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नु एक जटिल कार्य हो । यस्तो जटिल कार्यलाई व्यवस्थित बनाउनका लागि दैनिक कार्य तालिकाको विद्यालयमा महत्त्वपूर्ण स्थान हुन्छ । विद्यालयले विद्यार्थीका सम्पूर्ण शैक्षिक क्रियाकलापहरूलाई सुव्यवस्थित बनाउनका लागि विद्यालयको साप्ताहिक कार्यघन्टा (Working hours) निर्धारण गरी पाठ्यक्रममा निश्चित गरिएअनुसार विषयगत पाठघण्टाको आधारमा समय तालिका (Time table) तयार गरिन्छ । यही समय तालिकालाई दैनिक वा साप्ताहिक कार्यतालिका भनिन्छ । एउटा विद्यालयलाई कुशलतापूर्वक सञ्चालन गर्नका लागि विद्यालयका सम्पूर्ण कार्यको एक विस्तृत योजना हुनुपर्दछ, जसमा निर्धारित समयलाई विभिन्न विषय तथा क्रियाकलाप आदिका निमित्त दैनिक रूपमा विभाजन गरिएको हुन्छ ।

विद्यालयको आन्तरिक व्यवस्थाका लागि दैनिक तथा साप्ताहिक कार्यतालिका अत्यन्त आवश्यक पर्दछ । सोचविचार गरी बनाइएको उत्तम कार्यतालिकाले शक्ति, समय एवम् साधन तथा स्रोतको दुरुपयोग रोक्दछ र बालकको विकास तथा शैक्षिक अनुभवका लागि उपयुक्त अवसर प्रदान गर्दछ । विद्यालयको सम्पूर्ण जीवनलाई व्यवस्थित र योजनाबद्ध बनाउनका निमित्त कार्यतालिकाको ठूलो भूमिका हुन्छ । यसले विद्यार्थी, शिक्षक तथा कर्मचारीहरूमा समयप्रतिको सचेतता, उद्देश्यप्रति निष्ठा, नियमितता, कर्तव्यपरायणता, अनुशासनजस्ता गुणहरूको विकास गर्नमा महत्त गर्दछ । दैनिक कार्यतालिका बनाउँदा ख्याल निम्न कुराहरू ध्यान दिनुपर्दछ :

१. विद्यालयमा प्रत्येक दिन कति घण्टा अध्ययनअध्यापन गरिन्छ र हप्ताभरमा जम्मा कति घण्टा अध्ययन अध्यापन हुन्छ भन्ने कुरा यकिन गर्नुपर्दछ । जस्तै : विद्यालय १० बजेदेखि खुल्ने र ४ बजे बन्द हुने नियम छ भने प्रत्येक दिन जम्मा ६ घण्टा र हप्ताभरमा ३३ घण्टा अध्ययन अध्यापन हुन्छ ।
२. विद्यालयमा कति कक्षासम्म पढाइ हुन्छ र जम्मा सेक्सनहरू कति छन् तथा हरेक कक्षामा कति विद्यार्थी सङ्ख्या राख्ने गरिन्छ ।
३. विद्यालयमा कार्यरत शिक्षक सङ्ख्या, तिनीहरूको विषयगत योग्यता, तालिम तथा अनुभवका साथै विषयगत दक्षता र शिक्षणमा अभिरुचिजस्ता कुराहरूलाई ख्याल गरी सबै शिक्षकलाई सकभर समान कार्यबोझ पर्ने गरी समयतालिका निर्माण गर्नुपर्दछ । शिक्षकले विद्यालयको प्रशासन वा अन्य कार्यमा पुर्‍याउने सहयोग, विश्राम तथा अतिरिक्त क्रियाकलापमा हुने संलग्नतालाई पनि ख्याल गर्नुपर्दछ ।
४. विद्यार्थीहरूको उमेर, रुचि, योग्यता तथा आवश्यकताहरूलाई पनि कार्यतालिका निर्माणमा ध्यान दिनुपर्दछ ।
५. विभिन्न कक्षामा पढाइ हुने विषयहरू, ती विषयहरूको अध्यापनमा पाठ्यक्रममा निर्दिष्ट गरिएअनुसारको पाठ्यभार वा समयभारलाई अनिवार्यरूपमा ख्याल गर्नुपर्दछ ।
६. विद्यालयमा पढाइ हुने प्रत्येक पिरियड कति मिनेटको हुने भन्ने कुरा पनि महत्त्वपूर्ण हुन्छ । कक्षाको स्तर तथा विद्यार्थीको उमेरगत स्वभावलाई समेत ख्याल गरेर सानो कक्षा भएमा कक्षाको समय थोरै हुन ठीक हुन्छ भने ठूलो कक्षाका लागि अलि लामो समयसम्म एउटै विषय पढाउन सकिन्छ । त्यसैले पिरियड ४० देखि ५० मिनेटसम्ममा कक्षा हेरी फरक पार्नु राम्रो हुन्छ ।
७. कुन विषय कुन समयमा पढाउने भन्ने कुराको निर्णय गर्न पनि एकदमै आवश्यक हुन्छ । खासगरी विषयको कठिनता के-कति छ, सो कुराले कुन बेला कुन विषय पढाउने वा के क्रियाकलाप गराउने भन्ने कुरा निश्चित गर्दछ । साधारणतया बालकहरूको मानसिक स्फूर्ति तथा सिक्ने तत्परता विद्यालय समयको बीच वा अन्त्यमा भन्दा सुरुमा ज्यादा हुन्छ । त्यसैले कठिन विषयहरूलाई सुरुमा र सरल विषयहरूलाई बीच वा पछि क्रमशः अध्ययनअध्यापन गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।
८. साधनस्रोत र भौतिक सुविधाको समायोजन पनि महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । कार्यतालिका निर्माण गर्दा कक्षाकोठा, फर्निचर, पुस्तकालय, खेलमैदान, प्रयोगशाला आदि विद्यालयमा उपलब्ध साधनको क्षमता वा पर्याप्तताले पनि कार्यतालिका निर्माणमा प्रभाव पर्दछ । जस्तो प्रत्येक कक्षाका लागि अलगअलग कक्षाकोठा हुनु उपयुक्त हुन्छ भने खेलमैदान, पुस्तकालय आदिको प्रयोग आलोपालो गरी गर्नुपर्ने हुन्छ ।

कार्यतालिका प्रधानाध्यापकले निर्माण गरी प्रमाणितसमेत गर्नुपर्दछ । साथै कार्यतालिकालाई शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूका निमित्त सूचनापाटीमा टाँस गरी सावजनिक गर्नुपर्दछ भने प्रधानाध्यापकका कोठामा, शिक्षक कोठामा र प्रत्येक कक्षाकोठामा राख्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ । समय तालिकामा फेरबदल भएमा समयमै सूचना गर्नुपर्दछ ।

५.४ प्रभावकारी कक्षाकोठा व्यवस्थापन

शिक्षकले शिक्षणसिकाइको काम गर्ने मुख्य ठाउँ भनेको कक्षाकोठा नै हो । जबसम्म कक्षाकोठालाई विद्यार्थीका लागि उपयुक्त बनाउन सकिँदैन जबसम्म सिकाइ हुन सक्दैन । यिनका लागि उपयुक्त वातावरण चाहिन्छ । यहाँ वातावरण भन्नाले कक्षाभित्र आवश्यक पर्ने उपयुक्त व्यवस्था भन्ने बुझिन्छ । कुनै कक्षामा धेरै विद्यार्थी हुन्छन् भने कुनै कक्षामा धेरै विद्यार्थी हुन्छन् । धेरै विद्यार्थी भएको कक्षा एकदमै ठूलो कोठामा राख्दा त्यति राम्रो देखिँदैन । त्यस्तै विद्यार्थीको सङ्ख्याअनुसार कक्षाकोठामा फर्निचरहरूको (डेस्क, टेबुल) पनि जरुरी हुन्छ । धेरै विद्यार्थी भएको कोठामा धेरै फर्निचर वा धेरै विद्यार्थी भएको कोठामा धेरै फर्निचर दुवै अवस्था सिकाइका लागि उपयुक्त हुन सक्दैन । त्यस्तै कक्षाकोठामा कालोपाटी छ कि छैन, छ भने उपयुक्त आकारको छ कि छैन, कालोपाटी सबै विद्यार्थीले देख्ने ठाउँमा झुन्डाएको छ कि छैन, कक्षाभित्र उज्यालो कतिको छ, जाडो र समीको बेला पढ्नका लागि कक्षा उपयुक्त छ कि छैन, पानी परेको बेला वा बेस्सरी घाम लागेको अवस्थामा पढाइमा बाधा पुग्छ कि पुग्दैन जस्ता विभिन्न कुराहरूको विचार पुर्‍याउन सके मात्र सिकाइ प्रभावकारी बनाउन सहत पुग्दछ ।

त्यस्तै किसिमले कक्षाभित्र हुनुपर्ने अनुशासन कस्तो छ, शिक्षक र विद्यार्थी दुवैले अनुशासन पालन गर्छन् कि गर्दैनन्, कक्षामा हुने क्रियाकलापमा विद्यार्थीले भाग लिन पाउँछन् कि पाउँदैनन् ? शिक्षकले पढाएका विषयवस्तुमा थप कुरा अध्ययन गर्न कक्षाकोठामा सन्दर्भ सामग्रीको व्यवस्था छ कि छैन, तिर्खा लागेको बेलामा पानी पिउने व्यवस्था कक्षामा छ कि छैन, कक्षामा उज्यालोको व्यवस्था कसरी मिलाइएको छ, जस्ता कुराहरूमा पनि पढाउनुभन्दा अगाडि नै शिक्षकले विचार पुर्‍याउनु नितान्त आवश्यक छ ।

परम्परागत रूपमा कक्षाकोठा व्यवस्थापन विद्यार्थीको नियन्त्रण र कडा अनुशासनलाई मात्र लिने गरिन्थ्यो । अहिलेको यसलाई सिकाइउपलब्धि हासिल गर्ने एउटा माध्यमका रूपमा हेरिएको छ । त्यसैले शिक्षकको मूल कर्तव्य आफूले पढाउने विषयका विषयवस्तु र त्यससम्बन्धी धारणा विद्यार्थीहरूमा अर्थपूर्ण ढङ्गले पुर्‍याउनका लागि कक्षाकोठालाई व्यवस्थित गर्नु हो । शिक्षणसिकाइका लागि विद्यार्थीका क्रियाकलापलाई व्यवस्थित गर्ने र कक्षाकोठालाई शिक्षणसिकाइका लागि अनुकूल भौतिक प्रबन्ध गर्ने कार्य नै कक्षाकोठा व्यवस्थापन हो ।

५.४.१ कक्षाकोठा व्यवस्थापनभित्र पर्ने मुख्य कुराहरू

कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा मूलतः निम्न तीन पक्षमा ध्यान दिनुपर्छ :

१. कक्षाकोठामा विद्यार्थीको बसाइ व्यवस्था, कक्षाकोठामा हावा, प्रकाश, बत्ती, विद्यार्थी हलचल गर्ने ठाउँ शिक्षक घुम्न मिल्ने ठाउँ आदिको संयोजन ।
२. कक्षाकोठामा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गर्ने र राख्ने ठाउँको व्यवस्थाका साथै विद्यार्थी र शैक्षिक सामग्रीबीचको तादात्म्यता ।
३. विद्यार्थीहरूलाई विभिन्न क्रियाकलापमा सहभागी बनाउन समूह निर्माण एवम् विविध क्रियाकलाप गर्ने ठाउँको प्रबन्ध ।

कक्षाकोठा व्यवस्थापन राम्रो भएमा शिक्षक विद्यार्थी र विद्यार्थी विद्यार्थीबीचको सम्बन्ध दरिलो हुन पुग्दछ । यसबाट कक्षामा सहयोगात्मक वातावरण सिर्जना भई प्रभावकारी शिक्षणसिकाइमा सघाउ पुग्दछ । कक्षाकोठाको व्यवस्थापन व्यवस्थित गर्न मुख्य रूपमा शिक्षकको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा एउटा शिक्षकले धेरै कुराहरूमा ध्यान पुऱ्याउनुपर्दछ । तीमध्ये केही प्रमुख पक्षहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

(क) **कक्षाकोठाको भौतिक व्यवस्था** : अध्ययन अध्यापनमा कोठाको भौतिक व्यवस्थापनले असर पार्दछ । अध्ययन अध्यापनको वातावरणलाई मर्यादित र व्यवस्थित पार्न कक्षाकोठा भौतिक रूपले व्यवस्थित हुनुपर्दछ, जस्तै : कोठामा पानी नचुहुने, गर्मीको समयमा सोभै सूर्यको प्रकाश नपर्ने, हावापानी आउँदा पढाइलाई असर नपर्ने, फ्याल, ढोका सजिलै लगाउन सकिने चुकुलको व्यवस्था, एउटा कोठाको आवाज अर्को कोठामा नजाने, बाहिरको आवाजले असर नपर्ने तथा बाहिरी वातावरणले कक्षाकोठाभित्र अध्ययन गरिरहेका विद्यार्थीहरूलाई असर नपर्ने जस्ता कुरामा कोठाको व्यवस्थापन मिलाउनुपर्दछ ।

(ख) **विद्यार्थी समूह निर्माण र ठाउँको व्यवस्थापन** : परम्परागत अवधारणामा कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा विद्यार्थीलाई कडा अनुशासन र नियन्त्रणमा राख्ने गरिन्थ्यो । तर आधुनिक युगमा कक्षा व्यवस्थापनलाई सिकाइउपलब्धि हासिल गर्ने माध्यमका रूपमा हेरिएको छ । तसर्थ आधुनिक शिक्षण प्रविधिमा शिक्षकले कक्षामा व्याख्यान गर्ने प्रथा हटाई पठनपाठन प्रक्रियामा विद्यार्थीहरूको सहभागिता बढाउनुपर्ने कुरामा जोड दिइएको छ । विद्यार्थीहरूलाई कक्षा क्रियाकलापमा सहभागी बनाउनका लागि विद्यार्थीको समूह निर्माण र त्यसका लागि ठाउँको व्यवस्थापन गर्ने कक्षा व्यवस्थापन गर्दा विचार पुऱ्याउनुपर्ने पहिलो पक्ष हो । यसका लागि शिक्षकले विद्यार्थीहरूलाई स-साना समूहहरूमा विभाजित गरी प्रत्येक समूहलाई एक खास क्रियाकलापमा संलग्न गराई व्यस्त राख्नुपर्दछ । यस किसिमको समूह विभाजनले कक्षा क्रियाकलापमा विद्यार्थीहरूको सहभागिता बढ्न गई विद्यार्थीहरूमा भएको ज्ञान, सीप तथा अभिवृत्तिको विकास हुनाका साथै विद्यार्थीहरूमा

आत्मविश्वास बढ्न गई उनीहरूले नयाँ-नयाँ कुराहरू सिक्दै जाने र विभिन्न सीपहरूको विकास गर्दै जाने अवसर प्राप्त गर्दछन् । यस कार्यले उनीहरूमा अन्तरनिहित प्रतिभाको प्रस्फुटनमा सहयोग पुग्दछ । समूह विभाजन गरी सबै विद्यार्थीलाई सक्रिय गराउन सकेमा जान्ने विद्यार्थीबाट नजान्ने विद्यार्थीको आत्मविश्वास बढ्न जान्छ । तसर्थ कक्षा व्यवस्थापन गर्दा समूह निर्माण र त्यसका लागि ठाउँको व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।

(ग) **फर्निचरको व्यवस्था :** अध्ययन अध्यापनमा फर्निचरको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । कक्षाकोठाको बसाइले पनि सिकाइमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ । विद्यार्थीहरूले विद्यालयमा व्यतीत गर्ने अधिकांश समय कक्षाकोठामित्र हुने हुँदा उनीहरूलाई बस्न र लेख्न पर्याप्त र सुविधायुक्त डेक्स तथा बेन्चहरू हुनुपर्दछ । डेक्स तथा बेन्च सबै तहका विद्यार्थीहरूलाई एउटै खालको उपयुक्त नहुन सक्छ यसर्थ कक्षाको आकार तथा विद्यार्थीको उमेरअनुसार ठीक नापका बेन्च डेक्स बनाउनुपर्दछ । फर्निचर टुटफुट भएमा तुरुन्त मरमत गर्नुपर्दछ ।

(घ) **कक्षाकोठाको सरसफाइ :** सरसफाइले शिक्षणमा प्रभाव पार्दछ । जब कक्षाकोठा फोहोर हुन्छ तब पढाइएको वातावरण पनि दूषित हुन जान्छ, त्यसैले कक्षाकोठाभित्र रहेका कागजका टुक्रा, धुलो, कसिंगर बाहिर फ्याक्नुपर्दछ, कक्षाकोठामा फोहोर फाल्ने टोकरी, डालो, टिन वा इस्टविन राख्ने गर्नुपर्दछ । त्यस्तै कक्षाकोठालाई व्यवस्थित गर्न भत्केका ठाउँमा लिपपोत तथा उपयुक्त रङरोगन गर्ने कार्य गरेर कक्षाकोठालाई आकर्षक बनाउनुपर्दछ । त्यस्तै विद्यार्थीले फोहोर वस्तु समातेपछि र सरसफाइ गरेपछि हातमुख तथा शरीरको सफा गर्न ध्यान दिनुपर्दछ ।

(ङ) **कालोपाटी :** चकबोर्ड शिक्षकको साथी हो । विकसित मुलुकमा कालोपाटीको प्रचलन नभए पनि हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख मुलुकमा सबै विद्यालयमा कालोपाटीको प्रयोग हुन्छ । कालोपाटीलाई एक सर्वसुलभ र अति उपयोगी शैक्षिक सामग्री मानिन्छ । कालोपाटीलाई सबै विद्यार्थीले देख्ने ठाउँमा व्यवस्थित रूपमा राख्नुपर्छ र यसको आकार र रङ पनि उपयुक्त खालको हुनुपर्दछ । टल्कने र नदेखिने गरी अँध्यारोमा पनि राख्न हुँदैन । कालोपाटीलाई समयसमयमा रङरोगन र मरमत-सम्भार गर्नुपर्दछ ।

(च) **शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्था :** कक्षा व्यवस्थापनमा शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्था पनि पर्दछ । अध्ययन अध्यापन प्रक्रियालाई सरल तथा प्रभावकारी बनाउन शैक्षिक सामग्रीको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ । एउटै शैक्षिक सामग्री विभिन्न प्रयोजनका लागि उपयुक्त हुने हुँदा विभिन्न समय र विभिन्न पाठमा प्रयोग गर्न सकिने हुन्छ । तसर्थ यस्ता सामग्रीलाई राम्ररी सुरक्षित व्यवस्थि रूपमा राख्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।

(छ) **पाठ्यपुस्तकको सुरक्षा :** पाठ्यपुस्तक सुरक्षा भन्नाले विद्यार्थीले आफ्नो पाठ्यपुस्तकलाई सुरक्षित तवरले कक्षाकोठाभित्र कसरी राख्न सक्छन् भन्ने कुरा बुझिन्छ । डेस्कमा जथाभावी पुस्तक राख्नाले

यसको सुरक्षा हुन सक्दैन । पुस्तक सुरक्षाअन्तर्गत च्यातिने वा विभिन्न कार्यबाट बचाउनु र हटाउने कार्यबाट बचाई सुरक्षित गर्ने कार्य पर्दछन् । पाठ्यपुस्तकलाई सुरक्षित गर्न डेस्कमा घर्को व्यवस्था गर्ने, डेस्क वा बेन्चको तल च्याक बनाउने र कक्षाको कुनामा च्याक बनाइदिने गर्न सकिन्छ । यसरी कक्षाकोठा व्यवस्थापनभित्र पाठ्यपुस्तकको सुरक्षालाई पनि राखिन्छ ।

(ज) **कक्षा क्रियाकलाप र समूह कार्य गर्न आवश्यक स्थानको व्यवस्था :** शिक्षकले मात्र व्याख्यान गर्ने शिक्षण विधि हटाई पठनपाठन प्रक्रियामा विद्यार्थीहरूको सहभागिता बढाउनुपर्दा विद्यार्थीहरूलाई स-साना समूहहरूमा विभाजित गरी समूह कार्य गर्ने ठाउँको व्यवस्था कक्षाकोठामा हुनुपर्दछ । त्यस्तै समूह, विभाजनबाहेक कक्षा क्रियाकलापमा विद्यार्थी क्रियाकलाप वृद्धि गर्नले विद्यार्थीको आन्तरिक क्षमतामा अभिवृद्धि भई ज्ञान, सीप र अभिवृद्धिको विकास हुने र उनीहरूको आत्मविश्वास बढ्ने हुनाले कक्षा व्यवस्थापनमा कक्षा क्रियाकलाप र समूह कार्यमा बढी सक्रिय गराउन सचित स्थानको व्यवस्था गर्नु पनि कक्षा व्यवस्थापनमा पर्दछ ।

(झ) **आचारसंहिताको पालना :** अनुशासन शिक्षणको गहना हो । त्यसैले कक्षा व्यवस्थापनभित्र शिक्षक तथा विद्यार्थीले पालना गर्नुपर्ने कुराहरू पनि राख्न सकिन्छ । शिक्षकले आफ्ना आचारसंहिता पालना गर्नले शिक्षकका राम्रा कुराहरू विद्यार्थीले अनुकरण गर्ने र विद्यार्थी पनि अनुशासित हुन्छन् । प्रभावकारी शिक्षणका लागि शिक्षकले विद्यार्थीहरूमा आत्मविश्वासको भावना जगाउन सक्नुपर्दछ । अनुशासनको दायराभित्रबाट मात्र शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप प्रभावकारी हुन्छ । तसर्थ शैक्षिक अनुशासन कायम राख्नु पनि कक्षा व्यवस्थापनको एक कार्य हो । अनुशासनअन्तर्गत कक्षा व्यवस्थापनमा शिक्षक र विद्यार्थीको अनुशासन महत्वपूर्ण हुन्छ । विद्यार्थी शिक्षकबीच सुसम्बन्ध छैन भने त्यस्तो कक्षाकोठामा चाहेअनुसारको पठनपाठन हुन सक्दैन । तसर्थ कक्षाभित्र अनुशासित र मर्यादि वातावरण कायम गर्न दुवैले आ-आफ्ना आचारसंहिताको पूर्ण रूपमा परिपालना गरेको हुनुपर्छ ।

(ट) **प्रविधि व्यवस्थापन :** कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा बिजुली बत्ती भएको स्थानमा आधुनिक शिक्षण प्रविधिको प्रयोगलाई पनि ध्यान दिनुपर्छ । कम्प्युटर, टिभी, भिडियो, क्यासेट, ओभरहेड प्रोजेक्टर आदि सजिलै प्रयोग गर्न सकिने गरी कक्षाकोठा व्यवस्थापन गर्नुपर्छ । यस्ता साधनको प्रयोग बढ्दै गइरहेकाले कक्षाकोठा व्यवस्थापन गर्दा प्रविधिको प्रयोगमा पनि ध्यान दिनुपर्छ ।

समग्रमा भन्नुपर्दा कक्षाकोठा व्यवस्थापनभित्र पर्ने मुख्य कुराहरूलाई निम्नानुसार सूचीकृत गर्न सकिन्छ :

१. विद्यार्थी सङ्ख्याको अनुपातमा कक्षाकोठाको आकार
२. कक्षाकोठामा प्रकाशको व्यवस्था
३. कक्षाकोठामा हावाको प्रवाह
४. कक्षाकोठाको तापक्रम

५. कक्षाकोठामा अन्यत्रबाट आउने आवाज
६. कक्षाकोठामा झ्याल, ढोका र छेस्कनीको व्यवस्था
७. कक्षाकोठाअनुसारको फर्निचर सङ्ख्या र त्यसको व्यवस्थापन
८. विद्यार्थी बस्ने सिटको व्यवस्था र बसाईको व्यवस्था
९. कालोपाटीको उपयुक्त स्थान
१०. कक्षाकोठाको सरसफाइ
११. कक्षाकोठामा पाठ्यपुस्तकको सुरक्षा व्यवस्था
१२. कक्षाकोठाको सजावट
१३. कक्षाकोठाभित्र सन्दर्भ सामग्री र शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्था
१४. कक्षा क्रियाकलाप गर्न आवश्यक स्थानको व्यवस्था
१५. समूह कार्य गर्न समूह बाँडफाँडका लागि आवश्यक स्थानको व्यवस्था

५.५ शैक्षणिक सङ्गठन

५.५.१ शैक्षणिक सङ्गठनको परिचय

शैक्षणिक व्यवस्थालाई कतिपयले शिक्षण सङ्गठन पनि भन्ने गरेको पाइन्छ । अङ्ग्रेजीको Instructional organization को अर्थ शैक्षणिक सङ्गठन वा शैक्षिक प्रबन्ध वा शैक्षणिक व्यवस्था भन्ने हुन्छ । वास्तवमा विभिन्न शैक्षिक क्रियाकलापका लागि उपलब्ध शिक्षक, कक्षाकोठा, समय आदि कुरालाई विचार गरी कक्षालाई विभिन्न ढाँचा वा तरिकाअनुसार व्यवस्थित गर्ने शैक्षणिक प्रक्रियालाई कक्षा सङ्गठन वा व्यवस्था भनिन्छ । यसरी शैक्षणिक सङ्गठन भन्नाले कुनै पनि विषयको अध्यापन कार्य सुचारु रूपले सञ्चालन गर्न विद्यार्थीको स्तर, तह, उमेर, क्षमता आदिका साथै विद्यालयको अवस्था, शिक्षक सङ्ख्या, शिक्षकको योग्यता र स्तर आदिका आधारमा अपनाइने शैक्षणिक व्यवस्था भन्ने बुझिन्छ ।

वास्तवमा शिक्षण भनेको विभिन्न शैक्षणिक एवम् भौतिक सामग्रीहरूको सहयोगमा शिक्षक, विद्यार्थी र वातावरणबीच हुने अन्तरक्रिया हो । कस्तो शैक्षणिक सङ्गठन रोज्न वा चयन गर्ने क्रममा निम्न पक्षलाई ध्यान दिनुपर्दछ :

- विद्यार्थीको स्तर, क्षमता र रुचि
- शिक्षक विद्यार्थी सङ्ख्याको अनुपात
- विद्यालयमा सञ्चालित कक्षा सङ्ख्या
- विद्यालयको भौतिक अवस्था र कक्षाकोठा सङ्ख्या
- विषयगत माग र आवश्यकता
- शिक्षकको योग्यता तालिम र अनुभव
- विषयहरू, घण्टीहरू र पाठ्यभार
- अतिरिक्त क्रियाकलाप

शैक्षिक सङ्गठनलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

- (क) कक्षा शिक्षण
- (ख) विषय शिक्षण
- (ग) बहुकक्षा शिक्षण
- (क) कक्षा शिक्षण

एउटा कक्षाका सबै विषयहरू एउटै शिक्षकबाट अध्यापन गराइने शिक्षण व्यवस्था कक्षा शिक्षण हो । यस शिक्षण व्यवस्थामा सबै विषयहरू एउटै शिक्षकबाट अध्यापन गरिन्छ । यस किसिमको शिक्षण प्राथमिक तहका निमित्त उपयुक्त मानिन्छ । यस प्रकारको शिक्षण व्यवस्थाले विद्यार्थीहरूमा अपेक्षित सिकाइउपलब्धिहरू हासिल गर्न बहुत मिल्दछ । प्रत्येक बालकको बारेमा शिक्षकले राम्ररी बुझ्न पाउने भएकाले स-साना बालबालिकाहरूका लागि यो शिक्षण व्यवस्था व्यावहारिक एवम् उपयोगी हुन्छ । यसअन्तर्गत शैक्षिक सत्रभरि नै एउटै कक्षाको निमित्त एकैजना शिक्षकबाट सम्पूर्ण विषयहरू अध्यापन गरिन्छ । यस व्यवस्थामा शिक्षकले कक्षाको सम्पूर्ण जिम्मेवारी लिएको हुन्छ । यस किसिमको शिक्षण व्यवस्थाबाट निम्न प्रकारका उपलब्धिहरू प्राप्त हुन्छन् :

- शिक्षक र विद्यार्थीबीच निकट सम्बन्ध कायम हुन्छ ।
- विद्यार्थीहरूमा रहेको अन्तरिनीहित क्षमताको पहिचान गर्न सजिलो हुन्छ ।
- विद्यार्थीको प्रतिभा, अभिरुचि, चाहना र आवश्यकता सिकाइ कमजोरी र व्यवहारका बारेमा जानकारी प्राप्त हुन्छ ।
- शिक्षकले विद्यार्थीको आवश्यकताअनुसार स्नेह, माया र संरक्षण प्रदान गर्न सक्छ ।
- विद्यार्थीको वैयक्तिक मूल्याङ्कन गर्न सजिलो हुन्छ ।
- शिक्षकलाई शिक्षण गर्दा समय तालिकाको बन्देज नभई स्वतन्त्रता हुन्छ र कक्षाकोठा वातावरणअनुसार शिक्षण गर्न सकिन्छ ।
- शिक्षणसिकाइमा विद्यार्थीहरूको सक्रिय सहभागिता हुन्छ ।

कक्षा शिक्षण सङ्गठनको उपलब्धि विविध किसिमबाट प्राप्त हुने भए तापनि यसमा कक्षा अनुपातमा शिक्षक सङ्ख्याको व्यवस्था नभएमा तालिम प्राप्त शिक्षकहरू नभएमा शिक्षण प्रभावकारी नहुने, विभिन्न शिक्षकहरूसँग घुलमिल भई सिकने अवसर प्राप्त नहुने र शिक्षकको अनुपस्थिति भएमा कक्षा अलपत्र पर्ने र विद्यार्थीहरूमा नैराश्य आउनेजस्ता कुराहरू समस्याको रूपमा देखापर्छन् । यसका लागि निम्नानुसार उपायहरू अपनाउन सकिन्छ :

- कक्षाहरूमा कक्षा शिक्षण र माथिल्ला कक्षाहरूमा बहुकक्षा शिक्षणको व्यवस्था गर्ने
- स्वअध्ययन तथा स्वैच्छिक कार्यमा विद्यार्थीहरूलाई सक्रिय बनाउने
- परियोजना कार्य दिने
- सहकार्यकलाप कार्यमा सरिक गराउने ।

भिन्दाभिन्दै विषय भिन्दाभिन्दै शिक्षकले अध्यापन गराउने व्यवस्था नै विषय शिक्षण हो । यसमा विषय शिक्षकले आफ्नो दक्षता भएको विषयमात्र अध्यापन गराउँछ । यसमा विभिन्न कक्षाका कुनै एउटा विषय कुनै एक शिक्षकले अध्यापन गर्छ । त्यसैले विषय शिक्षण प्राथमिकस्तरमा त्यति प्रभावकारी मानिंदैन । किनभने यस किसिमको शिक्षण व्यवस्थामा विभिन्न विषयहरू छुट्टाछुट्टै अध्यापन गरिने हुँदा सिकाइ कार्य एकीकृत रूपमा भएको हुँदैन । स-साना बालबालिकाहरूको सिकाइ अवधारणा समग्र रूपमा मात्र लिन सकिने हुँदा प्राथमिक तहको शिक्षण व्यवस्थामा विषय शिक्षण व्यवस्था त्यति उपयोगी एवम् व्यावहारिक भएको मानिंदैन ।

विषय शिक्षण मूलतः उपल्ला तहका कक्षाहरूका लागि उपयोगी मानिन्छ । उपल्ला तहका कक्षाका विषयवस्तु एउटै शिक्षकले शिक्षण गर्न नसकिने हुँदा कक्षा शिक्षण हुँदैन भने विषयवस्तुको जटिलता, कठिनाइस्तर समेतलाई दृष्टिगत गरी व्यावहारिक रूपमा शिक्षण गर्नुपर्ने हुनाले बहुकक्षा शिक्षण गर्नु पनि सान्दर्भिक हुँदैन । नेपालको परिप्रेक्ष्यमा दक्ष र सक्षम शिक्षकको परिपूर्ति सहज नहुनाले पनि विषय शिक्षण नै उपयुक्त देखिएको भए पनि हरेक विषयका लागि छुट्टाछुट्टै शिक्षक उपलब्ध गराउन कठिन पनि भएको छ । यस्तो शिक्षणमा प्रत्येक कक्षाका लागि निर्दिष्ट कक्षाकोठा अनिवार्य रूपमा उपलब्ध गराउनुपर्दछ । अध्यापन समयलाई दिनको समय तालिकामा विभिन्न पिरियडमा बाँडेर र शिक्षण गरिन्छ । हाम्रो नेपालको परिप्रेक्ष्यमा यो ढाँचा व्यापक तथा राष्ट्रिय रूपमा नै प्रयोग गरिएको छ । यसप्रकारको शिक्षाबाट निम्न फाइदाहरू हासिल हुन्छ :

- विषय शिक्षक बढी दक्ष र योग्य हुन्छ ।
- शिक्षकमा अध्यापन गर्ने आत्मविश्वास बढी हुन्छ ।
- एउटै मात्र विषय अध्यापन गराइरहँदा त्यो विषयमा ऊ पोख्त हुन सक्छ ।
- विद्यार्थीको तहअनुसार शिक्षण हुन्छ ।
- शिक्षक पाउने समस्या कमै रहन्छ वा शिक्षक सहजै पाउन सकिने ।
- अध्यापन सामग्री तयारी गर्न समय उपलब्ध हुने ।
- कुनै एउटा विषयको शिक्षक कमजोर भए पनि अरू विषयमा असर नपर्ने ।
- हाम्रो जस्तो देशमा व्यावहारिक रूपमा लागू गर्न सकिने ।
- विषयगत दक्षताको विकास हुने र यसको कारण सिकाइ सुनिश्चित हुने ।
- विषयमा दक्षताकै कारण विविध प्रकारका शिक्षण विधिको प्रयोग हुन सक्ने ।
- शिक्षकलाई आफ्ना विषयमा विकसित भएका नयाँ तरिका, सामग्री र सूचनासँग परिचित हुने मौका प्राप्त हुने ।
- शिक्षण योजनाका लागि प्रशस्त समय प्राप्त हुने ।

उपर्युक्तानुसारका फाइदा भएता पनि विषय शिक्षकका केही समस्याहरू पनि छन् । जस्तै : विद्यार्थी मूल्याङ्कन गर्न कठिन हुने, समय तालिका निर्माणमा समस्या हुने, विद्यार्थीको चाहनाअनुसारको शिक्षण गर्न नसकिने, शिक्षक विद्यार्थी सम्बन्ध सुमधुर हुन नसक्ने, बालकेन्द्रित शिक्षणको अवधारणाअनुसार शिक्षण गर्न कठिन हुने आदि समस्याहरू यसमा हुन्छन् ।

(ग) बहुकक्षा शिक्षण

कम शिक्षक सङ्ख्या भएको विद्यालयमा एकैजना शिक्षकले एकभन्दा बढी कक्षामा एकै समयमा पठनपाठन गर्नुपर्ने भएकाले यसलाई बहुकक्षा शिक्षण भनिएको हो । विद्यार्थीहरूको स्तरलाई आधार मानी दुई वा दुईभन्दा बढी कक्षाका विद्यार्थीहरूलाई एउटै कक्षामा राखी पठनपाठन गराउने व्यवस्था बहुकक्षा शिक्षण हो । कक्षाअनुसार शिक्षक नभएका र विद्यार्थी सङ्ख्या कम भएको विद्यालयमा यस किसिमको शिक्षण व्यवस्था उपयोगी हुन्छ । कम शिक्षक भएको विद्यालयमा कक्षा सञ्चालनका लागि अपनाइने विधिअन्तर्गत पर्ने भएकाले नेपालका प्रायः विद्यालयमा त्यस्तो स्थिति हुँदा यसलाई बढी उपयोगी मानिन्छ । यस शिक्षण व्यवस्थाअन्तर्गत एकैजना शिक्षकबाट एकै घन्टीमा एकभन्दा बढी कक्षाहरूमा अध्यापन गरिन्छ । यस शिक्षणमा एकैजना शिक्षकबाट बढी कक्षामा एकैपटक सहभागिता हुने हुँदा प्राथमिक तहका निमित्त यो विधि उपयोगी मानिन्छ । बहुकक्षा शिक्षण गर्ने केही उपायहरू तल उल्लेख गरिएको छ :

- विभिन्न कक्षाका विद्यार्थीहरूलाई एउटै कक्षाकोठामा राखेर वा छुट्टाछुट्टै कोठामा राखेर एउटै शिक्षकले एकै समयमा पढाउने ।
- दुई कक्षालाई एकै ठाउँमा सँगसँगै अध्यापन गर्दा एउटा कक्षालाई व्यक्तिगत वा सामूहिक कार्य दिएर अर्को कक्षामा शिक्षण गरिने ।
- आवश्यकताअनुसार एउटा कक्षामा पढाउँदा अर्को कोठामा कक्षा मोनिटरको प्रयोग गरिने ।

बहुकक्षा शिक्षणका धेरै फाइदाहरू छन् । उदाहरणका लागि शिक्षकको अभावमा कक्षा खाली हुँदैन । सिकाइ बालकेन्द्रित हुन्छ । विद्यार्थी सक्रिय हुन जान्छ । सहपाठी सम्बन्ध, शिक्षक विद्यार्थी सम्बन्ध सुमधुर हुन्छ । विद्यार्थीमा सिर्जनात्मकताको विकास हुन जान्छ । शिक्षक दरबन्दी कम भएका, कम विद्यार्थी भएका विद्यालयमा यो व्यवस्था प्रभावकारी हुन्छ । यसमा विद्यार्थीको सिकाइको गति हेरेर व्यक्तिगत शिक्षण पनि गर्न सकिने हुन्छ ।

बहुकक्षा शिक्षणका केही बेफाइदाहरू पनि छन् । जस्तै : दक्ष तथा तालिम प्राप्त शिक्षकको अभाव, विद्यार्थीको सिकाइगति पहिचान कठिन, शिक्षकमा बढी कार्यबोझ हुने, शिक्षक अनुपस्थित हुँदा कक्षा नचल्ने समस्या आउने, अदक्ष शिक्षक भएमा शिक्षण कार्य कमजोर हुने आदि समस्या हुन्छन् ।

(क) तलका प्रश्नहरूको छोटो उत्तर दिनुहोस् :

१. शैक्षणिक उद्देश्य भनेको के हो ? शैक्षिक उद्देश्य कति प्रकारका हुन्छन् ?
२. दैनिक पाठयोजनाका प्रमुख अङ्गहरूको परिचय दिनुहोस् ।
३. पाठ्यक्रमलाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न शिक्षकमा केकस्ता ज्ञान, सीप हुनुपर्छ ?
४. दैनिक कार्यतालिका भनेको के हो ? यसको निर्माण गर्दा केके कुरामा ध्यान दिनुपर्दछ ?
५. प्रभावकारी कक्षाकोठा व्यवस्थापन भनेको के हो, उदाहरणसहित स्पष्ट गर्नुहोस् ।
६. कालोपाटीको व्यवस्थापन र यसको आवश्यकता सम्बन्धमा सङ्क्षिप्त चर्चा गर्नुहोस् ।
७. कक्षा शिक्षण र विषय शिक्षणबीच फरक देखाउनुहोस् ।
८. बहुकक्षा शिक्षण भनेको के हो ? कस्तो अवस्थामा बहुकक्षा शिक्षण उपयोगी हुन्छ ?
९. विद्यार्थी र शिक्षक सङ्ख्या कम भएका विद्यालयमा कस्तो शैक्षणिक सङ्गठन उपयुक्त होला ?

(ख) तलका प्रश्नहरूको लामो उत्तर दिनुहोस् :

१. कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा शिक्षकले ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने पक्षहरूको बयान गर्नुहोस् ।
२. शैक्षणिक सङ्गठन भनेको के हो ? यसका प्रकार व्याख्या गर्नुहोस् ।

(ग) सम्बन्ध देखाउनुहोस् :

१. कक्षाकोठा व्यवस्थापन र शैक्षणिक सङ्गठन
२. दैनिक पाठयोजनाका अङ्गहरू
३. शैक्षणिक सामग्री र शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप
४. साधारण र विशिष्ट उद्देश्य

(घ) प्रयोगात्मक अभ्यास

१. प्राथमिक तहमा पढाइ हुने कुनै एउटा विषयको पाठमा आधारित नमुना पाठयोजना तयार पार्नुहोस् ।
२. कुनै एक प्राथमिक विद्यालयका निमित्त दैनिक कार्यतालिका तयार पार्नुहोस् ।
३. ५ कक्षासम्म सञ्चालित कुनै प्राथमिक विद्यालयमा तीनजना शिक्षक छन् भने उक्त विद्यालयको दैनिक कार्यतालिका तयार गर्नुहोस् ।

शिक्षण विधि र शैक्षणिक सामग्री

६.१ आधुनिक शिक्षण प्रविधिहरू

६.१.१ आधुनिक शिक्षण प्रविधिको परिचय र महत्त्व

सामान्य अर्थमा भन्नुपर्दा प्रविधि भन्नाले कुनै काम गर्दा अनुभव तथा प्रयोगका आधारमा अँगालिने खास विधि वा प्रक्रिया हो । अर्थात् प्रविधि भनेको कुनै कुराको निर्माण गर्न वैज्ञानिक ढङ्गले काम गर्ने पद्धति, सीप, ढङ्ग तथा तरिका भन्ने बुझिन्छ । शिक्षणसिकाइका सन्दर्भमा प्रविधिलाई एक प्रकारको शिल्पकलाका रूपमा लिन सकिन्छ । शिक्षणसिकाइका सन्दर्भमा गरिने व्यावहारिक पद्धति, तरिका र साधनहरूको विकास र प्रयोगलाई शिक्षण प्रविधिका रूपमा लिन सकिन्छ । शिक्षण प्रक्रियामा निर्धारित विषयवस्तु सफलरूपमा सिकाउनका लागि प्रयोग गरिने नवीनतम साधन तथा तरिकाहरूलाई शिक्षण प्रविधि भनिन्छ । शिक्षण क्रियाकलापमा शिक्षक विद्यार्थी र विषयवस्तुबीचको त्रिकोणात्मक सम्बन्ध स्थापित गर्ने महत्त्वपूर्ण तत्वका रूपमा रहेको हुनाले सफल शिक्षणको मेरुदण्डका रूपमा शिक्षण प्रविधिले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ ।

वास्तवमा शिक्षण एक प्राविधिक कार्य हो । यसलाई विज्ञान र कलाको संयुक्त रूप मानिन्छ । बालबालिकाको अन्तर्निहित क्षमतालाई प्रष्फुटन गराई व्यावहारिक रूपमा कार्यान्वयन गराउनु शिक्षा हो । यसका लागि शिक्षकले विभिन्न खालका उपायहरू, तरिकाहरू, रणनीतिहरू अपनाई शिक्षण गर्नुपर्छ । शिक्षणमा परम्परागत विधि त्यागदै विज्ञान र प्रविधिले ल्याएका नयाँ-नयाँ विधि, सिद्धान्त तथा यन्त्र उपकरणहरूको प्रयोग गर्ने कार्य शिक्षण प्रविधि हो । यसरी शिक्षण प्रविधिले शिक्षणसिकाइ प्रक्रियामा विभिन्न सिद्धान्त, प्रविधि, उपकरणहरूलाई वैज्ञानिक तथा प्रयोगात्मक रूपमा उपयोग र प्रयोग गर्ने कुरालाई सङ्केत गर्दछ । बुँदागत रूपमा शिक्षण प्रविधिको महत्त्वलाई निम्न बुँदामा उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- शिक्षणसिकाइ प्रक्रियामा अत्याधुनिक उपकरण, यन्त्र, विधि र पद्धतिको प्रयोग गर्न सघाउने
- शिक्षणसिकाइ प्रक्रियामा कला र विज्ञान दुवैलाई एकै ठाउँमा प्रयोगमा ल्याउन सघाउने
- शिक्षणसिकाइलाई सहज, सरल र सुगम बनाउन सहयोग पुऱ्याउने
- सिकाइमा प्रोत्साहन गर्ने, सिकारूलाई अभिप्रेरित गर्ने र सिकारूलाई सिकाइमा सक्रियतापूर्वक संलग्न गराउने

- शिक्षणसिकाइका क्रममा आउने शैक्षणिक समस्याहरूको समाधानमा सहयोग पुऱ्याउने
- शिक्षण र सिकाइबीच राम्रो सम्बन्ध स्थापित गर्न शिक्षणसिकाइमा वैज्ञानिक र आधुनिक सिद्धान्तहरू प्रयोगमा ल्याउने ।

६.१.२ सूचना सञ्चार प्रविधि

सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको साधनहरूको सहायताबाट शिक्षकले सिकाउने र विद्यार्थीले सिक्ने प्रक्रियालाई सूचना सञ्चार प्रविधि भनिन्छ । यो प्रविधि आधुनिक र वैज्ञानिक मानिन्छ । रेडियो, टेलिभिजन, पत्रपत्रिका, इन्टरनेट, टेपरिकर्डर, इमेल, टेलिफोन, फिल्म, कम्प्युटर, पर्चा चित्र र तस्विर जस्ता सामग्रीको सहायताबाट विद्यार्थीलाई नै सक्रिय बनाई शिक्षण गर्नु नै यस्तो शिक्षणको मुख्य अवधारणा हो । यसबाट उनीहरूले केवल पाठ्यपुस्तकको ज्ञानमा मात्र सीमित नरही आफ्नो गाउँ, समाज, राष्ट्र र अन्तरराष्ट्रिय स्तरमा भएका ताजा गतिविधिका साथै विभिन्न अनुभवहरू प्राप्त गर्न सक्छन् । सूचना सञ्चार प्रविधिअन्तर्गत निम्न पक्षहरूलाई लिन सकिन्छ :

- (क) पत्रपत्रिका (Newspaper and Magazines)
- (ख) कम्प्युटर तथा इन्टरनेट (Computer and Internet)
- (ग) फिल्म र टेलिभिजन (Film and Television)
- (घ) रेडियो तथा टेपरिकर्डर (Radio and Tape Recorder)
- (ङ) पत्रपत्रिका (Newspaper and Magazines)

राष्ट्रिय तथा अन्तरराष्ट्रिय स्तरमा घटेका ताजा घटना एवम् अन्य विविध ज्ञानवर्द्धन जानकारीहरू पत्रपत्रिकाबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ । शिक्षाप्रद विभिन्न सामग्री, ज्ञानविज्ञानका क्षेत्रमा देखा परेका नयाँनयाँ आयमहरू, गाउँ, समुदाय तथा समाजका विकास कार्य तथा समस्याहरू, खेलकुद, वातावरणलगायतका विभिन्न जानकारीहरू प्राप्तिको मुख्य माध्यम पत्रपत्रिकालाई लिन सकिन्छ । दैनिक, साप्ताहिक, मासिक, विभिन्न रचना प्रकाशन हुने पत्रपत्रिका, विज्ञान र प्रविधि पत्रिका, शिक्षासम्बन्धी पत्रिकाहरू, नारी, युवा मञ्च, बालसाहित्यलगायत धेरै किसिमका पत्रपत्रिकाहरूबाट विभिन्न ज्ञान प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

(ख) कम्प्युटर तथा इन्टरनेट (Computer and Internet)

शैक्षिक जगतमा देखा परेको अत्याधुनिक सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको रूपमा कम्प्युटर तथा इन्टरनेटलाई लिन सकिन्छ । सूचना प्रविधिको विकासका क्रममा यसले विश्वभरि नै सञ्जालका रूपमा काम गरेको छ । शिक्षा क्षेत्रमा नयाँ आयामको रूपमा यस प्रविधिले भूमिका निभाउन सफल भएको छ । विभिन्न उपयोगी जानकारी तथा सूचनाहरूलाई कम्प्युटरमा भण्डार गरेर Website मा राख्न सकिन्छ । यसरी राखिएका

सूचना/जानकारीहरूलाई आवश्यकताअनुसार विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूले प्रयोग गर्न सक्छन् । कम्प्युटरको प्रयोग e-mail (विद्युतीय डाँक) का लागि पनि गरिन्छ । e-mail ठेगाना भएका विश्वका कुनै पनि राष्ट्र तथा ठाउँबाट आवश्यक सूचना र शैक्षिक जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ । त्यसैगरी e-mail मार्फत आफूसँग भएका सूचना तथा जानकारी अन्यत्र पनि पठाउन सकिन्छ । सस्तो, छिटो र सहज रूपमा शिक्षा प्राप्त गर्न कम्प्युटर र इन्टरनेटले महत्त्वपूर्ण सहयोग गर्दछ ।

(ग) फिल्म र टेलिभिजन (Film and Television)

अत्याधुनिक विद्युतीय सामग्रीका रूपमा फिल्म र टेलिभिजनलाई पनि लिन सकिन्छ जसका माध्यमबाट विभिन्न ज्ञानवर्द्धक शैक्षिक कार्यक्रमहरू श्रव्यदृश्य दुवै माध्यमबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ । हाम्रो जस्ता विकासोन्मुख राष्ट्रमा यसलाई पनि दुर्लभ सामग्रीका रूपमा लिइन्छ । सौर्यशक्ति (Solar Power) को प्रयोगबाट पनि टेलिभिजन हेर्न सकिन्छ । जनीवनोपयोगी विभिन्न जानकारी, विशेष शैक्षिक कार्यक्रम, सामाजिक समस्या, विविध घटना, कृषि, पशु, विज्ञान, उद्योग, शिक्षा क्षेत्रमा भएका विकासका कुराहरू हेरेर सिक्न पाउने भएकाले यस्ता सामग्रीबाट सिकेको ज्ञान चीर स्थायी हुने गर्दछ ।

(घ) रेडियो तथा टेपरेकर्डर (Radio and Tape Recorder)

यसलाई श्रव्य सामग्री (Audio Aids) का रूपमा लिइन्छ । दूरशिक्षण कार्यक्रमअन्तर्गत विभिन्न दार्शनिक, शिक्षाशास्त्री, वैज्ञानिक तथा विचारकहरूका महत्त्वपूर्ण भनाइहरू प्रसारण गर्न सकिन्छ । कक्षा शिक्षणको क्रममा रेडियोबाट प्रसारण हुने महत्त्वपूर्ण कार्यक्रमहरू समय मिलाएर कक्षामा सुनाउनका साथै आवश्यक कुराहरू रेकर्ड गरी विभिन्न ज्ञान प्रदान गर्न सकिन्छ । कतिपय अवस्थामा शिक्षकले सामान्य निर्देशन मात्र दिए पनि पुग्ने भएकाले यसलाई विद्यार्थीकेन्द्रित विधिका रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । यस्ता साधनको प्रयोगले कक्षा शिक्षणलाई सरल, सहज तथा व्यावहारिक बनाउन मद्दत पुग्दछ ।

अहिले वैज्ञानिक युगमा विद्यार्थीहरूलाई कक्षाकोठा रूपी पिँजराको सुगामात्र नबनाई स्वतन्त्र रूपमा संसारका विभिन्न कुराहरू सिक्न पाउने वातावरण सिर्जना गर्न सक्नुपर्छ । यसका लागि सूचना सञ्चार प्रविधिले ठूलो सहयोग गर्दछ । पाठ्यपुस्तक मात्र ज्ञानको अमूल्य स्रोत सम्झने बानी हटाई विभिन्न नयाँनयाँ विधि तथा प्रविधिहरूलाई कक्षा शिक्षणमा भित्र्याउनका लागि यो प्रविधिलाई महत्त्वपूर्ण आधारका रूपमा लिन सकिन्छ ।

६.२ शिक्षणसिकाइका समस्या र समाधानका उपायहरू

शिक्षणसिकाइ कार्य अत्यन्त जटिल प्रक्रिया हो, जसमा विभिन्न चुनौती तथा समस्याहरू देखापर्ने गर्दछन् । शिक्षण कला र विज्ञान दुवैको सङ्गम बिन्दु भएकाले यी दुवै पक्षको सफल प्रयोग र प्राप्त गर्न हाम्रो परिवेशमा विभिन्न समस्याहरू विद्यमान छन् । शिक्षक विद्यार्थीबीच गरिने दोहोरो सञ्चार प्रणालीमा आधारित उद्देश्य प्राप्तिमा दृष्टिले तयार पारिएका विषयवस्तुहरूमा रहेको ज्ञान र सीपलाई सफल तरिकाबाट विद्यार्थीहरूको मस्तिष्कसम्म पुर्‍याउन त्यति सजिलो छैन, किनकि यस क्रममा विभिन्न पक्षहरूले

वाधा पुन्याइरहेका हुन्छन् । यस्ता समस्यालाई बेलैमा पहिचान गरी समाधान नगर्ने हो भने यसले ठूला शैक्षिक नोक्सानी पनि हुन सक्छ ।

प्राचीन समयदेखि मानिसले आफूले जानेको कुरा एक अर्कोलाई सिकाउँदै आएको पाइन्छ । तर पुरानो शिक्षण र आधुनिक शिक्षणमा धेरै अन्तर छ । आजको वैज्ञानिक युगमा शिक्षणलाई विद्यालयको अँध्यारो कोठा (Black Box) मा मात्र सीमित नगरी प्रत्यक्ष ज्ञान तथा अनुभव प्राप्तिका लागि खुला कक्षा तथा रचनात्मक कार्यकलापहरूको आवश्यकता पर्दछ । यसका साथै विषयवस्तुको उद्देश्य, विषयवस्तुको प्रकृति, सिकाइको स्तर, शिक्षण सामग्रीहरू, शिक्षकको पृष्ठभूमि जस्ता विभिन्न कुरालाई पनि ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । कक्षा शिक्षणसँग सम्बन्धित विभिन्न समस्याहरू विकसित तथा अल्पविकसित मुलुकहरूमा फरकफरक हुन सक्छन् । हाम्रो जस्तो अल्पविकसित राष्ट्रमा यस्ता समस्याहरू धेरै हुन सक्छन् भने विकसित राष्ट्रहरूमा केही कम हुन सक्छन् । सामान्यतया शिक्षणसिकाइसँग सम्बन्धित समस्याहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- सैद्धान्तिक र किताबी ज्ञानमा आधारित पठनपाठन
- उपयुक्त शैक्षिक वातावरणको कमी
- शैक्षिक तथा पाठ्यसामग्रीको अभाव
- शिक्षकहरूमा आपसी सहमतिको आधारमा सहकार्य गर्ने बानी नहुनु
- शिक्षकमा आत्मविश्वासको कमी हुनु
- समावेशी/समाहित शिक्षण प्रक्रियामा अवलम्बन नहुनु
- विद्यार्थीहरूलाई आवश्यक प्रोत्साहित गर्न नसक्नु
- पाठ्यपुस्तक कण्ठ गर्ने प्रवृत्ति रहनु
- शिक्षकमा विषयवस्तुको ज्ञान कमी हुनु
- शैक्षणिक योजनाको निर्माण र प्रयोग प्रभावकारी नहुनु
- शैक्षिक सामग्रीको निर्माण र प्रयोगमा कमी हुनु
- विद्यार्थीहरूको उमेरगत व्यवहारबाट आउने समस्याहरू पहिचान गरी तदनुकूलको शैक्षणिक व्यवहार गर्न नसकिनु ।
- शिक्षक आफ्नो पेसाप्रति उत्तरदायी र जिम्मेवार नहुनु
- विद्यार्थी स्वयम्मा पढाइप्रति अभिखिच नहुनु
- शिक्षकमा कक्षा व्यवस्थापन सीप नहुनु
- अभिभावकबाट शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापमा सक्रिय सहयोग प्रदान गर्न नसक्नु
- विभिन्न खिच, क्षमता, स्तर, योग्यता एवम् पृष्ठभूमिका विद्यार्थी एउटै कक्षाकोठामा हुनु
- अवैज्ञानिक मूल्याङ्कन र परीक्षा प्रणाली
- परीक्षालाई मात्र मूल्याङ्कनका साधनका रूपमा लिइनु
- प्रभावकारी अनुगमन र सुपरिवेक्षणको अभाव ।

माथि उल्लिखित समस्याहरूले गर्दा शिक्षणसिकाइ कार्य पभावकारी बन्न सकेको छैन । यस्ता समस्याहरूलाई बेलैमा पहिचान गरी तिनको उचित समाधानको बाटो अवलम्बन गर्न सक्नुपर्दछ । शिक्षणसिकाइमा देखिएका समस्या समाधान गर्ने उपायहरूलाई निम्नअनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- ▣ शिक्षकले आफूले पढाउने विषयवस्तुको पूर्ण ज्ञान राख्नुपर्दछ ।
- ▣ शिक्षकले आफूलाई सधैं अद्यावधिक गर्नुपर्छ ।
- ▣ आवश्यक शैक्षणिक योजनाहरूको निर्माण र प्रयोग गर्नुपर्दछ ।
- ▣ दैनिक पाठ्योजनाको तयार र सोहीअनुसार शिक्षण गर्नुपर्दछ ।
- ▣ उपयोगी तथा उद्देशमूलक शैक्षिक सामग्रीको व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- ▣ शिक्षकमा शिक्षणविधिको ज्ञान तथा उपयुक्त क्रियाकलापको सीप हुनुपर्दछ ।
- ▣ उमेरगत रूपमा हुने विद्यार्थीहरूका व्यवहार पहिचान गररी उनीहरूलाई सिकाइप्रति उत्प्रेरित गर्नुपर्दछ ।
- ▣ शिक्षकहरूमा आपसी मित्रभाव र सहयोगात्मक एवम् सहकार्यात्मक व्यवहार हुनुपर्दछ ।
- ▣ शिक्षक विद्यार्थी दुवैमा संवेगको नियन्त्रण हुनुपर्दछ ।
- ▣ शिक्षकमा पेसागत जिम्मेवारी बहन गर्ने किसिमको गुण र पेसाप्रति प्रतिबद्धता हुनुपर्छ ।
- ▣ विद्यार्थीहरूलाई विषयवस्तुप्रति अभिखिच जागृत गर्न आवश्यक प्रेरणा प्रदान गर्नुपर्दछ ।
- ▣ प्रजातान्त्रिक शिक्षण पद्धति अँगाली विद्यार्थीहरूलाई स्वतःस्फूर्त रूपमा सिक्न सक्ने वातावरण तयार गर्नुपर्दछ ।
- ▣ उपयुक्त किसिमले कक्षाकोठा व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।
- ▣ समाहित/समावेशी कक्षा व्यवस्थापन गर्नुपर्दछ ।
- ▣ पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकको सिर्जनात्मक प्रयोग गर्नुपर्छ ।
- ▣ शिक्षक शिक्षण पेसाप्रति सकारात्मक दृष्टिकोण राख्नुपर्छ ।
- ▣ नियमित अनुगमन र सुपरिवेक्षणको व्यवस्था मिलाउनुपर्छ ।
- ▣ परीक्षाबाहेकका मूल्याङ्कनका अन्य साधनको प्रयोग गर्नुपर्छ ।
- ▣ निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कनको प्रयोग गर्नुपर्छ ।

माथिका उपायहरू उचित रूपमा अवलम्बन गर्न सकेको खण्डमा शिक्षणसिकाइमा देखिने समस्याहरूलाई समाधान गर्न महत्त्वपूर्ण सहयोग पुग्न सक्दछ । कतिपय समस्या यस्ता हुन्छन् जसको समाधानका लागि राष्ट्रिय स्तरबाट नै प्रयास गरिनुपर्ने हुन्छ भने कतिपय समस्या समाधान गर्नका लागि शिक्षक तथा विद्यालय व्यवस्थापन पक्ष र विद्यार्थी समेतको सहकार्यबाट नै समस्या समाधान गर्न सकिन्छ ।

६.३ शैक्षिक सामग्रीको छनोट, निर्माण र प्रयोग

६.३.१ शैक्षिक सामग्रीको छनोट

शैक्षिक क्रियाकलापलाई उद्देश्यमुखी, लाभदायी तथा सफल बनाउनका लागि शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरिन्छ । वर्तमान अवस्थामा विद्यार्थीहरूलाई लिखित प्रक्रिया र मौखिक सञ्चारभन्दा जीवनमुखी तथा व्यावहारिक शिक्षणको खाँचो छ । यसका लागि शैक्षिक सामग्री महत्त्वपूर्ण आधार बन्न सक्दछ । विभिन्न शिक्षाविद्हरूको अनुसन्धानात्मक निष्कर्षअनुसार सुनेको कुरा विसर्न सकिन्छ, देखेको कुरा धेरै सम्झन सकिन्छ अनि आफैँले गरेको कुरा मस्तिष्कमा चिरस्थायी रूपमा रहिरहन्छन् । शैक्षिक सामग्रीको सहायताबाट विद्यार्थीहरूलाई गर्ने सिकने अवसर प्राप्त हुने भएको व्यवहारिक तथा जीवनमुखी शिक्षणका लागि शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग अनिवार्य मानिन्छ ।

प्रसिद्ध शिक्षाविद् कोबुन (Cobun) को विचारअनुसार मानिसले कुनै पनि कुरा यथार्थ रूपमा देखेर ८३% सिकन सक्छ भने सुनेर केवल ११% मात्र सिकन सक्छ । विद्यार्थीहरूलाई देखेर सिकनका लागि शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग अनिवार्य मानिन्छ । कोबुनले आफ्नो अध्ययनबाट कुनै पनि कुरा आफैँले प्रयोग गरेर सिक्दा ९०% सिकन सक्छ भने सुनेर २०% मात्र सिकन सक्छ भन्ने कुरा पनि सन् १९६८ तिर पत्ता लगाइसकेका थिए । यी दुवै कुराका आधारमा पनि शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग शिक्षणसिकाइका लागि अपरिहार्य मान्न सकिन्छ । शिक्षण सामग्रीको प्रयोग नहुँदा शिक्षण केवल कोरा मात्र हुन पुग्दछ । यी विविध कारणहरूले गर्दा शिक्षणसिकाइ प्रक्रियामा शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग अनिवार्य हुन्छ । तर शैक्षिक सामग्री प्रयोग गर्ने नाममा असान्दर्भिक, विषयवस्तु र सन्दर्भसँग मेल नखाने, विद्यार्थीको रुचि र क्षमता अनुकूल भएन भने त्यसको प्रयोगको औचित्य रहँदैन । तसर्थ शैक्षिक सामग्री छनोट गर्दा निम्न कुराहरूलाई ध्यान दिनुपर्छ :

- उद्देश्यमूलक, अर्थपूर्ण र प्रयोग गर्न सकिने हुनुपर्छ ।
- सामान्य तर आकर्षक, सस्ता तर टिकाउ सामग्री हुनुपर्छ ।
- विद्यार्थीको रुचि, स्तर अनुकूल र अभिप्रेरित गर्न सक्ने हुनुपर्छ ।
- पूर्ण, सही आकृति र रङ भएका हुनुपर्छ ।
- सिकाइलाई उत्प्रेरित गर्ने खालको हुनुपर्छ ।
- कम खर्चिलो हुनुपर्छ ।
- शिक्षक र विद्यार्थी दुवैले बनाउन सक्ने हुनुपर्छ ।
- विषय र पाठ अनुकूल हुनुपर्छ ।

शिक्षण सामग्री छनोट तथा प्रयोगका सिद्धान्तहरू

प्रसिद्ध शिक्षाविद् ग्राउट (Grout) का विचारअनुसार शिक्षण सामग्री छनोट तथा प्रयोगका सिद्धान्तहरू निम्न छन् :

- सामग्री शैक्षिक साधनका रूपमा मात्र प्रयोग हुनुपर्दछ ।

- शिक्षणसिकाइको उद्देश्यद्वारा सामग्रीको छनोट र प्रयोग निर्देशित हुनुपर्दछ ।
- सामग्री प्रयोग गर्ने समूहलाई सुहाउँदो हुनुपर्दछ ।
- वैज्ञानिक रूपले विषयवस्तुअनुसार ठीक हुनुपर्दछ ।
- सामग्रीहरू आकर्षक हुनुपर्दछ ।

यसरी शैक्षिक सामग्री छनोट गर्दा विद्यार्थीको रुचि, आवश्यकता, विषयवस्तुको सन्दर्भ, उपलब्ध समय, कक्षाकोठाको अवस्था आदिलाई ध्यान दिएर छनोट गर्न आवश्यक हुन्छ ।

६.३.२ शैक्षिक सामग्रीको निर्माण र प्रयोग

शिक्षण विषयवस्तुको प्रकृति तथा स्वरूपअनुसार शैक्षिक सामग्रीको छनोट गरिसकेपछि त्यस्ता सामग्रीहरू शिक्षक विद्यार्थी दुवै मिलेर आवश्यकताअनुसार प्रयोग योग्य बनाउनुपर्छ । सबै सामग्री एकै किसिमका हुँदैनन् । केही सामग्री मुद्रित किसिमका हुन्छन् कुनै श्रव्य-दृश्य हुन्छन् । कुनै सामग्री प्रयोग गर्न कठिन हुने खालका पनि हुन सक्छन् । त्यस्ता सामग्री बाहेक केही सामग्री शिक्षक विद्यार्थीको अलिकति मिहिनेत र सीपको प्रयोगबाट पनि निर्माण गर्न सकिन्छ

शिक्षण सामग्री प्रयोग गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू

- विद्यार्थीहरूको स्तरअनुसार हुनुपर्छ ।
- सस्ता, सरल र सकेसम्म स्थानीय रूपमा उपलब्ध हुन सक्ने स्रोतबाट विद्यार्थी आफैले पनि निर्माण तथा सङ्कलन गर्न सक्ने खालको हुनुपर्दछ ।
- सही आकृति र रङ भएका, एकठाउँबाट अर्कोठाउँमा लैजान सकिने हुनुपर्दछ ।
- सामग्रीहरू उद्देश्यमूलक र खतरामुक्त सबै विद्यार्थीले देख्न सुन्न र चलाउन पाउने गरी उचित स्थानमा राखिनुपर्दछ ।
- सबै विद्यार्थीको पहुँच पुग्ने गरी प्रयोग गर्नुपर्छ ।

नमुनाका रूपमा सबै विषयमा प्रयोग गर्न सकिने केही शैक्षिक सामग्रीको निर्माण र प्रयोगका बारेमा तल उल्लेख गरिएको छ :

(क) चकपाटी (Chalk board)

जुनसुकै स्तरका विद्यालयमा पनि प्रयोग गरिने पुरानो र लोकप्रिय सामग्रीका रूपमा चकपाटीलाई लिइन्छ । वर्तमान सन्दर्भमा यसलाई पुरानो सामग्रीका रूपमा लिइए तापनि यसको महत्त्व घटिसकेको छैन । पाठशीर्षक, निष्कर्ष, जटिल उक्ति, विभिन्न बुँदाहरू, तथ्य, प्रक्रिया, चित्रहरू कोर्न, तालिका तथा नक्सा कोर्नका लागि यसको प्रयोग गरिन्छ ।

सामान्यतया चकपाटी कालो रङको हुन्छन् र आजभोलि पहेँला, हरिया, सेता रङका चकपाटी पनि प्रयोगमा ल्याउन थालिएको छ । सिमेन्टबोर्ड, प्लाइबोर्ड, काठको फल्याकबाट बनेको पाटी, कपडाबाट बनेको बेर्न मिल्ने (Roller) पाटी, ग्राफिक पाटी, चुम्बक पाटी गरी विभिन्न किसिमका पाटीहरू प्रयोग गरिन्छ ।

चकपाटी बनाउने तरिका

कक्षाकोठाको क्षेत्रफल र विद्यार्थी सङ्ख्याका आधारमा सिमेन्ट चकपाटी वा काठको चकपाटी निम्नानुसार बनाउन सकिन्छ :

- ❑ काठको चकपाटी बनाउँदा चारैतिर बलियो काठको फ्रेम (३ x ५ फिट) बनाउनुपर्छ ।
- ❑ उक्त फ्रेममा दहो प्लाइउड राखेर त्यसमा कालो वा हरियो रङ लगाउनुपर्दछ ।
- ❑ रङ लगाउँदा इस्टरले अक्षर सजिलै पुछिने तर रङ नपुछिने गरी लगाउनुपर्दछ ।
- ❑ काटी वा कीलाहरू राम्रोसँग ठोकिएको तर बाहिर ननिस्किएको हुनुपर्दछ ।
- ❑ भुईँदेखि सामान्यतया २८ इन्च माथि राखिनुपर्छ ।
- ❑ भित्तामा झुन्ड्याउने वा नचल्ने गरी राख्न मिल्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्दछ ।

चकपाटीको प्रयोग

चकपाटीको प्रयोग निम्नअनुसार गर्न सकिन्छ :

- ❑ पाठ शीर्षक लेखी विद्यार्थीको ध्यान केन्द्रित गराउन ।
- ❑ मुख्यमुख्य बुँदा टिपोट तथा विभिन्न चित्रहरू कोरी विद्यार्थीको ध्यान आकर्षण गर्न ।
- ❑ पाठको अन्त्यमा सारांश लेख्न ।
- ❑ महत्त्वपूर्ण पाठहरू लेख्न, दोहोर्‍याउन, अभ्यास गराउन, गृहकार्य दिन, तथ्याङ्कहरू प्रस्तुत गर्न ।
- ❑ आन्तरिक मूल्याङ्कनका प्रश्नहरू लेखी विद्यार्थीलाई अभ्यास गराउन ।

चकपाटी प्रयोग गर्दा निम्न कुरालाई पनि ख्याल गर्नुपर्छ :

- ❑ कालोपाटीमा लेख्दा विद्यार्थीलाई नछेकिने गरी छड्के परेर लेख्नुपर्दछ ।
- ❑ वेलावेलामा विद्यार्थीलाई लेख्ने अभ्यास गराउनुपर्छ ।
- ❑ चकपाटीमा लेख्दा विद्यार्थीको ध्यानाकर्षण गराउनुपर्छ ।
- ❑ अक्षर शुद्ध, स्पष्ट र आकर्षक हुने गरी लेख्नुपर्दछ ।
- ❑ आफूले लेखेको कुरा विद्यार्थीलाई सोधेर मात्र भेट्नुपर्दछ ।
- ❑ कक्षा छोड्नु अगाडि पाटी भेट्नुपर्दछ ।

(ख) फलाटिन पाटी (Flannel board)

बाक्लो भुवादार फलाटिन कपडाबाट झुन्ड्याउन मिल्ने गरी बनाइएको पाटीलाई फलाटिन पाटी भनिन्छ । यस्तो पाटीमा शिक्षण गरिने विषयवस्तुहरूसँग मिल्ने विभिन्न चित्र काटिड, पोस्टर, तस्बिर तालिका आदि टाँसेर विषयवस्तुलाई स्पष्ट पार्नेछ ।

निर्माण गरिने तरिका

- ❑ सामान्यतया ३ x ४ फुटको नापमा फलाटिन कपडा काट्ने ।
- ❑ कपडाको नापअनुसार काठ, निगालो वा बाँसको फ्रेम बनाउने ।
- ❑ कपडाको दुवै छेउमा गोठो काठ मिल्ने गरी झुजार घर बनाएर भित्तामा झुन्ड्याउने ।
- ❑ काठ छिराएको ठाउँमा मसिना किला ठोकेर वा फेबिकोलले टाँसेर पनि बलिया बनाउने ।
- ❑ फलाटिन कपडालाई राम्ररी तन्काएर त्यही आकारको कार्डबोर्ड कागज वा बाक्लो कागजमा टाँसेर कालोपाटी जस्तै गरी कक्षामा राख्ने ।
- ❑ यसको साइज सामान्यतया ३ x ४ फिट भए तापनि आवश्यकताअनुसार ठूलो वा सानो बनाउन सकिने ।

प्रयोग गर्ने तरिका

- विषयवस्तुअनुसार आवश्यक चित्र तथा तथ्याङ्कहरू प्रदर्शन गर्न फ्ल्याटिन पाटीको प्रयोग गर्न सकिने ।
- सजिलैसँग निर्माण गर्न नसकिने चित्रहरू शिक्षण अगाडि नै निर्माण गरेर वा खोजेर टाँस्न सकिने ।
- रङ्गीन तयारी सामग्रीहरू टाँसेर देखाउन सकिने ।
- पत्रपत्रिकाका कटिङ्गहरू पनि प्रदर्शन गर्न सकिने ।
- सामग्रीहरू क्रमिक रूपमा प्रदर्शन गर्न सकिने ।

(ग) पर्चा (Poster)

२० x ३० इन्च बाक्लो कागजमा ठीक किसिमले सूचना वा सूची वा आवश्यक अन्य विषयवस्तु लेखेर तयार गरेको भित्तामा टाँसेर प्रदर्शन गर्न मिल्ने दृश्यसामग्रीलाई पर्चा (Poster) भनिन्छ । कक्षामा विद्यार्थीहरूलाई उत्प्रेरित बनाउन, छलफलका लागि आवश्यक वातावरण तयार पार्न, सिर्जनात्मक अनुभवहरू आदानप्रदान गर्न तथा विचारको सञ्चारका लागि यस्तो पर्चा उपयोग गरिन्छ ।

निर्माण गर्ने तरिका

ड्रइड पेपरलाई २० देखि २४ इन्च चौडा र ३० देखि ३६ इन्च लम्बाइको नापमा कैंचीले सोझो गरी काट्ने विभिन्न आकर्षक रङ्का साइनपेन तथा मार्करपेनले आवश्यक परे चित्रसहित मुख्य सूचना वा सन्देश ठूलो अक्षरमा लेख्ने ।

कक्षामा प्रयोग गर्ने तरिका

- विषयवस्तुसँग मिल्नेगरी निर्माण गरिएका पर्चालाई सबै विद्यार्थीले देख्नेगरी सेलोटप वा थम्पनका सहायताले सिधा पारेर टाँस्ने ।
- टाँसिएको पर्चालाई केही समय पढ्न विद्यार्थीहरूलाई समय दिने ।
- आवश्यकताअनुसार शिक्षकले व्याख्या तथा छलफल गरी निष्कर्ष निकाल्ने ।

(घ) प्रदर्शन पाटी (Display board)

विद्यार्थीले गरेका महत्त्वपूर्ण कार्य विवरण, चित्रहरू विभिन्न सूचनाहरू, पत्रपत्रिकाका महत्त्वपूर्ण अंशहरू राखेर प्रदर्शन गरिने पाटीलाई प्रदर्शन पाटी भनिन्छ । यस पाटीको सहायताबाट विद्यार्थीहरूलाई ताजा जानकारी प्रदान गर्न सकिन्छ ।

निर्माण

यसलाई निश्चित यही आकारको भन्ने नभए तापनि साधारणतया ५ x ३.५ फिट आकारको काठको फ्रेम त्यसमा प्लाइउड जोडेर निर्माण गरिन्छ । यसरी निर्माण गरिएको प्रदर्शन पाटीमा जाली खापा राखेर ताल्चा लगाउने व्यवस्था गरिन्छ । यो पाटीको निर्माण कडा कागज, टिन, प्लास्टिक आदिबाट पनि गर्न सकिन्छ ।

प्रयोग

- विद्यालयका महत्त्वपूर्ण सूचनाहरू विद्यार्थी, शिक्षक सबैलाई जानकारी दिन ।
- विद्यार्थीहरूले गरेका महत्त्वपूर्ण कार्यहरू प्रदर्शन गर्न ।
- चित्रहरू तथा पत्रपत्रिका प्रदर्शन गर्न ।

- भूगोल, विज्ञान, साहित्य, इतिहास आदि विषयका नौला जानकारी प्रदर्शन गर्न ।
- विद्यार्थीहरूलाई प्रेरणा तथा हौसला प्रदान गर्न ।

प्रदर्शन पाटी प्रयोग गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू

- सबै विद्यार्थीले देख्न सक्ने ठाउँमा राख्नुपर्छ ।
- पानीले नभिज्ने र सुरक्षित स्थानमा राख्नुपर्छ ।
- आवश्यक, महत्त्वपूर्ण र ज्ञानवर्द्धक कुराहरू मात्र प्रदर्शन गर्नुपर्छ ।
- सामग्रीहरू सिलसिलाबद्ध रूपमा राख्नुपर्छ ।
- लामो समयसम्म एउटै सामग्री राखिरहनु हुँदैन ।

(ड) तालिका (Chart)

विभिन्न विषयको वितरण, सङ्ख्या, प्रगतिको तुलनात्मक सम्बन्ध देखाउने तथ्याङ्क आदिलाई निश्चित नियमका आधारमा देखाउने साधनलाई तालिका भनिन्छ । कुनै पनि कुराको तुलनात्मक अध्ययनका लागि यस किसिमका तालिकाहरू बढी उपयोगी हुने गर्दछन् ।

तालिका निर्माण

कक्षाकोठामा जतिवेला चाहियो त्यतिवेला तालिकाको निर्माण गर्न कठिन हुने भएकाले सकेसम्म शिक्षकले घरमै बनाएर ल्याउनुपर्छ । विषयवस्तुअनुसार स-साना तालिकाहरू कालोपाटीमा निर्माण गरेर पनि देखाउन सकिन्छ । वृक्ष तालिका सङ्गठनात्मक तालिका, तालिकाबद्ध वर्गीकरण तालिका आदि यसका उदाहरण हुन् ।

तालिका प्रयोग गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू

- सकेसम्म तालिकाको निर्माण शिक्षकले घरमा नै गर्नुपर्छ अनि मात्र कक्षामा प्रदर्शन गर्नुपर्छ ।
- तालिकाका लागि उपयुक्त विषयवस्तु छनोट गर्नुपर्छ ।
- तालिका स्पष्ट बुझिने र सबै विद्यार्थीले देख्न सक्ने हुनुपर्छ ।
- तालिका सरल र उपयोगी हुनुपर्छ ।

(च) ग्राफ (Graph)

विभिन्न विषयवस्तुहरूलाई तुलनात्मक, विवरणात्मक, सङ्ख्यात्मक, विकासात्मक र अन्य विविध रूपमा निश्चित नियमका आधारमा देखाउनुलाई ग्राफ भनिन्छ । वास्तवमा ग्राफभन्दा केवल ग्राफ कागज (Graph Paper) भन्ने बुझिन्छ, जुन कागजमा विभिन्न विवरणहरू भर्न सकिन्छ । ग्राफलाई महत्त्वपूर्ण शैक्षिक सामग्री मानिन्छ । गहन विषयवस्तुलाई छोटो समयमा स्पष्ट रूपमा देखाई प्रभावकारी शिक्षण गर्न यसलाई बढी उपयोगी मानिन्छ । विज्ञान, गणित, शिक्षा, भूगोल, अर्थशास्त्रजस्ता विषयको शिक्षणमा यसको प्रयोग ज्यादै उपयोगी मानिन्छ ।

ग्राफको निर्माण

ग्राफबाट कुनै पनि तथ्याङ्क तथा विवरणहरू देखाउँदा निर्दिष्ट नियमहरूको पालना गर्नुपर्दछ । ग्राफका कोठाहरूको कति मान्यता दिने भन्ने कुरा राम्ररी निर्देशन दिनुपर्दछ । विभिन्न विषयलाई विभिन्न तरिकाबाट ग्राफमा देखाउन सकिन्छ । ग्राफ Line graph, Bar graph र Pie graph गरी विभिन्न किसिमबाट तयार पार्न सकिन्छ ।

ग्राफको निर्माण र प्रयोग गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू

- कुन विषयमा ग्राफ तयार गर्ने हो त्यसको निधो गर्नुपर्छ ।
- ग्राफमा विवरण, प्रतिशत, विकास के देखाउन खोजेको हो स्पष्ट निर्देशन दिनुपर्छ ।
- स्केल र मात्राको स्पष्टता हुनुपर्दछ ।
- सिसाकलम, ग्राफपेपर, स्केल तथा रङको राम्रा छनोट गर्नुपर्दछ ।
- ग्राफ सफा र स्पष्ट हुनुपर्दछ ।
- देखाउन खोजेका कुराहरू स्पष्ट बुझिने हुनुपर्दछ ।
- प्रयोग गरिएका सङ्केतहरू स्पष्ट र मिल्दो हुनुपर्छ ।

(छ) नमुना/प्रारूप (Model/Specimen)

शिक्षाविद् Richard का अनुसार नमुना भनेको वास्तविक वस्तुको त्रिआयामिक प्रतिरूप हो । वास्तविक वस्तु उपलब्ध नभएको अवस्थामा त्यसको सट्टा सानो वा ठूलो नमुना सामग्रीका रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । शिक्षणको क्रममा कतिपय यस्तो अवस्था आउँछ, जसमा शिक्षकले ठोस वस्तुको प्रयोग गर्ने सक्दैन । जस्तै : सगरमाथा, रेलगाडी, पृथ्वी, मठमन्दिर, गुम्बा, मूर्ति, हवाईजहाज आदि थुप्रै वस्तुहरू यथार्थ रूपमा देखाउन सकिँदैन जसका लागि नमुना प्रयोग गर्नु नितान्त आवश्यक हुन जान्छ ।

नमुनाको निर्माण र प्रयोग

- नमुना बनाउँदा कागज, रङ, माटो, बालुवा, फलफूलको व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- कक्षामा सजिलैसँग लैजान, देखाउन सकिने भरपर्दो र आकर्षक हुनुपर्दछ ।
- विद्यार्थीहरूलाई पनि उचित निर्देशन दिएर नमुना निर्माण गर्न लगाउन सकिन्छ ।
- अमूर्त वस्तुलाई मूर्त रूप दिन यसको प्रयोग गरिन्छ ।
- विद्यार्थीहरूमा हस्तकलाको विकास हुने भएकाले पनि यस्ता सामग्रीको निर्माण र प्रयोगको महत्त्व बढी हुन्छ ।
- वास्तविक वस्तुहरूको प्रतिनिधित्व हुनेगरी निर्माण र प्रयोग गर्नुपर्छ ।

६.४ स्थानीय शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग

शैक्षिक सामग्रीको खास उद्देश्य कठिन विषयवस्तुलाई सरल ढङ्गले बुझ्न सहयोग गर्नु हो । जब सामग्री आफैँ जटिल बन्छ भने त्यसले सिकाइमा सहयोग गर्ने कुरै आउँदैन । तसर्थ शैक्षिक सामग्री विद्यार्थीको

सामग्रीहरूको प्रयोग भएका, पाराचत हुन आवश्यक हुन्छ । यसका लागि स्थानीय सामग्रीले ठूलो सहयोग गर्दछ । विद्यालय रहेको गाउँ तथा समुदायमा पाइने विभिन्न स्रोत र साधन परिचालन गरी निर्माण गरिएका सामग्रीहरूलाई स्थानीय सामग्री भनिन्छ । हाम्रो जस्तो साधन र स्रोत कमी भएको राष्ट्रमा यस किसिमका सामग्रीको निर्माण र प्रयोग अत्यन्त आवश्यक तथा महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । महँगा तथा बढी मूल्य पर्ने सामग्रीहरू सबै स्तरका विद्यालयहरूले किनेर प्रयोग गर्न कठिन पर्ने भएकाले शिक्षक आफैँले स्थानीय स्रोत र साधनको प्रयोग गरेर निर्माण गर्न सक्ने भएकाले पनि यस किसिमका सामग्रीहरूको बढी महत्त्व भएको हो । यस्ता सामग्रीहरूलाई खासै मूल्य नपर्ने भएकाले मूल्य नपर्ने सामग्री (No cost material) का रूपमा पनि लिने गरिन्छ । स्थानीय सामग्रीको निर्माण तथा प्रयोग गर्दा विद्यार्थीको विविध क्षमता, दैनिक व्यवहारमा उपयोग हुन सक्ने, स्थानीय मौलिकता झल्काउने जस्ता कुरामा ध्यान दिनुपर्दछ ।

काठ, ढुङ्गा, बाँस, माटो, बालुवा, रूखका पात, सिन्का, काम नलाग्ने वस्तु तथा कागजलगायत विभिन्न सम्भव भएसम्मका स्थानीय वस्तुहरूको सहायताबाट सामग्रीको निर्माण गरी कक्षाशिक्षणलाई सरलीकृत गरिन्छ । कम मूल्य पर्ने खालका सामग्रीलाई पनि बजारबाट किनेर स्थानीय स्तरमा शिक्षक विद्यार्थीको संयुक्त पहलबाट सामग्री निर्माण गर्न सकिन्छ । यस्ता सामग्रीको निर्माण तथा प्रयोगमा शिक्षक विद्यार्थी दुवै पक्ष सक्रिय हुन जान्छ । यसबाट शिक्षण सामग्रीको प्रयोगमा सरलता र सहजता प्राप्त हुन जान्छ ।

स्थानीय सामग्रीको महत्त्व

- शैक्षिक संस्थाहरूलाई आर्थिक भार पार्दैन ।
- स्थानीय स्तरमा उपलब्ध हुने सामग्रीको सदुपयोग हुन्छ ।
- स्थानीय जीवनसँग सम्बद्ध हुने गरी शिक्षण गर्न सघाउ पुग्छ ।
- स्थानीय श्रम र सीपलाई व्यवहारमा उपयोग गर्न सकिन्छ ।
- शिक्षक र विद्यार्थी दुवैमा खोजी गर्ने बानिको विकास हुन्छ ।
- सिर्जनात्मक क्षमता तथा हाते सीपको विकास हुन पाउँछ ।
- विद्यार्थीलाई बुझ्न र कक्षा शिक्षणलाई प्रभावकारी बनाउन सहयोग पुग्छ ।
- विद्यार्थीमा गरेर सिक्ने बानिको विकास हुन्छ ।
- स्थानीय स्तरमा खेर जाने सामग्रीको सदुपयोग हुन जान्छ ।
- आयातित र महँगा तथा विदेशी सामग्रीको निर्भरता घट्छ ।
- स्थानीय स्तरमा भएका स्रोत साधनको महत्त्वबोध गराउन सकिन्छ ।

(क) तलका प्रश्नहरूको छोटो उत्तर दिनुहोस् :

१. आधुनिक शिक्षण प्रविधिको अर्थ लेख्नुहोस् ।
२. सूचना प्रविधिअन्तर्गत के कस्ता सामग्रीहरू प्रयोग गर्न सकिन्छ ?
३. पत्रपत्रिकाबाट केकस्ता कुराको जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ ?
४. सिकाइको सम्झने माध्यम र ज्ञानेन्द्रियले अनुभव गरेर सिक्ने प्रविधिबीच के फरक छ ?
५. स्थानीय शैक्षिक सामग्री भन्नाले के बुझिन्छ ? यसको प्रयोग गर्नाले हुने फाइदाको सूची बनाउनुहोस् ।
६. प्रदर्शन पाटी कस्तो सामग्री हो यसका फाइदाहरू लेख्नुहोस् ।
७. स्थानीय शैक्षिक सामग्री र बाह्य शैक्षिक सामग्रीमा के फरक छ ?

(ख) तलका प्रश्नहरूको लामो उत्तर लेख्नुहोस् :

१. सिकाइका समस्याहरू सूचीबद्ध गर्दै समाधानका उपायहरू उल्लेख गर्नुहोस् ।
२. नेपालमा प्रयोग भएका सूचना प्रविधिहरूको चर्चा गर्नुहोस् ।
३. नेपालका विद्यालयहरूमा स्थानीय सामग्रीको महत्त्व बढी छ भन्ने कुरालाई उदाहरण सहित पुष्टि गर्नुहोस् ।

(ग) उपयुक्त शब्द खालि ठाउँमा भर्नुहोस् :

१. अहिलेको वैज्ञानिक युगमा विद्यार्थीहरूलाई रूपी मात्र नबनाई स्वतन्त्र रूपमा संसारका विभिन्न कुराहरू वातावरण सिर्जना गर्नुपर्दछ ।
२. शिक्षाविद् कोवुनको विचारअनुसार मानिसले कुनै पनि कुरा देखेर प्रतिशत सिक्दछ भने आफैँले प्रयोग गरेर प्रतिशत सिक्दछ ।
३. सिकाइलाई मूर्त रूपमा ठोस धारणा बसाल्न ले सहयोग गर्दछ ।
४. फलाटिन पाटीको लम्बाइ चौडाइ फुटको हुन्छ ।
५. सूचना तथा उपदेश लेखेर भित्तामा टाँसेर प्रदर्शन गरिने सामग्रीलाई भनिन्छ ।

क्रियाकलाप

१. आफ्नो विद्यालय तथा घर समुदाय वरिपरि पाइने विभिन्न वस्तुहरू सङ्कलन गरी आफ्नो शिक्षकको सहयोगमा शैक्षिक सामग्री निर्माण गर्नुहोस् । त्यस्ता सामग्रीबाट कुन विषयको शिक्षणमा कसरी सहयोग पुग्दछ लेख्नुहोस् ।
२. सरसफाइको महत्त्व झल्कने पर्चा बनाई कक्षामा टाँस्नुहोस् ।
३. तपाईंको विद्यालय परिवारलाई वृक्ष तालिकामा देखाउनुहोस् ।
४. तपाईंको विद्यालयमा भएका मुद्रित, दृश्य, श्रव्य तथा श्रव्यदृश्य सामग्रीहरूको सूची बनाउनुहोस् ।

विद्यार्थी मूल्याङ्कन

७.१ परीक्षा र मूल्याङ्कन

परीक्षा भनेको कुनै निश्चित अवधिभित्र केकति उपलब्धि हासिल भयो भनेर नाप गर्ने साधन हो । एकाइ परीक्षा, लिइने त्रैमासिक परीक्षा, वार्षिक परीक्षा इत्यादि परीक्षाका उदाहरणहरू हुन् । यसबाहेक पाठयोजनाअनुसार पाठको अन्तमा सोधिने प्रश्नहरू, गृहकार्य, कक्षा क्रियाकलाप, अवलोकन आदिलाई पनि परीक्षाका रूपमा लिन सकिन्छ । यी सबै कुरा साधनका रूपमा प्रयोग गरेर विद्यार्थीको उपलब्धिमा मापन गरिन्छ, तर मापन गर्ने साधन अर्थात् परीक्षा नै सबै विद्यार्थीहरूका लागि समानरूपले प्रयोग भएको छ कि छैन, परीक्षा विद्यार्थीहरूका लागि उपयुक्त स्तरको छ कि छैन, परीक्षाको अङ्कमान र प्राप्ताङ्कमा विश्वसनीयता छ कि छैन, जस्ता विषयमा निर्णय लिनु एकप्रकारको मूल्याङ्कन हो । अतः परीक्षा भनेको मूल्याङ्कनको एक साधन मात्र हो र यो एक सामयिक कार्यक्रम हो । मूल्याङ्कन एक निरन्तर चलिरहने विस्तृत प्रक्रिया हो । जस्तै : परीक्षा एकनासले सधैं हुँदैन, निश्चित कार्यक्रमअनुसार निश्चित समयमा मात्र हुन्छ तर मूल्याङ्कन भने अप्रत्यक्ष रूपमा पनि सञ्चालित हुन्छ । अवलोकन, भेटवार्ता आदि विभिन्न माध्यमबाट उपलब्धिमा मूल्याङ्कन गरिन्छ । परीक्षा र मूल्याङ्कनको फरक निम्नलिखित तालिकामा छोटकरीमा प्रस्तुत गरिएको छ :

परीक्षा	मूल्याङ्कन
१. परीक्षा उद्देश्य र उपलब्धि मापन गर्ने एक साधन हो ।	१. मूल्याङ्कन परीक्षाबाट प्राप्त मापनको लेखाजोखा गरी निर्णय लिने प्रक्रिया हो ।
२. परीक्षा कहिलेकाहीँ मात्र हुने सामयिक कार्यक्रम हो ।	२. मूल्याङ्कन निरन्तर रूपमा चल्ने प्रक्रिया हो ।
३. परीक्षा सीमित साधन र निश्चित परिधिमा आधारित हुन्छ । जस्तै:- लिखित, मौखिक र प्रयोगात्मक परीक्षा ।	३. मूल्याङ्कन विभिन्न साधन र व्यापक परिधिमा आधारित हुन्छ । जस्तै : विभिन्न परीक्षा, अवलोकन, भेटवार्ता आदि ।
४. परीक्षामा विद्यार्थीले आफ्ना उपलब्धि र क्षमताको प्रदर्शन गर्दछ, आफ्नो गल्ती र कमजोरी पहिल्याउन सक्ने र सुधार गर्ने मौका पाउँदैन ।	४. मूल्याङ्कनमा विद्यार्थीले आफ्नो उपलब्धि र क्षमता थाहा पाउनुका साथै आफ्नो गल्ती र कमजोरी पहिल्याई सुधार गर्ने सुअवसर प्राप्त गर्दछ ।
५. परीक्षाको लब्धाङ्कको महत्त्व, परीक्षाका प्रकार र स्तर, परीक्षा सञ्चालन गर्ने संस्था हेरी विद्यार्थीको उपलब्धि र क्षमता निर्धारित हुन्छ । लब्धाङ्कको ठाउँ हेरी बेग्लाबेग्लै अर्थ लाग्न सक्छ ।	५. मूल्याङ्कन गर्दा विद्यार्थीको लब्धाङ्क, परीक्षाको प्रकार र स्तर, परीक्षा सञ्चालनसित सम्बन्धित भए तापनि निश्चित मापदण्डका आधारमा बनाइएको लब्धाङ्क सामान्य हुन्छ र सबै ठाउँमा एकै अर्थ लाग्छ ।
६. परीक्षा मात्रले शिक्षणसिकाइ प्रक्रियामा केही सघाउ हुँदैन ।	६. मूल्याङ्कनले शिक्षणसिकाइ प्रक्रियामा सहयोग पुऱ्याउँछ ।
७. परीक्षाले विद्यार्थीको सिकाइमा हतोत्साहित गर्छ ।	७. मूल्याङ्कनले विद्यार्थीको सिकाइमा प्रोत्साहन दिन्छ ।

७.२ प्रश्नपत्र निर्माणका आधारहरू

७.२.१ प्रश्नपत्रको परिचय र महत्त्व

शिक्षणसिकाइ प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाउन विद्यार्थी मूल्याङ्कनका विभिन्न साधनहरूको प्रयोग गरिन्छ । मूल्याङ्कनका विभिन्न साधनमध्ये परीक्षा पनि एक हो । परीक्षाको मूल आधार भनेको प्रश्नपत्र हो । तसर्थ विद्यार्थीको मूल्याङ्कनका सन्दर्भमा प्रश्नपत्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ ।

परीक्षाको मुख्य साधन नै प्रश्नपत्र भएकाले उपयुक्त प्रश्नपत्र नभएमा परीक्षाका माध्यमबाट गरिने विद्यार्थी मूल्याङ्कन अधुरो र अपुरो हुन्छ । तसर्थ विद्यार्थीको तह, स्तर, प्रश्नहरू तयार गरी परीक्षाको प्रकारका आधारमा विभिन्न प्रकारका प्रश्नहरू तयार गरी परीक्षा सञ्चालन गर्नुपर्दछ । वास्तवमा वर्षभरिमा केकस्ता परीक्षा लिनुपर्ने हो सोको योजना बनाई कुन प्रकारको परीक्षामा केकस्ता प्रश्नहरू सोध्ने हो सोअनुसार उद्देश्यमूलक प्रश्नहरू तयार गरिनुपर्दछ ।

पाठ्यक्रमद्वारा निर्दिष्ट गरिएका उद्देश्य प्राप्त गर्नका लागि कक्षा शिक्षणका क्रममा विभिन्न प्रकारका परीक्षा लिन सकिन्छ । यस्ता परीक्षा लिँदा तयार गरिने प्रश्नपत्रहरू वैद्य, विश्वसनीय, वस्तुनिष्ठ, व्यावहारिक र उद्देश्यमूलक हुनुपर्दछ । परीक्षालाई स्तरीय र व्यावहारिक बनाउन विभिन्न किसिमका प्रश्नपत्रहरू तयार गरी परीक्षा लिनुपर्दछ । यसका लागि जतिखेर आवश्यक पर्‍यो त्यतिखेर नै तयार नगरी योजनाबद्ध र वैज्ञानिक ढङ्गले प्रश्नहरू तयार गरी प्रश्न बैङ्क निर्माण गर्नुपर्दछ । पहिले नै विभिन्न प्रकारका प्रश्न बनाई प्रश्न बैङ्कका रूपमा भण्डार गरेर राखेमा मात्र चाहिएको बेला तुरन्त फिकी त्यसको उपयोग गर्न सकिन्छ । त्यस्तै आफ्नो आवश्यकताअनुसार विभिन्न प्रकारका प्रश्नहरू बनाई तिनको परिमार्जन विश्लेषण गरी प्रयोगका लागि तयारी अवस्थामा राखिएका प्रश्नहरूको सङ्कलनलाई प्रश्न बैङ्क वा प्रश्न भण्डार पनि भनिन्छ । प्रश्न बैङ्कमा राखिने प्रश्नहरू उपयुक्त कठिनाइस्तर र विभेदीकरण क्षमता भएका विश्वसनीय तथा वैध प्रश्न हुनुपर्छ ।

७.२.२ प्रश्नपत्र निर्माणका आधार

कुनै पनि विषयको परीक्षा लिँदा निश्चित आकार प्रकारका प्रश्नद्वारा तोकिएको विषयवस्तु समेटेर प्रश्नहरू तयार गरिनुपर्दछ । पाठ्यक्रमले राखेका उद्देश्य पूरा गर्न तोकिएको विषयवस्तुलाई ढाक्ने र समेट्ने गरी परीक्षा लिन प्रश्नपत्रहरूको निर्माणमा व्यवस्थितता अपनाई प्रश्नहरूको सङ्ग्रह गर्नुपर्दछ । त्यसो गर्दा प्रश्नपत्रहरूलाई पूर्व परीक्षण गरेर तिनीहरूको कठिनाइस्तर, विभेदीकरण क्षमता विश्वसनीयता र वैधता सुनिश्चित गर्न सकिन्छ । मूलतः प्रश्नपत्र निर्माण गर्दा निम्न कुरालाई ध्यान दिनुपर्दछ :

(क) **पाठ्यक्रमका उद्देश्यको परिपूर्ति** : परीक्षाका प्रश्नहरू तयार गर्दा पाठ्यक्रमले राखेका साधारण र विशिष्ट उद्देश्य पूरा भए नभएको मूल्याङ्कन हुने गरी प्रश्नपत्र निर्माण गर्नुपर्दछ । जुन उद्देश्य परिपूर्तिका लागि परीक्षा लिन लागिएको हो सोको उद्देश्य पूरा हुने गरी प्रश्नपत्र तयार गरिनुपर्दछ ।

- (क) **विद्यार्थीको उमेर, तह र स्तर :** विद्यार्थीको उमेर, तह र स्तरअनुसार पनि प्रश्नपत्र तयार गर्नुपर्दछ । उनीहरूको क्षमता र स्तरअनुसारका प्रश्नपत्र तयार नभएमा सही मूल्याङ्कन हुन सक्दैन ।
- (ख) **विषयवस्तुको प्रतिनिधित्व :** प्रश्नपत्र तयार गर्दा तोकिएको सबै विषयवस्तु समेट्न सकिने गरी तयार गर्न आवश्यक हुन्छ । विषयवस्तुको सही प्रतिनिधित्व नभएमा परीक्षा अपूर्ण र अपुरो हुन सक्छ । तसर्थ विभिन्न खालका प्रश्नहरू समावेश गरेर सबै विषयवस्तुको प्रतिनिधित्व गराउनुपर्छ ।
- (घ) **विविधता :** परीक्षाका प्रश्न एकै खालका मात्र नभई सकेसम्म विविध प्रकारका प्रश्नहरू सोधिनुपर्छ । लामो, छोटो, वस्तुगत आदि सबैखाले प्रश्नबाट विद्यार्थीका विविध खालका क्षमताको मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ । परीक्षाको प्रयोजनअनुसार प्रश्नपत्रमा विविधता ल्याउन सकिन्छ ।
- (ङ) **विश्वसनीयता र वैधता :** प्रश्नपत्र सकेसम्म विश्वसनीय र वैध हुनुपर्दछ । जसले परीक्षण गर्दा पनि उस्तै अड्क आउने र जहिले परीक्षा लिँदा पनि प्राप्ताङ्कमा फरक नआउने गरी प्रश्नपत्र तयार गरिनुपर्छ । यसरी परीक्षाका प्रश्नपत्र निर्माण गर्दा परीक्षाका आकर्षक गुणहरूका आधारमा तयार गर्नुपर्दछ । परीक्षाका प्रश्नपत्रको परीक्षामा एक रूपता आउने खालको हुनु सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण विशेषता हो ।
- (च) **सरलता र स्पष्टता :** प्रश्नपत्रहरू तयार गर्दा सकेसम्म सरल भाषामा स्पष्ट बुझिने हुनुपर्दछ । प्रश्नहरू एकापसमा शङ्का उत्पन्न हुने, दोहोरो अर्थ लाग्ने र एउटै शीर्षकबाट दोहोरिने हुनुहुँदैन ।
- (छ) **व्यावहारिकता :** प्रश्नपत्रहरू व्यावहारिक दृष्टिले उपयोगी हुनुपर्छ । ज्यादा महँगो हुनुहुन्न । समय र परिस्थिति अनुकूल हुनुपर्दछ । परीक्षा सञ्चालनमा समस्या आउने खालका प्रश्नहरू हुनुहुँदैन ।
- (ज) **गोप्यता :** प्रश्नपत्र गोप्य रहनुपर्दछ । त्यसैले सकेसम्म प्रश्नपत्र टाइप, छपाइ र भण्डारण गर्दा गोपनीय, सुरक्षित र खोजेका समयमा तुरन्त उपलब्ध हुने तरिकाले भण्डारण गरिनुपर्दछ ।
- (झ) **सन्तुलन :** प्रश्नपत्रमा सजिला, मध्यम र कठिन तीनै थरीका प्रश्नहरूको प्रतिनिधित्व हुनुपर्छ । तर यसमा कक्षागत विद्यार्थीको स्तरलाई ध्यान दिनुपर्छ ।
- (ञ) **विशिष्टीकरण तालिकाको प्रयोग :** प्रश्नहरू तयार गर्नुपूर्व विशिष्टीकरण तालिका तयार गरी सोअनुसार प्रश्नपत्रहरू तयार गर्नुपर्दछ । विशिष्टीकरण तालिकाअनुसार प्रश्नपत्र तयार गरिएमा त्यसले सबै खालका उद्देश्य, विषयवस्तुको प्रतिनिधित्व गर्दै वैज्ञानिक ढङ्गले प्रश्नपत्र तयार गर्न सकिन्छ ।
- (ट) **उत्तरपुस्तिका परीक्षण कुञ्जिकाको तयारी :** प्रश्नपत्र तयार गर्दा सँगसँगै उत्तरपुस्तिका परीक्षण कुञ्जिका पनि तयार गर्नुपर्दछ । त्यसो भएमा उत्तर पुस्तिका परीक्षणमा एकरूपता आउन सक्छ ।

यसरी माथि उल्लिखित विभिन्न आधारहरू अवलम्बन गरी प्रश्नपत्र तयार गर्न सकेमा त्यस्ता प्रश्नपत्रहरू व्यावहारिक, उद्देश्यपूर्ण र उपयोगी हुन सक्छन् । हचुवाका भरमा प्रश्नपत्र तयार गरी परीक्षा लिँदा तिनले

मूल्याङ्कनको मर्म र भावनाको प्रतिनिधित्व गर्न सक्दैनन् । तर मूल्याङ्कनका लागि परीक्षाका प्रश्नपत्र मात्र प्रयोग गरिनु राम्रो होइन । परीक्षा बाहेकका मूल्याङ्कनका अन्य साधनहरूको प्रयोग गरिनुपर्दछ । जस्तै : अवलोकन, श्रेणीमापन, रुजूसूची, घटनावृत्त अभिलेख, सञ्चित अभिलेख, आत्ममूल्याङ्कन, व्यक्तिवृत्त अध्ययन, अन्तर्वार्ता, प्रयोगात्मक कार्य, अतिरिक्त क्रियाकलाप, कक्षा सहभागिता, गृहकार्यलगायतका विविध साधनको प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

७.३ प्रश्नपत्रका प्रकार

परीक्षा विभिन्न प्रकारका हुन्छन् । कुन प्रकारको परीक्षा कस्तो वेलामा प्रयोग गर्ने भन्ने कुरा विद्यार्थीको कक्षा, स्तर, उमेर, सङ्ख्या, उपलब्ध शैक्षिक सामग्री, भौतिक वातावरण र सुविधामा आधारित हुन्छ । उदाहरणका लागि कक्षा १ का विद्यार्थीहरूलाई लिखित परीक्षा त्यति उपयुक्त हुँदैन र मौखिक परीक्षा बढी प्रयोगमा आउँछ भने कक्षा ५ मा लिखित परीक्षा लिन पनि आवश्यक हुन्छ । त्यस्तै व्यावसायिक विषयमा लिखित र मौखिक परीक्षा मात्रले सीप विकासको परीक्षा हुन सक्दैन । यसैले प्रयोगात्मक परीक्षाको आवश्यकता पर्छ । त्यस्तै कुनै विषयवस्तुको सानो एकाइ अध्ययन अध्यापनपछि परीक्षा लिनपरेमा लामो उत्तर दिनुपर्ने प्रश्नहरूभन्दा छोट्टो उत्तरका एकदुई प्रश्न र वस्तुगत प्रश्नहरू बढी मात्रामा उपयुक्त हुन्छन् । विज्ञान जस्तो विषयमा प्रयोगात्मक परीक्षा लिनपर्ने भएर पनि प्रयोगशाला तथा आवश्यक उपकरण एवम् सामग्री उपलब्ध हुन नसक्ने भए प्रयोगात्मक परीक्षा लिन सकिँदैन ।

हाम्रो देशमा प्रचलनमा आएका परीक्षाहरू निम्नलिखित छन् :

१. लिखित परीक्षा २. मौखिक परीक्षा ३. प्रयोगात्मक परीक्षा

१. लिखित परीक्षा

लिखित परीक्षा मूलतः विषयगत र वस्तुगत गरी दुई प्रकारका हुन्छन् ।

(क) विषयगत परीक्षा

कुनै पनि विषयमा विद्यार्थीको ज्ञान केकस्तो छ, विषयवस्तु सङ्गठन कतिको मिलाएर क्रमबद्ध तरिकाले प्रस्तुत गर्न सक्छ, आफ्नो व्यक्तिगत विचार कुन किसिमले प्रस्तुत गर्दछ, लेखाइमा केकति मौलिकता र शैली छ भनी जाँच गर्ने तरिकालाई निबन्धात्मक लिखित परीक्षा भन्दछन् । निबन्धात्मक लिखित परीक्षा दुई प्रकारका छन् :

(अ) लामो उत्तर दिने परीक्षा, र

(आ) छोटो उत्तर दिने परीक्षा

(ब) लामो उत्तर दिने परीक्षा

लामो उत्तर दिने लिखित परीक्षामा प्रश्नहरू विशेष गरेर व्याख्या गर्ने, कारणहरू दिएर स्पष्ट गर्ने, आफ्नो विचार व्यक्त गर्ने, विश्लेषण गर्ने आदि खालका हुन्छन् र यस्ता प्रश्नहरू ससाना कक्षामा उपयोगी हुँदैनन् । लामो उत्तर दिने लिखित परीक्षाका प्रश्नहरू निम्न प्रकारका हुन्छन् :

- (i) **वर्णनात्मक प्रश्न** : विषयवस्तुसम्बन्धी वर्णन वा व्याख्या गर्नुपर्ने प्रश्नहरूलाई वर्णनात्मक प्रश्न भन्दछन् ।

उदाहरण : (अ) चुम्बक कति प्रकारले बनाउन सकिन्छ, वर्णन गर्नुहोस् ।

- (ii) **कारणसहित स्पष्ट व्याख्या गर्ने प्रश्न** : यस्ता प्रश्नमा विद्यार्थीले कारणहरू दिएर प्रश्नको उत्तर दिनुपर्छ ।

उदाहरण : (अ) पृथ्वी गोलो छ भन्ने चारओटा कारणहरू दिएर वर्णन गर्नुहोस् ।

(आ) नेपालमा राजतन्त्र समाप्त हुनाका तीनओटा कारणहरू बयान गर्नुहोस् ।

- (iii) **आफ्नो विचार व्यक्त गर्ने प्रश्न** : यस प्रकारका प्रश्नमा विद्यार्थीले उत्तर दिँदा आफ्नो राय र स्वतन्त्र अभिव्यक्ति प्रदर्शन गर्नुपर्दछ ।

उदाहरण : (अ) गर्मीको मौसममा रोगहरू कसरी फैलिन्छन्, बयान गर्नुहोस् ।

(आ) काम नगरे अल्छी हुन्छ भन्नेबारेमा आफ्नो राय व्यक्त गर्नुहोस् ।

(आ) छोटो उत्तर दिने परीक्षा

छोटो उत्तर दिने लिखित परीक्षाका प्रश्नहरू विशेष गरेर सूची बनाउने वा समूह विभाजन गर्ने, तुलना गर्ने, सारांश लेख्ने, टिप्पणी लेख्ने वा छोटकरीमा बयान गर्ने खालका हुन्छन् । यस्ता प्रश्नहरू सबै तहका विद्यार्थीहरूलाई उपयुक्त हुन्छन् । छोटो उत्तर दिने लिखित परीक्षाका प्रश्नहरू निम्न प्रकारका हुन्छन् :

- (i) **सूची बनाउने प्रश्न** : यसप्रकारका प्रश्नमा दिइएको विषयमा नामहरू, सामानहरू, जनावरहरू आदिको समूह विभाजन गर्ने वा सूची बनाउनुपर्ने हुन्छ ।

उदाहरण : (अ) दसओटा मांसाहारी जनावरहरूको नाम लेख्नुहोस् ।

(आ) सन्तुलित आहारको सूची बनाउनुहोस् ।

- (ii) **तुलना गर्ने प्रश्नहरू** : यसप्रकारका प्रश्नमा दिइएका दुई कुराहरूमा भिन्नता वा समानता देखाउनुपर्ने हुन्छ ।

उदाहरण : (अ) परीक्षा र मूल्याङ्कनमा फरक देखाउनुहोस् ।

(आ) वनस्पति र प्राणीमा केके समानताहरू छन्, लेख्नुहोस् ।

- (iii) **सारांश लेख्ने प्रश्न** : यसप्रकारका प्रश्नमा दिइएको विषयवस्तुको मात्रा र विवरणलाई छोटकरीमा मुख्यमुख्य कुराहरू प्रस्तुत गर्नुपर्छ । प्रमुख कुराहरू छोटकरीमा उल्लेख गर्ने भएकाले यस्ता प्रश्नलाई टिप्पणी लेख्ने प्रश्न पनि भनिन्छ । जस्तै:- स्वास्थ्य सफाइसम्बन्धी लामो विवरणको सट्टा एक दुई कुरामा आवश्यकता, महत्त्व र फाइदाका बारे प्रस्तुत गर्नु सारांश लेख्नु हो । जस्तै :

- तलका विषयमा छोटकरीमा बयान लेख्नुहोस्:-

(अ) दीपावली (आ) कोतपर्व

(इ) गाईजात्रा (ई) ल्होसार

- तलका शीर्षकमा टिप्पणी लेख्नुहोस्:-

(अ) दूधको महत्त्व (आ) विद्यार्थी अनुशासन

(ख) वस्तुगत परीक्षा

खासगरी राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ लागू भएपछि नेपालमा निबन्धात्मक लिखित परीक्षाबाहेक वस्तुगत परीक्षाहरू पनि प्रचलनमा आए । वस्तुगत परीक्षा लिखित परीक्षाअन्तर्गत परे तापनि यस्तो परीक्षामा विद्यार्थीले निर्देशनअनुसार चिह्नमात्र लगाउने वा एक शब्दमात्र उत्तर लेख्ने खालका प्रश्नहरू हुन्छन् । जस्तै :

१. **साँचो/झुटो प्रश्न** : यसप्रकारका प्रश्ननिर्माण गर्दा वाक्य पूर्ण रूपले सत्य वा असत्य हुनुपर्छ र विद्यार्थीले उत्तर दिँदा साँचो झुटो कुनै एकमा मात्र निर्देशनअनुसार चिह्न लगाउनुपर्छ ।

उदाहरण :

तल दिइएका वाक्यहरूका अगाडि कोष्ठभित्र साँचो वा झुटो दिएको छ । साँचो भए साँचोमा, झुटो भए झुटोमा चिह्न लगाउनुहोस् :

(अ) (साँचो/झुटो) नेपालको राजधानी काठमाडौँ हो ।

(आ) (साँचो/झुटो) मरुभूमिमा हिउँ जमेको हुन्छ ।

२. **खाली ठाउँ भर्ने प्रश्न** : यसप्रकारका प्रश्नमा कुनै वाक्य दिइएको हुन्छ, यसको कुनै मुख्य एक शब्द झिकिएको हुन्छ र त्यस खाली ठाउँमा विद्यार्थीले उही उपयुक्त शब्द भर्नुपर्ने हुन्छ । एउटा प्रश्नमा एकभन्दा बढी खाली ठाउँ दिनुहुँदैन । जस्तै :

तल दिइएका वाक्यहरूको खाली ठाउँमा मिल्ने शब्द लेख्नुहोस्:

(अ) नेपालको राजधानी हो ।

(आ) समय देखाउने यन्त्रलाई भन्दछन् ।

३. **जोडा मिलाउने प्रश्न** : यसप्रकारका प्रश्ननिर्माण गर्दा बायाँतिर “क” स्तम्भ र दायाँ “ख” स्तम्भ बनाएको हुन्छ । “क” स्तम्भमा प्रश्नहरू वा अधुरो वाक्य हुन्छन् र “ख” स्तम्भमा उत्तर वा वाक्यलाई पूरा गर्ने शब्द वा वाक्यांश हुन्छ । विद्यार्थीले प्रश्नको उत्तर दिँदा “क” स्तम्भसित मिल्ने “ख” स्तम्भको उत्तर निर्देशनअनुसार सङ्केत गर्ने वा लेख्नुपर्ने हुन्छ । यस्तो प्रश्न निर्माण गर्दा प्रश्न सङ्ख्याभन्दा उत्तरको सङ्ख्या बढी हुनुपर्छ ।

उदाहरण:- तल दिइएको “क” स्तम्भको प्रश्नसित मिल्ने “ख” स्तम्भको अङ्क खाली कोठाभित्र मिल्ने गरी लेख्नुहोस्:-

“क” स्तम्भ	“ख” स्तम्भ
() हेर्ने काम गर्छ	१. कान
() सुन्ने काम गर्छ	२. जिब्रो
() चाख्ने काम गर्छ	३. छाला
() सुँघ्ने काम गर्छ	४. आँखा
() स्पर्शको काम गर्छ	५. रौं
	६. नङ
	७. नाक
	८. दाँत

४. **बहु वैकल्पिक प्रश्न**

प्रत्येक प्रश्नको दुईभन्दा बढी छनोट भएको प्रश्नलाई बहु वैकल्पिक प्रश्न भन्दछन् । यसप्रकारका प्रश्ननिर्माण गर्दा अधुरो वाक्य वा प्रश्नवाचक वाक्यको प्रयोग गरिन्छ । सम्भाव्य उत्तरहरू छनोटको रूपमा दिइन्छ, जसमध्ये एउटा मात्र सही उत्तर हुन्छ । प्रश्न

हेरीकन दिइएको छुनोटमध्ये सबैभन्दा भिल्ले उत्तरमा निर्देशनअनुसार विद्यार्थीले चिह्न लगाउनुपर्छ । जस्तै :

१. शाकाहारी जनावर कुन हो ?

(क) बाघ (ख) मुसो (ग) हात्ती (घ) बाँदर

निबन्धात्मक परीक्षा र वस्तुगत परीक्षामा फरक

निबन्धात्मक परीक्षा	वस्तुगत परीक्षा
१. निबन्ध जस्तो लामो उत्तर हुन्छ ।	१. १-इएको उत्तरमा चिह्नमात्र लगाइन्छ ।
२. साधारणतया प्रश्न विशिष्ट हुँदैन ।	२. प्रश्न स्पष्ट र विशिष्ट हुन्छ ।
३. विद्यार्थीको उत्तरमा मौलिकता हुन्छ ।	३. शिक्षकको प्रश्न निर्माणमा मौलिकता हुन्छ । तर विद्यार्थीले मौलिक उत्तर दिन पाउँदैन ।
४. सिलसिलाबद्ध सङ्गठित उत्तर आवश्यक हुन्छ ।	४. सजिलोदेखि गाढो क्रममा प्रश्नहरू हुन्छन्, तर उत्तरमा त्यस्तो क्रमिकता आवश्यक हुँदैन ।
५. शिक्षकको पूर्वाग्रह र मनोभावनाको आधारमा विद्यार्थीले प्राप्त गर्ने अङ्क प्रश्नैपिच्छे घटीबढी हुन्छ ।	५. शिक्षकको पूर्वाग्रह र मनोभावनाको केही असर हुँदैन । विद्यार्थीले सही उत्तरअनुसारको सही अङ्क पनि मापन गर्न सक्छ ।
६. महत्त्वपूर्ण ठानिएका केही विषयवस्तुमा मात्र प्रश्ननिर्माण भएको हुन्छ । फलस्वरूप विद्यार्थीले पनि महत्त्वपूर्ण विषय छानी अध्ययन गर्दछ ।	६. सम्पूर्ण विषयवस्तु ढाक्ने गरी प्रश्न निर्माण भएको हुन्छ । फलस्वरूप विद्यार्थीले विषयवस्तु पूर्णरूपले बुझेर अध्ययन गर्नुपर्दछ ।
७. प्रश्न निर्माणमा थोरै समय लाग्छ, तर उत्तर जँचाइ दिक्क लाग्दो र समय धेरै लाग्ने हुन्छ ।	७. प्रश्न निर्माणमा धेरै समय लाग्छ, तर जँचाइमा थोरै समय लाग्छ ।
८. अलिअलि भिल्ले गरी गफ हाँकेर पनि केही अङ्क विद्यार्थीले प्राप्त गर्न सक्छ ।	८. उत्तर नपाए पनि अन्दाजको भरमा चिह्न लगाएर अङ्क प्राप्त गर्न सक्छ ।
९. अङ्कमापनमा विश्वसनीयता कम हुन्छ ।	९. अङ्कमापनमा विश्वसनीयता बढी हुन्छ ।
१०. धेरै समय लगाएर थोरै ज्ञान र सीप तथा प्रवृत्ति जाँच गर्न सकिन्छ ।	१०. थोरै समय लगाएर धेरै ज्ञान र प्रवृत्ति मात्र जाँच गर्न सकिन्छ ।

२. मौखिक परीक्षा

विशेष गरेर तल्ला कक्षाका स-साना विद्यार्थीहरू एक त प्रश्न राम्रोसँग पढ्न र बुझ्न सक्तैनन्, अनि प्रश्न बुझे पनि आएको कुरा ठीकसँग लेख्न र व्यवस्त गर्न सक्तैनन् । यसकारण स-साना विद्यार्थीहरूका लागि मौखिक परीक्षा लिनु आवश्यक हुन्छ । अर्को कुरा लिखित परीक्षाले मात्र सिकाइको सम्पूर्ण पक्षहरूको जाँच गर्न सकिँदैन । जस्तै : बोलाइ, सुनाइ, भावअभिव्यक्ति इत्यादिको मूल्याङ्कन लिखित परीक्षाबाट हुन सक्दैन । अतः यसका लागि मौखिक परीक्षाको आवश्यकता पर्छ । मौखिक परीक्षामा शिक्षकले एकएक मापन गर्दै जान्छ । लिखित परीक्षामा जुन प्रश्नहरू सोधिन्छन्, तिनै प्रश्न मौखिक परीक्षामा प्रयोग गर्न सकिन्छ । मौखिक परीक्षा लिँदा उत्तरपुस्तिका जाँच्ने झन्डट रहँदैन, तर परीक्षा लिँदा समय बढी लाग्छ ।

३. प्रयोगात्मक पर

लिखित र मौखिक परीक्षाले पनि जाँच गर्न नमिल्ने सीप तथा कार्यकलापसम्बन्धी जाँच गर्नुपर्दा प्रयोगात्मक परीक्षा लिइन्छ । यस्तो परीक्षा विशेष गरेर विज्ञान र व्यावसायिक विषयमा प्रयोग हुन्छ । जस्तो, पुतली (खेलौना) बनाउने, माटाको भाँडा बनाउने, बिरुवा रोप्ने, बोक्रा छोडाउने, सियोमा धागो हाल्ने, चुम्बक बनाउने, चित्र बनाउने आदि । प्रयोगात्मक परीक्षाले विद्यार्थीको ज्ञानको साथसाथै सीप पनि जाँच गर्न सकिन्छ र यस्तो परीक्षामा विद्यार्थी बढी नै उत्सुक र तत्पर रहन्छ । यस परीक्षाले विद्यार्थीलाई सैद्धान्तिक ज्ञान र सीपको साथसाथै व्यावहारिक ज्ञान र सीप विकास गराउनमा मद्दत गर्दछ । सिकाइ सफल र प्रभावकारी तुल्याइदिन्छ ।

७.४ विद्यार्थी मूल्याङ्कनका वर्तमान अभ्यासहरू

मूल्याङ्कन शैक्षिक उपलब्धि मापन गर्ने एकमात्र आधार हो । मूल्याङ्कनबाट विद्यार्थीको ज्ञान, सीप र अभिवृत्तिको मात्र मापन हुने होइन, यसबाट शिक्षण प्रक्रिया, पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकमा रहेका कमी कमजोरीको बोध गर्न र त्यसमा आवश्यक सुधार र संशोधन गर्न समेत सहयोग पुग्दछ । यसरी शिक्षणसिकाइ प्रक्रियामा सुधार ल्याई पाठ्यक्रमका उद्देश्य परिपूर्तिमा मूल्याङ्कनको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । यसले अध्यापनको दैनिक उपलब्धि तथा कमजोरीका लेखाजोखा गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ । तर हाम्रो देशमा मूल्याङ्कनलाई यसरी व्यापक र विस्तृत रूपमा नलिई परीक्षालाई नै मूल्याङ्कनका साधनका रूपमा लिने चलन रहेको छ । परीक्षालाई पनि व्यवस्थित र वैज्ञानिक ढङ्गबाट प्रयोग गरिएको पाइँदैन ।

हाम्रा विद्यालयमा सामान्यतया परीक्षालाई मूल्याङ्कनको निर्विकल्प साधनका रूपमा लिने गरेको पाइन्छ । वास्तवमा परीक्षा मूल्याङ्कनका विभिन्न साधनहरूमध्ये एउटा साधनमात्र हो । तर हाम्रो प्रचलित शिक्षण प्रक्रिया परीक्षामुखी छ । विद्यालयहरूमा त्रैमासिक, अर्धवार्षिक र वार्षिक परीक्षाद्वारा विद्यार्थीको मूल्याङ्कन गर्ने परिपाटी रहेको छ । तसर्थ हाम्रा विद्यालयमा मूल्याङ्कनको सही प्रयोग भएको अवस्था रहको छैन । समग्रमा भन्नुपर्दा विद्यालय तहको विद्यार्थी मूल्याङ्कनमा निम्नानुसारका समस्या रहेका देखिन्छन् :

- परीक्षालाई मात्र मूल्याङ्कनका साधनका रूपमा लिइनु
- पठनपाठनलाई क्रियाकलाप परीक्षामुखी हुनु
- अवैज्ञानिक मूल्याङ्कन प्रणालीको प्रयोग हुनु
- परीक्षाको विश्लेषण र प्रयोगको अभाव
- शिक्षकमा मूल्याङ्कनसम्बन्धी वास्तविक ज्ञानको अभाव
- निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कनको अभाव
- शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापको अभिन्न अङ्गका रूपमा मूल्याङ्कनलाई नलिइनु
- आन्तरिक मूल्याङ्कनको अभाव
- प्रश्नपत्र निर्माण र परीक्षणमा अवैज्ञानिकता

- अभिभावकमा चेतनाको कमी
- आर्थिक असक्षमता

समस्या समाधानका उपायहरू

- वैज्ञानिक मूल्याङ्कन प्रणाली लागू गर्नुपर्ने
- मूल्याङ्कनका सबै साधनहरूको प्रयोग गर्नुपर्ने
- मूल्याङ्कनलाई शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापको अभिन्न अङ्ग बनाउने
- मूल्याङ्कनका सबै खाले साधनको प्रयोग गर्न आवश्यक साधन स्रोतको व्यवस्था गर्ने
- पठनपाठनलाई उद्देश्यमुखी बनाइनुपर्ने
- आन्तरिक मूल्याङ्कनको व्यवस्था गर्ने
- परीक्षाफलको विश्लेषण र प्रयोग गर्ने
- शिक्षकलाई शिक्षासम्बन्धी आधारभूत ज्ञान र तालिम दिइनुपर्ने
- नियमिति अनुगमन र सुपरिवेक्षण गर्ने
- अभिभावक सक्रियता वृद्धि गर्ने
- राम्रो काम गर्ने शिक्षकलाई पुरस्कार र नराम्रो काम गर्नेलाई दण्ड दिने प्रभावकारी संयन्त्र बनाउने ।

७.५ विद्यार्थी उपलब्धिको विश्लेषण र प्रयोग

परीक्षा लिइसकेपछि र उत्तरपुस्तिका जाँच गरिसकेपछि प्रश्नपत्र र उत्तरपुस्तिका दुवै महत्त्वहीन ठान्नु थन्क्याइदिनु वा फ्याँकिदिनुहुँदैन । किनकि परीक्षाफललाई उपयुक्त किसिमले प्रयोग गरिएन भने निम्नलिखित कुरा थाहा पाउन सकिँदैन :

- (क) परीक्षाफल राम्रो भएमा के गुणहरूले र नराम्रो भएमा के खराबीहरू त्रुटिहरूले गर्दा नराम्रो भयो भन्ने कुरा पत्ता लगाउन प्रश्नहरूको विश्लेषण हुँदैन । प्रश्नपत्रमा भएका विभिन्न गल्तीहरू शिक्षकले बेलाभै सुधार गर्ने तरिकाहरू सिक्न सक्दैन, फलस्वरूप प्रश्न निर्माणमा त्यस्ता गल्तीहरू शिक्षकले पुनः दोहोर्याउँदै गर्छ र विद्यार्थीहरूको पनि सही लेखाजोखा गर्न सक्षम हुँदैन ।
- (ख) कुनकुन विद्यार्थीहरूले कुनकुन प्रश्नहरूमा केकस्ता गल्ती गरेका छन् र केकस्ता तरिकाले ठीक उत्तर दिएका छन् भन्नेबारे सम्झाएर शिक्षकले शैक्षिक प्रगतिमा महत्त दिन तथा पृष्ठपोषण (feedback) दिन सक्दैनन् । त्यस्तै सिकाइ प्रक्रियामा आत्ममूल्याङ्कन गर्ने, दक्षता बढाउने जस्ता हुन पाउँदैन ।
- (ग) परीक्षाफल प्रयोगका आधारमा प्रश्न विश्लेषण गरेर हेर्नाले उद्देश्यअनुरूप निर्माण भएका प्रश्नहरू कुनकुन कति कठिन र कुनकुन सरल भए भन्ने कुरा विद्यार्थीका उत्तरपुस्तिकाहरूबाट थाहा हुन्छ । सोका आधारमा कक्षागत स्तर नमिलेका उद्देश्यहरू औल्याएर पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकहरूमा

सुधार र संशोधन गर्न सघाउ पुग्छ, तर प्रश्नपत्र तथा उत्तरपुस्तिकालाई परीक्षाफल प्रयोगमा ल्याइएन भने पाठ्यक्रम सुधार र संशोधनका लागि एक महत्त्वपूर्ण आधार प्रयोग हुन पाउँदैन । अतः समग्रमा भन्नुपर्दा परीक्षाफलको प्रयोग निम्न कुराहरूका लागि हुन्छ :

- (अ) प्रश्न विश्लेषण गरेर गल्तीहरू सुधारन र राम्रो प्रश्न निर्माण गर्ने क्षमता हासिल गर्न ।
- (आ) कक्षामा विद्यार्थीलाई पृष्ठपोषणद्वारा शैक्षिक प्रगतिमा मद्दत गर्न र आत्ममूल्याङ्कन गराउन ।
- (इ) पाठ्यपुस्तक तथा पाठ्यक्रममा आवश्यक सुधार-संशोधनमा सघाउ पुर्‍याउन ।
- (ई) उद्देश्य अनुरूप प्रश्ननिर्माण भएका छन् वा छैनन् भनी हेर्न ।
- (उ) शिक्षणमा सुधार गर्न र सिकाइमा उत्प्रेरणा बढाउन ।
- (ऊ) अभिभावकले आफ्ना केटाकेटीहरूका पढाइमा सहयोग गर्न ।

७.६ विद्यार्थीको प्रगतिको अभिलेखीकरण

विद्यार्थीले प्राप्त गरेको उपलब्धि तथा प्रगतिलाई व्यवस्थित ढङ्गले राख्नु विद्यार्थीको प्रगतिको अभिलेखीकरण हो । विद्यार्थीहरूले विद्यालयमा भर्ना भएको दिनदेखि नै प्रगति गरेका हुन्छन् । प्रगति एक निरन्तर चल्ने प्रक्रिया हो । विद्यार्थीहरू विद्यालयमा प्रवेश गरेपछि विद्यालयमा रहनुजेल उनीहरूले गरेको प्रगतिको पनि निरन्तर मूल्याङ्कन हुनु नितान्त आवश्यक छ । विद्यार्थीलाई र उनका अभिभावकलाई उनले गरेको प्रगतिको जानकारी समयसमयमा दिनु जरुरी हुन्छ । साधारणतया हरेक आमाबाबुलाई आफ्ना छोराछोरीले विद्यालयमा केकति कुरा सिक्न सके भन्ने कुराको चासो रहन्छ । विद्यार्थीहरूमा पनि आफूले गरेको प्रगति थाहा पाउने अभिलाषा रहन्छ । जे भए तापनि हरेक विद्यालयले विद्यार्थीको प्रगतिबारे आमाबाबुलाई जानकारी दिने कार्यलाई आफ्नो प्रमुख कर्तव्यमध्ये एक ठान्नुपर्दछ । शिक्षाको स्तरानुरूप विद्यार्थीले खास अवधिभित्र गरेको प्रगतिको स्तर लेखाजोखा गरी दिइएको विवरणलाई विद्यार्थी प्रगति विवरण भन्दछन् ।

प्रगति विवरण दिनुपर्ने कारणहरू

विद्यार्थी एवम् अभिभावकहरूलाई प्रगति विवरण दिनुपर्ने प्रमुख कारणहरू निम्नअनुसार छन्:

- (अ) विद्यार्थीहरूलाई उनीहरूले गरेको प्रगतिको जानकारी दिई विद्यालयको पढाइमा अभिरुचि कायम गर्नुका साथै प्रोत्साहित गर्नु ।
- (आ) कुनै एक कक्षा वा खास अवधिको अध्ययन सफलतापूर्वक सम्पन्न गरेको वा नगरेको जानकारी दिनु ।
- (इ) विद्यार्थीले हासिल गरेको उपलब्धिको अभिभावकलाई जानकारी दिनु ।
- (ई) अरू विद्यालयमा भर्ना हुन परे त्यस विद्यालयलाई विद्यार्थीको स्तरबोध गराउनु ।

विद्यार्थीलाई आफ्नो प्रगतिको जानकारी

विद्यार्थीहरू स्वभावतः प्रगति गर्न चाहने हुन्छन्, तर निम्न कठिनाइ तथा उपयुक्त सिकाइ वातावरणको अभावमा उनीहरूले सन्तोषजनक प्रगति गर्न सक्तैनन् । विद्यार्थीको खुबीअनुसार प्रगति गराउने वातावरणको सिर्जना गर्नु विद्यालयको कर्तव्य हो । विद्यार्थीलाई निरन्तर प्रगति गर्न प्रेरणा दिने साधनहरूमध्ये उनीहरूलाई प्रगतिको जानकारी गराउनु एउटा प्रभावकारी साधन हो । प्रगतिको जानकारी गराउनाले निम्नलिखित फाइदाहरू हुनसक्छन् :

(अ) विद्यार्थीलाई आफ्नो स्तरको यथार्थ ज्ञान दिन सकिन्छ ।

आफ्नो प्रगतिको यथार्थ जानकारी पाएमा विद्यार्थीले आफूलाई महत्वाकाङ्क्षी वा हीन व्यक्ति सम्झनुको सट्टा आफ्नो वास्तविक योग्यता के रहेछ भन्ने कुरा बुझ्दछ । यसरी आफ्नो योग्यताको यथार्थ ज्ञान भएपछि विद्यार्थीले वास्तविकतालाई स्वीकार गरी खुसीसाथ आफ्नो प्रगतिका लागि अध्ययन गर्दछन् ।

(आ) विद्यार्थीलाई प्रगतिदरको ज्ञान दिई बढी प्रगति गर्न प्रोत्साहन दिन सकिन्छ ।

आफूले गरेको प्रगतिको ज्ञानबाट अझ बढी प्रगति गर्न विद्यार्थी प्रेरणा पाउँछ । हरेक व्यक्ति सफलताबाट प्रोत्साहित हुन्छ । सफल भएको जानकारीबाट अन्य कुरामा पनि सफल हुने आकाङ्क्षा राखी विद्यार्थीले बढी परिश्रम गर्न उत्प्रेरित हुन्छन् । यसरी विद्यार्थीलाई उसले गरेको प्रगतिको जानकारी दिएमा प्रोत्साहित भई पढाइमा बढी रुचि र सक्रियता देखाउँछ ।

(इ) विद्यार्थीको यथार्थस्तरको ज्ञान भएमा शिक्षक एवम् अभिभावकले उसलाई स्वीकार गर्न सजिलो हुन्छ ।

धेरैजसो अभिभावकहरूले आफ्ना छोराछोरीले उत्साहवर्द्धक प्रगति गरेर देखाऊन् भन्ने चाहन्छन् । कहिलेकाहीँ यो दवाव यति तीव्र हुन्छ कि यसले विद्यार्थीलाई हतोत्साहितसमेत गर्न सक्छ । शिक्षकको पनि सबै विद्यार्थीहरूले समान रूपमा प्रगति गरून् भन्ने चाहना हुन्छ । यस्तो चाहना हुनु अस्वाभाविक होइन, तर विद्यार्थीको योग्यता फरकफरक हुने हुँदा उनीहरूले समान रूपमा प्रगति गर्न सक्तैनन् । विद्यार्थीहरूको प्रगति विवरणबाट विद्यार्थीको वास्तविक स्तर र खुबीको पत्ता लाग्दछ र शिक्षक एवम् अभिभावकले विद्यार्थीको आफ्नोपन र योग्यताको कदर गरी अनावश्यक दवाव दिँदैनन् । विद्यार्थीले गरेको प्रगतिको विवरणको एक चार्ट बनाई विद्यार्थीलाई कक्षामा राख्न लगाउन सकिन्छ ।

अभिभावकलाई विद्यार्थी प्रगतिको जानकारी

विद्यार्थीको क्षमताअनुसारको प्रगति गराउने कार्यमा अभिभावकहरूको सहयोगको ठूलो आवश्यकता पर्दछ भन्ने कुरामा दुई मत हुन सक्तैन । विद्यालयमा सिकेको ज्ञान र सीपअनुरूप विद्यार्थीले घरमा आचरण गर्छ,

गदैन भन्ने कुराको जानकारी अभिभावकबाट प्राप्त हुन्छ । यसरी विद्यार्थीको आचरण र प्रगतिको विषयमा शिक्षक र अभिभावकबीच विचारको आदान-प्रदान हुनु अत्यन्त आवश्यक छ ।

विद्यार्थीको प्रगति विवरण अभिभावकलाई बेलाबेलामा दिनाले उनीहरूलाई आफ्ना केटाकेटीको वास्तविक स्तरको बोध हुन्छ र उनीहरूको विकासका निमित्त घरमा कुन किसिमको व्यवस्था गर्ने र निर्देशन दिने हो, त्यसको जानकारी मिल्छ ।

प्रगति विवरणमा कुन विद्यार्थीले कुनकुन विषयमा केकति शैक्षिक उपलब्धि प्राप्त गरेको छ भन्ने कुरा उल्लेख भएको हुन्छ, उक्त विद्यार्थीले कक्षामा कुन स्थान प्राप्त गरेको छ भन्ने थाहा हुन्छ, कुन विषयमा कति अङ्क उच्चतम अङ्क हो भन्ने जानकारी हुन्छ साथै विद्यार्थीको आचरण, अनुशासन, स्वास्थ्य तथा सरसफाइ, सामाजिक गुण र अतिरिक्त क्रियाकलापमा सक्रियता आदिको जानकारी हुन्छ । यी विभिन्न कुराहरूको जानकारी भएपछि विद्यार्थीले आफ्नो योग्यता, क्षमता र उपलब्धि को प्रगति गर्ने प्रयास गर्दछ र कमजोरी तथा त्रुटिहरू हटाउने पनि प्रयास गर्दछ । त्यस्तै अभिभावकले आफ्ना छोराछोरीको विभिन्न पक्षमा भएको प्रगति र विकासलाई बुझेर आवश्यकताअनुसार व्यवस्था मिलाउने र अभिभावक आफैं छोराछोरीका ती विभिन्न पक्षहरूमा प्रगतिका लागि क्रियाशील रहन्छ । यसबाहेक शिक्षकले पनि कमजोर विद्यार्थीको कमजोरी हटाउन आवश्यक सहयोग गर्छ भने राम्रो विद्यार्थीको उपलब्धि अझ राम्रो पार्नमा मद्दत गर्छ । त्यस्तै कुनै विद्यार्थी एक विद्यालयबाट अर्को विद्यालयमा भर्ना वा सुरुवा हुँदा, विद्यार्थीलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउँदा, नोकरीमा छनोट गर्दा, प्रतियोगितामा सम्मिलित गराउँदा, सम्बन्धित संस्था वा कार्यालयको विद्यार्थी प्रगति विवरणको प्रयोग गरिन्छ । यसरी विद्यार्थी प्रगति विवरण उसको भविष्य बन्ने र बनाउने कार्यमा प्रयोग भएको हुन्छ ।

अभिभावकलाई उनका छोराछोरीले गरेको प्रगतिको विभिन्न किसिमले जानकारी गराउन सकिन्छ । विद्यालयले अभिभावक दिवस मनाउन उनीहरूलाई विद्यालयमा बोलाएर, शिक्षक र अभिभावक सङ्घलाई सक्रिय गराएर, अन्य औपचारिक तथा अनौपचारिक अवसरहरूमा भेटघाट तथा छलफल गरेर प्रगतिको जानकारी दिन सकिन्छ । विद्यार्थीले विद्यालयमा गरेका प्रगतिका विवरण राख्न र अभिभावकलाई दिनका निमित्त हरेक विद्यालयले प्रगति विवरण फाराम अर्थात् प्रगति प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्दछ । विद्यार्थीको प्रगति विवरण दिने फारामका विभिन्न नमुनाहरू प्रचलित छन् । विद्यार्थीको प्रगति विवरण दिने फारामको एउटा नमुना अर्को पृष्ठमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

विद्यालयको नाम

विद्यार्थीको प्रगति विवरण

विद्यार्थीको नाम

कक्षा

ठेगाना

उमेर

क्र.सं.	विषय	पूर्णाङ्क	उच्चतम अङ्क	मध्यम अङ्क	न्यूनतम अङ्क	प्राप्ताङ्क
१	नेपाली					
२	गणित					
३	अङ्ग्रेजी					
४	सामाजिक अध्ययन तथा सिर्जनात्मक कला					
५	विज्ञान, स्वास्थ्य तथा शारीरिक शिक्षा					
६	स्थानीय विषय/मातृभाषा					
	जम्मा					

विद्यार्थीको नाम
१. काम गर्ने बानी (क) अति राम्रो (ख) राम्रो.... (ग) सुधारनुपर्ने
२. सामाजिक बानी (क) अति राम्रो (ख) राम्रो (ग) सुधारनुपर्ने
३. स्वस्थ आचार (क) अति राम्रो (ख) राम्रो (ग) सुधारनुपर्ने
उपस्थित दिन
गयल दिन

कक्षा शिक्षकको राय

(क) मूल्याङ्कन परिणाम :

(ख) कक्षामा विद्यार्थीको क्रम :

... ..

प्रधानाध्यापकको सही

... ..

कक्षा शिक्षकको सही

मूल्याङ्कन अभिलेखका रूपमा सञ्चित अभिलेख

विद्यार्थी विद्यालयमा प्रवेश गरेदेखि नै पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तकअनुसारको शिक्षणसिकाइ प्रक्रियाद्वारा विभिन्न कुराहरू सिक्दै गरेको हुन्छ र उसको विभिन्न पक्षमा विकास हुँदै गरेको हुन्छ । यसरी विद्यार्थीका विभिन्न उपलब्धि र विकास कुन वेलामा कुन गतिले भएको छ र उसको व्यक्तिगत जीवनमा कुन घटनाक्रमले केके प्रभाव पारेका छन् भन्ने कुराको वैज्ञानिक तरिकाले तथ्य तथ्याङ्क सङ्कलन गरी राखिएको अभिलेखलाई सञ्चित अभिलेख भन्दछन् । विद्यालयमा राखिने यो एक प्रकारको अभिलेख हो ।

विद्यालयमा प्रवेश भएदेखि दुई वा दुई वर्षभन्दा बढी अवधिसम्मको विद्यार्थीको विभिन्न पक्षमा भएका प्रगतिको लेखाजोखा राखिएको फाराम वा अभिलेखलाई सञ्चित अभिलेख भन्दछन् । यस अभिलेखमा विद्यार्थीको व्यक्तिगत विवरण, पारिवारिक विवरण, शैक्षिक विवरण, स्वास्थ्य विवरण र आचरणसम्बन्धी

विवरणहरू उल्लेख गरिएका हुन्छन् । यी सबै विवरणहरू क्रमानुसार सञ्चित गरी राखिने अभिलेख भएकाले नै सञ्चित अभिलेख भनिएको हो । यस अभिलेखमा सञ्चित गरिने तथ्य तथ्याङ्कको सङ्कलन सम्बन्धित शिक्षक तथा कक्षा शिक्षकले गर्दछ । यी सङ्कलन भएका जानकारीले विद्यार्थीको व्यक्तिगत उपलब्धि र विकास कुन वेलामा कुन गतिले भएको छ र विद्यालयमा अध्ययनरत रहनुजेलको कुनकुन घटनाक्रमले केके असर पारेका छन् भन्ने कुरा अवगत हुन्छ । सञ्चित अभिलेखको नमुना यसप्रकार छ :

सञ्चित अभिलेख

फोटो

१. विद्यार्थीको नाम

.....

२. विद्यार्थीको व्यक्तिगत विवरण

(क) जन्म मिति :-

(ख) जन्म स्थान :-

(ग) ठेगाना :-

(घ) विद्यालयमा भर्ना मिति :

३. विद्यार्थीको स्वास्थ्य विवरण

कक्षा	उचाइ	तौल	रोग भए
१			
२			
३			
४			
५			

४. विद्यार्थीको पारिवारिक विवरण

नाता	शैक्षिक योग्यता	पेसा	जीवित मृतक
बाबु			
आमा			
परिवार सङ्ख्या :-			
दाजुभाइ सङ्ख्या :-			
दिदीबहिनी सङ्ख्या :-			
विद्यार्थीको जन्मक्रम :-			
विद्यार्थीको संरक्षकको शैक्षिक योग्यता :-			

विद्यार्थीको शैक्षिक विवरण

क्र.सं.	विषय	कक्षा			
		निरन्तर विद्यार्थी मूल्याङ्कन अभिलेख			आवधिक उपलब्धि परीक्षाको प्राप्ताङ्क
		अति उत्तम	उत्तम	सामान्य	
१	नेपाली				
२	अङ्ग्रेजी				
३	गणित				
४	सामाजिक अध्ययन तथा सिर्जनात्मक कला				
५	विज्ञान, स्वास्थ्य र शारीरिक शिक्षा				
६	स्थानीय विषय/मातृभाषा				

विद्यार्थीको आचरण र स्वभाव विवरण

विषय	कक्षा			कक्षा			कक्षा		
	अ.	म.	सु.	अ.	म.	सु.	अ.	म.	सु.
१. अनुशासन									
२. कार्य लगनशील									
३. मैत्रीपूर्ण व्यवहार									
४. सहयोग भावना									
५. सरसफाइ									
६. स्वास्थ्य तन्दुरुस्ती									
७. संवेग नियन्त्रण									
८. अतिरिक्त कार्य									
९. स्वभाव									

विद्यार्थीको विवरण	कक्षा				
					
१. विद्यालय चलेको जम्मा दिन					
२. विद्यार्थी हाजिर जम्मा दिन					
३. विद्यार्थी गयल जम्मा दिन					

उ. = उत्तम, = मध्यम, सु. सुधार गर्नुपर्ने

विद्यार्थीको अभिरुचि :

कुनै महत्त्वपूर्ण घटनाको विवरण :

सञ्चित अभिलेखको प्रयोग

यस अभिलेखमा भएको फोटोद्वारा विद्यार्थी को हो र कस्तो छ भन्ने कुराको चिनारी सजिलैसँग गर्न सकिन्छ । अझ विद्यार्थीको व्यक्तिगत विवरणले झन् बढी स्पष्ट पार्दछ । पारिवारिक विवरणले विद्यार्थीको घरको सामान्य परिस्थिति र वातावरणका बारेमा बोध गराउँछ । स्वास्थ्य विवरणले उसको शारीरिक विकास र तन्दुरुस्ती तथा कमजोरीको तथ्य थाहा हुन्छ भने त्यसको असर उसका सिकाइमा केकस्तो भयो भन्ने कुरा शैक्षिक विवरणबाट स्पष्ट झल्कन्छ । यसरी विद्यार्थीबारे प्राप्त तथ्य तथ्याङ्क र सूचनाहरू, विवरणहरूको आधारमा उसलाई आवश्यक निर्देशन दिन सकिन्छ र प्रगतिका लागि सहयोग र व्यवस्था मिलाउन सकिन्छ । आचरणसम्बन्धी विवरणले विद्यार्थीमा विद्यमान आचरणहरू राम्रो नराम्रो हेरी आवश्यक सुधार गर्न सकिन्छ । अतः सञ्चित अभिलेखको प्रयोग विद्यार्थीको विकास र प्रगतिका लागि एक अमूल्य साधन र आधार मान्न सकिन्छ ।

अध्ययनरत विद्यालयबाट अर्को विद्यालयमा सरुवा वा कक्षावृद्धि भएर जाँदाखेरि विद्यार्थीको विवरण सरुवा भएर जाने विद्यालयमा पठाइन्छ । यसको प्रयोगद्वारा नयाँ विद्यालय आगन्तुक विद्यार्थीसँग राम्रोसँग परिचित हुन सक्छ र सोहीअनुरूप आवश्यक व्यवस्था मिलाउन सक्छ ।

(क) तलका प्रश्नहरूको छोटो उत्तर दिनुहोस् :

१. मूल्याङ्कनको अर्थ बताउनुहोस् ।
२. परीक्षा र मूल्याङ्कनमा केके फरकहरू छन् ? कुनै पाँचओटा फरकहरू देखाउनुहोस् ।
३. राम्रो परीक्षाका प्रश्नहरूले राम्रो शिक्षणसिकाइलाई प्रोत्साहित गर्छ भन्ने कुरा पुष्टि गर्नुहोस् ।
४. प्राथमिक कक्षामा मौखिक परीक्षाको महत्त्वबारे बयान गर्नुहोस् ।
५. वस्तुगत परीक्षाका फाइदाहरू बयान गर्नुहोस् ।
६. प्रश्न निर्माण गर्दा गर्नुपर्ने मुख्य कार्यहरू स्पष्ट रूपमा उल्लेख गर्नुहोस् ।
७. परीक्षाफलको प्रयोग भनेको के हो र कसरी हुन्छ, लेख्नुहोस् ।
८. विद्यार्थी प्रगति विवरण भनेको के हो ? यसको किन आवश्यक छ ?
९. सञ्चित अभिलेख राख्नुपर्ने चारओटा कारण दिनुहोस् ।

(ख) तलका प्रश्नहरूको लामो उत्तर दिनुहोस् :

१. विद्यालय तहमा प्रचलित परीक्षाका प्रश्नपत्रका प्रकारहरू उल्लेख गरी प्रत्येकका एकएकओटा उदाहरणहरू दिनुहोस् ।
२. प्रश्नपत्र निर्माणका आधारहरू लेखी तिनको चर्चा गर्नुहोस् ।
३. विद्यालयहरूमा वर्तमान विद्यार्थी मूल्याङ्कनमा देखिएका समस्याहरू लेखी तिनको समाधानका उपायहरू उल्लेख गर्नुहोस् ।

(ग) प्रयोगात्मक कार्य

१. प्राथमिक तहको कुनै एक विषयमा दसओटा विषयगत र बीसओटा वस्तुगत प्रश्नहरू बनाउनुहोस् ।
२. नजिकको प्राथमिक विद्यालयको अवलोकन गरी कुनकुन किसिमका अभिलेख रहेका छन् तिनको विवरण तयार गर्नुहोस् ।
३. विद्यार्थीको प्रगति विवरण दिने फारामको नमुना तयार गर्नुहोस् ।
४. विद्यालयमा रहेको माध्यमिक तहको विशिष्टीकरण तालिका अध्ययन गरी त्यसका आधारमा प्राथमिक तहको कुनै एक विषयको विशिष्टीकरण तालिकाको नमुना बनाउनुहोस् ।
५. प्राथमिक, निम्नमाध्यमिक र माध्यमिक तहका वर्तमान पाठ्यक्रमले केकस्तो मूल्याङ्कन व्यवस्था गरेका छन् ? शिक्षकको सहयोगले अध्ययन गरी एउटा प्रतिवेदन तयार गर्नुहोस् ।

असल शिक्षकका गुणहरू

शिक्षकको परिचय

शिक्षणसिकाइ प्रक्रियामा शिक्षकको महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ । शिक्षणसिकाइ प्रक्रियामा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शैक्षिक सामग्री, शिक्षणपद्धति आदिको प्रभावकारी स्थान रहेको हुन्छ तापनि शिक्षकले उपयुक्त वातावरण सिर्जना गरी सबैको उचित प्रयोग गरी विद्यार्थीलाई आवश्यक ज्ञान र सीप प्रदान गर्न सकेमा मात्र शिक्षणसिकाइले सार्थकता प्राप्त गर्दछ । त्यसैले शिक्षण प्रक्रियाको केन्द्रीय व्यक्ति नै शिक्षक हो । प्राचीनकालमा शिक्षकलाई विभिन्न नामले उनका कार्यअनुसार सम्मान गर्ने गरिन्थ्यो । त्यसवेला अध्यापक अर्थात् शिक्षकको सम्मान समाज व्यवस्थामा सर्वोपरि थियो । उनीहरूको जीवन मार्ग समाजका सबै वर्गलाई अनुकरणीय हुन्थ्यो । विद्यादान गर्नु र विनालोभले बालबालिकालाई अध्यापन गर्नु आफ्नो कर्तव्य ठानिन्थ्यो ।

प्राचीनकालमा गुरुलाई सर्वज्ञ, सत्यज्ञ, संसारमा भएभरिका ज्ञानले पूर्ण भएको भनी अनेक नामले पुकारिन्थ्यो । यो परम्परा यस हिमवत्खण्डमा धेरै समयसम्म चलिरह्यो । पाश्चात्य शिक्षाप्रणालीको प्रवेश भएपछि पूर्वीय शिक्षण परम्परामा परिवर्तन भए पनि शिक्षकको स्थान समाजमा सम्मानजनक र महत्त्वपूर्ण रहेकै छ । जनताले आफ्ना बालबालिकालाई योग्य बनाउन शिक्षकको जिम्मामा विद्यालयमा पठाउँछन् । शिक्षकले विद्यार्थीलाई अक्षरारम्भदेखि उच्च शिक्षा दिइरहेको हुन्छ । उसले विद्यार्थीमा अध्ययनप्रति जिज्ञासा उत्पन्न गराउँछ, पढ्न प्रेरणा दिन्छ, नयाँनयाँ ज्ञान, सीप र धारणा सिकाउँछ, विगतको अनुभव दिन्छ, वर्तमानमा परिश्रम गर्न सिकाउँछ र भविष्यको मार्गदर्शन गराउँछ । प्रत्येक वर्ष संसारमा ज्ञानराशि थपिइरहेको छ । हिजोको मूल्य र मान्यता, तथ्य र तथ्याङ्कहरूमा परिवर्तन भएको छ । अभिभावकहरू आफ्ना बालबालिकालाई सबल सक्षम, सीपसम्पन्न भएको देख्न चाहन्छन् । आइपर्ने प्रत्येक हाँकलाई सामना गर्न सक्ने जनशक्ति उत्पादनका लागि राष्ट्रले अपार धनराशि लगाउँदै गरेको हुन्छ । आजका कलिला बालबालिकामा आफ्नै भविष्य, अभिभावकको आशा र राष्ट्रको भरोसा रहेको हुन्छ । यी सबैको प्राप्तिका लागि अभिभावक र राष्ट्रले बालबालिकालाई शिक्षकको हातमा सुम्पेको पाइन्छ । अतः शिक्षक बालबालिकाको भाग्य निर्माता, अभिभावकको भरोसा तथा आशाको केन्द्र, परिवर्तनको संवाहक र समाजको प्रतिष्ठित व्यक्ति हो । असल शिक्षकको सहायताबाट शिक्षाको उद्देश्य पूरा हुन सक्छ । शिक्षकको बानी व्यहोरा, आचरण र जीवन पद्धतिको प्रत्यक्ष प्रभाव विद्यार्थी, समाज, समुदाय र राष्ट्रमाथि पर्दछ । त्यस्तै शिक्षकको आचरण समाजका अन्य वर्गलाई अनुकरणीय बनेको हुन्छ । अतः शिक्षकमा समाजको मार्गदर्शक, उपदेशक एवम् उदाहरणीय व्यक्तित्वको भूमिका सजिलैसँग निर्वाह गर्न सक्ने आदर्श गुणहरू हुनुपर्दछ ।

८.१ असल शिक्षकका गुणहरू

शिक्षक एउटा व्यक्ति हो अतः ऊ असल व्यक्ति हुनु पर्दछ । ऊ एउटा सामाजिक प्राणी हो उसमा समाजमा मिलेर सामान्य जीवन व्यतीत गर्न सक्ने गुण हुनुपर्छ । त्यस्तै शिक्षकले समाजमा उपदेशक, व्याख्याता वा मार्गदर्शकको भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ, अतः उसमा प्राज्ञिक वा शैक्षिक गुण हुनु पनि उत्तिकै आवश्यक हुन्छ । यस सम्बन्धमा गहन अनुसन्धानहरू भएका छन् । कुन-कुन गुणले असल शिक्षक बन्न सहयोग मिल्छ कस्ता-कस्ता कुराबाट शिक्षक टाढा रहनुपर्छ भन्ने कुरामा चर्चा गरिने छ ।

चार्टस् र वापल्स (Charters and Waples) भन्ने अमेरिकी व्यक्तिहरूको अनुसन्धानबाट निकालिएको निष्कर्षअनुसार शिक्षकमा निम्न गुणहरू हुनु आवश्यक छ :

१. अनुकूलता	२. आकर्षक चेहरा
३. सावधान	४. अर्काका निमित्त सहानुभूति
५. सहयोगी	६. व्यवहारमा एकरूपता
७. कुशल	८. राम्रो स्वास्थ्य
९. इमान्दारिता	१०. नेतृत्व तथा आत्मविश्वास
११. स्वच्छता	१२. मौलिकता
१३. प्रगतिशीलता	१४. नियम पालन कर्ता
१५. नम्रता तथा नैतिकता	१६. विद्वत्ता

यसरी नै विभिन्न अनुसन्धानबाट शिक्षकमा विभिन्न गुणहरू हुनुपर्छ भनी निष्कर्ष निकालेका छन् । यसरी सबै गुणहरूलाई एकै ठाउँमा नराखी शिक्षकले निर्वाह गर्ने वैयक्तिक, सामाजिक एवम् प्राज्ञिक भूमिकाको आधारमा शिक्षकका गुणलाई पनि निम्न वर्गमा विभाजन गरिएको छ :

- वैयक्तिक गुणहरू
- सामाजिक गुणहरू
- प्राज्ञिक वा शैक्षिक गुणहरू

८.१.१ शिक्षकका वैयक्तिक गुणहरू

शिक्षक पनि एउटा व्यक्ति हो । जसरी एउटा असल व्यक्तिले आफू, आफ्नो समुदाय, राष्ट्र र मानव सभ्यतालाई नै योगदान दिएको हुन्छ त्यसरी नै एउटा असल शिक्षकले कार्य गर्न सक्दछ । कोही पनि मान्छे आफूलाई सभ्य सुसंस्कृत र योग्य नभई अरूलाई मार्गदर्शन गर्न सक्तैन । एउटा असल शिक्षकमा के-कस्ता गुणहरू हुनुपर्दछ र कस्ता गुणले उसलाई महान् बनाएको हुन्छ यस सम्बन्धमा चर्चा गरिनु उपयुक्त छ । हुन त शिक्षकमा धेरै वैयक्तिक गुणहरू हुनु आवश्यक छ यहाँ शिक्षकका मुख्यमुख्य वैयक्तिक गुणहरू तल प्रस्तुत गरिएका छन् :

१. **राम्रो स्वास्थ्य :** व्यक्तिलाई नभई नहुने पहिलो वस्तु असल स्वास्थ्य हो । शरीर र मन एक अर्काका परिपूरक रहन्छन् । असल र राम्रो स्वास्थ्य भएको व्यक्तिमा राम्रो बुद्धि रहन्छ र राम्रो बुद्धिबाट पनि असल स्वास्थ्य कायम गर्न सकिन्छ । शारीरिक, मानसिक तथा संवेगात्मक सन्तुलित विकास नै राम्रो विकास भनिन्छ । यदि व्यक्ति स्वस्थ छ भने उसले राम्रोसँग कुनै पनि कार्य सम्पन्न गर्न सक्छ । यस्तै स्वस्थ शिक्षकले राम्ररी अध्यापन गर्न सक्छ र गहनभन्दा गहन जिम्मेवारी सजिलैसँग वहन गर्न सक्छ । अतः शिक्षकको नभई नहुने वैयक्तिक गुण असल स्वास्थ्य हो ।
२. **आकर्षक शारीरिक व्यक्तित्व :** कुनै वस्तुको पनि पहिलो उपस्थिति त्यसको आकृति हुन सक्छ । त्यसैले शिक्षक विद्यालय परिसरमा वा कक्षाकोठामा प्रवेश गर्दा स्वच्छ र सफा भई प्रवेश गर्नुपर्दछ । हेसिलो र खुसी देखिनुपर्दछ । अनुहारलाई आकर्षक बनाई देखा पर्नुपर्छ । यसको लागि जन्मजात सुन्दररूपको आवश्यकता पर्दैन । उसमा कोरेको कपाल, मुखमा मुस्कान र शरीरमा फुर्ति आवश्यकता हुन्छ । यसैले आकर्षक शारीरिक व्यक्तित्व शिक्षकको वैयक्तिक गुणका रूपमा लिइएको छ ।
३. **मीठो बोली वचन :** शिक्षकले शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावक सामु कुनै पनि कुरा राख्दा मीठो स्वरमा राख्नुपर्छ । बालबालिकालाई सुरिलो आकर्षक एवम् लचिलो स्वरले आकर्षण गर्दछ । स्वरमा मिठास हुनुपर्दछ, विषयवस्तुको प्रस्तुतिमा परिस्थितिअनुसार स्वरमा आरोह र अवरोह मिलेको हुनुपर्छ । संयमित रूपमा मीठो स्वरमा प्रस्तुत भएको कुरालाई विद्यार्थीले सजिलै ग्रहण गर्दछन् । अतः एक असल शिक्षक सधैं मायालु र मिठासपूर्ण भाषामा शिक्षण गर्नुपर्दछ ।
४. **रुचि एवम् उत्साह :** शिक्षकमा हुनुपर्ने अर्को व्यक्तिगत गुण रुचि तथा उत्साह हो । शिक्षक आफ्नो पेसाप्रति उत्साही छैन र शिक्षणमा रुचि छैन भने त्यस्ता शिक्षकको अध्यापनबाट विद्यार्थीहरूले प्रेरणा पाउन सक्तैनन् । उसको शिक्षण रुचिपूर्ण नभई विद्यार्थीलाई पढ्नुपार्दछ बनी कतिखेर कक्षाबाट शिक्षक बाहिर जाला भन्ने हुन्छ । यसैले शिक्षकमा नभई नहुने कुरा पेसाप्रति रुचि र अध्यापनप्रति उत्साह हो । अतः पेसाप्रति रुचि र उत्साह हुनु एउटा असल शिक्षकमा हुनुपर्ने वैयक्तिक गुण हो ।
५. **धैर्यता एवम् सहनशीलता :** कक्षामा विभिन्न तहका विद्यार्थीहरू हुन्छन् । कोही तीखो मनमस्तिष्कका हुन्छन् त कोही मध्यम तथा निम्न । कक्षाकोठामा शिक्षकका क्रममा विभिन्न समस्या आउन सक्छन्, जस्ता समस्या आए पनि धैर्य गर्न सक्नुपर्छ । सहनशीलता र धैर्यता शिक्षकको वैयक्तिक गुण हो ।

६. **प्रेम एवम् सहानुभूति** : शिक्षकमा प्रेम, माया, सहानुभूतिको भाव हुनुपर्दछ । जसले आफ्ना विद्यार्थीलाई प्रेम र स्नेहपूर्वक पढाउँछ सहानुभूति देखाउँछ विद्यार्थीहरूले पनि उसलाई हितैषी एवम् मित्र ठान्दछन् । विद्यार्थीले नजानेको विषयमा विना हिचकिचावट शिक्षकलाई सोद्धछन् । यसबाट शिक्षक र विद्यार्थीका बीच डुर र त्रास रहँदैन शिक्षण प्रक्रिया प्रभावकारी बनाउन सहयोग पुग्दछ ।

७. **आत्मविश्वास तथा दृढ इच्छाशक्ति** : आफूले पढाएको विषयवस्तुमा ढरिलो विश्वास हुनु आवश्यक छ । आत्मविश्वास नभएका शिक्षकको शिक्षणपट्टि विद्यार्थीमा द्विविधा उत्पन्न हुन्छ । दृढ इच्छाशक्ति नभएका व्यक्तिमा घबडाहट उत्पन्न भई कहिलेकाहीँ सन्तुलन हराउन सक्छ । विद्यार्थीबाट कुनै समस्या आयो भने आत्मविश्वास तथा दृढ इच्छाशक्तिका साथ समाधान गर्नुपर्छ । अतः शिक्षकमा नभई नहुने वैयक्तिक गुणमध्ये आत्मविश्वास र दृढ इच्छाशक्ति पनि हुन् ।

८. **नैतिक तथा चरित्रवान्** : समाजले आ-आफ्नै मूल्य र मान्यता स्थापना गरेको हुन्छ । सामाजिक मूल्य एवम् मान्यतालाई जसले मर्यादा र आदर गर्छ त्यस्ता व्यक्तिलाई नैतिक र चरित्रवान् भन्दछन् । शिक्षक समाजको पथ प्रदर्शक हो उसको प्रत्येक व्यवहार समाजले अवलोकन गरेको हुन्छ । शिक्षकमा कत्तिको सत्यता, इमानदारीता कर्तव्य परायणता, लगनशीलता, न्यायप्रियता, निष्पक्षता र त्याग आदि गुण छन् यिनको कत्तिको पालना भएको छ यसैमा नै शिक्षक कत्तिको नैतिक छ र चरित्रवान् छ भन्ने कुरा विद्यार्थी, अभिभावक र समाजले आँकलन गरिरहेको हुन्छ । अतः असल शिक्षक नैतिक र चरित्रवान् हुनु अत्यावश्यक छ ।

९. **मौलिकता** : प्रत्येक व्यक्तिमा अन्य व्यक्तिभन्दा भिन्न ठानिने गुण मौलिकता हो । एउटा शिक्षकमा मौलिक शिक्षण प्रक्रिया हुनुपर्दछ । नयाँ समस्यासँग समाधान गर्न नयाँ परिस्थितिअनुसार चल्न सक्ने क्षमता हुनुपर्दछ । शिक्षकमा हुने मौलिक विचार मौलिक शैलीले विद्यार्थीलाई प्रभाव पारेको हुन्छ ।

८.१.२ शैक्षिक गुणहरू

शिक्षक एउटा व्यावसायिक व्यक्ति हो । आफ्नो व्यवसायलाई राम्ररी सञ्चालन गर्नका लागि व्यावसायिक गुण हुनुपर्दछ । उसमा शैक्षिक तथा प्राज्ञिक पक्षको राम्रो ज्ञान हुनु अत्यावश्यक मानिन्छ । बाल मनोविज्ञान, राष्ट्र, समाज र विद्यार्थीको शैक्षिक अवस्था, कमजोर विद्यार्थीलाई सुधार गर्ने उपचारात्मक प्रक्रिया शिक्षण कला, विषयवस्तुको गहन ज्ञान आदि कुरा एउटा शिक्षकमा हुनुपर्दछ । एउटा शिक्षकमा हुनुपर्ने प्राज्ञिक तथा शैक्षिक गुणहरूलाई तल प्रस्तुत गरिएको छ :

१. **विषयवस्तुको राम्रो ज्ञान** : शिक्षक विद्यालयमा जुन विषय अध्यापन गर्दछ, त्यो विषयको गहिरो जानकारी उसमा हुनुपर्दछ । कुनै पनि व्यक्ति विषयवस्तुको राम्रो ज्ञानको अभावमा शिक्षक बन्न सक्तैन । भनाइ छ कि एउटा अयोग्य चिकित्सक रोगीको शारीरिक हितका निमित्त मात्र खतरनाक हुन्छ, तर एक अयोग्य शिक्षक सिङ्गो राष्ट्रका निमित्त नै घातकसिद्ध हुन्छ, किनभने उसले आफ्नो छात्रछात्राको मस्तिष्कमा विकृतिमात्र उत्पन्न नगराई सम्पूर्ण राष्ट्रको विकासमा अवरोध गरेको

हुन्छ । यसर्थ शिक्षक आफूले शिक्षण गर्ने विषयमा पारङ्गत हुनुपर्दछ । यसका अतिरिक्त अन्य विषयहरूको पनि जानकारी हुनु वाञ्छनीय हुन्छ ।

२. **शिक्षण कौशल :** ज्ञान प्राप्त गर्नु एउटा पक्ष हो भने ज्ञान अरुसम्म पुऱ्याउनु अर्को पक्ष हो । शिक्षकका लागि पढाउने भन्ने कुराको जानकारीमात्र आवश्यक हुँदैन, बरु कसलाई के कसरी पढाउने भन्ने कुराको जानकारी त्यत्तिकै आवश्यक हुन्छ । शिक्षण एक कला र विज्ञान हो । अतः शिक्षक शिक्षणको कला विज्ञानमा निपुण हुनु जरुरी हुन्छ । नयाँनयाँ शिक्षण पद्धतिको ज्ञान हुनु आवश्यक छ । यस्तै विभिन्न प्रक्रियाबाट विषयवस्तुको प्रस्तुति गर्ने शिक्षण कौशल आवश्यक हुन्छ ।
३. **बाल मनोविज्ञानको ज्ञान :** शिक्षकमा हुनुपर्ने एउटा अर्को आवश्यक गुण बालमनोविज्ञानको ज्ञान हो । बालबालिकाको प्रकृति, स्तर, इच्छा, रुचि, आवश्यकता, प्रवृत्तिहरूको जानकारी नरहेसम्म शिक्षकले प्रभावकारी ढङ्गले शिक्षण गर्न सक्तैन । प्रसिद्ध प्रकृतिवादी शिक्षाशास्त्री रसोको कथन यसप्रकार छ - "बालक एउटा यस्तो पुस्तक हो, जसको आद्योपान्त अध्ययन शिक्षकले गर्नुपर्छ ।"
४. **शिक्षा पद्धतिको ज्ञान :** देशमा लागू भएको शिक्षा पद्धतिको विभिन्न पक्षहरूको जानकारी शिक्षकहरूमा रहनु नितान्त आवश्यक हुन्छ । खास गरी शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्यहरू केके हुन्, शिक्षाको सङ्गठन कसरी भएको छ, पाठ्यक्रमको स्तर के छ ? मूल्याङ्कन र परीक्षा प्रणाली कसरी सञ्चालित छ आदि कुराको ज्ञान शिक्षकमा भएमात्र उसले शिक्षा पद्धतिको कुशल परिचालन गरी लक्ष्य प्राप्तितर्फ विद्यार्थीलाई डोऱ्याउन सक्दछ ।
५. **उत्तरदायित्वको बोध :** शिक्षकलाई यो कुरा थाहा हुनुपर्दछ कि उसलाई कुन उत्तरदायित्व अर्थात् कुनकुन जिम्मेवारीहरू सुम्पिएका छन् । पेसाप्रति निष्ठावान्, सकारात्मक, कर्तव्यप्रति लगनशील र उत्तरदायित्वप्रति सचेत शिक्षक नै सफलताको चुचुरोमा पुग्न सक्तछ । यदि आफ्नो व्यवसायप्रति शिक्षक निष्ठावान् छैन वा शिक्षण पेसाप्रति उसमा गौरव र स्वाभिमान अनुभव हुँदैन भने ऊ कहिल्यै पनि सफल बन्न सक्तैन ।
६. **शिक्षण विधि र शिक्षण सामग्रीको ज्ञान :** शिक्षकमा शिक्षण विधि र शिक्षण सामग्रीको पर्याप्त जानकारी रहनुपर्दछ । ती विधि र सामग्रीहरूलाई कसरी, कुन अवस्थामा, कुन उद्देश्यका निमित्त प्रयोग गर्ने भन्नेबारेमा पनि ज्ञान हुनुपर्दछ । पाठ्यपुस्तकमा भएका कुरा पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेका कुरा विद्यार्थीलाई सिकाउन स्थानीय उपलब्ध सामग्री प्रयोग गरी शिक्षण सामग्री निर्माण गर्ने ज्ञान हुने पनि उत्तिकै आवश्यक ठानिन्छ ।
७. **जिज्ञासु र अध्ययनशील :** एक पटक सिकेको ज्ञान सबै समयका लागि उत्तिकै उपयोगी हुन सक्त भन्ने छैन । परिवर्तनशील यस युगमा झन दिनप्रतिदिन नयाँ कुराहरूको खोज र विकास भइरहेको छ । नयाँनयाँ खोजी, विकास अर्थात् परिवर्तनहरूका बारेमा परिचित भएमात्र शिक्षकले एउटा सार्थक जीवन व्यतीत गर्न सक्तछ । शिक्षा क्षेत्रमा दिनदिनै नयाँनयाँ विधि, तरिका, प्रणाली आदिको जन्म

भइरहेको हुन्छ । शिक्षकले पढाउने विषयमा पनि प्रतिदिन नयाँ कुराहरू निस्किरहेका हुन्छन् । एउटा असल शिक्षकले यी सबै विकासहरूप्रति जागरुक, सचेत हुनुपर्दछ र आफूलाई सधैं अध्ययनशील बनाउन सक्नुपर्छ । ज्ञान प्राप्तिको जिज्ञासा र अध्ययनले मात्र शिक्षकमा व्यावसायिक परिपक्वता आउँछ ।

८. **प्रयोग र अनुसन्धानमा दक्षता** : विज्ञानजस्ता विषयमा प्रयोगको ठूलो महत्त्व छ । कुनै पनि कुरालाई कसरी प्रभावकारी ढङ्गले शिक्षण गर्न सकिन्छ, यसरी प्रयोग गरेमा के हुन्छ भन्ने तार्किक भावना एउटा असल शिक्षकमा हुनु अत्यावश्यक छ । अध्यापनका क्षेत्रमा प्रभावकारी शिक्षणसिकाइ गर्न केकस्ता कार्य र अनुसन्धान भएका छन् तिनको राम्रो अध्ययन गर्नुपर्छ र आफै पनि अनुसन्धान गर्ने र प्रयोग गर्ने कुरामा निपुण हुनुपर्छ ।

९. **सिकाइ प्रक्रियाको ज्ञान** : विद्यालयमा विद्यार्थीहरू सिक्नका निमित्त आएका हुन् भने शिक्षकको कर्तव्य बालबालिकाहरूलाई सिकाउनु वा सिक्ने कार्यमा सघाउ पुऱ्याउनु हो । शिक्षकले यो कार्य त्यस वेलामात्र राम्रोसित पूरा गर्न सक्छ, जब उसमा सिकाइ प्रक्रियाको पूरा जानकारी हुन्छ । खास गरी सिकाइ के हो र बालकलाई सिकाइप्रति कसरी प्रेरित गराउन सकिन्छ ? सिकाइ कसरी हुन्छ ? सिकाइमा प्रभाव पार्ने केके हुन् ? जस्ता कुराहरूको ज्ञान नभईकन शिक्षकले न त सिकाउन सक्छ न त सिकाइका लागि सहयोग पुऱ्याउन सक्दछ ।

अन्त्यमा हामी के भन्न सक्दछौं भने कुनै पनि व्यक्ति शिक्षण पेसामा कति हदसम्म सफल छ वा सफलता हासिल गर्न सक्दछ भन्ने कुरामा उसमा निहित व्यक्तिगत, सामाजिक तथा शैक्षिक गुणहरूमा भरपर्दछ । असल वा सफल शिक्षक भन्नु नै यी तीनै प्रकारका गुणहरूको योगफल हो ।

८.१.३ शिक्षकका सामाजिक गुणहरू

शिक्षक पनि समाजका अन्य व्यक्तिसरह एक सामाजिक प्राणी हो । समाजको संरचनामा उसको पनि थोरैधेरै योगदान रहेको हुन्छ । समाज भन्नु नै सबै सदस्यको साझा मूल्य र मान्यताको समष्टिगत रूप हो । प्रत्येक समाजका आफ्नै मूल्य, मान्यता, रीतिरीवाज, परम्परा संस्कृति रहेको हुन्छ । यसप्रति अनुकूल आचरण गर्नु एउटा शिक्षकका लागि ज्यादै नै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । किनभने समाजका सबै सदस्यले प्रत्यक्ष रूपमा बालबालिकालाई शिक्षकको जिम्मा दिएका हुन्छन् । अर्को अर्थमा समाजको शैक्षिक नेतृत्व दिने अभिभारा शिक्षकमाथि सुम्पिएको हुन्छ । अतः शिक्षकले सधैं समाजमा उच्च भूमिकाको निर्वाह गर्नुपर्दछ । सङ्क्षेपमा शिक्षकका सामाजिक गुणहरू तल प्रस्तुत गरिएको छ :

१. **पक्षपातरहित** : एउटा विद्यालयमा विभिन्न जाति, धर्म, वर्ग तथा भिन्न-भिन्न पृष्ठभूमि बोकेका बालबालिकाहरू अध्ययन गर्न आउँछन् । शिक्षकले यी समस्त विद्यार्थीहरूप्रति समान व्यवहार गर्नुपर्छ । किनभने पक्षपातपूर्ण व्यवहार गर्‍यो भने उसप्रति विद्यार्थीहरूमा असन्तोष भाव जागृत हुन

सकछ । जब विद्यार्थी शिक्षकले समान व्यवहार गरिरहेको अवस्थामा पाउँछन्, तब उनीहरूमा उसप्रति अगाध श्रद्धा र सम्मानको भाव रहन्छ ।

२. **स्पष्टबक्ता** : शिक्षकमा विद्यमान हुनुपर्ने अर्को सामाजिक गुण निष्कपटता हो । विद्यार्थीहरूका बारेमा स्पष्ट रूपमा मनमा कुनै पनि किसिमको कपट नराखी विचारहरू राख्न सक्नुपर्दछ । विद्यार्थीलाई स्पष्टरूपमा सन्तुलित व्यवहार गर्नुपर्छ ।

३. **सहयोगी** : विद्यार्थीहरू आफ्ना शिक्षकहरूबाट सिकाइका अवस्था र अवसरहरूमा सहयोगको अपेक्षा राख्छन् । विद्यार्थीहरूलाई उनीहरूका कठिनाइहरू हटाउनु र प्रभावपूर्ण तरिकाले सिक्नका निमित्त सहयोग पुऱ्याउनु शिक्षकको मुख्य कर्तव्य पनि हो । विद्यार्थीहरूको आशा पूरा गरिदिन र आफ्नो दायित्व निर्वाह गर्नसमेत शिक्षकमा सहयोगी भावना हुनुपर्छ ।

४. **मानवीयसम्बन्ध कायम गर्ने सीप** : शिक्षकमा विद्यार्थीहरू, अभिभावक तथा समाजका अन्य मानिसहरूसित सुमधुर मानवीय सम्बन्ध स्थापना तथा कायम गर्ने सीप हुनु अत्यावश्यक छ । मानवीय सम्बन्ध भन्ने वित्तिकै मानव मानवका बीचमा हुने सम्बन्ध हो । स्नेह, सहयोगीपन, आत्मीयता यी सबै गुणले शिक्षक अन्य समुदायसँग घुलमिल हुन सकछ । विद्यार्थीलाई माया र स्नेहपूर्वक अध्यापन गर्ने अभिभावकसँग विद्यार्थीको प्रगतिका सम्बन्धमा चर्चा गर्ने आदि कार्य शिक्षकले गर्नुपर्छ ।

५. **सेवाको भाव** : कुनै पनि समाजमा कार्य गर्नका निमित्त सेवाको भाव रहनु आवश्यक हुन्छ । शिक्षकहरूमा विद्यार्थी तथा अन्य व्यक्तिहरूलाई सेवा उपलब्ध गराउने इच्छा हुनुपर्छ । सेवाभाव भएका शिक्षकलाई विद्यार्थीहरूले सम्मान तथा आदर गर्दछन् । मुख्य रूपमा शिक्षण पेसा धन आर्जन गर्ने पेसा होइन । अतः शिक्षकहरूले शिक्षण पेसालाई नै सेवाको रूपमा लिनुपर्छ ।

६. **विनयशील** : शिक्षक पनि एउटा सामाजिक व्यक्ति हो । ऊ त्यतिमात्र होइन समाजलाई बाटो देखाउने व्यक्ति पनि हो । यसैले उसमा विनयभाव हुनु अत्यावश्यक हुन्छ । किनभने शिक्षकले विद्यार्थीलाई पढाएका कुरामात्र अनुकरणीय हुँदैनन् उनीहरूले शिक्षकका प्रत्येक संवेगात्मक कुराहरू प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपले सिकेका हुन्छन् । अतः शिक्षक नम्र हुनुपर्छ उसले विद्यार्थी र समाजका अन्य व्यक्तिहरूसँग शिष्ट र भद्र व्यवहार गर्नुपर्छ ।

७. **विनोदप्रिय** : एउटा शिक्षक र विद्यार्थीबीचको सम्बन्ध शिक्षक कुन हदसम्म विनोदप्रिय छ, त्यसले प्रभावित गर्दछ । साधारणतया छात्रछात्राहरू एउटा आनन्ददायक, रोचक तथा विनोदपूर्ण वातावरणमा सिक्न रुचाउँछन् । यस्तो वातावरणको सिर्जना गर्नका निमित्त शिक्षक स्वयम् विनोदप्रिय हुनु जरुरी हुन्छ । एउटा रमाइलो व्यक्तिले मात्र अरूहरूलाई सजिलोसित प्रभावित गर्न सकदछ ।

८. **नेतृत्व लिन सक्ने क्षमता** : शिक्षकमा नेतृत्व लिन सक्ने क्षमता हुनु पनि अनिवार्य हुन्छ । विद्यार्थीहरूलाई मार्गदर्शन तथा पथप्रदर्शन गर्न सक्नु, समूहमा घुलमिल भएर काम गर्न सक्नु र

सहायता प्रदान गर्न सक्नु शिक्षकको एउटा कुशल गुण हो । विद्यार्थीहरूलाई लक्ष्य प्राप्तितर्फ डोर्‍याउन सक्ने क्षमता शिक्षकमा हुनुपर्दछ । शिक्षकले विद्यार्थीहरूमा अन्तर्निहित नेतृत्वका गुणहरू पनि चिन्नुपर्दछ । उनीहरूमा नेतृत्वको विकास गराउनुपर्छ ।

९. **समुदायको ज्ञान :** विभिन्न समुदायमा रहनसहन, चालचलन, बोलीचाली, आर्थिकस्तर, संस्कृति, परम्परा आदि फरक हुन्छन् । समुदायमा हुने विभिन्नताका कारण समुदाय वा शैक्षिक आवश्यकताहरू र शिक्षाप्रतिको दृष्टिकोण पनि फरकफरक हुन्छ । यसका साथै समुदायका पारिवारिक, सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक पृष्ठभूमि पनि फरकफरक हुन्छन् । यसले विद्यालयमा प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पार्दछ । यसकारण शिक्षकमा समुदायका विभिन्न कुराहरूको ज्ञान हुनु नितान्त आवश्यक छ । समुदायका विभिन्न मानिसहरूसित भेटघाट गरी काम गर्न सक्ने क्षमता हुनु पनि जरुरी हुन्छ ।

८.२ शिक्षकको काम र कर्तव्य

हरेक जिम्मेवारी लिने व्यक्ति वा पदाधिकारीका आफ्नो कर्तव्य हुन्छन् । उनीहरूले आफ्ना अधिकारसँगै कर्तव्यको पालना गर्नुपर्दछ । त्यस्तै गरी एउटा राष्ट्र सेवकका हैसियतले शिक्षकले पनि निश्चित कर्तव्यहरू पालना गर्नुपर्दछ । आफूले शिक्षक पदको जिम्मेदारी लिँदा खाएको सपथअनुसार काम गर्नु उसको मुख्य कर्तव्य हो । त्यसैगरी शिक्षा ऐन तथा नियमावली र सरकारले दिएका निर्देशनहरूको पालना गर्नु अर्को उसको कर्तव्य हो ।

शिक्षकले मूलतः विद्यार्थीको चौतर्फी विकासका लागि हरेक समय दत्तचित्त हुनुपर्दछ । वास्तवमा प्रभावकारी शिक्षणसिकाइ प्रक्रिया सञ्चालन गर्ने गुरुतर दायित्व शिक्षककै हो । उसले शिक्षण प्रक्रियामा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शैक्षिक सामग्री, कक्षाकोठाको वातावरण र विद्यार्थीबीच सामाज्यस्य ल्याई प्रभावकारी शिक्षण गर्नु उसको मुख्य कर्तव्य हो । विद्यालयमा उपयुक्त वातावरण सिर्जना गरी पठनपाठन प्रक्रियालाई व्यवस्थित, योजनाबद्ध र व्यावहारिक बनाउन गरिने हरप्रकारका क्रियाकलाप शिक्षकले सकारात्मक मनोवृत्तिका साथ गर्नु गराउनुपर्दछ । तर वर्तमान समयमा शिक्षक वर्गमा सकारात्मकभन्दा नकारात्मक मनोवृत्ति बढेको भनेर दोष थोपरिन थालेको पाइन्छ । तसर्थ शिक्षकले सधैं सकारात्मक मनोवृत्ति राख्नु पनि उसको प्रमुख कर्तव्य हो । खालि शिक्षक भएकै कारणले पाउने सेवा सुविधा मात्र खोज्नु र आफ्नो कर्तव्य, जिम्मेवारी पूरा नगर्नु असल शिक्षकको विशेषता होइन ।

शिक्षकले आफ्नो पेसाप्रति सकारात्मक दृष्टिकोणले हेर्दै सधैं उच्च मनोबलका साथ काम गर्न आवश्यक हुन्छ । मूलतः शिक्षण पेसामा शिक्षकले निम्नानुसारका सकारात्मक मनोवृत्ति राख्नु उसको कर्तव्य हो :

- सधैं रचनात्मक र सकारात्मक दृष्टिकोण राख्ने
- शिक्षण कार्यलाई रुचिपूर्ण र रमाइलो मान्ने
- दिइएको जिम्मेवारी इमानदारी साथ पूरा गर्ने र थप जिम्मेवारी दिइएमा पनि अनिच्छा प्रकट नगर्ने
- स्फूर्ति, उत्साह, लगनशीलता, समयप्रति सचेतता र सधैं हँसिलो मुद्रा प्रदर्शन गर्ने
- सहयोगी भावना राख्ने
- पेसाप्रति प्रतिबद्ध र बफादार रहने

- व्यावसायिक छलफल, बैठक, सम्मेलनमा भाग लिन उत्सुकता देखाउने
- म, मैले, मलाई जस्ता शब्द प्रयोग नगरी हामी, हामीलाई, हाम्रो, हामीले शब्द प्रयोग गर्ने वा साभ्ता प्रवृत्ति विकास गर्ने
- कर्तव्यका साथ अधिकारको प्रयोग गर्न निडर रहने ।

यसरी शिक्षकले शिक्षण पेसाप्रति सकारात्मक मनोवृत्ति राख्नु उसको मुख्य कर्तव्य हो । शिक्षकलाई सही कर्तव्य पथमा हिँडाउन पुरस्कार, दण्ड र सजायको उपयुक्त व्यवस्था गरी राम्रो काम गर्नेलाई पुरस्कार, बढुवा आदि कार्यद्वारा उत्प्रेरित गर्न आवश्यक हुन्छ भने नराम्रो काम गर्नेलाई प्रभावकारी दण्ड सजायको पनि व्यवस्था गरिनुपर्दछ । यसै कुरालाई दृष्टिगत गरी शिक्षा नियमावलीले शिक्षकले पालना गर्नुपर्ने विभिन्न आचारसंहिताको व्यवस्था गरेको छ । शिक्षक नियमावलीअनुसार शिक्षकले पालना गर्नुपर्ने आचारसंहिता यसप्रकार छन् :

- आफूलाई खटाएको ठाउँमा गई तोकिएको काम गर्नुपर्ने
- निर्धारित समयमा नियमित रूपमा विद्यालयमा आए गएको समय जनाई हाजिर हुनुपर्ने र पहिले विदाको अनुमति नलिई विद्यालयमा अनुपस्थित हुन नहुने
- आफ्नो सेवासम्बन्धी कुरामा मतलब साध्य गर्ने मनसायले कसैमाथि कुनै राजनीतिक वा अवाञ्छनीय प्रभाव पार्न वा प्रभाव पार्ने प्रयत्न गर्न नहुने
- नेपाल सरकार र नेपाली जनताको पारस्परिक सम्बन्धमा कुनै विदेशी राष्ट्रसँगको सम्बन्धमा खलल पर्न सक्ने गरी आफ्नो वास्तविक नामबाट वा बेनामी कुनै लेख प्रकाशित गर्न वा प्रेसलाई कुनै खबर दिन वा रेडियो वा टेलिभिजन आदिजस्ता सूचना माध्यमबाट भाषण प्रसारित गर्न नहुने ।
- विद्यार्थीलाई योग्य नागरिक बनाउने उद्देश्य लिई अध्ययन र अध्यापनलाई आफ्नो मुख्य लक्ष्य सम्झनुपर्ने
- आज्ञाकारिता, अनुशासन, सद्भावना, सहयोग, सदाचार, सहानुभूति, धैर्य र सच्चरित्रतालाई प्रोत्साहन दिनुपर्ने
- कुनै भाषा, समुदाय तथा धर्मविरोधी भावना शिक्षक तथा विद्यार्थी वर्गमा फैलाउन नहुने
- विद्यालयमा शिक्षकले व्यवस्थापन समिति र जिल्ला शिक्षा अधिकारीको स्वीकृति नलिई आफू बहाल रहेको विद्यालय बाहिर काम गर्न नहुने
- विद्यालय वा शैक्षिक संस्थाका माध्यमद्वारा राष्ट्रिय भावना जागृत गरी देशमा भावनात्मक एकता ल्याउन काम गर्नुपर्ने
- नेपाल राज्यको सार्वभौमसत्ता र अखण्डतामा आँच आउने गरी देशकै शान्ति सुरक्षा, वैदेशिक सम्बन्ध र सार्वजनिक मर्यादा तथा अदालतको अवहेलना हुने वा कुनै पनि कार्यालय वा अधिकृतको कानूनद्वारा निर्धारित कर्तव्य पूरा गर्नमा बाधा विरोध हुने गरी प्रदर्शन थुन्छेक तथा घेराउ गर्न नहुने ।

उक्त आचारसंहिता पालना भए नभएको बारेमा अभिलेख राख्नका लागि शिक्षा नियमावलीमा शिक्षकहरूको हकमा प्रधानाध्यापक र प्रधानाध्यापकको हकमा व्यवस्थापन समितिलाई तोकिएको छ । शिक्षकहरूले उक्त आचारसंहिता पालना नभएको भए त्यसको विवरण सम्बन्धित जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा पठाउनुपर्ने व्यवस्था शिक्षा नियमावलीले गरेको छ ।

अभ्यास

(क) तलका प्रश्नहरूको छोटो उत्तर दिनुहोस् :

१. शिक्षकको महत्त्व छोटकरीमा बताउनुहोस् ?
२. चार्टस् र वापल्सले शिक्षकमा के-कस्ता गुण हुनुपर्छ भनी निष्कर्ष निकालेका छन्, सूची दिनुहोस् ।
३. शिक्षकका वैयक्तिक गुणको छोटकरीमा महत्त्व बताउनुहोस् ।
४. शिक्षकको राम्रो स्वास्थ्य किन आवश्यक हुन्छ, लेख्नुहोस् ।
५. शिक्षकका शैक्षिक गुणहरू केके छन्, लेख्नुहोस् ।
६. शिक्षक किन नैतिक तथा चरित्रवान् हुनुपर्दछ, लेख्नुहोस् ।
७. शिक्षकमा हुनुपर्ने सामाजिक गुणहरू केके हुन्, लेख्नुहोस् ।
८. शिक्षकका आचारसंहिताको सूची तयार गर्नुहोस् ।

(ख) शिक्षकका काम कर्तव्यहरूको व्याख्या गर्नुहोस् ।

(ग) सर्वोपयुक्त उत्तरमा रेजा चिह्न (✓) लगानउनुहोस् :

१. शिक्षणसिकाइ प्रक्रियाको नेतृत्व कसले लिएको हुन्छ ?
 (क) शिक्षक (ख) विद्यार्थी (ग) प्रधानाध्यापक (घ) विद्यालय निरीक्षक
२. शिक्षकले कस्तो उद्देश्य लिनुपर्छ ?
 (क) विद्यार्थीलाई योग्य नागरिक बनाउने
 (ख) आफ्नो पेसालाई सङ्गठित बनाउने
 (ग) अन्याय र अत्याचार विरुद्ध लड्ने
 (घ) विद्यालयमा शान्त वातावरण सिर्जना गर्ने
३. चार्ट्स र वापल्सका अनुसार शिक्षकका गुणमा तलकामध्ये कु पर्दैन ?
 (क) इमानदारिता (ख) मौलिकता
 (ग) नेतृत्व तथा आत्मविश्वास (घ) मीठो स्वर

४. शिक्षकका वैयक्तिक गुणमा तलकामध्ये कुन पर्दैन ?
- (क) राम्रो स्वास्थ्य (ख) मीठो स्वर
(ग) नैतिक तथा चरित्रवान् (घ) पक्षपातरहित
५. शिक्षकका सामाजिक गुणमा तलकामध्ये कुन पर्दैन ?
- (क) स्पष्टवक्ता (ख) सेवाको भाव
(ग) शिक्षण कौशल (घ) सहयोगी
६. शिक्षकका शैक्षिक गुणमा तलकामध्ये कुन पर्दैन ?
- (क) विषयवस्तुको उच्च ज्ञान (ख) बालमनोविज्ञानको ज्ञान
(ग) प्रेम एवम् सहानुभूति (घ) नेतृत्व क्षमता
७. शिक्षकको शैक्षिक गुण कुन हो ?
- (क) आकर्षक व्यक्तित्व (ख) विनोदप्रिय
(ग) राम्रो स्वास्थ्य (घ) शिक्षण कौशल

क्रियाकलाप

१. पाठका आधारमा असल शिक्षकसम्बन्धी प्रश्नावली तयार गरी तपाईंको समुदायमा रहेको कुनै विद्यालयका अभिभावकसँग भेटेर उनीहरूले कस्तो शिक्षक चाहँदा रहेछन् ? प्रश्नावलीअनुसार उनीहरूले दिएको उत्तरका आधारमा शिक्षकको जिम्मेवारी शीर्षकमा एउटा प्रतिवेदन तयार गर्नुहोस् ।

विद्यालयमा सञ्चालन गरिने अतिरिक्त/सहकार्यकलाप

९.१ विद्यालय बाहिर गरिने सहकार्यकलाप/अतिरिक्त कार्यकलापहरू

कक्षा ९ मा अतिरिक्त/सहकार्यकलापको परिचय र विद्यालयभित्र गरिने सहकार्यकलाप/अतिरिक्त कार्यकलापका बारेमा चर्चा भइसकेकाले यहाँ विद्यालय बाहिर गरिने सहकार्यकलाप/अतिरिक्त कार्यकलापका बारेमा चर्चा गरिने छ ।

हरेक बालबालिकाको सर्वाङ्गीण विकासका लागि नियमित औपचारिक शिक्षणका साथै अतिरिक्त क्रियाकलाप/सहकार्यकलापहरूमा पनि संलग्न गराउनुपर्दछ । बालबालिकाको चौतर्फी विकासका लागि पढाइ लेखाइ र गणित, विज्ञान आदिको ज्ञान सीपमात्र पर्याप्त हुँदैन । बालबालिकाको शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक, सामाजिक विकासका लागि विद्यालय भित्र र बाहिरका विविध खालका क्रियाकलापमा सक्रिय बनाउनुपर्छ ।

विद्यालय भित्र भन्नाले कक्षाकोठा वा विद्यालयको कम्पाउण्ड भित्र गरिने क्रियाकलाप पर्दछन् भने विद्यालय बाहिर भन्नाले विद्यालय परिसर वा घेरा बाहिरका क्रियाकलाप भन्ने बुझिन्छ । विद्यालयबाहिर गरिने अतिरिक्त/सहकार्यकलापहरू निम्नानुसारका हुन सक्छन् :

१. सामुदायिक गतिविधिमा रुचि र सहभागिता
२. सांस्कृतिक मेला उत्सव, पर्व आदिमा सहभागिता
३. समुदायका सङ्गठित संस्थाहरूमा सहयोग ।

९.१.१ सामुदायिक गतिविधिमा रुचि र सहभागिता

बालबालिकालाई शिक्षा प्रदान गर्ने महत्त्वपूर्ण निकाय विद्यालय हो । तर बालबालिकालाई शिक्षा प्रदान गर्ने एउटै मात्र निकाय विद्यालय होइन । विद्यालय औपचारिक रूपमा निर्धारित विषयवस्तु र सिकाइ प्रदान गर्ने संस्था हो ।

शिक्षासँग सम्बन्धित प्रमुख र महत्त्वपूर्ण संस्था विद्यालय हो । विद्यालयमा नियमित रूपमा सङ्गठित र योजनाबद्ध तरिकाले शिक्षा प्रदान गरिन्छ । तर विद्यार्थीको चौतर्फी विकासका लागि विद्यालयका प्रयास मात्र

पर्याप्त हुँदैनन् । विद्यालयले विद्यालय बाहिरका क्रियाकलापमा पनि विद्यार्थीलाई उत्प्रेरित गराउनुपर्दछ । सन्तुलित र सर्वाङ्गीण विकासका लागि हरेक विद्यार्थी सामाजिक भावनाबाट ओतप्रोत हुनुपर्दछ ।

निर्धारित पाठ्यक्रमअनुसार बालबालिकालाई शिक्षा प्रदान गर्नु विद्यालयको मुख्य उद्देश्य हो तापनि विद्यालयले शिक्षा प्रदान गर्ने सिलसिलामा संस्कृतिको संरक्षण, विकास गर्दै सामाजिक भावनाको विकास गर्ने कार्यमा महत्त्वपूर्ण योगदान गर्नुपर्दछ । बालबालिकाको चौतर्फी विकास गर्ने, भावी जीवनका लागि तयारी गराउने र सामाजिक कुशलताको विकास गर्ने कार्य गर्नुपर्दछ । विद्यालय नै वास्तवमा सामुदायिक विकासको मूल स्रोत हो भन्दा अत्युक्ति हुँदैन ।

विद्यालयको अवस्थिति समुदायमै हुने र समुदायबाटै विद्यार्थीहरू आउने हुनाले त्यहाँको सामाजिक तथा सांस्कृतिक व्यवहारको प्रभाव विद्यालयमा रहने गर्दछ । फेरि विद्यालयबाट प्राप्त अनुभवहरू तथा सांस्कृतिक व्यवहारको प्रभाव समुदायमा पनि रहने गर्दछ । मूलतः विद्यालयबाट प्राप्त अनुभवहरूले विद्यार्थी तथा समुदायका सदस्यहरूको सांस्कृतिक तथा सामाजिक विकासमा सहयोग पुर्‍याउनुपर्दछ । त्यसैले विद्यालय र समुदायबीचको सम्बन्ध गहिरो रहेको हुन्छ ।

विद्यालयले विद्यार्थीको सामाजिक विकासका साथै सामुदायिक गतिविधिमा रुचि बढाउँदै समुदायका हरेक गतिविधिमा सक्रिय रूपमा सहभागी हुने प्रवृत्तिको विकासमा सहजीकरण गर्नुपर्दछ । विद्यार्थी केवल औपचारिक शिक्षामा मात्र सहभागी नभई सामुदायिक गतिविधिमा पनि उत्तिकै सक्रिय हुनुपर्दछ । उनीहरूलाई सामुदायिक कार्यमा सरिक हुने वानी विकास गर्ने जिम्मेवारी विद्यालय र घरपरिवारको हो । त्यसका लागि विद्यार्थीलाई सामुदायिक गतिविधिमा प्रत्यक्ष रूपमा संलग्न हुने वातावरण सिर्जना गर्नुपर्दछ ।

कुनै विद्यार्थी बढी सामाजिक भावनाका हुन्छन् भने कुनै कम सामाजिक भावनाका पनि हुन सक्छन् । तसर्थ सबै खाले विद्यार्थीलाई सामुदायिक गतिविधिमा रुचि राखी सक्रिय हुन उनीहरूलाई विद्यालयले प्रत्यक्ष रूपमा सामुदायिक कार्यमा सहभागी गराउने कार्यक्रम आयोजना गर्नुपर्दछ । त्यस्तै घर परिवार र अभिभावकहरूबाट पनि त्यसका लागि उचित वातावरण सिर्जना गरिदिनुपर्दछ । विद्यालय तहका विद्यार्थीका लागि निम्नानुसारका सामुदायिक गतिविधिमा सहभागी गराउन सकिन्छ :

- सामुदायिक विकास निर्माणका कार्यमा सहयोग
- सामुदायिक सङ्घ संस्थाका गतिविधिमा संलग्नता
- समुदायको सरसफाइ र वातावरण संरक्षण कार्य
- सामुदायिक रूपमा सञ्चालन हुने छलफल, बैठकमा सहभागिता
- वृक्षरोपण र वनसंरक्षणका कार्य
- खानेपानीका सरसफाइ र स्रोत संरक्षण
- बाटोघाटो सरसफाइ र मर्मत सुधार
- विभिन्न सामुदायिक भवन, मन्दिर, मठ, गुम्बा, गिर्जाघर र मस्जिद आदिको संरक्षण
- पुराात्विक वस्तु, स्मारक आदिको संरक्षण संवर्द्धन

- सामुदायिक संस्थाका गतिविधिमा सक्रियता
- रेडक्रस आदि जस्ता सेवामूलक संस्थाका कार्यमा सहभागिता र सहयोग
- स्वास्थ्य शिक्षा, अन्धविश्वास, कुरीति विरुद्धका चेतनामूलक कार्यक्रम आयोजना र सहभागिता
- सामुदायिक कार्यहरू विवाह, व्रतबन्ध वा अन्य कार्यहरूमा सहयोग
- पुस्तकालय, वाचनालय आदिको सञ्चालन र संरक्षण
- विभिन्न उपभोक्ता समिति, आमा समूहलगायका सामुदायमा आधारित संस्थाका कार्यमा सहयोग ।

यसरी सामुदायिक कार्यहरूमा सक्रिय रहनाले विद्यार्थीमा सामाजिक भावनाको विकास हुनुका साथै उसमा आत्मविश्वास बढ्दछ । जस्तै : सबैसँग घुलमिल हुने, अन्तरक्रिया छलफलमा भाग लिने, नेतृत्व लिने जस्ता प्रवृत्तिको विकासमा सहयोग पुग्न जान्छ ।

१.१.२ सांस्कृतिक मेला, उत्सव, पर्व आदिमा सहभागिता

समाजमा प्रचलित सांस्कृतिक उत्सव, मेला, धार्मिक तथा सामाजिक कार्यहरू पनि शिक्षा प्रदान गर्ने महत्त्वपूर्ण सामुदायिक स्रोतहरू हुन् । यस्ता उत्सव, मेला, धार्मिक तथा सामाजिक कार्यबाट विद्यार्थीहरूमा आफ्नो संस्कृतिको विकास र संरक्षण गर्ने, एक-अर्काप्रति सहयोग र सद्भावको विकास हुनुका साथै नेतृत्वको क्षमतामा अभिवृद्धि हुन्छ । यस्ता कार्यहरूबाट विद्यार्थीहरूले विभिन्न प्रकारका प्रत्यक्ष किसिमका शिक्षा प्राप्त गर्नुका साथै अप्रत्यक्ष रूपमा पनि सिकाइ प्राप्त गरिरहेका हुन्छन् ।

देशमा मनाइने विभिन्न किसिमका पर्वहरूको आफ्नै महत्त्व हुन्छ । यसले राष्ट्रको पहिचान गराउने र समाजलाई एक सूत्रमा बाध्न सहयोग गरेको हुन्छ । त्यसैले देशमा विभिन्न समुदायका व्यक्तिले मनाउने चाडपर्वको बारेमा जानकारी दिने, त्यसका सकारात्मक पक्षहरूलाई बढावा दिने र नकारात्मक पक्षलाई हटाउँदै जाने गर्नु आवश्यक हुन्छ । विद्यार्थीमा विभिन्न समुदाय र ती समुदायका विभिन्न चाडपर्वहरूको चिनारीले पनि सद्भाव र एकताको शिक्षा दिन सहयोग गर्दछ । त्यसैगरी प्रत्येक पर्वले आ-आफ्नै प्रकारको सन्देश दिएको हुन्छ । यस्ता सन्देशले विद्यार्थीको भावी जीवनका लागि सकारात्मक प्रभाव पनि पारिरहेको हुन्छ ।

आफ्नो समुदायमा सञ्चालन हुने विभिन्न प्रकारका सांस्कृतिक मेला, उत्सव, पर्व आदिमा सहभागिता हुनाले विद्यार्थीमा एकातिर आफ्नो समुदायका मेला, पर्व, उत्सव आदिका बारेमा यथार्थ ज्ञान तथा जानकारी पाउन सक्छन् भने अर्कोतर्फ त्यस्ता कार्यमा सरिक हुनाले उनीहरूको चौतर्फी विकासमा थप योगदान पुग्दछ । मेला, पर्व, उत्सव आदिमा सक्रिय सहभागी हुँदा विद्यार्थीमा सामाजिक भावनाको विकासका साथै अरूलाई सहयोग गर्ने, सेवा गर्ने प्रवृत्तिको विकासमा थप बल पुग्दछ । तसर्थ विद्यालय तथा घर परिवारले विद्यार्थीहरूलाई आफ्नो समुदायमा सञ्चालन हुने विभिन्न प्रकारका सांस्कृतिक मेला, पर्व, चाडपर्व, धार्मिक अनुष्ठानहरूमा सहभागी गराई उनीहरूको चौतर्फी विकासको क्षितिजलाई थप सहयोग पुर्याउन सघाउनुपर्दछ । जस्तै : कुनै पर्यटन विकास, भ्रमण वर्ष, औद्योगिक विकास, लोकगीत प्रतियोगिता, दोहोरी प्रतियोगिता, भजन, सांस्कृतिक नाच गानलगायत विद्यालयद्वारा आयोजना गरिने औपचारिक दिवस पर्वहरूमा

प्रत्यक्ष सहभागिता गराउनुपर्छ । जस्तै : गणतन्त्र दिवस, संविधान दिवस, फागुपर्व, इन्द्रजात्रा, गाइजात्रा आदि गतिविधिमा प्रत्यक्ष सहभागी गराउनुपर्दछ ।

१.१.३ समुदायका सङ्गठित संस्थाहरूमा सहयोग

सामुदायिक कार्यमा समुदायका सङ्गठित संस्थाहरूमा सहयोग गर्ने कार्य पनि महत्त्वपूर्ण नै रहेको हुन्छ । समुदायका सङ्गठित संस्थाहरूमा सक्रिय रूपमा संलग्न हुँदा सामाजिक भावनाको विकासका कार्यमा थप बल पुग्न सक्छ ।

बालकको सबभन्दा पहिलो पाठशाला घर हो । आमा पहिलो शिक्षिका हुन् । बालकले आफ्नो कलिलो अवस्था आमाकै न्यानो काख र स्याहार सुसारमा बिताउँछ । यही अवस्थामा पहिलो पटक आमाले बोल्न सिकाउँछिन् अर्थात् बालकले आमाबाट बोल्न सिक्दछ । आमापछि बालबालिकाको सम्पर्क तथा उठ, बस, हाँस, खेल, बाबु र परिवारका अन्य सदस्यसँग हुन्छ । यसबाट पनि उनीहरूले अप्रत्यक्ष रूपमा शिक्षा प्राप्त गरिरहेका हुन्छन् ।

घर परिवार शिक्षासँग सम्बन्धित एकदमै सक्रिय तर अनौपचारिक संस्था हो । घर परिवारको प्रभाव बालबालिकामा र बालबालिकाको प्रभाव घर परिवारमा परिरहन्छ । स्पष्ट शब्दमा भन्ने हो भने घरले बालबालिकालाई शिक्षा दिइरहेको हुन्छ । बालकले गरेका कार्यले घर परिवारलाई शिक्षा मिलिरहेको हुन्छ त्यसैले दुवै एक अर्काका सहायक बनिरहेका हुन्छन् ।

समुदायमा सङ्गठित संस्थाहरू

बालबालिकाको शिक्षासँग सम्बन्धित दोस्रो र महत्त्वपूर्ण संस्था समुदाय हो । समुदायमा विभिन्न सङ्गठित संस्थाहरू पनि हुन्छन् । समुदाय र सङ्गठित संस्थाहरू शिक्षासँग सम्बन्धित अनौपचारिक संस्थाअन्तर्गत पर्न आउँछन् । अनौपचारिक भए तापनि समुदाय र सङ्गठित संस्थाहरूबाट बालकले महत्त्वपूर्ण शिक्षा हासिल गरिरहेको हुन्छ । त्यस्ता संस्थाहरूमा बालबालिकाले पनि सहयोग गर्ने वातावरण सिर्जना गर्नुपर्दछ । समुदायका सङ्गठित संस्था निम्नअनुसारको हुन सक्छन् :

१. जातीय समुदाय	२. वर्गीय समुदाय
३. सामाजिक समुदाय	४. सांस्कृतिक समुदाय
५. धार्मिक समुदाय	६. वाचनालय/पुस्तकालय

१. जातीय समुदाय

कुनै समाजमा रहेको एकै जातिको समूहलाई जातीय समुदाय भनिन्छ । उदाहरणको निम्ति गुरुङ समुदाय, नेवार समुदाय, तामाङ समुदाय, ब्राम्हण समुदाय आदि । बालक पहिले त्यो समुदायको बारेमा जान्छ इच्छुक हुन्छ, जुन समुदायको बीचमा ऊ जन्मन्छ । पहिले उसले आफू जन्मेको समुदायको रीतिरिवाज, ऐतिहासिक र भौगोलिक खासखास कुराको जानकारी राख्दछ । त्यसपछि बिस्तारै जुनजुन समुदायसँग उसको चिनापची बढ्दै जान्छ, तीती समुदायका बारेमा सबै कुरा थाहा

पाउँदै जान्छ । यसरी विभिन्न जातीय समुदायको सम्पर्कले गर्दा जातजातिको बारेमा पुस्तकमा पढेको भन्दा धेरै कुरा जान्न ऊ सफल हुन्छ । यसरी सिक्दै जाँदा उसलाई यस्ता समुदायका गतिविधिमा संलग्न हुने र सहयोग गर्ने बानीको विकासमा सघाउनुपर्छ ।

२. वर्गीय समुदाय

पेसाको हिसाबले विभिन्न वर्गमा बाँडिएका मानिसहरूको समूहलाई वर्गीय समुदाय भनिन्छ । जस्तै कृषक समुदाय, मजदुर समुदाय, कर्मचारी समुदाय, शिक्षक समुदाय आदि । बालकले यस्ता संस्थाबाट शिक्षा लिन पनि तत्पर हुनुपर्छ । कृषक समुदायबाट खेतीपातीका बारेमा ज्ञान प्राप्त हुन्छ । मजदुर समुदायले उद्योग, कलकारखाना र मजदुरको महत्त्वका बारेमा जानकारी दिन्छन् । कर्मचारी समुदायले प्रशासन कसरी चल्छ र सरकार के हो भन्ने बारेमा ज्ञान दिन सक्छन् । तसर्थ यस्ता वर्गीय समुदायसँग भेटघाट अन्तरक्रिया गर्ने र तिनका गतिविधिमा संलग्न हुने कार्यले बालबालिकाले सिक्किरहेका हुन्छन् ।

३. सामाजिक समुदाय

समाज सुधार गर्ने उद्देश्य लिएर बनेको समुदाय सामाजिक समुदाय हो । सामाजिक समुदायहरू समाजमा रहेका अन्धविश्वास, कुरीतिहरू हटाई बदलिँदो रूपअनुसार समाजलाई बदल्ने कोसिस गरिरहेका हुन्छन् । यस्तो किसिमको लगातारको कोसिसले समाजमा रहेका त्रुटिहरू हट्न गई नयाँ समाजको निर्माण हुन्छ । यस्ता समुदायको कामको जानकारीले पछि गएर समाजको इच्छा पूरा गर्ने काममा बालक पनि सक्रिय रूपले लाग्दछ । हाम्रो नेपालमा पनि आज प्रशस्त मात्रामा यस्ता सामाजिक समुदायहरू छन् । तिनीहरू अनाथको उपकार गर्ने, गरिबको कल्याण गर्ने, जातिपातीको भेदभाव हटाउने, शोषण हुन नदिने, अशिक्षितहरूलाई शिक्षा दिनेजस्ता काममा जुटेका छन् । हामीकहाँ यस्ता समुदाय सक्रिय रूपमा काम गरिरहेका छन् । नेपाल बाल सङ्गठन, नेपाल परोपकार सङ्घ, अन्ध अपाङ्ग संस्था, नेपाल स्काउट, नेपाल रेडक्रस आदि यस किसिमका उदाहरण हुन् । यस्ता सङ्घ संस्थामा आफ्नो क्षमताअनुसारको सहयोग र सहभागिता प्रदर्शन गर्न बालबालिकालाई अवसर दिनुपर्छ ।

४. सांस्कृतिक समुदाय

जुन समुदायले आफ्नो परम्परागत रीतिरिवाज र धर्मअनुसार समाजमा मनोरञ्जन र शिक्षा प्रदान गर्दछ, त्यस्तो समुदायलाई सांस्कृतिक समुदाय भनिन्छ । यस्ता समुदायले बराबर लोक नृत्य र सङ्गीतको आधारमा धार्मिक र सामाजिक परम्परामा आधारित नाटकहरू र अन्य रोचक कार्यक्रम प्रस्तुत गर्दछन् । साथै यस्ता समुदायले विदेशी सांस्कृतिक सङ्घ र समुदायसँग सम्बन्ध राखी सांस्कृतिक कार्यक्रमहरूको आदानप्रदान गर्दछन् । हाम्रो नेपालमा मल्लकालीन समयदेखि नै यस्ता किसिमका समुदायहरूको विकास भएको हो । त्यसबेला विभिन्न चोक र डबलीहरूमा सांस्कृतिक कार्यक्रम देखाइन्थ्यो भन्ने कुरा उसै समयमा सहर-सहरको बीचमा बनेका डबलीहरूबाट यो कुरा

प्रस्ट हुन्छ । आजसम्म पनि विभिन्न जात्रा र अन्य देवदेवीका जात्रा, मेला पर्व आदि समयमा विभिन्न किसिमका नाच गान देखाइने गरिन्छ । तसर्थ बालबालिकालाई यस्ता सांस्कृतिक कार्यमा सहभागी गराउने सक्दो सहयोग गर्ने वातावरण सिर्जना गर्नुपर्छ ।

५. धार्मिक समुदाय

जुन समुदायले धर्मसम्बन्धी विविध काम गर्दछ, त्यसलाई धार्मिक समुदाय भनिन्छ । बालकहरूले यस्ता समुदायको नजिक रहेर धार्मिक शिक्षाको बारेमा ज्ञान लिन सक्दछन् । यी समुदायले बराबर आफ्नो धर्मको बारेमा प्रवचन, वादविवाद, गोष्ठी गर्दछन्, जसको प्रभावले बालकहरूमा पनि धार्मिक विषयमा आवश्यक जानकारी प्राप्त हुँदै जान्छ ।

यसरी प्रत्येक समुदायले प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा बालबालिकाहरूको शिक्षा आर्जन गर्ने काममा मद्दत पुऱ्याइरहेका हुन्छन् । शिक्षा केवल किताबी ज्ञानमात्र होइन त्यसैले शिक्षा यस्तै किसिमका विविध पक्षबाट प्राप्त अनुभव र त्यसको प्रतिफल हो । त्यसैले बालबालिकालाई समुदायमा सङ्गठित संस्थाका गतिविधिहरूमा सहभागी हुने र सक्दो सहयोग गर्ने बानीको विकासमा जोड दिनुपर्दछ ।

६. वाचनालय/पुस्तकालय

वाचनालय र पुस्तकालय शिक्षासँग सम्बन्धित अनौपचारिक संस्था हुन् । विद्यालयमा जस्तो नियमित सङ्गठित र योजनाबद्ध रूपले पठनपाठनको व्यवस्था नहुने भए तापनि यी संस्थाहरूले बालकको शिक्षा विकासमा प्रत्यक्ष रूपले प्रभाव पार्दछन् । बालबालिकाहरू निरन्तर रूपमा वाचनालय र पुस्तकालयमा जाने समय पाउँदैनन् तापनि आफ्नो समयको केही भाग यी संस्थामा पनि बिताई अध्ययन गर्ने वातावरण सिर्जना गर्नुपर्छ । वाचनालय र पुस्तकालयमा उपलब्ध हुने विविध सामग्रीलगायत त्यहाँको शैक्षिक, सामाजिक र सांस्कृतिक गतिविधिसम्बन्धी स्रोतहरूले उनीहरूको सिकाइको दायरा फराकिलो बनाउँछ । त्यस्तै यिनको विकास, संरक्षण र संवर्द्धनका कार्यमा सक्दो रूपमा बालबालिकालाई पनि सक्रिय बनाउनुपर्छ ।

वाचनालयमा अखबार र पत्रपत्रिका हेरेर देशको खबर र अन्य जानकारी हासिल गरेर बालबालिकाले धेरै कुरा सिक्न सक्दछन् भने पुस्तकालयमा पुस्तक पढेर, पत्रपत्रिका हेरेर विभिन्न विषयमा ज्ञान हासिल गर्न सक्दछन् । यस क्रममा यस्ता संस्थालाई व्यवस्थित बनाउन अनुशासित भई त्यहाँबाट पाउने सेवा लिने कार्यमा अरूलाई उत्प्रेरित गर्ने जस्ता कार्यमा बालबालिकालाई सक्रिय तुल्याउनुपर्छ । बालकहरूले आफ्नो फुर्सदको समय पुस्तकालयमा र वाचनालयमा गएर बिताउन सक्दछन् । यस्तो फुर्सदको समय पुस्तकालय र वाचनालयमा बिताउने बानीले भविष्यमा गएर निरन्तर रूपमा पढ्ने र ज्ञान हासिल गर्ने बानी बस्दछ ।

१.२ विद्यालय समुदाय अन्तरक्रिया/छलफल

निर्धारित पाठ्यक्रमअनुसार बालबालिकालाई शिक्षा प्रदान गर्नु विद्यालयको उद्देश्य हो । विद्यालयले शिक्षा प्रदान गर्ने सिलसिलामा संस्कृतिको संरक्षण र विकास गर्ने कार्यमा सहयोग गरिरहेको हुन्छ । त्यस्तैगरि विद्यालयले बालबालिकाको चेतनी विकास गर्ने, भावी जीवनका लागि उनीहरूलाई तयार गर्ने र सामाजिक शिक्षा, कक्षा १०

कुशलताको विकास गर्ने कार्य गरिरहेको हुन्छ । यसरी विद्यालयका उद्देश्य तथा कार्यहरू प्रत्यक्षरूपमा समुदायका आवश्यकता आधारमा बालबालिकालाई विकसित हुने अवसर प्रदान गर्ने कार्यतिर लक्षित हुन्छन् । त्यसैले विद्यालयलाई समुदायिक स्रोतका रूपमा पनि लिने गरिन्छ ।

समुदायले आफ्ना बालबालिकाको शिक्षाका लागि विद्यालयको स्थापना गर्दछन् र आवश्यक साधन स्रोतको व्यवस्था गर्दछन् । यी साधन स्रोतलाई विद्यालयले प्रयोग गर्दछ भने समुदायले पनि आवश्यक परेको समयमा विद्यालयका साधन स्रोतको प्रयोग गर्दछ । फेरि विद्यालयको स्थापना समुदायकै आवश्यकतामा आधारित हुने गर्दछ । यसरी समुदाय र विद्यालय एक अर्कामा अन्तर्सम्बन्धित र अन्तर्निर्भर छन् ।

समुदायले विद्यालयको स्थापनामा र आवश्यक भौतिक तथा आर्थिक साधन जुटाउन सहयोग गर्दछ । यसैगरी विद्यालयमा विद्यार्थीहरू पठाई महत्त्वपूर्ण लगानी गर्दछ । विद्यालयले समुदायको आवश्यकताअनुरूप शिक्षणसिकाइको योजना तर्जुमा गरी विद्यार्थीहरू उत्पादन गर्दछ । उत्पादित विद्यार्थीहरू समुदायमै गएर काम गर्दछन् ।

विद्यालयको अवस्थिति समुदायमै हुने र समुदायबाटै विद्यार्थीहरू आउने हुनाले त्यहाँको सामाजिक तथा सांस्कृतिक व्यवहारको प्रभाव विद्यालयमा रहने गर्दछ । फेरि विद्यालयबाट प्राप्त अनुभवहरूले विद्यार्थी तथा समुदायका सदस्यहरूको सांस्कृतिक तथा सामाजिक विकास सहयोग पुग्दछ । यसप्रकार समुदाय र विद्यालयको अन्तर्सम्बन्धलाई निम्नलिखित तीनरूपमा हेर्न सकिन्छ :

१. विद्यालय र समुदाय अन्तरनिर्भर शक्तिहरू हुन् । एउटाले अर्कोको विकासमा सहयोग गरिरहेको हुन्छ ।
२. विद्यालयका लागि समुदायले आवश्यक स्रोत र साधन उपलब्ध गराउँदछ ।
३. विद्यालयका साधन स्रोतलाई समुदायहितका विभिन्न कार्यमा उपयोग गर्न सकिन्छ ।

विद्यालय र समुदायको सुसम्बन्धमा विद्यालयको प्रगति धेरैमात्रामा निर्भर गर्दछ । त्यसैगरी यो सुसम्बन्धले समुदायको विकासमा पनि सहयोग पुऱ्याउँदछ । त्यसैले विद्यालय र समुदायको सम्बन्धलाई विकसित गरी यसमा जीवन्तता प्रदान गरिनु आवश्यक छ । यसका लागि विद्यालय अर्थात् प्रधानाध्यापक, शिक्षक, व्यवस्थापन समितिको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुने गर्दछ । त्यसैगरी विद्यालयप्रति समुदायको सकारात्मक मनोवृत्ति पनि आवश्यक छ । यसरी विद्यालय र समुदायको सम्बन्ध राम्रो गर्ने प्रक्रियामा दोहोरो भूमिका हुन्छ तापनि विद्यालयको भूमिकालाई बढी महत्त्व दिनुपर्ने हुन्छ । किनकि विद्यालयले समुदाय र विद्यालयको सम्बन्ध विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछ । विद्यालयकै सक्रियतामा यो सम्बन्धलाई विकसित बनाउन र जीवन्त राख्न सकिने हुन्छ । त्यसैले विद्यालयले समुदायलाई बुझ्ने, उनीहरूलाई सहयोग गर्ने, विद्यालयका गतिविधिमा सहभागी गराउनेजस्ता कार्यहरू गर्नु आवश्यक छ ।

विद्यालय समुदाय सम्बन्ध बलियो र सुदृढ बनाउने मुख्य माध्यम विद्यार्थी हुन् । विद्यालयका बारेमा अभिभावक तथा समुदायले विद्यार्थीका माध्यमबाट जानकारी तथा सूचना प्राप्त गर्छन् भने समुदायका बारेमा पनि शिक्षकले विद्यार्थीकै माध्यमबाट सूचना र जानकारी पाउँछन् । तसर्थ विद्यालय समुदायको बलियो सम्पर्क सूत्र विद्यार्थी बन्न सहयोग पुऱ्याउनुपर्छ । यसबाहेक शिक्षक अभिभावक बीच बराबर प्रत्यक्ष

सम्पर्क पनि आवश्यक हुन्छ । जेहोस् विद्यालय समुदायबीच सुमधुर सम्बन्ध कायम गर्न निम्न उपाय अपनाउन सकिन्छ :

१. शिक्षक अभिभावक सङ्घलाई सक्रिय बनाउने
२. विद्यालयको नीति तथा कार्यक्रम र योजना निर्माण र कार्यान्वयनमा अभिभावक समुदायलाई संलग्न गराउने
३. विद्यालय क्षेत्रको समुदायको आवश्यकता पहिचान गरी आवश्यक सहयोग गर्ने
४. शिक्षकहरूले स्थानीय अभिभावक तथा समुदायका समाजसेवी प्रवृद्ध वर्गसँग भेटघाट र अन्तरक्रिया गर्ने
५. स्थानीय चाडपर्व, सांस्कृतिक भेला, सुख दुःखका कार्यहरूमा आत्मीयताका साथ सहभागी गराउने
६. विद्यालय दिवस, अभिभावक दिवस तथा अन्य जयन्ती र दिवसका कार्यक्रम बनाई समुदायका व्यक्तिलाई निम्त्याउने
७. विद्यालयको आयव्यय, वार्षिक कार्यक्रम, प्रगति प्रतिवेदन, विद्यार्थीको नतिजा प्रकाशन आदि कार्यमा समुदायलाई जानकारी दिई पारदर्शी नीति लिने ।

यसरी विद्यालय समुदायबीचको सम्बन्ध दरिलो र सुदृढ बनाउन सकिन्छ ।

(क) तलका प्रश्नहरूको छोटो उत्तर दिनुहोस् :

१. "समुदाय शिक्षा प्राप्त गर्ने महत्त्वपूर्ण स्रोत हो" भन्ने कुरालाई पुष्टि गर्नुहोस् ।
२. घर परिवारले बालबालिकालाई के-कस्तो शिक्षा प्रदान गर्न सक्छ ?
३. शिक्षा प्रदान गर्ने कार्यमा सांस्कृतिक र धार्मिक समुदायको महत्त्व उल्लेख गर्नुहोस् ।
४. वाचनालय र पुस्तकालयलाई किन शिक्षा प्रदान गर्ने अनौपचारिक संस्थाका रूपमा लिइन्छ ?
५. "समुदाय र विद्यालय अन्तरनिर्भर शक्ति हुन्" भन्ने कुरालाई स्पष्ट पार्नुहोस् ।
६. विद्यालयले समुदायलाई कसरी सहयोग पुर्याउन सक्छ ?
७. समुदायले विद्यालयलाई कसरी सहयोग पुर्याउन सक्छ ?
८. विद्यालय र समुदायको सम्बन्ध सुदृढ बनाउने उपायहरूको सूची तयार गर्नुहोस् ।

(ख) लामो उत्तर दिनुहोस् :

१. विद्यालय बाहिर गरिने सहकार्यकलाप/अतिरिक्त कार्यकलापहरू उल्लेख गरी तिनको छोटो चर्चा गर्नुहोस् ।
२. "विद्यालय र समुदायबीचको सुसम्बन्धले विद्यालयको विकासमा सहयोग पुग्दछ" भन्ने कुरालाई पुष्टि गर्नुहोस् ।

प्रयोगात्मक कार्य

१. आफ्नो समुदाय वरिपरि लाग्ने मेला, उत्सव, धार्मिक कार्य इत्यादिको अवलोकन गरी त्यसका सकारात्मक पक्षहरू सूची बनाउनुहोस् । तिनका नकारात्मक पक्षहरू भए तिनीहरूलाई कसरी हटाउन सकिने ? सुझाव प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
२. शिक्षकको सहयोग लिई विद्यालय र समुदायबीच मजबुत र सुदृढ सम्बन्ध विकासका लागि विद्यार्थीको भूमिका विषयमा वक्तृत्वकला प्रतियोगिता आयोजना गर्नुहोस् ।

सिकाइ र उत्प्रेरणा (Motivation and Learning)

१०.१ उत्प्रेरणाको अर्थ र महत्त्व

१०.१.१ उत्प्रेरणाको अर्थ (Meaning of Motivation)

सिकाइका लागि प्रलोभन, इच्छा, आशा, अभिलाषा जस्ता कुराहरू आवश्यक हुन्छन् यिनीहरूले मानिसलाई सिक्नका लागि जागरुक बनाउँदछन् र जसबाट सिकाइ सफल हुन्छ । सिक्नका लागि मानिसको भित्री मनले चाहना गरेको वा आन्तरिक प्रवृत्तिमा आएको सिकाइको जागरणलाई उत्प्रेरणा (Motivation) भनिन्छ । यस्तो उत्प्रेरणा कुनै निर्वल हुन्छ भने कुनै सबल हुन्छ । यस्ता निर्वल उत्प्रेरणाले अदृश्य र अज्ञात रूपमा समेत लक्ष्य प्राप्त हुने गर्दछ । मानिसले जुनसुकै कार्य गर्दा अथवा व्यवहार गर्दा दृश्य वा अदृश्य रूपमा उत्प्रेरित भएको हुन्छ । जस्तै : स-साना बच्चाहरू भोक लागेर रुन्छन् र रोएपछि खानेकुरा प्राप्त गर्ने उनीहरूको तीव्र चाहना र उत्प्रेरणाले खानेकुरा प्राप्त गर्दछन् । त्यस्तै कोही विद्यार्थीहरू ज्ञान, सीप बढाउनका लागि कडा मिहिनेत गरी अध्ययन गर्दछन् भने कोही परीक्षामा उत्तीर्ण हुनका लागि परीक्षा अगाडि मात्र बढी अध्ययन गर्दछन् । ज्ञान, सीप बढाउनका लागि अध्ययन गर्ने विद्यार्थीको आन्तरिक इच्छाको जागरण अर्थात् उत्प्रेरणा वास्तविक ज्ञान, सीप, आर्जन गर्न हुन्छ भने परीक्षामा मात्र उत्तीर्ण हुन खोज्ने विद्यार्थीका लागि ज्ञान, सीप बढाउने उत्प्रेरणाभन्दा परीक्षामा उत्तीर्ण हुने कुराले मात्र उत्प्रेरित गर्ने गर्दछ । त्यस्तै स-साना बालबालिकाहरूदेखि ठूला मानिसहरूसमेत कुनै न कुनै प्रकारको पुरस्कार, प्रलोभन अथवा आन्तरिक इच्छाले प्रेरित भएका हुन्छन् । यसप्रकारको प्रेरणा नै उत्प्रेरणा हो ।

उत्प्रेरणा भनेको मानिसले आत्मसन्तुष्टिका लागि गर्ने कुनै पनि कार्य वा व्यवहारमा आउने जागरण हो । यसको आन्तरिक प्रक्रिया र प्रभावले गर्दा मानिसको व्यवहारमा वाञ्छित कुरा प्राप्तिका लागि परिवर्तन हुने र सक्रियता देखा पर्ने गर्दछ । उत्प्रेरणाले मानिसमा भएको दृश्य वा अदृश्य एवम् सुषुप्त अवस्थामा रहेको क्षमतालाई जागरण गराई प्रकाशमा ल्याइदिन्छ । मानिसले आफ्नो उद्देश्य प्राप्तिका लागि सम्भव भएसम्म प्रयास गर्छ र आफ्नो क्षमताको प्रदर्शन गर्दछ । त्यसैले शिक्षाक्षेत्रमा शिक्षण, प्रशिक्षण प्रक्रियाका लागि उत्प्रेरणालाई प्रभावकारी आधार मानिन्छ ।

१०.१.२ उत्प्रेरणाको परिभाषा (Defination of Motivation)

उत्प्रेरणालाई विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न प्रकारले परिभाषित गरेका छन् । केही विद्वान्का परिभाषा यसप्रकार छन् :

- गुड (Good) : “कार्यलाई प्रोत्साहित गर्ने, जारी राख्ने र नियन्त्रण गर्ने एक प्रक्रियालाई उत्प्रेरणा भनिन्छ ।”
- कोलम्यान (Coleman) : “उत्प्रेरणा व्यक्तिको त्यो आन्तरिक अवस्था हो, जसले व्यक्तिको व्यवहारलाई एउटा विशिष्ट लक्ष्यतर्फ प्रवेश गर्न निर्देशन गर्दछ ।”
- जोन्स एन्ड सिमसन (Jones and Simson) : “उत्प्रेरणा एक त्यस्तो प्रक्रिया हो, जसले सिकाइका आन्तरिक शक्तिहरू वा आवश्यकताहरूलाई उसका वातावरणका विविध लक्ष्यहरूतर्फ निर्देशित गर्दछ ।”
- स्किनर (Skinner) : “विद्यालयमा गरिने सिकाइमा अपेक्षित व्यवहारका लागि प्रोत्साहन गर्ने कार्य जारी राख्ने र निर्देशित गर्ने प्रक्रियालाई उत्प्रेरणा भनिन्छ ।”

यसरी उत्प्रेरणालाई कुनै कार्यप्रति उत्तेजित गर्ने, प्रोत्साहित गर्ने र नियन्त्रित गर्ने प्रक्रियाका रूपमा लिइन्छ । उत्प्रेरणाले मानिसको व्यवहारलाई क्रियाशील र लक्ष्य प्राप्तितर्फ निर्देशित गर्दछ । शिक्षामा उत्प्रेरणाको अर्थ विद्यार्थीलाई आवश्यक कार्यका लागि प्रेरित गर्नु र रुचि जगाउनु हो ।

उत्प्रेरणाको प्रकार (Types of Motivation)

उत्प्रेरणालाई विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न ढङ्गले विभाजन गरेका छन् । अब्राहम मास्लोले जन्मजात र आर्जित गरी उत्प्रेरणालाई २ भागमा बाँडेका छन् । गेरेटले जैविक, मनोवैज्ञानिक र सामाजिक गरी

उत्प्रेरणालाई ३ भागमा बाँडेका छन् । सामान्यतया उत्प्रेरणालाई निम्न २ भागमा बाँड्न सकिन्छ :

- (i) आन्तरिक उत्प्रेरणा (Intrinsic motivation)
- (ii) बाह्य उत्प्रेरणा (Extrinsic motivation)
- (i) आन्तरिक उत्प्रेरणा (Intrinsic Motivation)

आन्तरिक उत्प्रेरणाले मानिस आफैँ अभिप्रेरित हुने व्यवहार जनाउँदछ । मानिसका स्वाभाविक आवश्यकताबाट सिर्जना भएका इच्छा तथा रुचिहरू आन्तरिक उत्प्रेरणा हुन् । कुनै कार्य वा सिकाइका लागि सिर्जना भएका इच्छा तथा रुचिहरू आन्तरिक रूपले उत्प्रेरित हुनु हो, जस्तै : भोक, तिर्खा, काम, प्रेम, निद्रा आदि ।

- (ii) बाह्य उत्प्रेरणा (Extrinsic Motivation): कुनै प्रलोभन, अर्थात् दण्ड वा पुरस्कारका माध्यमबाट सिर्जना हुने उत्प्रेरणा बाह्य उत्प्रेरणा हो । यो आर्जित उत्प्रेरणा हो । यसरी कुनै बाह्य शक्तिको प्रभावबाट व्यक्ति कुनै कार्य वा सिकाइमा लाग्नु बाह्य रूपबाट उत्प्रेरित हुनु हो । यसलाई

व्यक्तिगत र सामाजिक उत्प्रेरणाका रूपमा लिन सकिन्छ । एउटी छात्रा बाबा आमा खुसी हुन्छन् भनी सफा रहनु बाह्य उत्प्रेरणाको उदाहरण हो ।

१०.१.२ सिकाइमा उत्प्रेरणाको महत्त्व (Importance of Motivation in learning)

शिक्षणसिकाइ प्रक्रियामा उत्प्रेरणाको अति महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । कुनै कार्य गर्नुको पछाडि केही न केही उद्देश्य हुन्छ । शिक्षकले पनि विद्यार्थीहरूले निर्धारित विषयवस्तुको ज्ञान-सीप प्राप्त गर्न सकून् भन्ने उद्देश्य राखेको हुनुपर्छ । यदि यस्तो उद्देश्यअनुरूप शिक्षण गर्ने हो भने उद्देश्य प्राप्तिका लागि विद्यार्थीहरूलाई उत्प्रेरित गर्नु अति आवश्यक हुन्छ । उत्प्रेरित गरी शिक्षण गरिँदा विद्यार्थीहरू विषयवस्तुप्रति आकर्षित हुन्छन्, उत्सुक रहन्छन् र उद्देश्यपूर्ण तरिकाले सिक्दछन् । त्यसैले शिक्षण गर्दा विषयवस्तुसित सम्बन्धित उत्प्रेरणा हुनु आवश्यक छ । त्यस्ता उत्प्रेरणाले गर्दा विद्यार्थीहरू विषयवस्तुप्रति आकर्षित हुन्छन्, उत्सुक रहन्छन् र उद्देश्यपूर्ण तरिकाले सिक्दछन् । त्यसैले शिक्षण गर्दा विषयवस्तुसँग सम्बन्धित उत्प्रेरणा हुनु आवश्यक छ । त्यस्ता उत्प्रेरणाले गर्दा विद्यार्थीहरू नयाँ नयाँ कुराहरू सिक्न तत्पर रहन्छन् ।

विद्यालयमा विद्यार्थीले पढ्नुपर्ने विषयहरू जस्तै: भाषा, विज्ञान, गणित इत्यादि किन पढ्नुपर्दछ, पढ्नाले के हुन्छ, नपढ्नाले के हुन्छ, कुन कुरा पढ्नाले के सिकिन्छ, कस्तो ज्ञान सीप बढ्छ, त्यसको के महत्त्व र फाइदा छ इत्यादि कुराहरू विषयवस्तु पढ्नुभन्दा पहिले नै विद्यार्थीलाई जानकारी दिनसकेमा उनीहरू स्वतः उत्प्रेरित हुन्छन् र शिक्षण सिकाइ सरल र सफल हुन्छ । विषयवस्तु शिक्षणमा उत्प्रेरणाद्वारा उपर्युक्त कुराहरू बुझ्न सहयोग पुग्दछ, शिक्षण तथा सिकाइ दुवै उद्देश्यपूर्ण हुन्छन्, विद्यार्थीहरू प्रोत्साहित हुन्छन्, सिकाइ अर्थपूर्ण, दिगो निर्देशित र सफल हुन्छ ।

उत्प्रेरणा विद्यार्थीको उमेर, स्तर, क्षमता र रुचिअनुसार हुनुपर्छ । जस्तै : प्राथमिक विद्यालयमा पढ्ने विद्यार्थीहरूको उमेर, स्तर, क्षमता र रुचि सानोतिनो वस्तुहरू ल्याउने, लैजाने, सार्ने, राख्ने गर्नु, तीनचारओटा कुराहरूसम्म क्रमानुसार सम्झनु, बुझ्नु, एक पटकमा एउटा कुरामात्र सोच्न सक्नु, गर्न सक्नु वा पशुपक्षी, खेलकुद, कथा इत्यादिमा रुचि हुन्छ । त्यस्ता विशेषतालाई ध्यानमा राखेर त्यहीअनुसार उत्प्रेरित गर्नुपर्छ । अर्थात् विद्यार्थीले कुनै कुरा उसको क्षमता र रुचिअनुसार भएमा सिक्न सक्छ, तर क्षमता र रुचिभन्दा बहिरको कुनै कुरा सिक्नका लागि उत्प्रेरणा जगाउन कठिन हुन्छ ।

सामान्यतया एउटा कुशल शिक्षकले कक्षाकोठामा सफल र प्रभावकारी शिक्षण गर्नका लागि विद्यार्थीहरूमा निम्न प्रेरक तत्वको प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ (i) रुचि (ii) सहयोग (iii) जिज्ञासा (iv) खोज (v) प्राप्ति (vi) सन्तुष्टि (vii) स्वस्थ प्रतिस्पर्धा ।

सिकाइमा उत्प्रेरणाको महत्त्वलाई निम्न बुँदामा प्रस्तुत गरिएको छ :

(क) सिकाइ भनेको व्यक्तिको व्यवहारमा परिमार्जन गर्ने प्रक्रिया हो । व्यक्तिको व्यवहारको विकासका लागि उत्प्रेरणाले सहयोग गर्दछ ।

- (ख) सिकाइका क्रममा व्यक्तिले विभिन्न प्रतिक्रिया वा व्यवहार प्रदर्शन गर्दछ । यस्ता व्यवहारमध्ये ठीक व्यवहार छनौट गर्न उत्प्रेरणाले मद्दत गर्दछ ।
- (ग) ठीक व्यवहारको छनौटपछि त्यस व्यवहारलाई निरन्तरता दिनका लागि उत्प्रेरणाले सहयोग गर्दछ । यसरी उत्प्रेरणाले व्यक्तिको व्यवहारलाई निर्देशित गरी सिकाइमा सहयोग गर्दछ ।
- (घ) उत्प्रेरणाले स्व-सिकाइलाई निरन्तरता प्रदान गर्दछ । जस्तै : उत्प्रेरणाले सिकाइ प्रभावकारी बनाउन सहयोग पुऱ्याउँछ, प्रभावकारी सिकाइले सफलता प्राप्त हुन्छ, त्यो सफलताले स्व-सिकाइलाई बल पुऱ्याउँछ ।
- (ङ) उत्प्रेरणाद्वारा मानिसको सिक्ने प्रक्रियालाई प्रोत्साहन मिल्दछ । सिक्ने प्रक्रिया तीव्र हुन्छ । यसप्रकार उत्प्रेरणाले सिकाइका लागि आवश्यक वातावरण सिर्जना गर्ने भएकाले सिकाइका लागि उत्प्रेरणा महत्त्वपूर्ण हुन्छ ।

१०.२ उत्प्रेरणालाई प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू

उत्प्रेरणा जगाउनका लागि शिक्षणसिकाइको विषयवस्तुसँग सम्बन्धित, रुचिकर कार्यकलापहरू र कुराकानी शिक्षणसिकाइमा प्रस्तुत गर्नुपर्छ । यस्ता कुराकानी र कार्यकलापहरू प्रस्तुत गर्दा अस्वाभाविक तरिकाले उत्प्रेरित गरिरहेको आभास दिनु हुँदैन । सकेसम्म दैनिक व्यवहारिक कुराबाट उत्प्रेरणा गर्न सकेमा स्वाभाविक हुन्छ र उत्प्रेरणाको कार्य सफल हुन्छ । भनाइ छ कि उत्प्रेरणा दिने कार्य सफल भयो भने शिक्षणको आधा कार्य सफल भएको मानिन्छ । त्यसैले उत्प्रेरणा सफल हुनका लागि यसलाई प्रभाव पार्ने तत्त्वहरूबारे थाहा हुनु पनि आवश्यक छ । उत्प्रेरणामा प्रभाव पार्ने प्रमुख तत्त्वहरू निम्न प्रकारका छन् :

- (क) इच्छा र तत्परता (Willingness and readiness) (ख) आकाङ्क्षा (Aspiration)
- (ग) अभिवृत्ति (Attitude) (घ) हर्ष र विस्मात् (Happiness and anxiety)

(क) इच्छा र तत्परता (Willingness and readiness)

उत्प्रेरित हुनु वा नहुनु उत्प्रेरित हुने व्यक्तिको इच्छा र तत्परतामा भर पर्दछ । कक्षामा शिक्षकले शिक्षण गर्दा विद्यार्थीको इच्छा बुझेर वा क्रमशः कुराकानीको क्रममा विद्यार्थीको तत्परता बुझेर सोही अनुरूप शिक्षणको उद्देश्य प्राप्त गर्ने कार्यतर्फ आकर्षित गर्दै लानुपर्छ । यस प्रक्रियामा स्वाभाविक घटना वा समस्याको सिर्जना गरेर तिनलाई विषयवस्तुसित सम्बन्धित गर्न सकियो भने विद्यार्थीमा इच्छा र तत्परताको जागरण हुन्छ । यसको माध्यमबाट सिकाइका लागि उत्प्रेरित गर्न सकिन्छ । इच्छाअनुसार हुने उत्प्रेरणा भन्नाले कसैले उत्प्रेरित नगरे पनि आफ्नै चाहनाले गर्दा उत्प्रेरणा जागरण हुन्छ । यस्तो इच्छामा आधारित उत्प्रेरणाहरू जस्तै चित्रकारी गर्नु, नाच्न इत्यादि हुन् । सिक्ने व्यक्ति अनिच्छुक र तत्पर नहुँदाहुँदै पनि विभिन्न अन्य कारणले उत्प्रेरित हुन सक्छ । जस्तै बिरामीलाई तीतो औषधी खान मन लाग्दैन र खानका लागि तत्पर पनि हुँदैन तापनि रोग ठीक पार्नका लागि औषधी खानुपर्छ भन्ने धारणाले नमीठो भए पनि औषधी खान उत्प्रेरित हुन्छ ।

(ख) आकाङ्क्षा (Aspiration)

कुनै ठोस लक्ष्य वा उद्देश्य प्राप्तिका लागि व्यक्तिको अन्तरात्माको चाहनालाई आकाङ्क्षा भनिन्छ । मानिसको जीवनमा आशाको जुन भूमिका छ यसभन्दा बढी महत्त्वपूर्ण भूमिका आकाङ्क्षाको हुन्छ किनभने प्रत्येक व्यक्ति भविष्यमा के बन्ने र कस्तो जीवन बिताउने हो भन्ने कुरा उसको आकाङ्क्षामा निर्भर गर्दछ । त्यही आकाङ्क्षाअनुरूप मानिस आफ्नो जीवनको लक्ष्य निर्धारण गर्दछ र त्यस लक्ष्य प्राप्तिका लागि उसले पूर्वाधार विकासका विभिन्न कार्यहरू पूरा गर्छ । सोहीअनुरूप कार्यकलापहरू र व्यवहारमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउँछ । त्यसैले हामी भन्न सक्छौं कि प्रत्येक व्यक्तिमा कुनै न कुनै आकाङ्क्षा हुन्छ । आकाङ्क्षा विशेषतः मानिसका मानसिक प्रवृत्ति, सांस्कृतिक वातावरण र परम्पराबाट पनि उत्पन्न हुन्छ तर समयअनुसारको माग, मानसिक प्रभाव र आफ्नो क्षमताका आधारमा आकाङ्क्षाको निर्धारण हुनु जरुरी छ । आकाङ्क्षा एक यस्तो उत्प्रेरणा हो, जसले मानिसको जीवनमा लक्ष्य निर्धारण गर्नुको साथसाथै कार्यमा लागिबहन निर्देशित गर्दछ । अतः उत्प्रेरणालाई प्रभाव पार्ने तत्त्वहरूमध्ये आकाङ्क्षा एक प्रभावशाली तत्त्व मान्नुपर्दछ । आकाङ्क्षाअनुसारको प्राप्तिका लागि मानिसले कुनै पनि कुरा सिक्न प्रयास गर्छ । अर्थात् उसको भित्रदेखिको प्रबल इच्छाको जागरण हुन्छ, जसलाई हामी प्रभावकारी उत्प्रेरणाका रूपमा लिन सक्छौं । त्यसैले सिकाइ प्रक्रियामा आकाङ्क्षा अनुरूपको प्रेरणाले ठूलो प्रभाव पारको हुन्छ ।

मानिसको लक्ष्य पनि आकाङ्क्षास्तरअनुसार फरक-फरक हुन्छ । एकै प्रकारको लक्ष्य भएर पनि मानिसको आकाङ्क्षास्तर आफ्नो क्षमताअनुसार फरक-फरक हुन्छ । जस्तै: एसएलसी परीक्षा दिने सबै विद्यार्थीहरूको आकाङ्क्षा एसएलसी परीक्षामा उत्तीर्ण हुनु हो तर कोही एसएलसीको प्रथम श्रेणीको प्रथम हुने आकाङ्क्षा राख्छन् भने कोही प्रथम श्रेणीमा मात्र, कोही द्वितीय श्रेणीमा र कोही उत्तीर्ण मात्र हुन पाए हुन्छ भन्ने चाहन्छन् । विद्यार्थीको आफ्नो क्षमताअनुसार आकाङ्क्षास्तर फरक हुन्छ । यस्तो फरक आकाङ्क्षाले पनि उत्प्रेरणालाई प्रभावित गर्ने गर्दछ ।

जसरी उत्प्रेरणालाई प्रभाव पार्ने आकाङ्क्षा हो त्यस्तै आकाङ्क्षालाई पनि प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू सफलता र असफलता हुन् । कुनै लक्ष्य प्राप्तिमा जतिजति राम्रो सफलता प्राप्त हुँदै जान्छ, त्यतित्यति हौसला बढ्दै जान्छ र आकाङ्क्षा पनि बढ्दै जान्छ । जस्तै गाणीतीय समस्या हलगर्दै जाँदा जति हिसाब भिन्नै जान्छ विद्यार्थी थप कार्य गर्दै जान्छ हिसाब मिलेन भने ऊ हिसाब गर्न छोड्छ । उपलब्धि प्राप्त भएन वा असफल भएमा मानिसको हौसला बढ्नुको सट्टा हतोत्साही र निरास भएर आफ्नो क्षमताको कमी भएको महसुस गर्दछ, जसको फलस्वरूप भन्नुपर्ने उपलब्धि कम हुँदै जान्छ । आत्मविश्वास कम हुँदै जान्छ र असफलताको दर बढ्दै जान्छ ।

सङ्गत र वातावरणले पनि आकाङ्क्षास्तर उच्च हुन वा निम्न हुनुमा असर पार्दछ । उपयुक्त वातावरण र असल सङ्गत पाएमा खराब व्यक्ति पनि असल बन्ने आकाङ्क्षा राख्न सक्छ । त्यसैले सङ्गत र वातावरणले उत्प्रेरणालाई प्रभाव पार्दछ ।

(ग) अभिवृत्ति (Attitude)

कुनै व्यक्ति, वस्तु वा विभिन्न कुराहरूप्रति भएको मानिसको आ-आफ्नो धारणा र मनोभावनालाई अभिवृत्ति भनिन्छ । प्रत्येक व्यक्तिको अभिवृत्ति आ-आफ्नो प्रकारको हुन्छ । मानिसको अभिवृत्ति उसले गरेको अनुभव र सामाजिक मान्यताका आधारमा बन्दछ । त्यसैले अभिवृत्ति जन्मैदेखि मानिसले पाएको मनोभावना होइन, तर जीवनको क्रममा विभिन्न कुराहरूले विभिन्न परिस्थितिमा पारेको निरन्तर प्रभाव र अनुभवको परिणामस्वरूप मनमा परेको प्रभाव हो । अनि मानिसका सम्पूर्ण व्यवहार र कार्यकलापहरू पनि त्यही अभिवृत्तिअनुरूप हुन्छन् । अभिवृत्ति मुख्यतः दुई प्रकारका हुन्छन्:

(अ) सकारात्मक अभिवृत्ति (Positive attitude)

(आ) नकारात्मक अभिवृत्ति (Negative attitude)

(अ) सकारात्मक अभिवृत्ति (Positive attitude)

कुनै कुराको सुखमय अनुभव, राम्रो व्यवहार, असल प्रभाव मानिसको जीवनमा परेको छ भने त्यसबाट सिर्जना भएको अभिवृत्तिलाई सकारात्मक अभिवृत्ति भन्दछन् । यसले व्यक्तिको मनमा राम्रो छाप छोड्छ । सकारात्मक अभिवृत्तिले मानिसको शैक्षिक, बौद्धिक, मानसिक, शारीरिक, नैतिक, व्यावहारिक आदि विभिन्न पक्षहरूको विकासमा मद्दत गर्छ र सघाउ पुऱ्याउँछ । सकारात्मक अभिवृत्ति भएको मानिसको ध्यान कुनै कुरामा पनि आकर्षण हुन्छ, रुचि हुन्छ र त्यस्तो कुरा सिक्नमा पनि इच्छुक रहन्छ, तत्परता देखाउँछ । त्यसैले स-साना बालबालिकाहरूलाई नराम्रो कुरा भनेर, सुनाएर वा देखाएर नकारात्मक अभिवृत्ति उत्पन्न गराउनु हुँदैन । बरु जीवनमा जानी राख्नुपर्ने, सिकी राख्नुपर्ने कुराहरूमा सकारात्मक अभिवृत्ति पैदा गर्न आवश्यक हुन्छ । जस्तै छुवाछुतको भावना पैदा गर्नाले मानिसमा उच्च, नीच, ठूलो-सानो, राम्रो-नराम्रो इत्यादि अभिवृत्तिको विकास हुन्छ । वास्तवमा मानिस जन्मैदेखि उच्च-नीच, सानो-ठूलो इत्यादि हुँदैन मान्छेहरू सबै समान हुन् भन्ने जस्ता सकारात्मक भावनाको विकास गराउनुपर्छ ।

(आ) नकारात्मक अभिवृत्ति (Negative Attitude)

कुनै कुराप्रति नराम्रो भावना हुनु, अनिच्छा पैदा हुनु, नमिठो अनुभव हुनु इत्यादिले गर्दा नकारात्मक अभिवृत्ति पैदा हुन्छ । यस्तो अभिवृत्तिले मानिसको विकासका विभिन्न पक्षहरूमा नराम्रो प्रभाव पार्छ । नकारात्मक अभिवृत्ति रहेको कुनै कुरामा पनि मानिसले इच्छा, रुचि, तत्परता देखाउँदैन बरु त्यस कुरामा हेलाको दृष्टिकोण अपनाउने, घृणा गर्ने र अर्थहीन ठान्ने गर्दछ । त्यसैले बालबालिकाहरूलाई खराब कुराहरूप्रति नकारात्मक अभिवृत्तिको विकास गर्नाले फाइदा हुन्छ । जस्तै : चुरोट खानु स्वास्थ्यका लागि हानिकारक छ भन्ने भावना पैदा गर्न सकेमा उसले चुरोट सेवन गर्दैन अतः कतिपय सकारात्मक प्रवृत्तिहरू विकास गराउन र कतिपय नकारात्मक

अभिवृत्तिहरू हटाउनमा आमाबाबु, शिक्षक-शिक्षिका र समाजका सम्पूर्ण व्यक्तिहरूले प्रयास गर्नु आवश्यक छ ।

सकारात्मक अभिवृत्तिले ज्ञान-सीप बढाउन तथा विकास गर्नमा मद्दत गर्छ, उत्प्रेरणा जगाउँछ भने नकारात्मक अभिवृत्तिले कुनै कुरा बिसर्न, त्याग्न र हटाउनमा ठूलो सहयोग गर्छ ।

(घ) हर्ष र विस्मात (Happiness and anxiety)

- (i) हर्ष (Happiness)- मानिसको आफ्नो आशा र इच्छाअनुसार कुनै कुराको प्राप्ति भयो भने हर्ष पैदा हुन्छ । हर्ष हुने कुनै कुरामा मानिस सहज तरिकाले प्रस्तुत हुन्छ । यसैले हर्ष हुने कुराबाट मानिसलाई उत्प्रेरणा प्राप्त हुन्छ ।

हर्ष र हर्षबाट हुने उत्प्रेरणा सुखमय हुन्छ । यस्तो उत्प्रेरणाले विद्यार्थी कार्य गर्न तत्पर र सक्रिय हुन्छ । हर्षद्वारा उत्पन्न हुने उत्प्रेरणालाई सकारात्मक उत्प्रेरणा भनिन्छ । किनभने यसैले मानिसको क्षमतालाई स्वच्छरूपले विकसित गर्न तथा व्यवहार र कार्यकलापमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन मद्दत गर्छ । हर्षले व्यक्तिको शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक विकासमा पनि ठूलो सघाउ पुऱ्याउँछ ।

हर्षले मानिसलाई हौसला बढाउँछ । फलस्वरूप उसले क्रमशः उच्चस्तरका कार्यहरू सफलतापूर्वक गर्दै जाने क्षमताको विकास गर्दै जान्छ । जस्तै, गणितको सरल समस्या समाधान गर्न जानेपछि क्रमशः कठिन समस्याहरू पनि समाधान गर्दै जाने विद्यार्थीमा हौसला प्राप्त हुन्छ र ऊ हर्षित हुन्छ । हर्षले कमजोर र सक्षम दुवै थरीका विद्यार्थीहरूलाई सिक्नमा मद्दत गर्छ ।

व्यक्तिमा उत्पन्न हुने चिन्ता, डर, त्रास आदि असुरक्षाको मनस्थिति हो । मानिसका आफ्ना इच्छा, आशा, सोचाइको विपरीत नतिजा निस्कन्छन् वा काम कुरा हुन्छन् भने त्यसबाट चिन्ता पैदा हुन्छ । त्यस्तै मानिसले गरेको कुनै कामकुरामा आफू विश्वस्त नभएर असफलताको शङ्का उप-शङ्का भएमा डर, त्रास भएपछि चिन्ता उत्पन्न हुन्छ । चिन्ता लागेपछि मानिसको ध्यानाकर्षण एकासले त्यही विषयमा केन्द्रित रहिरहन्छ र बिसर्न गाह्रो हुन्छ । त्यसरी चिन्ता लागेको व्यक्तिसँग त्यही चिन्ताको विषयको सन्दर्भमा जुन काम गरे पनि त्यस व्यक्तिले ध्यान दिन्छ, उत्प्रेरित हुन्छ । जस्तै विद्यार्थीहरूका लागि परीक्षा एक चिन्ताको विषय हुन्छ । प्रथम श्रेणीका विद्यार्थीहरूलाई परीक्षामा प्रथम श्रेणी नपाउँला भन्ने चिन्ता रहन्छ भने साधारण विद्यार्थीहरूलाई परीक्षामा असफल हुँला भन्ने चिन्ता रहेको हुन्छ । त्यसैले कुनै विषयमा फलाना शीर्षक फलाना कुराहरू महत्त्वपूर्ण छन् भनेर शिक्षक वा त्यस विषयसँग सम्बन्धित कुनै व्यक्तिले भनिदिएमा विद्यार्थीहरू त्यो विषय शीर्षक एकदम ध्यान

दिई उत्प्रेरित भएर अध्ययन गर्छन्, सिक्दछन् । त्यसैले उत्प्रेरणमा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरूमध्ये चिन्ता पनि एक हो । अर्थात् चिन्ताले पनि उत्प्रेरणा दिन्छ ।

कुनै कार्य गर्दा व्यक्ति उद्देश्य प्राप्तिका लागि चिन्तित रहन्छ भने त्यस्तो व्यक्ति सो कार्य गर्दा सर्तकता अपनाउँछ, उत्तेजित हुन्छ र प्रयत्नशील रहन्छ । फलस्वरूप यस्तो मानसिक स्थितिले उद्देश्य प्राप्तिका लागि ठूलो मद्दत गर्छ । अतः शिक्षणसिकाइको प्रक्रियामा चिन्ताको माध्यमबाट धेरै कुराहरू सिक्न र सिकाइको व्यवहारमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । चिन्ता एक नकारात्मक उत्प्रेरणा पनि हो किनभने यसबाट सहज ढङ्गबाट कुनै कामकुरा सिक्नुको सट्टा मानसिक दबाबमा परेर सिक्छ र अस्वाभाविक तरिकाले सिक्छ । मानसिक कारणले गर्दा त्यस्तो चिन्ताको विषयमा मानिसले आफ्नो तर्क एवम् विवेक प्रयोग गर्न सक्तैन र अस्वाभाविक तरिकाले सिक्दा कुनै कामकुरा दीर्घकालीन प्रयोजनका लागि हुँदैन । बढी चिन्ता भएपछि उत्प्रेरणा हुनुको सट्टा निराश हुनु, डर, त्रासको कारणले स्वतन्त्र नहुनु, स्वास्थ्यमा नराम्रो असर पर्नु र क्रियाकलापमा अस्वाभाविकता आउनु जस्ता खराबीहरू पैदा हुन्छन् । तसर्थ उत्प्रेरणाका लागि ठिक्कको चिन्ता मात्र उपयुक्त हुन्छ ।

१०.३ कक्षामा उत्प्रेरणा बढाउने उपायहरू

बालबालिकालाई सिकाइका लागि उत्प्रेरित गर्नु आवश्यक छ । यसका लागि विद्यालय तथा कक्षाकोठाको वातावरणको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ । शिक्षणसिकाइलाई प्रभावकारी बनाउन कक्षामा विद्यार्थीलाई उत्प्रेरित गर्ने प्रमुख उपायहरू निम्नानुसार छन् :

(क) नतिजाबोध

मानिस आफूले गरेको कुनै पनि कामको नतिजा के भयो भनेर थाहा पाउन उत्सुक रहन्छ । गरेको कामको नतिजा थाहा पाउनुलाई नतिजाबोध भन्दछन् । नतिजाबोधले गर्दा मानिसले गरेको काम कति मात्रामा सफल भयो र यसो हुनाका कारणहरू के-के हुन् भनेर थाहा पाउँछ । यसबाट समयमै भूलसुधार गर्ने अफ बढी सफलताका लागि प्रयत्न गर्ने र विभिन्न उपायहरू खोज्ने गर्दछ । मानिसलाई गरेको कामको नतिजाबोध भएन भने त्यो काम गर्ने सही तरिका के हो, त्यस कामको तरिका ठीक छ वा छैन र त्यस कामको भूलसुधार गर्ने मौका प्राप्त हुन्छ वा हुँदैन सोबारे थाहा हुँदैन ।

नतिजाबोध भएपछि मानिसले सही कार्य गरेबापत प्राप्त फलका आधारमा प्रेरणा पाउँछ भने भुल गरेबापत के-कस्तो भुल भएको हो, त्यस भुललाई सुधार गर्ने प्रेरणा पनि प्राप्त गर्दछ । तसर्थ कार्य गरिसकेपछि छोटो अवधिभित्रमा नै नतिजाबोध हुनु अत्यावश्यक छ । किनभने लामो अवधिपछि मानिसमा उत्प्रेरणाको जागरण वा उत्सुकता मरिसकेको हुन्छ र उक्त नतिजाबोध प्रभावकारी हुँदैन । नतिजाबोध ठीक समयमा भएन भने मानिसले गर्नुपर्ने कुराको सुधार गर्न पाउँदैन र यसको महत्त्व पनि हुँदैन अनि त्यसबाट हुने हर्ष र विस्मात पनि कम हुन्छ ।

शिक्षणसिकाइको प्रक्रियामा कक्षामा उत्प्रेरणा बढाउने उपायहरूमध्ये नतिजाबोध एक प्रभावकारी उपाय हो । यसको माध्यमबाट कक्षामा शिक्षणसिकाइ भइरहेको बेलामा विद्यार्थीको कार्यकलापमा देखा परेका गल्ती त्रुटिहरू तत्काल सच्याएर एवम् सुधारेर राम्रो निर्देशन दिन सकिन्छ । सन्तोषजनक वा राम्रो कार्यकलाप गरेमा उत्तिखेर स्याबासी दिएर, प्रशंसा गरेर हौसला बढाउन सकिन्छ । यसो गर्नाले विद्यार्थीको सिकाइमा उत्प्रेरणा बढ्छ । नतिजाबोध गर्ने कार्यमा नराम्रोसँग गल्तीमात्र कोट्याउनुभन्दा गल्तीलाई सरल तरिकाले देखाई सुधार गर्ने बाटोसमेत देखाउनु आवश्यक छ ।

(ख) प्रतिस्पर्धा र सहयोग

(अ) प्रतिस्पर्धा

आजको युग प्रतिस्पर्धाको युग हो । दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्तिहरूमा एकले अर्कोलाई उछिन्न गरिने प्रयासलाई प्रतिस्पर्धा भनिन्छ । प्रतिस्पर्धा विभिन्न प्रकारको हुन्छ । विद्यालयमा विद्यार्थीहरूका बीच एकले अर्कोलाई उछिन्ने कार्यकलाप भई नै रहेको हुन्छ । जस्तै एउटै कक्षामा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूबीच एकले अर्कोभन्दा परीक्षामा राम्रो गरेर प्रथम हुन्छ । त्यस्तै कक्षाका विभिन्न कार्यकलापमा पनि शिक्षकबाट बढी अड्क प्राप्त गर्नका लागि निर्देशनअनुसारको सन्तोषजनक कार्य गर्न लगनशील विद्यार्थीहरूमा होड चल्ने हुन्छ । कुनै पनि प्रतिस्पर्धामा केही न केही प्रकारको उत्प्रेरणा हुन्छ । त्यो उत्तरेक पुरस्कारका रूपमा पनि हुन सक्छ वा प्रशंसाका रूपमा पनि हुन सक्छ । त्यही उत्प्रेरकले गर्दा विद्यार्थीहरूमा उत्प्रेरणा बढाउँछ । त्यस्तै उत्प्रेरणा भएको कुनै पनि प्रतिस्पर्धामा विद्यार्थीहरू बढी लगनशील र क्रियाशील भएर संलग्न हुन्छन् । त्यसैले प्रतिस्पर्धाद्वारा कक्षामा शिक्षकले विद्यार्थीहरूलाई कुनै कार्य गराउँदा ती साधारण तथा कमजोर विद्यार्थीहरूलाई ध्यानमा राख्नु र बढो होसियारीसाथ मनोवैज्ञानिक तरिकाले कक्षा कार्यकलाप गर्नु गराउनुपर्दछ । प्रतिस्पर्धा मुख्य दुई प्रकारका हुन्छन् :

- (i) व्यक्तिगत प्रतिस्पर्धा
- (ii) सामूहिक प्रतिस्पर्धा
- (i) व्यक्तिगत प्रतिस्पर्धा

व्यक्तिगत प्रतिस्पर्धामा प्रत्येक व्यक्ति वा विद्यार्थी स्वतन्त्र, कार्यशील, लगनशील भएर कार्यकलाप र क्षमताको प्रदर्शन गर्छ । यस प्रकारको प्रतिस्पर्धामा सक्षम विद्यार्थीहरू मात्र बढी संलग्न रहन्छन् । कमजोर विद्यार्थीहरू निरुत्साहित भएर क्रियाशील रहदैनन् । यसैले यसप्रकारको प्रतिस्पर्धा विशेष गरेर सक्षम विद्यार्थीको छनोटका आधारमा भए बढी प्रभावकारी हुन्छ । तर कमजोर विद्यार्थीलाई उस्तै स्तरका विद्यार्थीसँग प्रतिस्पर्धा गराउन सकिन्छ ।

(ii) सामूहिक प्रतिस्पर्धा

सामूहिक प्रतिस्पर्धामा विद्यार्थीहरूलाई विभिन्न समूहमा विभाजन गरिएको हुन्छ र सामूहिक कार्यकलापको प्रदर्शन हुन्छ । समूह विभाजन गर्दा उत्तम, साधारण तथा निम्न खालका विद्यार्थीहरू प्रत्येक समूहमा हुन्छन् । समूहमा भएका प्रत्येक विद्यार्थीले आ-आफ्नो दक्षताअनुसार कार्यकलाप गर्छन् । यसरी आ-आफ्नो समूहमा भएका प्रत्येक विद्यार्थीले एक-अर्काको सहयोगबाट प्राप्त गरेको उपलब्धि सिङ्गै समूहको हुने भएकाले उत्तम खालका विद्यार्थीका साथसाथै साधारण तथा निम्न खालका विद्यार्थीहरू पनि उत्तेजित हुने, एवम् क्रियाशील हुने गर्दछन् । यसकारण यस्तो प्रतिस्पर्धाले सबैको उत्प्रेरणा बढाउँछ । अतः कक्षामा उत्प्रेरणा बढाउने उपायहरूमध्ये एउटा प्रतिस्पर्धा पनि हो, तर यसको प्रयोग गर्दा शिक्षक-शिक्षिकाले सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूलाई समावेश गर्ने प्रयास गर्नुपर्छ । यसो गर्दा विद्यार्थीहरूको मनोभाव, स्वचि र क्षमतालाई बुझ्नु आवश्यक हुन्छ ।

(आ) सहयोग

सहयोगविना कुनै कार्य पूरुरूपले सफल हुन सक्दैन । सहयोग भनेको एकले अर्कोलाई मद्दत गर्नु हो । कक्षामा शिक्षणसिकाइका लागि पनि शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूमा र विद्यार्थीहरू आपसमा एक-अर्काको सहयोग हुनु आवश्यक छ । शिक्षकले प्रस्तुत गरेको विषयवस्तुमा विद्यार्थीले विरोध गर्ने, ध्यान नदिने, कक्षामा हल्ला गर्ने, विषयवस्तु छाडेर अन्य बाहिरी कुरा ल्याउने इत्यादिले गर्दा शिक्षण सफल र प्रभावकारी हुन सक्तैन र उद्देश्य प्राप्त हुँदैन । कक्षामा विद्यार्थीहरू आपसमा अनावश्यक तर्क-वितर्क, भैभगडा गर्दछन् भने शिक्षणसिकाइ सफल हुँदैन ।

सामूहिक प्रतिस्पर्धाका लागि सहयोगको आवश्यकता छ । उदाहरणका लागि महिनाको एकचोटि मात्र भए पनि कक्षामा विद्यार्थीहरूबीच हाजिरी जवाफ प्रतियोगितालयत विभिन्न कार्यक्रम राख्न सकिन्छ । यस्तो कार्यक्रम गर्दा विद्यार्थीहरूको समूह विभाजनभित्र सहयोगको महत्त्व प्रत्यक्ष रूपमा अनुभूति गराउन सकिन्छ ।

(ग) उत्प्रेरक (Incentives)

लक्ष्य हासिल गर्नका लागि सघाउने वा उक्साउने एक प्रकारको सुविधालाई उत्प्रेरक भनिन्छ । उत्प्रेरक सधैं लक्ष्यसित सम्बन्धित भएको हुन्छ र उत्प्रेरककै कारणले लक्ष्य प्राप्त गर्न सजिलो हुन्छ । जस्तै : स-साना बालबालिकाहरूलाई पाठशाला गएमा चकलेट दिइन्छ भने चकलेट पाउन विद्यार्थीहरू समयमा नियमित रूपमा पाठशाला जान्छन् । विद्यालयमा पनि विद्यार्थीहरूलाई राम्रो पढेमा पुरस्कार पाइन्छ । भन्ने भयो भने यो सुविधाप्रतिको मोह वा प्रलोभनले गर्दा विद्यार्थी राम्ररी अध्ययन गर्दछन् ।

उत्प्रेरकका प्रकार (Types of Incentives)

उत्प्रेरक दुई प्रकारका हुन्छन् । ती हुन् : सकारात्मक उत्प्रेरक र नकारात्मक उत्प्रेरक ।

(अ) सकारात्मक उत्प्रेरक (Positive Incentives)

यो उत्प्रेरक सुखमय र रमाइलो हुन्छ । यसमा कहिलेकाहीँ ठोस उपलब्धि पनि हुन्छ । यस उत्प्रेरकले मानिसलाई बढी सक्रिय बनाइदिन्छ । प्रशंसा र पुरस्कार पाएपछि मानिसलाई मान, मर्यादा र गौरवको अनुभव हुन्छ र सुखमय अनुभव हुन्छ । पुरस्कार पाउँदा व्यक्तिमा सुखमय अनुभवको साथसाथै केही ठोस उपलब्धि पनि हुन्छ । त्यसैले यो सकारात्मक उत्प्रेरक हो ।

(आ) नकारात्मक उत्प्रेरक (Negative Incentives)

हुन त आरोप र दण्ड जस्ता कुराहरू कसैलाई मन पर्दैनन् तर पनि यसलाई उत्प्रेरकका रूपमा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । कुनै आरोप वा दण्ड प्राप्त हुन्छ भन्ने डरले कार्यमा लगनशील हुनु नकारात्मक उत्प्रेरक हो । यो उत्प्रेरक कष्टदायक र नरमाइलो हुन्छ । त्यसैले यसलाई नकारात्मक उत्प्रेरक भनिन्छ । कुनै व्यक्तिको खराब बानी व्यहोरा हटाउन पनि यस्ता नकारात्मक उत्प्रेरकको प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

(घ) सबलीकरण (Reinforcement)

सबलीकरण र उत्प्रेरक भन्दा-भन्दा उस्तै कुराहरू हुन् । उद्देश्य हासिल गर्नका लागि उद्देश्यअनुरूप कार्य गरेबापत दिइने उत्प्रेरकलाई सबलीकरण भनिन्छ, तर उत्प्रेरक भनेको उद्देश्य हासिल गर्नका लागि सघाउने वा जागरुक बनाउने प्रक्रिया मात्र हो । विद्यालय जानेलाई चकलेट दिन्छु भन्नु उत्प्रेरक हो भने विद्यालयमा गएबापत चकलेट दिनु सबलीकरण हो । सबलीकरण कुनै कार्य गरेको परिणाम हो भने उत्प्रेरक कुनै कार्य गराउने प्रक्रिया मात्र हो, परिणाम होइन । सबलीकरण पनि दुई प्रकारका हुन्छन् : सकारात्मक सबलीकरण र नकारात्मक सबलीकरण ।

(अ) सकारात्मक सबलीकरण : सकारात्मक सबलीकरण प्रशंसा, पुरस्कार र ठीक पुस्त्याइँ गर्नु हो । जस्तै विद्यालय जानेलाई चकलेट दिन्छु भनेकोमा विद्यालय गएबापत चकलेट दिनु पुरस्कारको पुस्त्याइँ अथवा सकारात्मक सबलीकरण हो ।

(आ) नकारात्मक सबलीकरण : नकारात्मक सबलीकरण दण्ड, आरोप र बेठीक पुस्त्याइँ गर्नु हो । जस्तै विद्यालय नजानेलाई चकलेट नदिने भनेकोमा चकलेट नदिनु नकारात्मक सबलीकरण हो ।

सबलीकरणको अर्को तरिका पृष्ठपोषण (feedback) हो । पृष्ठपोषणको प्रक्रियामा व्यक्तिले गरेको कार्य ठीक छ वा छैन पुस्त्याइँ गरिन्छ । अर्थात् पृष्ठपोषण भनेको गरेको कार्य ठीक बेठीक भएको ज्ञान दिलाउनु हो । सबलीकरणको प्रमाणस्वरूप पुरस्कार वा दण्ड पाउने हुँदा पुरस्कार वा दण्डका आधारमा व्यक्ति अथवा सिकाइले ठीक बेठीकको ज्ञान, गर्छ र

पृष्ठपोषण प्राप्त हुन्छ । सबलीकरणको परिमाण, सङ्ख्या र तरिकाले समेत सबलीकरण प्रभावकारी हुने, नहुने निश्चित हुन्छ । जस्तो कि चकलेट कति असल छ कति ठूलो छ, कतिओटा छन् कहिले दिने हो, यो कुराहरूले सबलीकरण प्रभावकारी हुने नहुने कुरा देखाउँछन् ।

(ड) विद्यालयका क्रियाकलाप

विद्यालयका क्रियाकलाप भन्नाले पाठ्यक्रमअनुसार विषयवस्तुको ज्ञान, सीप र अभिवृत्ति बढाउनका लागि गरिने सम्पूर्ण कार्यक्रम भन्ने बुझ्नुपर्छ । पाठ्यक्रममा उल्लिखित विषयवस्तुहरू पाठ्यपुस्तकका पाठहरूमा अध्ययन गरेर मात्र अर्थपूर्ण तरिकाले सिक्न सकिँदैन र सैद्धान्तिक ज्ञानमात्र हुन्छ । सिकाइलाई अर्थपूर्ण तथा व्यावहारिक हुने गरी सिकाइको जीवनमा उपयोगी बनाउन सीप र अभिवृत्तिको विकास हुनु अत्यावश्यक हुन्छ । सीप र अभिवृत्तिको पनि यही तरिकाले विकास गर्ने हो भने विद्यालयमा विभिन्न क्रियाकलाप गराउनु अत्यावश्यक हुन्छ । क्रियाकलापमा सैद्धान्तिक ज्ञानको साथसाथै व्यावहारिक ज्ञान र सीपको विकास हुन्छ । यसबाट सकारात्मक अभिवृत्तिको विकास हुन्छ ।

विद्यालय क्रियाकलापलाई निम्न ३ भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

- (i) पाठ्यक्रियाकलाप (ii) अतिरिक्त क्रियाकलाप (iii) सहक्रियाकलाप

(i) पाठ्यक्रियाकलाप

पाठ्यक्रममा उल्लेख भएका विषयवस्तुअनुसारको सम्पूर्ण क्रियाकलापलाई पाठ्यक्रियाकलाप भनिन्छ । पाठ्यक्रियाकलापले पाठ्यक्रमअनुसारको विषयवस्तुको शिक्षण तथा सिकाइ दुवैमा उत्प्रेरणा बढाउन मद्दत गर्छ । जस्तै विज्ञानको शिक्षण गर्दा कक्षामा शिक्षकले सैद्धान्तिक ज्ञान मात्र दिए, भने विद्यार्थीहरूले अर्थपूर्ण तरिकाले बुझ्न सक्दैनन् । प्रत्यक्ष रूपमा अवलोकन गर्न सकिने प्रमाण र प्रक्रिया देख्न पाउँदैनन् र व्यावहारिक जीवनमा यसको महत्त्व हुँदैन विद्यार्थीले प्रयोग गर्न जान्दैनन् सीप आर्जन गर्दैनन् । साथै भूगोल ज्ञान जस्ता विषयमा रुचि र सकारात्मक अभिवृत्ति विकास हुँदैन । त्यस्तै गणित शिक्षण गर्दा गणितसम्बन्धी विषयवस्तुको शैक्षिक सामग्री प्रयोग गरेर व्यावहारिक जीवनमा कसरी प्रयोग हुन्छ देखाउन सकेमा गणित विषय रुचिकर हुन्छ र सिकाइमा उत्प्रेरणा पैदा हुन्छ । कुनैकुनै विषयमा शैक्षिक भ्रमण जस्ता क्रियाकलाप पनि पाठ्यक्रियाकलापअन्तर्गत पर्दछन् जसको कारणले गर्दा विद्यार्थीहरूलाई त्यस विषयको सिकाइमा उत्प्रेरणा प्राप्त हुन्छ । अतः पाठ्यक्रियाकलापमा विविधता र प्रभावकारिता कायम गर्न सकेमा यसबाट विद्यार्थीलाई उत्प्रेरित गर्न सहयोग पुग्छ ।

(ii) अतिरिक्त क्रियाकलाप

पाठ्यक्रममा उल्लिखित विषयवस्तु र यससँग प्रत्यक्षरूपले सम्बन्धित क्रियाकलापबाहेक अरु क्रियाकलापहरूलाई अतिरिक्त क्रियाकलाप भनिन्छ । यो क्रियाकलाप विद्यालयको हाताभित्र र हाताबाहिर पनि हुन्छ र यसले विद्यार्थीको सिकाइ प्रक्रियामा प्रत्यक्ष रूपले वा अप्रत्यक्ष रूपमा सघाउ पुऱ्याएको हुन्छ । यसबाट विद्यार्थीको चौतर्फी विकासमा सहयोग पुग्छ । यसरी सिकाइमा सघाउ पुऱ्याउने भएकाले यसबाट पनि कक्षामा उत्प्रेरणा बढाउन मद्दत पुग्छ । जस्तै : फुटबल म्याच । एउटा कक्षाका विद्यार्थीहरूबीच वा विभिन्न कक्षाका विद्यार्थीहरूबीच वा फरक विद्यालयका विद्यार्थीहरूबीच फुटबल खेलाउन सकिन्छ । यसबाट खेलाडीहरू सबैलाई खेलको मैदान, यसको लम्बाइ, चौडाइ, गोल पोस्टको लम्बाइ, उचाइ, डी- एरिया, सेन्टर आदिको ज्ञानको साथसाथै खेलाडीहरूको भूमिका, खेलको नियम, अनुशासनको ज्ञान सीप प्राप्त हुन्छ । यी सबै कुराहरूले विद्यार्थीलाई नियम तथा अनुशासनको पालन गर्नेबारे र आपसमा सहयोग गर्नेबारे ज्ञान दिन्छ । यसको अलावा विद्यार्थीहरूको शारीरिक, सामाजिक, नैतिक र संवेगात्मक आदि विकासहरू अप्रत्यक्ष रूपमा भएका हुन्छन् । अतिरिक्त क्रियाकलापले विद्यार्थीमा स्वच्छ मनोभाव, आपसी सम्बन्ध र स्वच्छ वातावरण तयार गर्न सहयोग गर्छ फलस्वरूप यसबाट विद्यार्थीहरूलाई विषयवस्तु अध्ययन र सिकाइ गर्नलाई पनि उत्प्रेरित गरेको हुन्छ ।

(iii) सहक्रियाकलाप

पाठ्यक्रममा उल्लिखित विषयवस्तु तथा उद्देश्यहरू प्राप्तिका लागि सहायक हुने क्रियाकलापहरू जस्तै हाजिरी जवाफ प्रतियोगिता, शैक्षिक भ्रमण, शैक्षिक प्रदर्शनी, हिज्जे प्रतियोगिता इत्यादि सहक्रियाकलाप हुन् । जुन क्रियाकलापले पाठ्यक्रमअनुसारको सिकाइलाई सहयोग पुऱ्याएका हुन्छन् । यस्ता क्रियाकलापको उपयुक्त छनोट र सञ्चालनले विद्यार्थीलाई सिकाइमा उत्प्रेरित गर्न सहयोग गर्दछन् । यसरी एउटै क्रियाकलाप पनि कुनै पाठ्यक्रियाकलाप, कुनै अतिरिक्त क्रियाकलाप, कुनै सहक्रियाकलाप हुन सक्छन् ।

(च) जीवनमुखी परिस्थिति (Life-oriented Situation)

शिक्षा हासिल गर्नको उद्देश्य हाम्रो भावी जीवन सफल पार्नका लागि हुनपर्छ । अतः शिक्षण गर्दा हाम्रा जीवनमा प्रचलित व्यावहारिक र उपयोग हुने नियम, सिद्धान्त र उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएको हुनुपर्छ । अर्थात् शिक्षण जीवनसित सम्बन्धित हुनपर्छ तबमात्र विद्यार्थीले सिकाइको महत्त्व अर्थपूर्ण तरिकाले बुझ्दछन् । जीवनमुखी परिस्थिति भन्नाले परिस्थितिको गर्न सहयोग पुऱ्याउने शिक्षणसिकाइ भन्ने बुझिन्छ । त्यसो भएमा विद्यार्थीहरू उत्प्रेरित हुने गर्दछन् र सिकाइ सफल र प्रभावकारी हुन्छ । जस्तै, गणितमा कुनै पाठ पढाउँदा विद्यार्थीहरूलाई दैनिक जीवनका समस्या समाधान गर्न उदाहरण दिन सकेमा उनीहरू सिक्नका लागि उत्प्रेरित हुन्छन् । यसरी सिकाइलाई विद्यार्थीका जीवनका घटना, समस्या र भावी जीवनका

मतिविधिसँग सम्बन्धित गर्न सकियो भने सिकाइप्रति विद्यार्थीलाई उत्प्रेरित गर्न सकिने भएकाले प्रत्येक शिक्षकले शिक्षणसिकाइको योजना गर्दा व्यावहारिक र प्रयोगसँग सम्बन्धित विषयवस्तुलाई पर्याप्त स्थान दिनुपर्छ ।

१०.४ सिकाइमा प्रभाव पार्ने तत्त्वहरू

हरेक बालबालिकाले जन्मदा नै केही न केही प्रतिभा, दक्षता र क्षमता लिएर आएका हुन्छन् । सोको पहिचान गरी प्रस्फुटन गर्न सिकाइ प्रक्रियामा आवश्यक हुन्छ । उपयुक्त सिकाइ वातावरण र उपयुक्त शिक्षण प्रक्रिया भएमा उनीहरूमा भएको प्रतिभा क्रमशः प्रस्फुटन हुँदै जान्छ । यसरी प्रस्फुटित प्रतिभालाई उन्नत बनाई परिपक्व बनाउन पनि सिकाइ आवश्यक हुन्छ । सिकाइ जन्मजात प्रक्रिया हो । जन्मेर नमरुन्जेल मानिसले केही न केही सिक्किरहेको हुन्छ । उपयुक्त वातावरणमा जीवन उपयोगी ज्ञान, सीप, अभिवृत्ति सिक्छन् भने अनुपयुक्त वातावरणमा सिकाइ हुने सम्भावना कम हुन्छ । व्यक्तिले कतिपय कुरा स्वतः सिक्दछ भने कतिपय कुरा सिक्न विभिन्न तालिम, शिक्षा, र प्रशिक्षणको जरुरत पर्दछ । यसरी समय सापेक्ष शिक्षा, तालिम, प्रशिक्षणको सहयोगमा बालबालिकामा अन्तर्निहित प्रतिभालाई अधिकतम प्रयोग र परिचालन गरी उपयुक्त व्यक्तित्वको विकास गर्न सकिन्छ ।

यसर्थ सिकाइ एउटा प्रक्रिया मात्र हो । यो लक्ष्यसम्म पुग्ने एउटा माध्यम मात्र हो । सिकाइको प्रभावकारिताको लागि के सिकाउने ?, कसरी सिकाउने ?, कसले सिकाउने ?, कहिले सिकाउने ?, कसलाई सिकाउने ? जस्ता प्रश्नको उत्तर खोज्नु पर्छ । यिनै प्रश्नको समुचित व्यवस्थापन नै सिकाइ प्रक्रिया हो । यस्ता सिकाइ प्रक्रियालाई पनि धेरै तत्त्वहरूले प्रभाव पारेको हुन्छ । सिकाइ प्रक्रियामा प्रभावपार्ने प्रमुख तत्त्वहरू निम्न अनुसार छन्:-

१. व्यक्तिगत तत्त्वहरू	२. मानसिक तत्त्वहरू
३. संवेगात्मक तत्त्वहरू	४. शिक्षकको व्यक्तित्व
५. विद्यालय वातावरण	६. वंशाणुगत गुण

१. व्यक्तिगत तत्त्वहरू

सिकारुका आफ्ना नितान्त व्यक्तिगत कारणले पनि सिकाइमा ठूलो प्रभाव पारेको हुन्छ । सिकारुको मानसिक, शारीरिक, संवेगात्मक, वंशाणुगत आदि कारणले सिकाइ कार्यमा प्रभाव पारेको हुन्छ । शारीरिक रूपमा स्वस्थ बालकको तुलनामा शारीरिक रूपमा अशक्त तथा अपाङ्ग बच्चाले कम सिक्न सक्दछ । कसैले देख्न, सुन्न, स्पर्स गर्न, स्वाद लिन सक्दैन भने उसले अनुभवबाट प्राप्त गर्ने धेरै सिकाइ कार्य गर्न सक्दैन । बसाइँ, खुवाइ, लवाइको असुविधा, बढी थकावट, मानसिक तनाव, असन्तुलित भोजन, शारीरिक अस्वस्थता, अङ्गप्रत्याङ्ग नभएको अपाङ्गताको अवस्थामा सिकाइ प्रभावकारी बन्न सक्दैन । सिकाइमा प्रभावपार्ने व्यक्तिगत तत्त्वहरूको चर्चा निम्नानुसार गर्न सकिन्छ :

- (i) **सिकारुको उमेर :** सिकारुको उमेरले उसको शारीरिक परिपक्वता जनाउँछ । जति बढी उमेर बढ्दै जान्छ उसमा परिपक्वताको मात्रा र दर पनि बढ्दै जान्छ । कम उमेरका व्यक्तिमा तत्परता र सिकाइमा रुचि एवम् प्रतिबद्धता पनि कम हुन सक्छ । उमेर बढ्दै जाँदा सिक्नुपर्ने कुरामा स्व-स्फूर्त हुने र सिक्नै पर्ने धारणाका साथ सिक्ने हुन्छ । व्यक्तिमा मानसिक, परिपक्वता नभई तत्परता र सिकाइ हुँदैन ।
- (ii) **सिकारुको लिङ्ग :** शिक्षण सिकाइका क्रममा कतिपय विषयहरू केटा र केटीका आ-आफ्ना रुचि र चाहनामा निर्भर गर्दछ । केटीहरू भाषा, गृहविज्ञान, मनोविज्ञान, सिलाइ, बुनाइ, फेसन डिजाइन, चिकित्सा विज्ञानजस्ता विषयमा बढी रुचि राख्दछन् भने केटाहरूको रुचि-राजनीतिशास्त्र, खेलकुद, यान्त्रिक विज्ञान आदिमा बढी देखिन्छ । शिक्षकले सिकारुको लिङ्गीय भेदभाव नराखी स-हृदयताका साथ समान रूपले शिक्षण गर्नुपर्छ । उनीहरूको भावना बुझेर गरिएको शिक्षण बढी प्रभावकारी हुन्छ ।
- (iii) **सिकारुको स्वास्थ्य :** स्वास्थ्य भन्ने कुरा सिकारुको नितान्त व्यक्तिगत शारीरिक तत्त्व हो । बालबालिकाको स्वास्थ्यले सिकाइ कार्यमा प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारेको हुन्छ । थकाइ, भोक, चोटपटक, शारीरिक अपाङ्गता जस्ता कारणले व्यक्तिको स्वास्थ्यमा प्रभाव पार्दछ, जसले गर्दा उसमा सिक्ने रुचि तथा चाहना हुँदैन । ऊ दिक्क, भर्को र झन्झट मान्ने हुन्छ । यसरी सिकारुको स्वास्थ्यले सिकाइमा प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारेको हुन्छ ।
- (iv) **सिकारुको इच्छा र अभिरुचि :** सिकारुको मनपर्ने विषय वा सिकाइप्रतिको इच्छा, चाहना, अभिरुचि, प्रतिबद्धता आदिले सिक्ने मात्रा र दर प्रभावित हुने गर्दछ । उनीहरूको इच्छा र अभिरुचिअनुसारका विषय पठनपाठन गर्दा उनीहरूले दिल दिएर, मन लगाएर क्षमता र योग्यता प्रदर्शन गर्छन् । सिकारुको रुचि नभएका विषय जति मिहिनेत गरे पनि सिकाउन कठिन प्राय हुन्छ । यसरी सिकारुको इच्छा र अभिरुचि पनि व्यक्तिको शारीरिक तत्त्व हो र यसले सिकाइमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ ।

सिकाइमा सिकारुको प्रेरक (Drive) र चिन्ताको तह (Anxiety level) ले पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । उच्च प्रेरकले व्यक्ति सिकाइतर्फ भित्रैबाट अग्रसर हुन्छ । सिक्न र जान्नका लागि हरसम्भव प्रयत्न गर्दछ । निम्नस्तरको कम प्रेरकले व्यक्तिमा समुचित उर्जा प्रयोग गर्न नसकी सिकाइ न्यून हुन्छ । उच्च चिन्ताले ग्रसित व्यक्तिले मानसिक दबाव तथा दुःखका कारण सिकाइ उपलब्धि सन्तोषजनक रूपमा प्राप्त गर्न सक्दैन । अनुसन्धानबाट के प्रमाणित भएको छ भने २०% विद्यार्थीहरू उच्च चिन्ताको कारणले नै प्राज्ञिक क्षेत्रमा असफल हुने गर्छन् ।

२. मानसिक तत्त्वहरू

सक तत्त्वले सिकाइ प्रक्रियामा सबैभन्दा बढी भूमिका खेलेको हुन्छ । मानसिक पक्ष भन्नाले व्यक्तिको मन मष्तिष्कले गर्ने कार्यहरूको क्षमतालाई जनाउँछ । व्यक्तिअनुसार मानसिक क्षमता र स्तर फरक-फरक हुन्छ । कोही तीक्ष्ण, कोही मध्यम वा औसत, कोही मन्द वा सुस्त मनस्थितिका विद्यार्थी हुन्छन् । व्यक्तिको यो अवस्थाअनुसार सिकाइको मात्रा र दर पनि फरक-फरक हुने गर्दछ । मानसिक क्षमता भन्नाले बालबालिकामा तर्क गर्ने चिन्तन गर्ने परिस्थितिको पहिचान गर्ने समस्या समाधान गर्ने सम्झने कल्पना गर्ने आदि गुणको विकास भन्ने बुझ्नुपर्छ ।

मानसिक विकासले बौद्धिक विकास गराउँछ । बौद्धिक विकासले नै व्यक्तिलाई तर्क गर्ने, कल्पना गर्ने, समस्या समाधान गर्ने जस्ता सक्षमता प्रदान गर्दछ । मानसिक प्रक्रियामा वंशाणुक्रम, पारिवारिक वातावरण, सामाजिक स्थिति, आर्थिक स्थिति, आमाबाबुको शिक्षा, शारीरिक अवस्था, विद्यालय र शिक्षा आदिको ठूलो असर रहेको हुन्छ ।

मानसिक तत्त्व भन्नाले व्यक्तिको मानसिक विकास भन्ने बुझ्नुपर्छ । मानसिक विकासअन्तर्गत बुद्धिको अधिकतम विकास, मानसिक क्षमता, मानसिक स्वतन्त्रता, कल्पना शक्ति, तार्किक शक्ति, विभिन्न रुचिहरूको विकास, सामान्य रुचि विकास आदि कुराहरू पर्दछन् ।

३. संवेगात्मक तत्त्वहरू

संवेगलाई उत्तेजनाका रूपमा समेत लिइन्छ । हर्ष, खुशी, दुःख, क्रोध, रीस, चिन्ता, स्नेहजस्ता संवेगात्मक तत्त्वहरूले व्यक्तिका क्रियाकलापलाई असामान्य एवम् असन्तुलन ल्याइदिन्छ, फलतः यसले सिकाइ कार्यमा समेत प्रभाव पारिदिन्छ । मानिस संवेदनशील प्राणी हो ऊ दुःखमा रुन्छ र खुशीमा हाँस्छ । सामाजिक समायोजन हुने संवेगात्मक क्रियाकलाप सहज हुन्छ । समाजले नरुचाउने, नपचाउने संवेगात्मक अभिव्यक्ति जस्तै-आवेशमा आउनु, रिसाउनु, भर्किनु, डराउनु जस्ता संवेगात्मक व्यवहार स्वभाविक मानिंदैन ।

संवेगात्मक व्यवहारमा प्रभावपार्ने तत्त्वहरू

- (i) **पारिवारिक र सामाजिक वातावरण** : बालबालिकाले आफू अनुकूलको उपयुक्त शिक्षासिकाइका लागि उपयुक्त घरायसी र पारिवारिक वातावरणको अपेक्षा गरेका हुन्छन् । सो प्राप्त गरेमा उनीहरूमा सकारात्मक संवेगको सिर्जना हुन्छ नत्र नकारात्मक धारणाको विकास हुनसक्छ ।
- (ii) **अस्वस्थता** : असन्तुलित खाना तथा कुपोषण, चिन्ता, पिडाले गर्दा व्यक्ति रोगी, चिन्तित, स्वास्थ्य कमजोर हुँदै तीव्र संवेगात्मक अभिव्यक्ति देखाउन सक्दछ ।
- (iii) **बौद्धिक स्तर** : बालबालिकाको बौद्धिक स्तरअनुसार सोच्न, बुझ्न सक्ने र नसक्ने क्षमता हुन्छ र यसै अनुरूप संवेगात्मक क्रियाकलापहरू देखा पर्ने गर्दछन् । राम्रो बौद्धिक स्तर भएका व्यक्तिको

स्तर उच्च हुन्छ । ऊ कम रिसाउने, एवम् कम भगडा गर्ने हुन्छन् । कम बौद्धिक स्तर भएका व्यक्तिमा भने यसको ठीक विपरीत क्रोधी, रिसाहा, भगडालु स्वभावहरू देखिन्छ ।

- (iv) थकावट : धेरै लामो समयसम्म एकहोरो कार्यमा व्यस्त रहँदा व्यक्ति थकावटका कारण क्रोधी बन्छन् । समयमा खाना नपाउने, चाहेको सुविधा नपाउने अवस्थामा व्यक्ति रिसाहा, क्रोधित, चिन्तित र दुःखी बन्छन्, जसले गर्दा सिकाइ कार्य प्रभावित हुन्छ ।

४. शिक्षकको व्यक्तित्व

शिक्षणसिकाइ कार्यमा शिक्षकले अपनाउने क्रियाकलाप, प्रदान गर्ने अनुभवहरू, उसको अनुशासन, शिक्षण विधि, मूल्याङ्कन पद्धति आदि शिक्षकको असल व्यक्तित्वमा निर्भर गर्दछ । शिक्षकको व्यक्तित्व पनि फरक-फरक हुन्छन् । व्यक्तिगत विभिन्नतासँगै शिक्षकका गुण, विशेषता र व्यक्तित्व पनि फरक-फरक हुन्छन् । व्यक्तित्व विभिन्न शील, स्वभाव, गुणहरूको गतिशील सङ्गठन हो जसको कारण व्यक्तिको विचार तथा व्यवहार कुनै पनि वातावरणमा आ-आनै ढङ्गको हुन्छ । सिकाइ प्रक्रियामा शिक्षकको व्यक्तित्वले सिकाइहरूमा उचित गुणहरूको विकास गर्दछ । शिक्षकको व्यक्तित्व विद्यार्थीको लागि नमुना योग्य र अनुकरणीय हुनपर्छ । सफल शिक्षकको व्यक्तित्व सन्तुलित रूपमा विकास र विस्तार भएको हुनपर्छ ।

व्यक्तित्वअन्तर्गत शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक तथा आध्यात्मिक विशेषताहरू पर्दछन् । शिक्षकको व्यक्तित्वले शैक्षिक वातावरण तयार भई विद्यार्थीले आनन्द साथ सिक्न सक्दछ । शिक्षक पेसाप्रति इमानदार, विद्यार्थी र अभिभावकप्रति उत्तरदायी, पेसाप्रति दखलता, अध्यापन कलामा निपुण, सञ्चार कलामा पोख्त हुनुपर्छ । शिक्षकले बाबु आमाको जस्तै भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने हुनपर्छ । सिकाइको महत्त्वपूर्ण पाटो अनुकरण वा उद्दीपक र त्यसको प्रतिक्रियाका रूपमा प्रस्तुत हुने भएकाले शिक्षक विद्यार्थीको प्रेरक एवम् मार्गदर्शक पनि हुनुपर्छ ।

५. विद्यालय वातावरण

वातावरणलाई व्यक्तित्व विकासको महत्त्वपूर्ण तत्त्व मानिन्छ । वास्तवमा भन्ने हो भने व्यक्तित्व वंशाणुगत गुण र वातावरणबीचको प्रतिफल हो । यसरी वंशाणुगत गुणबाट मात्र व्यक्तित्व पूरा हुँदैन न त वातावरणबाट मात्र । यसरी व्यक्तित्वको निर्माण, विकास र विस्तार मा वंशाणुगतगुण र वातावरण दुवै आवश्यक हुन्छ । पोषण ९लातचक्षुष्यल० र उत्प्रेरणाले बालबालिकाको जीवनमा ठूलो प्रभाव पारेको हुन्छ । वंशाणुगत रूपमा आएका गुणहरूवाहेक सबै कुरामा वातावरणले प्रभाव पारेको हुन्छ भन्न सकिन्छ ।

शैक्षिक वातावरण भन्नाले बालबालिकालाई उपयुक्त सिकाइमा सहयोग पुऱ्याउने वातावरण भन्ने बुझ्नुपर्छ । उनीहरूमा पढ्ने रुचि, जोश र जाँगर हुँदाहुँदै पनि पढ्ने उपयुक्त वातावरण नभएमा सिकाइ सफल हुन सक्दैन । उपयुक्त शैक्षिक वातावरण भएमा पढ्न अल्छी गर्ने बच्चाहरू पनि मन लगाएर पढ्ने गर्छन् ।

यहाँ सिकाइसम्बन्धी वातावरणलाई निम्न ३ भागमा बाँट्न सकिन्छ :

- (क) **विद्यालयको वातावरण** : विद्यालयको वातावरण सफा, स्वच्छ, शान्त, आकर्षक, सुन्दर, रमाइलो हुनपर्छ, जसको कारण विद्यार्थीलाई विद्यालयमा आउँआउँ लाग्ने र विद्यालयमा बसौबसौ लाग्ने, पढौँपढौँ लाग्ने हुनुपर्छ । विद्यालयमा विद्यार्थीले आपसी सहयोग, सम्बन्ध, दौतरी समूह, खेल समूह, अध्ययन समूह बनाएर समेत कार्य गर्न पाउने भएकाले विद्यालयको वातावरण रोचक र आकर्षक हुनपर्छ ।
- (ख) **घरको वातावरण** : भनिन्छ घर प्रत्येक बालबालिकाको प्रधान पाठशाला हो भने आमा उसको प्रथम शिक्षिका हुन् । बालबालिका जन्मिएर खेल्दै हुर्किएको घरायसी वातावरणले उसको जीवनभर प्रभाव पार्दछ । बालबालिकाले आधारभूत कुराहरू घर परिवारबाट सिक्ने भएकाले घरेलु वातावरण राम्रो बनाउनुपर्दछ । उनीहरूको धेरै सिकाइ विशेषगरी उद्दीपक प्रक्रियाका रूपमा हुनेगर्छ । उनीहरूको धेरै सिकाइ अनुकरणबाट हुने गर्दछ । घर परिवारका सदस्यले बालबालिकाको सिकाइ र व्यवहार निर्माणमा ध्यान दिई उपयुक्त व्यवहार बनाई दिनु आवश्यक छ । हेस (Hess, 1965) को अनुसन्धानले आमासँग जति बढी केटाकेटीबीच अन्तरक्रिया र सञ्चार हुने गर्दछ, त्यहीअनुरूप संज्ञानात्मक सीपको स्तर बढ्छ भन्ने पुष्टि गरिएको छ । आमाबाबुको उच्च आकाङ्क्षाले नै केटाकेटीको बौद्धिक तथा व्यावसायिक उपलब्धिलाई बढाउने गरेको पाइन्छ ।
- (ग) **सामाजिक वातावरण** : बालबालिकाको सामाजिक तथा सांस्कृतिक आकाङ्क्षाको कमी र सामाजिक अवसरबाट वञ्चित हुने कारणबाट मन्दता हुन्छ । केटाकेटीले आफू रहेको समाजको अवस्था वातावरण अनुसारको संवेदना प्राप्त गरी सोहीअनुसारको व्यवहार देखाउँछन् । आसुबेल (Ausubel) का अनुसार सांस्कृतिक वातावरणबाट वञ्चित केटाकेटीको बौद्धिकस्तर निम्न तहको हुने गर्छ । दरिद्रताको अवस्था, आर्थिक अवन्नति, असहाय मनोवृत्ति आदिले सिकाइलाई नकारात्मक रूपले प्रभाव पार्दछन् । सामाजिक संस्कृति उन्नत पारेमा बौद्धिकस्तर पनि बढ्ने गर्छ ।

६. वंशाणुगत गुण

बालकको रूपरङ्ग, आकृति, व्यवहार, विद्वता उसको आमाबाबुसँग धेरै हदसम्म मिल्दोजुल्दो पाइन्छ । यसलाई आमाबाबुको गुण छोराछोरीमा सरेको मानिन्छ । यसलाई वंशानुक्रम, वंश-परम्परा, पैतृकता वा आनुवांशिकताका रूपमा पनि लिइन्छ । विभिन्न जीवित कोषहरूको योगलाई मानव शरीर भनिन्छ । आमाको मातृकोष (Ovum) र बाबुको पितृकोष (Sperm) को संयोगमा बाबुको वंशाणु गुण बोकेका २३ जोडा र आमाको वंशाणु गुण बोकेका २३ जोडा वंश सूत्रहरू (Chromosomes) रहेका हुन्छन् । यिनै वंशसूत्र हरूले बालबालिकामा विभिन्न गुणहरूको निर्धारण गर्नु गराउनुलाई वंशाणुगत गुणको प्रसारण भनिन्छ । समग्रमा भन्दा वंशाणुक्रमले, बालबालिकाको वंशअनुसारको गुण भावी पुस्तामा हस्तान्तरण हुन्छ । बच्चाको यस्तो जन्मजात गुणले अर्जित गुणलाई समेत प्रभाव पार्दछ । जन्मजात गुणले सिकारुको व्यवहार निर्धारण गर्दछ । यस्ता निर्धारित व्यवहारले सिकाइमा ठूलो प्रभाव पार्दछ ।

७. सिकारुको आकाङ्क्षा

सिकारुको विषयवस्तुप्रतिको रुचि, चाहना, इच्छा, आकाङ्क्षा सकारात्मक भएमा सिकाइउपलब्धि सकारात्मक हुन्छ । विद्यार्थीको रुचि नभएको विषयमा सिकाइको स्तर र मात्रा न्यून हुन्छन् । सिकारुले कुनै विषय किन सिक्ने ? सिकेर के हुन्छ ? भन्ने बारेमा धेरै अपेक्षाहरू गरेको हुन्छ । सोअनुसारको सिकाइ भए सिकाइ सरल, अर्थपूर्ण र प्रभावकारी बन्दछ ।

८. अभिप्रेरणा

अभिप्रेरणा सिकाइ कार्यको मेरुदण्ड नै हो । अभिप्रेरणाले बालबालिकाभित्र सुषुप्त अवस्थामा रहेका शक्तिलाई क्रियाशील बनाउँछ । सिक्ने कार्यमा अभिप्रेरणा भएमा सिकाइको मात्रा, स्तर र दर अधिक हुन्छ । अभिप्रेरणाले सिकारुमा प्रेरणा, प्रोत्साहन, हौसला र व्यक्तिका क्षमता र योग्यताको चाँडो विकास गराउँछ ।

९. सामग्रीको प्रकृति

सिक्ने विषयवस्तुको प्रकृति कस्तो छ, त्यसले पनि सिकाइमा प्रभाव पार्दछ । सिकारुको रुचिको सामग्री भएमा उसको जीवनमा उपयोगी सामग्री भएमा, सिकाइ कार्यमा सिकारु उत्सुक हुन्छन् । अर्थपूर्ण विषयवस्तुले सिकारुमा उत्प्रेरणा प्रदान गर्दछ ।

१०. अभ्यास

सिकाइ बलियो, मजबुत र प्रभावकारी बनाउने एक सशक्त माध्यम अभ्यास हो । उत्तेजना (S) प्राप्त भएपछि त्यसबाट प्राप्त हुने प्रतिक्रिया (R) लाई बारम्बार दोहोर्‍याउनुलाई अभ्यास भनिन्छ । गानो विषय, नौलो विषय, सीपमूलक विषयका लागि अभ्यास बढी आवश्यक हुन्छ । थर्नडाइकले प्रयत्न र भूलको सिद्धान्तमा अभ्यासलाई विशेष जोड दिएका छन् । अभ्यास त्यस्तो पक्ष हो, जसले सिकाइलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ । अभ्यास, सामूहिक अभ्यास (Mass practice) र वितरित अभ्यास (Distributed Practice) को रूपमा समेत गर्न सकिन्छ ।

११. शिक्षण विधि

शिक्षण विधि, शिक्षण क्रियाकलाप तथा शिक्षण प्रक्रिया ले सिकाइमा महत्त्वपूर्ण प्रभाव परेको हुन्छ । विद्यार्थीको रुचि, उमेर, स्तर, आवश्यकता, सिकाइको समय आदि पक्षलाई ध्यान दिई जटिल विषयलाई सरल ढङ्गले शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापको प्रयोगद्वारा सरलीकृत बनाउन सकिन्छ । विद्यार्थीको सम्पूर्ण पक्षलाई ध्यान दिई विषयवस्तुप्रति उनीहरूको भुकाव बढाई गरिने विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षण विधिले सिकाइ सरल, अर्थपूर्ण र उद्देश्यमूलक बनाउन सकिन्छ । बालमनोविज्ञान, विषयको प्रकृति, उपलब्ध स्रोत र साधन, उपलब्ध शैक्षिक सामग्री आदिलाई ध्यान दिई शिक्षण सिकाइ गर्नुपर्छ । यसो नगरिए शिक्षण सिकाइ कार्य प्रभावकारी बन्न सक्दैन ।

(क) तलका प्रश्नहरूको छोटो उत्तर दिनुहोस् :

१. उत्प्रेरणा भनेको के हो ? कुनै दुईओटा उदाहरण दिएर वर्णन गर्नुहोस् ।
२. सफल र प्रभावकारी सिकाइमा उत्प्रेरणाको भूमिकाको चर्चा गर्नुहोस् ।
३. उत्प्रेरणालाई प्रभाव पार्ने तत्त्वहरूको सूची बनाउनुहोस् र कुनै एकको उदाहरणसहित व्याख्या गर्नुहोस् ।
४. सिकाइमा असरको नियम र सवलीकरणमा के समानता छ, लेख्नुहोस् ।
५. नतिजाबोध गरेर कक्षामा उत्प्रेरणा बढाउन सकिन्छ भन्ने कुरालाई उदाहरण दिएर पुष्टि गर्नुहोस् ।
६. "प्रेरणाको प्रभावकारी तत्त्व आकाङ्क्षा हो" यस भनाइलाई पुष्टि गर्नुहोस् ।
७. आन्तरिक उत्प्रेरणा र बाह्य उत्प्रेरणा बीच दुईओटा फरक लेख्नुहोस् ।
८. सकारात्मक अभिवृत्तिले उत्प्रेरणालाई पार्ने दुईओटा प्रभाव लेख्नुहोस् ।
९. सिकाइमा प्रभाव पार्ने तत्त्वको सूची बनाई कुनै एकको व्याख्या गर्नुहोस् ।
१०. हर्ष र विस्मातले उत्प्रेरणालाई कसरी प्रभावित गर्दछन् ? उदाहरणसहित व्याख्या गर्नुहोस् ।

(ख) तलका प्रश्नहरूको लामो उत्तर दिनुहोस् :

१. सफल र प्रभावकारी सिकाइमा उत्प्रेरणाको भूमिकाको चर्चा उदाहरणसहित गर्नुहोस् ।
२. प्रतिस्पर्धाद्वारा कसरी विद्यार्थीलाई उत्प्रेरित गर्न सकिन्छ ? उदाहरणसहित चर्चा गर्नुहोस् ।
३. जीवनमुखी परिस्थिति भनेको के हो ? जीवनमुखी परिस्थिति सिर्जना गरेर विद्यार्थीलाई उत्प्रेरित गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा पुष्टि गर्नुहोस् ।

(ग) सर्वोपयुक्त उत्तरमा रेखा (✓) चिह्न लगाउनुहोस् :

१. उत्प्रेरणा मानिसको आत्मसन्तुष्टिका लागि व्यवहारमा आउने कस्तो पक्ष हो ?

(क) जागरण (ख) इच्छा (ग) मनोबल (घ) नियन्त्रण

२. कुन आन्तरिक उत्प्रेरणा होइन ?

(क) भोक (ख) काम (ग) प्रेम (घ) अभ्यास

३. उत्प्रेरणालाई प्रभाव पार्ने प्रमुख तत्त्व कुन हो ?

(क) अभिवृत्ति (ख) इच्छा र तत्परता (ग) हर्ष (घ) अभिवृत्ति

४. कुन सकारात्मक उत्प्रेरक हो ?

(क) आरोप (ख) दण्ड (ग) प्रशंसा (घ) गाली

५. सिकाइमा प्रभाव पार्ने प्रमुख तत्त्व कुन हो ?

(क) व्यक्तिगत तत्त्वहरू (ख) वंशाणुगत गुण (ग) व्यक्तित्व (घ) वातावरण

क्रियाकलाप

१. तपाईंको समुदायमा मानसिक रूपमा असक्षम/अपाङ्ग विद्यार्थीको सूची बनाई मानसिक अपाङ्गताको कारण, प्रभाव र त्यसबाट बच्ने उपायबारे एउटा प्रतिवेदन तयार गर्नुहोस्।
२. एउटा असल शिक्षकले शिक्षण सिकाइ कार्यमा के कस्तो उत्प्रेरणा दिन सक्नुपर्छ ? कुनै एउटा नमुना शिक्षकका आधारमा वा तपाईंले भविष्यमा गएर यस्ता शिक्षक बन्ने चाहना गर्नु भएको भए सो आधारमा लेख्नुहोस्।
३. एउटा खराब लागू पेय पदार्थ सेवन गर्ने बानी लागेर विद्यालय नआउने, आए पनि समयसम्म विद्यालयमा नबस्ने विद्यार्थीलाई विद्यालयमा जाने र ध्यान दिएर शिक्षण कार्यमा संलग्न गराउन के कस्तो क्रियाकलाप गराउन सकिने ? उपयुक्त उपाय सुझाउनुहोस्।

प्रयोगात्मक कार्य

१. एउटा गृहकार्य गर्न नचाहने/नगर्ने विद्यार्थीको पहिचान गरी व्यक्तिगत अध्ययन (Case study) गर्नुहोस्।
२. तपाईंको कक्षामा प्रथम स्थान हासिल गर्ने विद्यार्थीहरूमा भएको प्रतिस्पर्धाका अवस्थाको चित्रण गरी त्यसबाट पाएको सफलताको प्रतिवेदन तयार गर्नुहोस्।
३. तपाइको विद्यालयको कुनै एउटा कक्षाको ज्यादै उत्कृष्ट विद्यार्थी तथा कमजोर विद्यार्थी पहिचान गरी त्यसको कारण पत्ता लगाई उत्कृष्ट बन्न अरूलाई समेत प्रेरणा दिने प्रतिवेदन तयार गर्नुहोस्। (विद्यार्थीको नाम उल्लेख नगरी चरित्र मात्र उल्लेख गर्नुहोस्।)

शिक्षक शिक्षा

Teachers Education

११.१. नेपालमा शिक्षक शिक्षा/तालिम

(Teachers Education/Training in Nepal)

कुनै काम गर्ने व्यक्तिले हाल गरिरहेको वा भविष्यमा गर्ने कामलाई प्रभावकारी ढङ्गले सञ्चालन गर्नका लागि आवश्यक पर्ने ज्ञान, सीप र धारणाको विकास गर्ने प्रक्रियालाई तालिम भनिन्छ । तालिमलाई ज्ञान बढाउने, सीप सिकाउने र धारणामा परिवर्तन गराउने महत्त्वपूर्ण साधनका रूपमा लिइने गरेको पाइन्छ । तालिमले वैयक्तिक उन्नति गराउँछ, वृत्ति विकास गराउँछ, क्षमता हास हुनबाट बचाउँछ, कार्यशैलीमा प्रभावकारिता ल्याउँछ, मनोबलमा वृद्धि गराउँछ । यसरी शिक्षक तालिमलाई शिक्षणसिकाइमा प्रभावकारिता ल्याउने सशक्त माध्यम मानिन्छ ।

शिक्षण पेसाका लागि पेसागत दक्षता अपरिहार्य आवश्यकता हो । शिक्षकका लागि पेसागत दक्षता वृद्धि गर्न र सफल शिक्षक बन्न तालिम आवश्यक मानिन्छ । तालिमबाट प्राप्त ज्ञान, सीप र अभिवृत्तिलाई परिष्कृत र पुर्नताजगी गरी पेसागत कार्यमा निपुणता ल्याउन सहयोग मिल्छ । शिक्षणसिकाइ कार्य सरल र प्रभावकारी बनाउन, पेसागत दक्षता वृद्धि गर्न, सिकाइका उद्देश्यहरू पूरा गर्न, द्रुतगतिमा भइरहेका अन्वेषण, शैक्षणिक विधि र प्रविधिसँग परिचित गराउन तालिमले सहयोग गर्छ । यसैगरी समयसापेक्ष रूपमा शिक्षा प्रदान गर्न, सिकाइका नवीन धारणा र बालमनोविज्ञानको प्रयोग गर्न, शैक्षिक सामग्री निर्माण र प्रयोग गर्ने सीप विकास गर्न, विद्यार्थी उपलब्धि मूल्याङ्कनका प्रभावकारी तरिकाहरू तथा शिक्षणमा आधुनिक एवम् वैज्ञानिक प्रविधि अपनाउन शिक्षक तालिमबाट प्राप्त ज्ञान र सीपले सहयोग पुऱ्याउँछ ।

नेपालमा शिक्षक तालिमको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

(क) २००७ सालपूर्व

नेपालमा विद्यालयीय शिक्षाको औपचारिक प्रारम्भ वि. सं. १९१० मा दरबार स्कूलको स्थापनाबाट भएको हो । यसपूर्व गुरुकुल शिक्षा, मठमन्दिरमा दिइने शिक्षा, बौद्ध गुम्बामा दिइने शिक्षा आदि प्रचलनमा थिए । चन्द्रशमशेरका पालामा त्रिचन्द्र कलेजको स्थापना, वि. सं. १९९६ मा केही विद्यालयहरूको स्थापना बाहेक वि. सं. २००७ पूर्व नेपालमा शिक्षा क्षेत्रमा अन्य उल्लेखनीय कार्य भएका थिएनन् । शिक्षा विकास तथा

पठनपाठनका गतिविधि नै कम भएको अवस्थामा शिक्षक तालिमका गतिविधिले महत्त्व नपाउनु पनि स्वभाविकै हो । तर पनि २००७ सालपूर्व विद्यालयको स्थापनाका साथसाथै शिक्षक तालिमका सम्बन्धमा पनि केही प्रयास भएका पाइन्छन् ।

नेपालमा शिक्षक तालिमको औपचारिक सुरुवात वि.सं. २००४ मा स्थापना भएको आधार शिक्षाअन्तर्गत आधार प्रशिक्षण केन्द्रलाई मान्न सकिन्छ । नेपालमा आधार शिक्षाको स्थापनासँगै शिक्षक तालिमको सुरुवात भएको पाइन्छ । यस पूर्व गुरुकुल तथा बौद्ध शिक्षा परम्परामा गुरुहरू तथा भिक्षु आदिले कसरी शिक्षण गर्ने भन्ने कुरा तिनै शिक्षा प्रणालीका मान्यतामा आधारित थिए ।

(ख) २००७ सालदेखि २०१७ सम्म

वि.सं. २००७ को राजनितीक परिवर्तनपश्चात् आधार शिक्षाअन्तर्गतका विद्यालयहरू बन्द भएपछि आधार शिक्षक प्रशिक्षण केन्द्र स्वतः निष्क्रिय भयो । वि.सं. २०१३ सालमा आधार शिक्षक शिक्षण केन्द्रलाई नेपाल शिक्षक शिक्षण केन्द्रमा परिणत गरियो । यसमा प्रवेशिका उत्तीर्ण अनुभवी प्राथमिक शिक्षकलाई ३ महिने सघन तालिम दिने व्यवस्था गरिएको थियो । कक्षा १० सम्म अध्ययन गरेका व्यक्तिलाई शिक्षक तालिम दिएर शिक्षक बनाइयो । पछि तालिमको अवधि १० महिना बनाइयो ।

नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोगको प्रतिवेदन, २०११ को सिफारिसबमोजिम वि.सं. २०१४ मा शिक्षामहाविद्यालयको स्थापनापछि पूर्वसेवाकालीन र सेवाकालीन शिक्षक तालिम सञ्चालन गरियो । यसमा स्नातक उत्तीर्ण गर्न एकबर्से, इन्टरमिडियट उत्तीर्ण गर्न दुईबर्से, र एसएलसी उत्तीर्णका चारबर्से कार्यक्रम सञ्चालन गरियो । यसद्वारा शिक्षक प्रशिक्षणका लागि घुम्ती तालिम केन्द्रसमेत सञ्चालन गरियो । शिक्षा महाविद्यालयबाट शिक्षक कार्यक्रममा नर्मल स्कूल तालिम, शिक्षक शिक्षा तालिम, व्यावसायिक प्रशिक्षण, दुर्गम क्षेत्र शिक्षक तालिम, महिला शिक्षक तालिमजस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिएको पाइन्छ ।

(ग) २०१८ सालदेखि २०२७ सम्म

वि.सं. २०१६ मा त्रिभुवन विश्वविद्यालयको स्थापना भयो । यसबाट पूर्व सेवाकालीन तालिम अर्थात् शिक्षाशास्त्रतर्फको अध्ययनले अध्यापन कार्यले थप बल प्राप्त भयो । २०२८ मा राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना (NESP) सुरु भएपछि शिक्षक हुन तालिमलाई अनिवार्य बनाइयो भने प्राथमिक शिक्षक हुनलाई एसएलसी, निम्नमाध्यामिक शिक्षक हुनलाई प्रमाणपत्र र माध्यमिक शिक्षक हुनलाई स्नातक न्यूनतम शैक्षिक योग्यता कायम गरियो । सेवाकालीन र पूर्वसेवाकालीन शिक्षक तालिम दिनका लागि त्रिभुवन विश्व विद्यालयअन्तर्गत शिक्षाशास्त्र अध्ययन संस्थान खडा गरियो । यस पूर्वका शिक्षक तालिमसँग सम्बन्धित संस्थाहरू शिक्षा महाविद्यालय (College of Education), अङ्ग्रेजी भाषा शिक्षक तालिम केन्द्र, राष्ट्रिय व्यावसायिक तालिम केन्द्र, प्राथमिक स्कूल शिक्षक तालिम केन्द्रलाई शिक्षाशास्त्र अध्ययन संस्थानमा गाभियो । शिक्षाशास्त्र अध्ययन संस्थानबाट दुईबर्से प्रमाणतह (I.Ed) दुईबर्से स्नातक (B.Ed), दुईबर्से स्नातकोत्तर (M.Ed) र एकबर्से स्नातक तह (one year B.Ed) जस्ता पूर्वसेवाकालीन शिक्षक शिक्षा कार्यक्रम

सञ्चालन गरिएका थिए भने यिनै कार्यक्रमहरूमा तत्कालीन सरकारले छात्रवृत्तिमार्फत् शिक्षकलाई तालिममा पठाएर सेवाकालीन तालिम पनि प्रदान गरेको थियो ।

(घ) २०२८ सालदेखि २०४६ सम्म

यस्तै सेवाकालीन तालिममा A Level, B Level, स्थानीय तालिम, दुर शिक्षा कार्यक्रम जस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन भएको पाइन्छ । वि.सं. २०२८ देखि २०३७ सम्मको सेवाकालीन शिक्षक तालिमका बारेमा अध्ययन गर्दा निम्नानुसार पाइन्छ :

- (अ) ए लेभल (A Level) : प्राथमिक शिक्षकका लागि शिक्षाशास्त्र अध्ययन संस्थानअन्तर्गत प्रवेशिका उत्तीर्णलाई प्रमाण पत्र तहको दुई बर्से कार्यक्रम ।
- (आ) बि लेभल (B Level) : प्राथमिक शिक्षकका लागि शिक्षाशास्त्र अध्ययन संस्थानअन्तर्गत प्रवेशिका अनुत्तीर्णलाई दिइने दसमहिने शिक्षक तालिम कार्यक्रम ।
- (इ) सम्बन्धित स्थानमा दिइने तालिम (On the spot Training) : प्राथमिक शिक्षकका लागि प्रवेशिका उत्तीर्ण शिक्षकलाई पायक पर्ने स्थानमा बिहान सञ्चालन गरिने यो तालिम शिक्षाशास्त्र अध्ययन संस्थानअन्तर्गतको प्रमाण पत्र पहिलो वर्ष सरह मानिएको थियो । पहिलो वर्ष पूरा गर्नेलाई दोस्रो वर्षमा सरिक गराइन्थ्यो ।
- (ई) माध्यमिक विद्यालयमा आधारित तालिम कार्यक्रम (High school Based Training Programme) : माध्यमिक तहका कक्षाहरूमा ४०० अङ्कको शिक्षा विषय लिई प्रवेशिका परिक्षा उत्तीर्ण गरेकालाई प्राथमिक तहका लागि तालिम प्राप्त शिक्षक मानियो ।
- (उ) महिला शिक्षक तालिम कार्यक्रम (Womens Teacher Training Programme) : प्राथमिक शिक्षकका लागि दुर्गम क्षेत्रमा विद्यालय छाडेका कक्षा-५ उत्तीर्ण महिलालाई विद्यालयमा तीनबर्से तालिम दिइन्थ्यो र चौथो वर्षमा क्याम्पसको B-Level तालिममा सहभागी गराइन्थ्यो ।

(ङ) २०४७ सालदेखिका प्रयासहरू

वि.सं. २०४९ बाट प्रारम्भ भएको आधारभूत तथा प्राथमिक तथा प्राथमिक परियोजना (Basic and Primary Education Project) ले १५० घण्टे तालिम प्राप्त शिक्षकलाई थप १८० घण्टा तालिम दिएर ३३० घण्टे तालिमको रूपमा पहिलो चरण पूरा गर्ने कार्यक्रम ल्यायो । वि.सं. २०४९ मा सुरु भएको प्राथमिक शिक्षा विकास परियोजना लागू भएपश्चात् राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन, २०४९ ले गरेको सिफारिसबमोजिम शिक्षक र शैक्षिक क्षेत्रका जनशक्तिलाई तालिम दिन वि.सं. २०५० मा शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र (National Centre for Educational Development-NCED) को स्थापना गरियो । त्यसपछि यस केन्द्रमार्फत् विभिन्न प्रकारका शिक्षासम्बन्धी तालिमहरू सञ्चालनमा आए । पूर्व सेवाकालीन शिक्षक तालिमका रूपमा उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषदबाट सञ्चालित +२ को शिक्षा विषय

लिने र त्रिविअन्तर्गत शिक्षा विषयमा प्रवीणता प्रमाणपत्र तथा स्नातक परीक्षा उत्तीर्ण गर्नेलाई पनि शिक्षक कार्यमा प्रोत्साहन गर्ने नीति लिएको छ ।

राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०४९, शिक्षा ऐन, २०२८ र शिक्षा नियमावली, २०४९ ले स्थायी शिक्षक हुन तालिम प्राप्त हुनु पर्ने र तालिम प्राप्त शिक्षक हुन १० महिने तालिम लिनुपर्ने अनिवार्य व्यवस्था लागू गरेर शिक्षक शिक्षालाई बढी जोड दिएको पाइन्छ । यस अवधिमा केही निजी शिक्षक तालिम केन्द्रहरूबाट पूर्वसेवाकालीन शिक्षक तालिम सञ्चालन गगरी तालिम प्राप्त जनशक्ति उत्पादनमा विशेष ध्यान दिन खोजेको पाइन्छ ।

नेपाल सरकार एसियाली विकास बैङ्कको ऋण सहयोगमा सञ्चालित शिक्षक शिक्षा आयोजना (Teacher Education Project, सन् २००२-२००७) कार्यान्वयनमा आएपछि प्राथमिक शिक्षक सेवाकालीन र पूर्वसेवाकालीन तालिमका पाठ्यक्रम परिमार्जन गरिएको छ । यस पाठ्यक्रमअनुसार सेवाकालीन तालिमलाई तीन चरणमा बाँडिएको छ । पहिलो आधारभूत चरण २.५ महिना, दोस्रो चरण ५ महिना र तेस्रो चरण २.५ महिना । हाल पहिलो र तेस्रो चरण शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रअन्तर्गतका शैक्षिक तालिम केन्द्रहरूमार्फत् सञ्चालन गरिएको छ । त्यस्तै ६६० घण्टे दोस्रो चरण दूर शिक्षा पद्धतिअनुसार शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रद्वारा नै सञ्चालन गरिएको छ । हालको प्राथमिक शिक्षक सेवाकालीन तालिम NCED Module/Distance Education Module मा सञ्चालन गर्न सकिने पाठ्यक्रममा उल्लेख छ । पूर्वकालीन प्राथमिक शिक्षक तालिमलाई ५, ५ महिनाका दुई सेमेस्टरमा पूरा हुने व्यवस्था पाठ्यक्रममा गरिएको छ ।

शिक्षक शिक्षा तथा तालिमलाई व्यवस्थित गर्न नेपाल सरकारले तालिम नीति २०६४ समेत जारी गरेको छ । यसले मूलतः तालिमको व्यापकता, गुणस्तर, समावेशी तालिम पाठ्यक्रम, पूर्व सेवाकालीन तथा सेवाकालीन तालिम, महिला शिक्षक तयारी कार्यक्रम जस्ता पक्षलाई जोड दिएको छ । यसबाट पनि शिक्षक शिक्षा अझ बढी गुणस्तरीय एवम् प्रभावकारी बन्न जाने अपेक्षा राख्न सकिन्छ ।

शिक्षक तालिम कार्यक्रमहरू

नेपाल सरकारको वर्तमान सङ्गठनात्मक व्यवस्थाअनुसार शिक्षक तालिमको छाता सङ्गठनका रूपमा शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र रहेको छ । यस केन्द्रको मुख्य कार्य भनेको विद्यालय तहको शिक्षक तालिम प्रदान गर्नु हो । यसले निम्नानुसारका शिक्षक तालिम सञ्चालन गर्दछ :

१. दस महिने सेवाकालीन शिक्षक तालिम (तीनै तहका शिक्षकका लागि)
२. दस महिने पूर्व सेवाकालीन प्राथमिक शिक्षक तालिम
३. एक महिने विद्यालय व्यवस्थापन तालिम
४. पुनर्ताजगी तालिमहरू
५. मागमा आधारित तालिमहरू

यस केन्द्रबाट सञ्चालित शिक्षक तालिमहरू

१. शिक्षक तालिम

शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र आफैले र आफूअन्तर्गतका ३४ ओटा शैक्षिक तालिम केन्द्र/उपकेन्द्र एवम् साभेदारी संस्थामार्फत् निम्नानुसारका शिक्षक तालिम प्रदान गर्दछु :

(क) **प्राथमिक शिक्षक तालिम** : सेवाकालीन प्राथमिक शिक्षक तालिम आमनेसामने पद्धति (Face to Face) र दूर पद्धति (Distance mode) बाट सञ्चालन गरिन्छ भने पूर्व सेवाकालीन तालिम आमनेसामने पद्धतिबाट मात्र सञ्चालन गरिन्छ । हाल सञ्चालित प्राथमिक शिक्षक तालिमको विवरण यसप्रकार छ :

क्र.सं.	तालिमको नाम	अवधि	चक्र	तालिम दिने संस्था	तालिमको तरिका
१	पूर्व सेवाकालीन तालिम प्रथम सेमेस्टर दोस्रो सेमेस्टर	५ महिना ५ महिना	२ २	निजी प्राथमिक शिक्षक तालिम केन्द्रहरू निजी प्राथमिक शिक्षक तालिम केन्द्रहरू	आमनेसामने आमनेसामने
२	सेवाकालीन तालिम पहिलो चरण दोस्रो चरण तेस्रो चरण	२.५ महिना ५ महिने २.५ महिने	३ १ ३	शैक्षिक तालिम केन्द्र, वैकल्पिक संस्था, मोबाइल टिम शैक्षिक तालिम केन्द्र, वैकल्पिक संस्था, मोबाइल टिम	आमनेसामने दूर पद्धति आमनेसामने
३	विशेष तालिम - ४५ वर्ष माधिका शिक्षकहरूका लागि तालिम - १५० घण्टे तालिम पूरा गरेका शिक्षकका लागि तालिम	२.५ महिने १८० घण्टा	१ १	शैक्षिक तालिम केन्द्र वैकल्पिक संस्था, मोबाइल टिम शैक्षिक तालिम केन्द्र वैकल्पिक संस्था, मोबाइल टिम	आमनेसामने आमनेसामने

(ख) माध्यमिक तथा निम्नमाध्यमिक शिक्षक तालिम

सेवाकालीन माध्यमिक तथा निम्नमाध्यमिक शिक्षक तालिम निम्नानुसार सञ्चालन गरिन्छ :

क्र.सं.	तालिमको नाम	अवधि	चक्र	तालिम दिने संस्था	तालिमको तरिका
१	पहिलो मोड्युल (२.५ महिने)	१ महिने १.५ महिने	३ ३	शैक्षिक तालिम केन्द्र र उपकेन्द्रहरू शैक्षिक तालिम केन्द्र र उपकेन्द्रहरू	आमनेसामने केन्द्रमा आधारित प्रयोग केन्द्रित विद्यालयमा आधारित
२	दोस्रो मोड्युल (५ महिने)	५ महिने	१	शैक्षिक तालिम केन्द्र र उपकेन्द्रहरू	दूर शिक्षा प्रणाली
३	तेस्रो मोड्युल (२.५ महिने)	१ महिने १.५ महिने	३ ३	शैक्षिक तालिम केन्द्र र उपकेन्द्रहरू शैक्षिक तालिम केन्द्र र उपकेन्द्रहरू	आमनेसामने केन्द्रमा आधारित प्रयोग केन्द्रित विद्यालयमा आधारित

माध्यमिक र निम्नमाध्यमिक शिक्षक तालिम विषयमा केन्द्रित छन् । ती तालिमहरू अङ्ग्रेजी, नेपाली, गणित, विज्ञान, सामाजिक शिक्षा र स्वास्थ्य जनसङ्ख्या तथा वातावरण विषय गरी छोटोटा अनिवार्य विषयका मात्र सञ्चालित रहेका छन् ।

(ग) प्र.अ. व्यवस्थापन तालिम

विद्यालयका प्रधानाध्यापक तालिम निम्नानुसार सञ्चालन गरिन्छन् :

क्र.सं.	तालिमको नाम	अवधि	चक्र	तालिम दिने संस्था	तालिमको तरिका
१	प्र.अ. तालिम (प्राथमिक तह)	१ महिने	१	शैक्षिक तालिम केन्द्र	आमनेसामने
२	प्र.अ. तालिम (नि.मा.वि र मा.वि.)	१ महिने	१	शैक्षिक तालिम केन्द्र	आमनेसामने

यसरी शिक्षक तालिमका सम्बन्धमा नेपाल सरकारको आधिकारिक र महत्त्वपूर्ण संस्था शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्र र यसअन्तर्गत सञ्चालित शैक्षिक तालिम केन्द्र/उपकेन्द्रहरू नै प्रमुख छन् । यसबाहेक पूर्व सेवाकालीन तालिमका लागि विश्वविद्यालयअन्तर्गतका शिक्षाशास्त्रका प्रमाणपत्र तह, स्नातक र स्नातकोत्तर तह, उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषदअन्तर्गतको शिक्षातर्फको १० + २ नै मुख्य शिक्षक तालिम संस्था हुन् । यी संस्थाबाट दिइने उपाधिलाई नै तालिमसरह मान्यता दिएकाले यिनलाई पनि तालिम दिने संस्था भन्न सकिन्छ । त्यसैगरी शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रबाट सम्बन्धन लिई सञ्चालित निजी क्षेत्रका तालिम केन्द्र पनि नेपालका शिक्षकको तालिम दिने निकायका रूपमा सञ्चालित छन् ।

११.२ अध्यापन अनुमतिपत्र (Teachers Licensing)

अध्यापन गर्नका लागि शिक्षक सेवा आयोगबाट प्रदान गरिने एकप्रकारको इजाजत पत्र नै अध्यापन अनुमति पत्र हो । शैक्षिक गुणस्तर सुधार र विकास गर्ने क्रममा अध्यापन अनुमति पत्रको आफ्नै महत्त्व छ । नेपाल सरकारले शिक्षकहरूको सीप र क्षमता वृद्धि गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस गरी शिक्षकहरूलाई विभिन्न किसिमका तालिमहरू दिदै पनि आएको छ । शिक्षण सेवालाई सुरक्षित गरी सुविधायुक्त बनाउन शिक्षा ऐन तथा नियमावलीमा समेत विभिन्न प्रावधानहरू राखिएका छन् । यसका साथै शिक्षकमा हुनुपर्ने न्यूनतम योग्यता र तालिमको अनिवार्यता समेत तोकिएको छ । अध्ययन अनुसन्धानले तालिम सीप र दक्षताको प्रभावकारिता कक्षाकोठामा पुग्न नसकेको तथ्य औल्याइरहेका पनि छन् । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने शिक्षकले न्यूनतम योग्यता प्राप्त गर्दैमा र तालिम लिंदैमा मात्र शिक्षाको स्तर सुध्न सक्दैन । यसका लागि शिक्षणसम्बन्धी सीप र दक्षताको ग्यारेन्टी नै एक महत्त्वपूर्ण आधार हो । यसरी शैक्षिक गुणस्तर कायम राख्न स्तरीय शिक्षक उपलब्ध गराई शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप सहज एवम् प्रभावकारी ढङ्गले सञ्चालन गर्नुपर्छ । यसका लागि सक्षम शिक्षकको आपूर्ति गरिनुपर्छ । अतः गुणस्तरीय सिकाइका लागि आवश्यक ज्ञान, सीप, व्यवहार, दक्षता परीक्षण गरी प्रमाणीकरण गर्ने कार्यललाई अध्यापन अनुमति पत्रका रूपमा लिन खोजिएको छ । हाल कुनै व्यक्तिलाई शिक्षक हुनका लागि न्यूनतम योग्यताका रूपमा अध्यापन अनुमतिपत्रलाई अनिवार्य गरिएको छ ।

अध्यापन अनुमतिपत्रसम्बन्धी व्यवस्था

नेपालमा चिकित्सा, नर्सिङ, कानुन, इन्जिनियरिङ, लेखा परिक्षण तथा सवारी चालक आदि पेसा सञ्चालन गर्नु पूर्व अनुमतिपत्र प्राप्त गर्नुपर्ने प्रक्रिया विगतदेखि नै चलिआएको भए तापनि शिक्षण सेवामा अध्यापन अनुमति पत्रसम्बन्धी प्रक्रिया एउटा नयाँ सुरुवात हो । हुन त आजभन्दा करिब ४० वर्ष अगाडि वि.सं. २०२३/२४ सालतिर शिक्षण पेसामा संलग्न हुनेहरूका लागि शिक्षण अनुमतिपत्र प्रदान गरिने व्यवस्था रहेको देखिन्छ । त्यतिखेर अनुमतिपत्र लिएर अध्ययन गर्ने थुप्रै शिक्षकहरू आज पनि शिक्षण पेसामा कार्यरत छन् । वि.सं. २०२८ सालमा राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना लागू भएपश्चात् यो प्रावधान स्वतः निष्क्रिय भएकोमा हाल आज पुनः त्यो जीवित हुन पुगेको छ ।

उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०५५ ले शिक्षण पेसामा प्रवेश गर्न चाहनेहरूको लागि अध्यापन अनुमतिपत्र लिनपर्ने गरेको व्यवस्था हुन आवश्यक भनेर सुझाव प्रस्तुत गरेको थियो । यस सुझावको कार्यान्वयन गर्ने क्रममा सरकारले शिक्षा ऐन २०२८ मा सातौँ संशोधन गर्‍यो । यही संशोधित ऐनले शिक्षक सेवाका सम्बन्धमा निम्न व्यवस्था गरेको छ :

१. अध्यापन अनुमतिपत्र नलिई कसैले पनि शिक्षक पदका लागि उमेदवार नपाउने
२. परिक्षामा सफल भएका उमेदवारलाई अध्यापन अनुमतिपत्र दिइने
३. तत्कालमा कार्यरत शिक्षकहरूलाई छ महिनाभित्र अस्थायी अध्ययन अनुमति पत्र दिइने
४. अस्थायी अध्यापन अनुमतिपत्र पाएका शिक्षकले ५ वर्षभित्र स्थायी अध्यापन अनुमति पत्र लिनुपर्ने
५. स्थायी अध्यापन अनुमतिपत्र लिन नसकेमा अस्थायी शिक्षकहरू स्वतः अवकाश हुने र स्थायी शिक्षकलाई तोकिएबमोजिम अवकाश दिइने ।

अध्यापन अनुमतिपत्रको आवश्यकता तथा महत्त्व

शिक्षण कार्यमा कस्ता व्यक्ति संलग्न हुनुपर्दछ भनी थाप्लोमा नाम्लो, पिठ्युमा ढाकर र हातमा तोक्मा लिई नुन चामल बोक्ने भरियालाई प्रश्न सोध्ने हो भने जवाफ आउनेछ जान्ने, सिपालु । कलमसँग खेल्ने र हातमा भोला बोक्ने व्यक्तिलाई सोध्ने हो भने जवाफ आउने छ दक्ष, सिपालु र योग्यता पुगेको । भोलिका लागि राष्ट्र निर्माण गर्ने कर्णधार, देशका खम्बा, विविध जातजाति, संस्कृति, राष्ट्र र राष्ट्रियताप्रति सकारात्मक भावना विकास गराउने व्यक्ति कस्तो हुनुपर्छ ? शिक्षण कार्यमा संलग्न हुने व्यक्ति दक्ष, योग्य, सिपालु, योग्यता पुगेको र आफ्नो कार्यप्रति रुचि भएको हुनुपर्दछ भन्ने उत्तर निर्विवाद हो । शिक्षणकार्य पवित्र एवम् महत्त्वपूर्ण छ । डाक्टर र बकिल जस्तै शिक्षण पेसाका लागि पनि विशेष ज्ञान र सीपको आवश्यकता हुन्छ । कुनै एकजना व्यक्ति शारीरिक रूपमा साङ्ग भए पनि बौद्धिक रूपमा अयोग्य र असक्षम व्यक्ति शिक्षक पदमा पुग्न सक्थ्यो भने उसको सेवाकालमा कति विद्यार्थीहरूको क्षमता प्रस्फुटन नै नभई बौद्धिक रूपमा अपाङ्ग भई अधकल्चो जीवन बिताउनुपर्छ । ती अवोध कलिला बालबालिकाहरूको सीपयुक्त ज्ञानले भरपूर असल शिक्षणसिकाइ व्यवहार प्रदर्शन गर्न सक्ने शिक्षकलाई राम्रो, सिपालु तथा दक्ष

शिक्षक भनेर चिनिन्छ । अध्यापन पेसा धेरै गहन पेसा हो । यसले भोलिका कर्णधारहरू सिर्जना गर्नमा अहम् भूमिका निर्वाह गर्छ । पढाउन योग्य छ छैन भनेर कुनै पनि व्यक्तिको योग्यता, दक्षता, सामाजिक सीप, प्राविधिक सक्षमता परीक्षण गर्ने कार्य शिक्षक अनुमति पत्रबाट हुनुपर्दछ ।

हाम्रो देशमा अबै पनि यससम्बन्धी स्पष्टता नभएका कारण अध्यापन अनुमति पत्रले गुणस्तर नियन्त्रणमा सघाउ पुऱ्याउने कुरामा भन्दा शिक्षकमाथिको नियन्त्रणका रूपमा हेर्न थालिएको छ । अरू पेसा, व्यवसायभन्दा शिक्षण पेसा जटिल छ । यसर्थ शिक्षक बन्न उपयुक्त योग्यता, दक्षता, क्षमताको आवश्यकता पर्ने भएकाले यसलाई विशेष ध्यान दिनुपर्छ । अध्यापन अनुमतिपत्रको आवश्यकता तथा महत्त्वलाई यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

१. स्तरीय शिक्षाका लागि स्तरीय शिक्षक नै चाहिन्छ भन्ने मान्यतालाई व्यवहारमा उतार्न
२. शिक्षणसिकाइ कार्यलाई अर्थपूर्ण, सरल, रोचक र उद्देश्यमूलक बनाउन
३. शिक्षण गर्ने सीप, दक्षता तथा उच्च गुणस्तरयुक्त क्षमता भएका जनशक्ति शिक्षण पेसामा प्रवेश गराउन
४. शिक्षकको छनोट गर्दा उत्तमहरूमध्येबाट सर्वोत्तम व्यक्तिको छनोट गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यतालाई अङ्गीकार गर्न
५. योग्य, दक्ष एवम् सक्षम व्यक्तिलाई शिक्षण पेसाप्रति आकर्षित गर्न
६. शिक्षण पेसालाई आकर्षक र मर्यादित बनाउन
७. हाल भइरहेको शिक्षक नियुक्तिसम्बन्धीको विकृति हटाउन र नक्कली प्रमाणपत्रको प्रवेशलाई रोक्न सघाउ पुऱ्याउन
८. शिक्षकको सेवा, सर्त र सुविधामा एकरूपता कायम गर्न एवम् विस्तार गर्न
९. शिक्षकलाई समसामयिक रूपमा अद्यावधिक गर्न ।

समग्रमा शैक्षिक गुणस्तर विकास गर्नु एक चुनौतीपूर्ण विषय हो । थोरै भए पनि यस कार्यमा अध्यापन अनुमतिपत्रले सघाउ पुग्दछ । शिक्षामा परिवर्तन ल्याउने प्रमुख वाहक शिक्षक नै भएकाले शिक्षकलाई पेसाप्रति जिम्मेवार, लगनशील, अनुशासित र इमान्दार बनाउन यसले सघाउ पुऱ्याउँछ । उसको सिर्जनात्मक, मौलिक एवम् रचनात्मक क्षमतालाई उजागर गर्न सघाउ पुऱ्याउँछ । नेपालमा यसको कार्यान्वयन भएको धेरै वर्ष नभए तापनि यसले शैक्षिक उत्पादन बढाउन शैक्षिक क्षति घटाउन तथा शिक्षामा स्तरीयता ल्याउन निकै सघाउ पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ ।

११.३ शिक्षक तालिम र कक्षाकोठामा प्रयोग

शिक्षक तालिमका लागि सरकारी र गैरसरकारी क्षेत्रबाट ज्यादै ठूलो लगानी भएको छ । शिक्षक तालिमका लागि गरेको लगानी अनुरूप सम्बन्धित क्षेत्रले प्रतिफल पाउन सकेको छैन । तालिममा सिकेका ज्ञान, सीप र अभिवृत्तिका पक्ष अनुरूप व्यवहारमा परिवर्तन नभएको कुरा विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानले समेत औल्याएका छन् । शिक्षकले आफूले सिकेका कुरा कक्षाकोठासम्म नपुगेको कुरा सम्बन्धित शिक्षकहरूले समेत स्वीकार गरेको अवस्था छ । विद्यालय भवन छन्, कक्षाकोठा छन्, फर्निचर छन्, शैक्षिक सामग्री छन्,

योग्यता पुगेका अनुभवी शिक्षकहरू छन् तर उपलब्धिमूलक सिकाइ गर्न कक्षाकोठाको शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप जीवन्त प्रभावकारी भएन । शिक्षण ज्ञानको अभावमा जीवन्त एवम् विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षण भएन । विद्यार्थीको मनलाई छुने गरी शिक्षण हुन सकेन । यसैको नतिजा हो । विद्यार्थीले तल्लो तहको संज्ञानमूलक सीप र आवश्यक हुने ज्ञान सिके माथिल्लो स्तरको संज्ञानात्मक सीप र चाहिने ज्ञान सिकेनन् । विशेषज्ञहरूको प्रतिक्रिया के छ भने विद्यार्थीहरूले अवधारणा नै बुझ्न सकेनन् तिनीहरूमा तर्क गर्न सक्ने क्षमता, समालोचनात्मक सोचाइ र सिकेको ज्ञान र सीपलाई प्रयोग गर्ने ज्ञानको अभाव रह्यो ।

तालिम कार्यक्रमले शिक्षकहरूको आवश्यकतालाई समेट्न नसकेको र विद्यालय केन्द्रित नभएको, तालिममा प्रयोग भएका विधि सहभागितामूलक नभएको, शिक्षण कला एवम् सामाजिक पक्षका साथै कक्षाकोठा व्यवस्थापनसम्बन्धी सीप शिक्षकहरूलाई नपुगेको कुरासमेत विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । प्रभावकारी तालिम प्याकेज र यसको कार्यान्वयन एवम् प्राप्त सीपलाई कक्षाकोठामा गरिने प्रयोग आदि पक्षले तालिमको प्रभावकारिता निर्धारण गर्दछ । कतिपय तालिम सामग्रीको बहुभाषिक, बहु सांस्कृतिक र बहुजातीय मुद्दाहरूलाई धोरै समेटेको देखिन्छ ।

शिक्षक तालिम र कक्षाकोठामा त्यसको प्रयोगमा देखिएका समस्याहरू

१. तालिम सामग्री स्तरीय, सान्दर्भिक र प्रभावकारी नहुँदा पनि त्यसबाट सिकेका कुरा कक्षाकोठामा रूपान्तरण गर्न कठिन भएको छ ।
२. विद्यालयको वास्तविकता र तालिमबीच दुरी कायम रहको छ ।
३. तालिम सञ्चालन प्रक्रिया सहभागितामूलक भए तापनि क्रियाकलापमा आधारित नभए वास्तविक कक्षामा हस्तान्तरणमा समस्या हुने गर्छ ।
४. प्रधानाध्यापक, अरू शिक्षक तथा व्यवस्थापन समितिले तालिमको कार्यान्वयनमा कम चासो दिएमा तालिम लिएका शिक्षकले पनि आफ्नो दक्षता प्रदर्शन गर्न अल्छी मान्छन् ।
५. प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रम र शिक्षक तालिम कार्यक्रमबीच भएको ठूलो खाडलले गर्दा शिक्षकले सिकेको कुरा व्यवहारमा प्रयोग गर्न नसकिरहेको अवस्था पनि रहेको छ ।
६. तालिम प्याकेजलाई समसामयिक बनाउने तथा स्वअध्ययन कार्यलाई जोड दिने कार्य नगर्दा तालिममा सिकेको कुरा स्थानान्तरणमा समस्या हुने गरेको छ ।
७. तालिममा जति गहन व्यापक अध्ययन गरे पनि सेवाको मूल्याङ्कन र पदोन्नतिमा त्यसको असर नगण्य परेको अवस्था छ ।
८. तालिमको उपयोग गर्ने प्रवृत्तिमा सुधार नहुनु, यसप्रति सकारात्मक सोचाइको कमी देखिन्छ ।
९. शिक्षकको आवश्यकताअनुसारको तालिम सञ्चालन नभएको पाइन्छ ।
१०. तालिममा ज्ञान, सीप सिक्न भन्दा परीक्षा उत्तीर्ण गर्न बढी ध्यान केन्द्रित भएको देखिन्छ ।
११. शिक्षण पेसाप्रति स्वयम् शिक्षकहरूले सकारात्मक दृष्टिकोण राख्न सकेको पाइँदैन ।

तालिमलाई प्रभावकारी रूपमा कक्षाकोठामा प्रयोग गर्ने उपायहरू :

तालिममा सिकेका कुरा कक्षा कोठामा हस्तान्तरण नभएको गुनासो जतासुकै सुन्न र देख्न पाइन्छ । यसलाई प्रभावकारी बनाउन विभिन्न पक्षको ख्याल गर्नुपर्छ । शिक्षक तालिमलाई कक्षाकोठामा प्रभावकारी ढङ्गले प्रयोग गर्न निम्न सुझावहरू सान्दर्भिक हुन्छन् :

१. पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिकाको पूरा सेट विद्यालयमा समयमा उपलब्ध गराउने ।
२. पाठ्यक्रमको अभिप्रायलाई पूरा गर्न सक्ने शिक्षण तथा सिकाइलाई व्यावहारिक सहयोग पुर्याने सहायक सामग्रीहरू तथा पाठ्यपुस्तकको विकास गर्ने र नियमित रूपमा प्रबोधीकरण, अभिमुखीकरण गर्ने ।
३. शिक्षकहरूलाई समूहमा सिकाउने र यसका उपलब्धिहरू समस्याहरूका बारेमा नियमित शिक्षक बैठकमा छलफल गर्ने ।
४. शिक्षकहरूलाई एक अर्काको कक्षा राम्ररी अवलोकन गरी एकापसमा अनुभव आदानप्रदान गर्न लगाउने ।
५. शिक्षकहरूलाई छिमेकी विद्यालयमा छाटो समयको भ्रमण गर्ने कार्यक्रम बनाउने र भ्रमणबाट प्राप्त अनुभव साटासाट गर्ने ।
६. तालिमका विषयवस्तु नेपालको परिवेशकेन्द्रित र कक्षा तथा विद्यालयको वास्तविकतासँग मेल खाने बनाउने ।
७. शिक्षकलाई समयसमयमा आलोपालो गरी पुनर्ताजगी तालिममा सहभागी गराउने ।
८. तालिमको प्रभावकारी अनुगमन गर्ने र अनुगमनमा आधारित मूल्याङ्कन पद्धतिको विकास गर्ने ।
९. तालिमलाई कक्षाकोठामा हस्तान्तरण गदाको स्थितिबारे स्वमूल्याङ्कन गर्ने व्यवस्था गर्ने ।
१०. तालिम प्याकेजले ज्ञान भन्दा सीप पक्षलाई बढी जोड दिने हुनुपर्ने ।
११. तालिम योजना गर्ने, सञ्चालन गर्ने कार्यान्वयन गर्ने, अनुगमन गर्ने निकायबीच समन्वय गर्नुपर्ने आदि ।
१२. शिक्षक पेसालाई आकर्षक र व्यवस्थित तुल्याउने ।

(क) तलका प्रश्नको छोटो उत्तर दिनुहोस् :

१. शिक्षक शिक्षाको अर्थ स्पष्ट पार्नुहोस् ।
२. शिक्षक तालिमसम्बन्धी शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रका प्रमुख भूमिकाहरूको सूची बनाउनुहोस् ।
३. नेपालको वर्तमान शिक्षक तालिमको अवस्थाबारेमा उल्लेख गर्नुहोस् ।

(ख) तलका प्रश्नहरूको लामो उत्तर दिनुहोस् :

१. नेपालको सन्दर्भमा शिक्षक तालिमको आवश्यकता तथा महत्त्व विश्लेषण गर्नुहोस् ।
२. तालिमप्राप्त शिक्षकले केकस्ता पेसागत कार्यहरू सम्पादन गर्नुपर्छ, उल्लेख गर्नुहोस् ।

(ग) खाली ठाउँ भर्नुहोस् :

१. शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रको स्थापना वि.सं. मा भएको हो ।
२. शिक्षकलाई समसामयिक ज्ञान दिन तालिम बढी उपयोगी मानिन्छ ।
३. नेपालमा शिक्षा महाविद्यालय स्थापना वि.सं. सालमा भएको हो ।
४. सेवारत शिक्षकलाई दिइने तालिमलाई भनिन्छ ।
५. नेपालमा स्थानीय तहमा रहेका तालिम दिने संस्थालाई मानिन्छ ।
६. सेवाकालीन शिक्षक तालिम पहिलो चरण महिने हुन्छ ।
७. ४५ वर्ष माथिका शिक्षकका लागि तालिम दिइन्छ ।

क्रियाकलाप

१. तपाईंको वडा. गा.वि.स मा भएका सरकारी/निजी विद्यालयको सूची बनाई त्यहाँ कार्यरत शिक्षकहरूमध्ये तहगत रूपमा, जातजातिका आधारमा, स्थायी र अस्थायीका आधारमा, महिला र पुरुष शिक्षक आदिका आधारमा तालिम प्राप्त र अप्राप्तको तालिका बनाई विश्लेषण गर्नुहोस् ।
२. तपाईंको विद्यालयमा भएका तालिम प्राप्त र अप्राप्त दुई जना शिक्षकबीच शिक्षणपूर्वको तयारी, पाठयोजना निर्माण, शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग, शिक्षण क्रियाकलाप र मूल्याङ्कन प्रक्रिया आदिका आधारमा तुलना गरी एउटा प्रतिवेदन तयार गर्नुहोस् ।

शिक्षा र अधिकार (Education and Right)

शिक्षा देश विकासको आधारशिला हो । शिक्षाले नै देशको चौतर्फी विकासका मार्गहरू खुला गर्छ । शिक्षाको उद्देश्य नै व्यक्ति, समाज र राष्ट्रको निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउनु हो । राज्यले जस्तो शिक्षा दिन्छ त्यस्तै प्रकारको व्यक्ति, समाज र राष्ट्रको निर्माण हुन्छ । यसै कुरालाई दृष्टिगत गरी नेपालको वर्तमान संविधानले शिक्षालाई मौलिक हकका रूपमा व्यवस्था गरेको छ । त्यसैले विद्यालय तहसम्मको शिक्षा पाउनु सबै नेपालीको मौलिक अधिकार हो । यसरी शिक्षालाई पनि अधिकारका रूपमा स्थापित गर्ने प्रयास नेपालमा भएको छ । यस एकाइमा शिक्षा र अधिकारका बारेमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

१२.१ कक्षाकोठामा समावेशीकरण

सबै जातजाति, वर्ग, लिङ्ग, सम्प्रदाय, क्षेत्र एवम् फरकफरक पृष्ठभूमिका व्यक्तिलाई समान हैसियतका साथ समावेश गराउने प्रक्रिया समावेशीकरण हो ।

नेपालका विद्यालयका कक्षाकोठामा विविध प्रकारका विद्यार्थीहरू हुन्छन् । विभिन्न उमेर, स्तर, क्षमता मात्र नभई विभिन्न जातजाति, धर्म, लिङ्ग, पेसा, व्यवसाय, फरक पृष्ठभूमि, फरक शारीरिक र मानिसक स्थिति भएका विद्यार्थीहरूलाई कक्षाकोठामा समान रूपमा सक्रिय बनाउने कार्यलाई कक्षाकोठामा समावेशीकरण भनिन्छ । यस्ता विविधताबीच प्रभावकारी शिक्षण सिकाइ कार्य गर्नु कम चुनौतीपूर्ण कार्य होइन । कक्षामा हुने यस्ता फरक-फरक पृष्ठभूमिका विद्यार्थीलाई एकीकृत गर्ने तथा समन्वयत्मक रूपमा शिक्षण गर्ने कार्यमा शिक्षकको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । सामान्यतया कक्षाकोठामा गरिने समावेशीकरणलाई निम्न बुँदाको आधारमा उल्लेख गर्न सकिन्छ :

(क) कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा समावेशीकरण

कक्षामा विभिन्न किसिमका विद्यार्थीहरू आउँछन् । विद्यालयमा आइसकेपछि सबैभन्दा बढी समय बिताउने ठाउँ भनेको कक्षाकोठा नै हो । कक्षाकोठालाई विद्यार्थीहरूले आफ्नो कोठाका रूपमा स्विकार गर्ने, आफ्ना क्रियाकलापहरू निर्वाध रूपमा सञ्चालन गर्ने, सामाजिक समावेशीकरणका आधारभूत मान्यताका आधारमा विचार विनिमय गर्ने, आपसमा सहयोग आदानप्रदान गर्ने जस्ता कार्यमा सबै विद्यार्थीलाई सक्रिय बनाउन सकेमा कक्षाकोठा समावेशीकरण हुन सक्छ । समावेशी शिक्षाका लागि कक्षाकोठा पनि बालमैत्री हुनुपर्छ । कक्षाकोठाको कुशल व्यवस्थापनले गर्दा विद्यार्थीहरू कक्षामा रमाउने, उचित ढङ्गले शिक्षणसिकाइ गर्ने अनुकूल हुने र विद्यार्थी सङ्ख्या अनुरूपको बनावट, पर्याप्त प्रकाश, उपयुक्त बसाइँको व्यवस्था आदि शिक्षा, कक्षा १०

गरिनुपर्दछ । यस्ता कुरा देख्दा सामान्य जस्तो लागे पनि यस्तो पक्षको प्रभावकारी व्यवस्थापनले विद्यार्थीको उपलब्धिमा ठूलो सघाउ पुऱ्याउँछ ।

कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा समावेशीकरण गर्दा निम्न कुरामा ध्यान दिनुपर्छ :

१. **बालमैत्री कक्षाकोठाको व्यवस्थापन गर्ने :** बालमैत्री कक्षाकोठा भनेको विद्यार्थीको निर्णय सहभागिता, आत्मसम्मान र उनीहरूको योगदानको कदर गर्दै उचित वातावरणको निर्माण भएको कक्षाकोठा हो । कक्षाकोठामा दण्डरहित विधिहरूको प्रयोग गरी व्यैयक्तिक भिन्नतालाई सम्मान गर्दै उपयुक्त क्रियाकलाप सञ्चालन गर्नुपर्छ ।
२. **उपयुक्त कक्षाकोठा बनाउने :** सबै किसिमका विद्यार्थी आवतजावत गर्न सक्ने सजिलो बाटो भएको कक्षाकोठा बनाउनुपर्छ । कक्षाकोठामा सफा, उज्यालो र आकर्षक फर्निचरको व्यवस्था हुनुपर्छ ।
३. **भित्तामा सम्बन्धित तस्विरहरू टाँग्ने :** विभिन्न ठाउँबाट सङ्कलन, निर्माण र खरिद गरी ल्याइएका स्तरीय सामग्रीहरू, चित्र, चार्ट, तस्विरलाई भित्तामा टाँग्नुपर्छ । विभिन्न जातजाति धर्म, संस्कार, भल्कने सामग्री निर्माण गर्न तथा पालैपालो समूह बनाएर टाँस्ने र समयसमयमा फेर्ने गर्नुपर्छ । विद्यार्थीलाई समेत यस कार्यमा सक्रिय सहभागी बनाउनुपर्छ ।
४. **सूचना पाटीको समुचित व्यवस्था :** कक्षाको ठीक अगाडि एउटा सूचना पाटी टाँस्नुपर्छ । त्यसमा हरेक दिन गरिने क्रियाकलापहरू लेख्ने र कक्षा सुरु हुँदा सबैलाई सुनाउने गर्नुपर्छ । उक्त सूचना कक्षाका सबै विद्यार्थीलाई पढ्न लगाउनुपर्छ ।
५. **कार्यउत्तरदायी तालिका (Job chart) को व्यवस्था :** विद्यार्थीलाई व्यक्तिगत तथा सामूहिक रूपमा प्रत्येक दिन तथा हप्तामा गर्नुपर्ने कार्यको विवरण र समय निर्धारण गरिएको कार्य उत्तरदायी तालिका कक्षाकोठामा राख्ने र सोअनुसार विद्यार्थीलाई सहभागी बनाउनुपर्छ ।
६. **सर्वसम्मत नियमहरूको व्यवस्था :** हरेक शैक्षिक सत्रको सुरुमा कक्षाका सबैखाले विद्यार्थीसँग छलफल गरी कक्षामा पालना गर्नुपर्ने सर्वसम्मत नियमहरू तयार गरी कक्षाकोठामा टाँस्ने र सोको पालना गर्न लगाउने व्यवस्था गर्नुपर्छ । यस्ता नियमहरूमा एक अर्कोका कुरा ध्यान दिएर सुन्ने, कसैलाई नहेप्ने, नहोच्याउने, नजिस्काउने कसैको नराम्रो नाम नराख्ने, प्रश्न सुन्ने र जवाफ दिन पालो पर्ख्ने आदि हुन सक्छन् । कक्षा शिक्षक तथा विद्यार्थीहरूको सहभागिताका नियम तथा आचारसंहिता तयार गरी पालना गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्छ ।
७. **बसाइँको व्यवस्था :** कक्षामा भएका विद्यार्थीलाई विभिन्न ढङ्गले बसाइँको व्यवस्था गर्नुपर्छ । बसाइँको व्यवस्था पनि विषयको प्रकृति, विद्यार्थीको सङ्ख्या, रुचि, स्तर, शैक्षिक तथा भौतिक सामग्रीको उपलब्धताअनुसार परिवर्तन गर्नुपर्छ । छात्रछात्रा मिलेर वा छुट्टिएर, जान्ने नजान्ने मिलेर र छुट्टिएर, विभिन्न जातजाति मिलेर र छुट्टिएर बस्ने व्यवस्था गर्न सकिन्छ । फर्निचरहरूलाई आवश्यकताअनुसार विभिन्न अवस्थामा प्रयोग गर्नुपर्छ ।

८. **शैक्षिक सामग्रीसम्बन्धी व्यवस्था :** कक्षाकोठामा आवश्यक पर्ने विभिन्न सामग्री तथा शैक्षिक सामग्रीको निर्माण, खरिद र सङ्कलन गरी व्यवस्थित ढङ्गले राख्नुपर्छ । महँगो सामग्रीको तुलनामा स्थानीय सामग्री, कम मूल्य पर्ने तथा मूल्य नपर्ने सामग्रीको व्यवस्थापनमा जोड दिनुपर्छ । सामग्रीहरू राख्ने उचित व्यवस्था गर्न सकिन्छ । यसका साथै विषय कुनाहरू (subject corners) सहित सन्दर्भ पुस्तकहरूसमेत व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

९. **सामान राख्ने ठाउँको समुचित व्यवस्था :** कक्षामा विद्यार्थीका भुन्डयाउनका लागि किलाको व्यवस्था गर्न सकिन्छ ताकि त्यस्ता किलामा बालबालिकाले आफ्नो नाम लेखी सजाएर सामान राख्न सक्छन् ।

कक्षाकोठा व्यवस्थापन गर्दा अपाङ्गता तथा अन्य विशेष आवश्यकता भएका बालबालिकाहरूमा विशेष ध्यान दिनुपर्छ । एउटा असल शिक्षकले आफ्ना विद्यार्थी र अन्य शिक्षक शिक्षिकाहरूसँग छलफल गरी कक्षाकोठालाई बालबालिकाका निम्ति अझ सुरुचिपूर्ण र आकर्षक तुल्याउन सक्दछ । इच्छा र तत्परता भयो भने समाहित शिक्षा अनुकूलको प्रभावकारी कक्षाकोठाको व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ । कक्षाकोठा सबैका लागि अनुकूल हुनु, सबैको पहुँच सुलभ हुनु, सबैको धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाजको सम्मान गर्नु, स्थानीय भाषा भाषिकाको समेत प्रयोग गर्न सक्नु, विद्यार्थीका मौलिकता र सिर्जनात्मक क्षमताको प्रयोग गर्न सक्ने कक्षाकोठाको वातावरण हुनु समावेशीकरण कक्षाकोठाका विशेषता हुन् ।

(ख) शिक्षणसिकाइ प्रक्रियामा समावेशीकरण

कुनै बालबालिकाहरूले यसरी नै सिक्छन् भनी ठोक्नु गर्न समावेशी शिक्षाको सन्दर्भमा त्यति सान्दर्भिक हुँदैन । बालबालिका स्वयम्मा रहेका विविधता, पारिवारिक पृष्ठभूमि, सांस्कृतिक विविधता, सामान्यता कक्षामा उसको आगमन जस्ता विविध पक्षले सिकाइमा प्रभाव पारेको हुन्छ ।

समाहित शिक्षा पद्धतिअनुसार शिक्षणसिकाइ एवम् सिकाइ वातावरण सबै सिकारुका लागि अनुकूल हुनपर्छ । साङ्ग अपाङ्ग, धनी गरिब, विभिन्न जातजाति, विविध सांस्कृतिक एवम् भाषिक बालबालिकाहरू आदिका लागि सिकाइ वातावरण तयार गर्दा उनीहरूमा रहेका क्षमताको क्षेत्र पनि गर्नुपर्छ । त्यसपछि मात्र उनीहरूको सिकाइ सार्थक हुन्छ । सिकाउनका लागि गरिने शैक्षिक क्रियाकलाप पनि विविधता ल्याउनुपर्छ ।

विद्यार्थीहरूले शिक्षकबाट मात्र सिक्दैनन् । उनीहरूले धेरै कुराहरू समूहमा एक अर्काबाट पनि सिक्किरहेका हुन्छन् । कहिले समान स्तर र क्षमता भएका विद्यार्थीहरूबीच त, कहिले फरक क्षमता, स्तर भएका विद्यार्थीहरूको मिश्रित समूह बनाई क्रियाकलाप गराउन सकिन्छ । सिकाइको आवश्यकता फरक-फरक हुने भएकाले सिकाउन विषयवस्तु र सिकाइका थप सम्भावनाहरूको विश्लेषण गरी शिक्षकले कहिले कक्षालाई एकै पटक सहभागी गराउने कहिले विभिन्न खालका समूह बनाई सिकाउने र कहिले वैयक्तिक आवश्यकताअनुसार थप सहयोगका लागि व्यक्तिकेन्द्रित क्रियाकलाप गर्न सकिन्छ । शिक्षणमा विविधता ल्याउन समूह क्रियाकलाप गर्न एवम् विद्यार्थीहरूको क्रियाकलापलाई बढी सम्भावना गरी विद्यार्थीकेन्द्रित विधि अपनाउन शिक्षक सचेत र सर्तक रहनुपर्छ ।

शिक्षणसिकाइ प्रक्रियामा समावेशीकरण गर्ने क्रममा निम्न ढाँचाको ख्याल गर्नुपर्छ :

१. सम्पूर्ण कक्षा सत्र (whole class session) बीच गरिने क्रियाकलापहरू

- कक्षाका सबै विद्यार्थीको ध्यान आफूतर्फ आकर्षित गरी समूहमा निर्देशन दिने
- शैक्षिक सामग्री एकैसाथ प्रदर्शन गरी पाठप्रति आकर्षित गर्ने
- विद्यार्थीहरूबीच अनुकूल समूह विभाजन र बसाइ व्यवस्थापन गर्ने
- विद्यार्थीलाई पाठप्रति उत्प्रेरणा जगाउने क्रियाकलाप गर्ने ।

२. समूह सत्र (Group session) बीच गरिने क्रियाकलापहरू

सिकाइसम्बन्धी समूहकार्य गराउन र विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षणका लागि विद्यार्थीहरूलाई सिकाइप्रक्रियामा सक्रिय बनाउन समूह शिक्षण क्रियाकलाप प्रभावकारी हुन्छ । समूह सत्रमा गरिने मुख्य क्रियाकलापहरू यसप्रकार छन् :

- शिक्षकको सहयोग तथा विद्यार्थीहरूकै सक्रियतामा समूह विभाजन गरी सामूहिक समस्या र छलफल गर्ने
- समूहमा रहेका ढिलो सिक्ने वा कमजोर साथीको सिकाइमा सहयोग गर्ने व्यवस्था गर्ने
- समूहमा गरीरहेको कार्यमा आवश्यक अनुगमन तथा पृष्ठपोषण प्रदान गर्ने
- सहजकर्ताको रूपमा शिक्षकले कुशल भूमिका निर्वाह गर्ने

३. वैयक्तिक शिक्षण सत्र (Individual session) बीच गरिने क्रियाकलापहरू

सम्पूर्ण कक्षा सत्र एवम् समूह सिकाइबाट अपेक्षित सिकाइउपलब्धि हासिल गर्न नसकेका बालबालिकाहरूलाई शिक्षक तथा समकक्षीबाट सहयोग उपलब्ध गराउन सकिन्छ । कुनै खास विद्यार्थीको कुनै खास समस्यालाई निराकरण गर्न सम्पूर्ण कक्षा वा समूह सिकाइ चलिरहेको समयमा पनि सहयोग गर्न सकिन्छ । यस कार्यको लागि शिक्षकले विशेष बालबालिकाको विशेष अवस्था अनुरूप सहयोग पुग्ने सरल सामग्री एवम् विषयवस्तुको प्रयोग गर्न सकिन्छ । यसरी सकेसम्म विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षण गरी विद्यार्थीलाई सिक्ने पर्याप्त समय र अवसर प्रदान गर्नुपर्छ ।

यसका साथै विद्यार्थीको आत्मविश्वास बढाउने कार्यमा समेत शिक्षकले विशेष ख्याल गर्नुपर्छ । बालबालिकाहरू त्यतिवेला मात्र सिक्न सक्छन् । जब उनीहरू स्वयम्प्रति सकारात्मक सोच राख्ने र आफूमा भएको क्षमताको महसुस गर्छन् । शिक्षकले पढाउने क्रममा धेरै विद्यार्थीहरू पढ्ने र सिक्ने क्रमबाट बाहिर हुने गर्दछन् । विषयवस्तुप्रतिको स्पष्ट धारणा नहुँदा, सिक्ने रुचि र आत्मविश्वास नहुँदा यस्तो स्थिति हुन्छ । त्यस्तो अवस्थामा उनीहरू कक्षामा सहभागिता जनाउँदैनन् न त सिकाइ कार्यमा प्रोत्साहित नै हुन्छन् । यस्तो वेला शिक्षक सजग र सतर्क भई उनीहरूको लिङ्ग, जातजाति, धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाज, भेषभूषा, भाषा आदि पहिचान गरी त्यसको कदर गर्दै आत्मसम्मान बढाउन विशेष ध्यान दिनुपर्छ । विद्यार्थीलाई सकारात्मक अनुभव दिएर उनीहरूको व्यवहार, दृढता र आत्मविश्वास बढाउन उपयुक्त वातावरण तयार गर्नुपर्छ ।

सिकाइको लागि विद्यार्थीको आत्मविश्वास बढाउन निम्न कार्य गर्न सकिन्छ :

- विद्यालयमा एकले अर्कालाई होच्याउने, जिस्काउने जस्ता कार्य हुन नदिने
- विद्यार्थीले समूहमा बसेर सहयोगात्मक र सहभागितामूलक अभ्यास गर्ने अवसर प्रदान गर्ने
- आ-आफ्नो क्षमता र चाहनाअनुसार क्रियाकलापमा सहभागी गराउने
- विद्यार्थीहरूलाई खुसी साथ विना दवाव सिकने अवसर प्रदान गर्ने
- विना कुनै शारीरिक, आर्थिक र मानिसक दण्ड दिएर शिक्षण कार्यमा समावेश गर्ने
- शिक्षक र विद्यार्थीबीच पारस्परिक सहयोग र सम्बन्ध स्थापना गर्ने
- सबै विद्यार्थीलाई प्रश्न गर्ने र उत्तर दिने समान अवसर प्रदान गर्ने
- सबै विद्यार्थीको गुनासा, समस्या, सुन्ने, मानिसक तनावमा रहेका विद्यार्थीलाई विशेष परामर्श र हेरचाह गर्ने
- पढाइमा कमजोर विद्यार्थीलाई विशेष ध्यान गरी सिकाइ क्रियाकलापमा सहभागी गराउने ।

(ग) विद्यार्थी मूल्याङ्कनमा समावेशीकरण

मूल्याङ्कन भनेको लेखाजोखा गर्ने निरीक्षण गर्ने, जाँचबुझ गर्ने, सूचना सङ्कलन गर्ने र तिनैका आधारमा निर्णय लिने प्रक्रिया हो । शिक्षण सिकाइको क्रममा विद्यार्थीको मूल्याङ्कन नियमित र निरन्तर गरिरहनुपर्छ । विद्यार्थीले के-के जान्दछन्, के-के बुझ्दछन्, के-के गर्न सक्दछन् भन्ने विषयमा शिक्षकले बराबर मूल्याङ्कन गरिरहनुपर्छ । शिक्षणको सुरुमा, बीचमा अन्त्यमा र पटकपटक अवलोकन गरी कक्षाकोठाको पूर्व प्रगति विवरण हेरेर, सीप र व्यवहार हेरेर, बानी व्यहोराको जाँच गरेर बराबर मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ । नियमित र निरन्तर भइरहने मूल्याङ्कनबाट कुन विद्यार्थी पछि परेका छ, उसको कुन विषय कमजोर छ जानकारी प्राप्त गरी सोअनुरूप उसलाई सिकाउने नवीन प्रयास सुरु गर्न सकिन्छ । आफ्नो कमीकमजोरी थाहा पाएमा सुधार गर्न सक्दछन् । यस्तो मूल्याङ्कन कार्यबाट विद्यार्थीको अभिभावकलाई समेत विद्यार्थीको अवस्थाको जानकारी गराई सुधारात्मक कार्य गर्न सघाउ पुग्दछ । ठीक समयमा विद्यार्थीको शैक्षिक स्तरको सूचना प्राप्त भएमा सम्बन्धित पक्षले सोको जानकारी प्राप्त गरी आवश्यक सुधारात्मक कार्य गर्ने अवसर प्राप्त गर्दछन् ।

विद्यार्थीको मूल्याङ्कन गर्दा निरीक्षण, घटना अभिलेखको अध्ययन, परीक्षा, कार्यसञ्चयिका, मूल्याङ्कन, अवलोकन, गृहकार्य, कक्षाकार्य, अभिलेख अध्ययन आदि साधनको उपयोग गर्न सकिन्छ ।

भरपर्दो, वस्तुनिष्ठ, विश्वासिलो निरन्तर मूल्याङ्कनले बालबालिकाले सिकेको ज्ञान र सीप थाहा हुन्छ भने अर्कोतर्फ विद्यार्थीले नसकेको भए त्यसको कारण पत्ता लाग्दछ । सबै विद्यार्थी एउटै र उस्तै स्तरका हुँदैनन् । सबै बालबालिका एकै प्रकार र एउटै गतिबाट सिक्न सक्दैनन् ।^{१०} कुनै बालबालिका संयोगवश सिकने कार्यको क्रममा अनुपस्थिति हुन सक्छन् । ज्ञान र सीप सिक्न पछि परेकालाई अन्य तरिका उपयोग गरेर सिकनका लागि उपयुक्त समयमा थप शैक्षिक निर्देशन दिनुपर्छ । जान्ने विद्यार्थीलाई नजान्ने विद्यार्थीलाई सहयोग दिन लगाउन सकिन्छ ।

विद्यार्थी मूल्याङ्कनमा समावेशीकरण गर्दा निम्न पक्षलाई विशेष ख्याल गर्नुपर्छ :

१. मूल्याङ्कनका विभिन्न साधनहरू प्रयोग गरी उसको सबल र दुर्बल पक्ष, रुचि, क्षमता, सिक्ने तरिका आदिको जानकारी प्राप्त गरी उचित मूल्याङ्कनको साधन प्रयोग गर्ने ।
२. शैक्षिक कार्यक्रमअनुसार सञ्चालन गरिने मूल्याङ्कनका परिणामलाई विश्लेषण गरी ठीक, बेठीक वा अन्य निर्णयहरू लिने ।
३. मूल्याङ्कनबाट विद्यार्थीको कमी कमजोरी पत्ता लगाएर सोअनुसार सुधारात्मक शिक्षण गर्ने अर्थमा प्रयोग गर्ने ।
४. कुनै पनि विद्यार्थीलाई हतोत्साही र निरास बनाउने कार्य नगरी सुधारात्मक कार्यमा जोड दिने ।
५. विद्यार्थीलाई प्रोत्साहन र हौसला दिने कार्यमा जोड दिने ।
६. विद्यार्थीको वैयक्तिक भिन्नताअनुसारका मूल्याङ्कनका साधनको उपयोग गर्ने ।
७. विद्यार्थीको विगत र वर्तमान अवस्थाको तुलनात्मक अध्ययन गरी पृष्ठपोषण प्रदान गर्ने ।
८. परीक्षा तथा मूल्याङ्कनका सबै खाले साधनबाट सबैखाले बालबालिकाहरूको मूल्याङ्कन गर्ने ।
९. विद्यार्थीको उपलब्धि मूल्याङ्कनलाई शिक्षक, अभिभावक, विद्यार्थी बसेर प्रगति विवरणबारे छलफल गर्ने वा निष्कर्षलाई भविष्यका लागि सुधारको कार्यनीति बनाउन उपयोग गर्ने ।
१०. बालबालिकालाई आदेशात्मक एवम् निर्देशनात्मक व्यवहार नगरी स्वसिकाइको अवसर दिने र सिकेका कुरा निरन्तर अभ्यास गर्ने अवसर दिने ।

सही रूपमा सिकाइ कार्य भए नभएको मूल्याङ्कनबाट पत्ता लाग्दछ । विद्यार्थीले सिके नसिकेका कुरा भरपर्दो मूल्याङ्कनका साधनका प्रयोग गरी पहिचान गर्नु र सोअनुरूप शिक्षण कार्यमा सुधार ल्याउनु प्रभावकारी शिक्षणको प्रमुख कार्य हो ।

१२.२ शान्ति र शिक्षा

बिसौ शताब्दीमा मानव जातिले दुई दुईओटा महायुद्धको मार सहनुपऱ्यो । हिरोसिमा तथा नागासाकीको ठूलो नरसंहार यसका ज्वलन्त उदाहरण हुन् । विश्वले शक्ति धुवीकरण तथा शीतयुद्ध एवम् वैचारिक द्वन्द्वको यातना सहनुपऱ्यो । यसैको परिणामरूप मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणपत्र १९४८ ले नैसर्गिक मर्यादा तथा सम्पूर्ण विश्वका मानिसको समान तथा अखण्डनीय अधिकारको मान्यता नै विश्वमा स्वतन्त्रता, न्याय र शान्तिका आधारशिला हुनु भन्ने युक्ति प्रस्तुत गर्‍यो ।

मानव समाजको समुन्नतिका लागि शान्तिको अरू विकल्प छैन शान्ति नै अन्तिम विकल्प हो भन्दै शान्तिका लागि अन्तरराष्ट्रिय उद्घोषणा प्रतिवद्धता, उद्गार र आह्वानहरू भए तर पनि एक्काइसौं सताब्दीको सुरुदेखि नै आतङ्कवाद, द्वन्द्व, हिंसा आदिको परिणाम मानिसले भोग्नु परिरहेको छ । द्वन्द्वका कारण विश्वका लाखौं मानिसहरू विस्थापित, अनाथ, सहाराविहीन र विधवा जीवन व्यतीत गर्न बाध्य भएका छन् । नेपाल पनि यसबाट टाढा छैन । मानवजाति एउटा सद्भावपूर्ण, न्यायिक र शान्तिपूर्ण विश्व चाहन्छ तसर्थ शान्तिका लागि शिक्षाले सकारात्मक साधनहरू प्रयोग गर्ने अवसर प्रदान गर्न सक्नुपर्छ जसका माध्यमबाट हामी शान्तिपूर्ण अवस्थामा पुग्छौं । द्वन्द्वमा फस्नु अगावै त्यसको प्रतिरक्षा गर्नु आवश्यक

हुन्छ । द्वन्द्व उत्पन्न भएको बेला त्यसलाई सामना गर्न एवम् समाधान गर्न वा मध्यस्थता गर्न चाहिने सीप र आवश्यक सोचबारे नागरिकहरूलाई शिक्षित गर्नुपर्छ । कुनै पनि विवादको अन्त्य हिंसाबाट गर्न सकिन्न भन्ने कुरा बुझाउन सक्नुपर्छ । जुनसुकै उमेर, लिङ्ग सामाजिक प्रतिष्ठा, धार्मिक संलग्नता अथवा सांस्कृतिक सद्भावका व्यक्तिलाई पनि शान्तिपूर्ण विश्व निर्माणमा संलग्न हुन आह्वान गर्नुपर्छ ।

शान्तिका लागि शिक्षा एउटा त्यस्तो प्रयास हो जसको राष्ट्रियदेखि अन्तरराष्ट्रिय तथा व्यक्तिगतदेखि स्थानीयस्तरसम्म द्वन्द्व र हिंसाका समस्याहरू समाधान गर्छ । यसले न्यायपूर्ण र दिगो भविष्य निर्माण गर्ने तरिकाहरू पनि पहिल्याउँछ । शान्तिका लागि शिक्षाले बालबालिकाको शारीरिक, मानिसक, बौद्धिक, संवेगात्मक र सामाजिक विकासलाई समेटेको हुन्छ । त्यसैले प्राणीहरूमा प्रेम विश्वास, सद्भाव, दया, माया, आदर, सत्कार र निष्पक्षताको भावना जागृत गराउँछ । यसले बच्चामा द्वन्द्व समाधान गर्न सिर्जनात्मक तथा गैरहिंसात्मक उपाय पत्ता लगाउने सीप प्रदान गर्दछ ।

शान्तिका लागि शिक्षाको उद्देश्य :

१. द्वन्द्वको स्वरूप बारे जानकारी प्रदान गर्नु ।
२. द्वन्द्वका कारण, द्वन्द्व व्यवस्थापन सीप प्रदान गरी द्वन्द्व व्यवस्थापनप्रति सक्षम नागरिक तयार पार्नु ।
३. शान्त सिर्जनशील समाज स्थापित गर्नका लागि प्रतिवद्ध जनशक्ति तयार पार्नु ।
४. जनता-जनता र राज्य-राज्यबीच हुने हिंसात्मक सम्बन्धका बारेमा जागरुक तुल्याउनु ।
५. वैकल्पिक अथवा सम्भाव्य अहिंसात्मक सीपको खोजीलाई प्रोत्साहन गर्नु ।
६. केटाकेटी र प्रौढहरूलाई व्यक्तिगत स्तरबाट द्वन्द्व समाधानसम्बन्धी सीप प्रदान गर्नु ।

यसरी उक्त उद्देश्य पूरा गर्न उपयुक्त ज्ञान र विषयवस्तु समेट्नुपर्छ । चेतना र मूल्यको सही उपयोग गराउनुपर्छ । जीवन उपयोगी सीपहरूको विकास गर्नुपर्छ । यसका लागि मस्तिष्क मन्थन, संवाद, भूमिका प्रदर्शन, समूहकार्य, वादविवाद, छलफल तथा द्वन्द्व व्यवस्थापन सीप विकास गर्ने गरी शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप सञ्चालन गरिनुपर्छ ।

यसरी विश्वमा शान्ति स्थापना गर्न शिक्षाको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । गान्धीदर्शन, बुद्धको दर्शन, जय पृथ्वीबहादुर सिंहको धारणा आदिले पनि शान्ति र शिक्षाको सम्बन्ध एवम् आवश्यकता आजको विश्वमा भन्नु टुङ्कारो बनेको छ । विश्व शान्ति प्रवर्द्धनका लागि संयुक्त राष्ट्र सङ्घले समेत शान्तिमुखी शिक्षामा विशेष जोड दिएको छ ।

१२.३ शिक्षा र लोकतन्त्र

दोस्रो सहशताब्दीको अन्त्यसम्ममा पनि मानवमात्रले अनेकौँ समस्या र चुनौतीहरूको सामना गर्नुपरेको छ । विश्व द्वन्द्व र युद्धमा रुमलिएको छ भने मानिसहरूबीच असमझदारी र अविश्वासको स्थिति कायम नै रहेको छ । असहिष्णुता, रङ्गभेदको बिस्तार तथा विनासकारी कार्यका भावना मानिसमा व्याप्त नै छन् । बेरोजगार मानिसहरूको सङ्ख्यामा अत्यधिक वृद्धि भएको छ । यस्ता समस्याको लेखाजोखा गरी कसरी मानवलाई प्रजातन्त्र र शान्ति संस्कृति (Peace culture) को स्थापना गर्न तथा यस्ता चुनौतीका सामना गरी मानव जीवनलाई अर्थपूर्ण, सरल, सुविधायुक्त बनाउन सकिन्छ सोच्नु आवश्यक छ ।

प्रजातन्त्र, लोकतन्त्र भनेको अनेकौं तत्त्वहरू मिलेर बनेको हुन्छ । प्रजातन्त्र एउटा संस्कार हो । यसप्रकारको संस्कारभित्र राजनीतिक संस्कार, आर्थिक संस्कार, सामाजिक संस्कारजस्ता संस्कारहरू समेटिन्छन् । यसप्रकारका संस्कारहरूको विकास शिक्षाका माध्यमबाट हुने गर्दछ । कसरी सबैको हित हुने कार्य गर्ने, कसरी सबैको स्वतन्त्रता विचारको कदर गर्ने, सबैको धर्म संस्कृति, मूल्यमान्यताको जगेर्ना कसरी गर्ने भन्ने कुराहरू प्रजातान्त्रिक संस्कारभित्र पर्दछन् । शिक्षाले यसप्रकारका संस्कारको विकास गर्न सहयोग पुर्याउँछ । अतः लोकतन्त्र र शिक्षाबीच घनिष्ठ सम्बन्ध रहेको हुन्छ ।

लोकतन्त्रमा व्यक्तिको मानव अधिकारको सुनिश्चित हुन्छ । वाक स्वतन्त्रता, नागरिक सहभागिता, अशिक्षा, विभेद, शोषणजस्ता पक्षहरू लोकतन्त्रले संरक्षण तथा संवर्द्धन गर्दछ । शिक्षाले लोकतन्त्रलाई प्रत्यक्ष रूपमा सहयोग पुर्याउँछ । व्यक्तिमा समान व्यवहार गर्ने सीप तथा क्षमताको विकास शिक्षाले गर्दछ । शिक्षित व्यक्तिले शोषणरहित व्यवहार प्रदर्शन गर्न सक्छ । अरूको विचारको कदर गर्न सक्छ । सबैखाले श्रमप्रति समभाव प्रदर्शन गर्दछन् । अपाङ्गता भएकाप्रति, वृद्ध, बालक आदि सबैको भावना अनुरूप व्यवहार प्रदर्शन गर्दछन् । यस्ता क्रियाकलाप वास्तवमा लोकतन्त्रका लागि अत्यावश्यक ठानिन्छ । त्यस्तै लोकतन्त्रमा दमन, कुपोषण, गरिबी, असमानता, विभेदजस्ता पक्षहरूले अन्त्य हुनुपर्छ । यसका लागि पनि सबै व्यक्ति शिक्षित हुनुपर्छ । विविध सीपयुक्त हुनुपर्छ । समावेशी व्यवहार प्रदर्शन गर्न सक्षम हुनुपर्छ । यी सबै सीप, कला, अभिवृत्ति तथा व्यवहार शिक्षाबाट हासिल हुन जान्छ । अतः लोकतन्त्र र शिक्षालाई समानरूपमा महत्त्व दिई यसको विकास तथा विस्तारमा सबै व्यक्ति प्रतिबद्ध भई अगाडि बढ्नु अत्यावश्यक हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यताका आधारमा राज्यव्यवस्था सञ्चालन गरी जनताको आवश्यकता पूरा गरी भावी नयाँ नेपालको उज्यालो स्वरूप तयार गर्ने पनि सामाजिक न्यायमा आधारित शिक्षाको विकास आवश्यक छ । राज्यको नयाँ रूपान्तरणले पहिल्याउने कुरा भनेको अवरोध विहीन शिक्षा प्रणाली हो । सबै वर्गले आफ्नो क्षमता मैत्री, सांस्कृतिक मैत्री, भाषा मैत्री र जीविकोपार्जन मैत्री शिक्षा पाउनु लोकतान्त्रिक शिक्षाको मूल आदर्श हो । लोकतन्त्रमा कसैले पनि यो कमीले गर्दा शिक्षा पाउन सकिएन भनेर गुनासो गर्ने ठाउँ हुन हुँदैन । लोकतान्त्रिक शिक्षामा अहिलेको सङ्क्रमणकालीन अवस्थामा पनि शिक्षालाई सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक तथा दार्शनिक रूपान्तरणमा प्रयोग गर्नुपर्छ । नेपालको परिवेशमा लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यतालाई दिगो बनाउने गरी सामाजिक न्यायका पक्षमा समाजलाई सुसूचित, दीक्षित र तयारी गर्नु नितान्त आवश्यक छ ।

१२.४ शिक्षा र सामाजिक न्याय

राजनीति र आर्थिक क्षेत्रमा अधिक रूपमा प्रयोग हुँदै आएको सामाजिक न्यायको प्रयोग आज शिक्षा क्षेत्रमा पनि प्रयोग हुन थालेको छ । पाठ्यक्रम निर्माण र प्रयोग, स्रोत र साधनको बाँडफाँडका अवसर र सुविधा प्रदान गर्ने जस्ता क्षेत्रमा सामाजिक न्यायको खोजी हुन थालेको छ । शिक्षा हासिल नगरी सामाजिक न्यायको खोजी हुन नसक्ने र सामाजिक न्याय नभई शिक्षा प्राप्त गर्न कठिन प्राय हुन्छ । सम्पूर्ण समाजलाई सकारात्मक रूपान्तरणमा लाने काम शिक्षाबाट मात्र सम्भव छ । त्यसैले सामाजिक न्याय शिक्षा, समता, समानता र सामाजिक रूपान्तरणका लागि आवश्यक छ ।

समाजका सबै सदस्यहरू कोही ठूलो वा सानो हुँदैन । जन्मँदा विभेद नहुने भएकाले कसैलाई ठूलो वा सानो बनाउँदा समाजमा भेदभाव हुन्छ । समाजका सबै सदस्य समान वा बराबर हुन् भन्ने धारणा नै सामाजिक न्याय हो । धनीले गरिबलाई शोषण नगर्ने, पढेकाले नपढेकोलाई नठगने, माथिल्लो जात भनिनेले तल्लो जात मानिनेलाई बराबर मान्ने, गोराले कालालाई बराबर मान्ने, अन्तरराष्ट्रिय वा राष्ट्रभाषा बोल्नेले स्थानीय भाषा वा मातृभाषा बोल्नेलाई उम्तिकै सम्मान गर्ने आदि सामाजिक न्याय हो । सामाजिक न्यायको सम्बन्ध व्यक्तिको समुदायप्रतिको त्यो नैतिक जिम्मेवारी हो जसको सहयोग विना सही व्यवहार गर्नु, सही कुरा र कामको रक्षा गर्नु, निष्पक्ष ढङ्गले कार्य गर्नु, समान दण्ड र पुरस्कारको व्यवस्था गर्नु, सामाजिक न्याय हो । यसरी व्यक्तिहरूबाट, समुदायबाट र समाजबाट स्वीकृति प्राप्त प्रचलन नै सामाजिक न्याय हो । समाजमा धन, पढाइ, सोचाइ, शक्ति, साधन, गुण, कर्म, प्रकृति आदिका कारणले समानता र असमानता पाइन्छ । ती असमानताका बीचमा समानता खोजेर मानवीय मूल्यको जगेर्ना गर्नु सामाजिक न्याय हो ।

यसरी सामाजिक न्याय भनेको त्यो संरचना हो जहाँ जात, वर्ग, वर्ण, लिङ्ग, भाषा आदिको विना भेदभाव समाजमा विद्यमान सबै किसिमका वन्धन र असमानताको अन्त्यका लागि नागरिक स्वतन्त्रता, सहभागिता, शक्तिको वितरण, सामाजिक सांस्कृतिक न्याय, सम्पत्ति, अवसर र आयको न्यायोचित रूपले वितरण गरिन्छ । यसरी शिक्षाले समाजमा राम्रो कुराको संरक्षण सुधार गर्ने तथा खराब कुराको आमूल परिवर्तन गरी समाजलाई रूपान्तरण गर्ने कार्य गर्दै सामाजिक न्याय प्रदान गरिरहेको हुन्छ ।

शिक्षाको अन्तिम लक्ष्य सर्वसाधारणको कल्याण र हित गर्नु हो । समाजमा कसैमाथि भेदभाव नहुने अवस्थाको सिर्जनामा शिक्षाले मद्दत गर्नुपर्छ । शिक्षा पूर्ण रूपमा सामाजिक न्यायका लागि केन्द्रित हुनुपर्छ । सीमान्त जीवन गुजार्न बाध्य गरिब, जनजाति, दलित, भाषिक अल्पसङ्ख्यक, महिला, बालबालिका, अपाङ्गता भएका तथा दुर्गम भेगमा बसोबास गर्नेहरूसमेतलाई समान रूपबाट विकसित गराउन शिक्षाले प्रेरित गर्नुपर्छ ।

सामान्यतया सामाजिक न्यायका लागि शिक्षाले निम्न कुरासँग सम्बन्ध राख्नुपर्छ :

- समावेशी वा समाहित वा समवेत शिक्षा पद्धतिको विकास
- अधिकारमा आधारित शिक्षाको विकास तथा विस्तार
- न्यापूर्ण व्यवहारको विकास
- बालमैत्री, लैङ्गिक मैत्री समावेशी शिक्षा र शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापको सुदृढीकरण
- जीविकोपार्जनमुखी शिक्षा
- न्यायमुखी शिक्षा
- व्यवहारवादी शिक्षा
- समानतामुखी समाज निर्माण
- सामाजिक विभेद तथा कुरीतिको अन्त्य र सामाजिक रूपान्तरण ।

नेपालको सन्दर्भमा पनि शिक्षामा सामाजिक न्याय हुन सकिरहेको छैन । नेपालमा दलित, पिछडिएका र आदिवासी जनजातिहरूको धेरै हिस्सा शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित छ । ती वर्गमा करिब १२ प्रतिशत जति बालबालिकाहरू शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित छन् । निरक्षर समूहभित्र पर्ने अधिकांश सुविधाविहीन र महिलाहरू पर्छन् । यी समूहहरूलाई सम्बोधन गर्न नेपाल सरकारले नेपालको संविधान, सबैका लागि शिक्षासम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजना, दसौँ योजना सहस्राब्दी विकास लक्ष्य, शिक्षा ऐन तथा नियमावलीमा नीतिगत सुधार गरेको छ । साक्षरता अभियान, शिक्षक शिक्षा परियोजना, विभिन्न छात्रवृत्ति कार्यक्रम, सीप तथा रोजगारमूलक शिक्षा, विद्यार्थी भर्ना अभियान, समाहित विद्यालय कार्यक्रम, खुला विद्यालय, बालमैत्री विद्यालय, शिक्षक तालिम कार्यक्रम आदि सञ्चालनमा ल्याएको छ । संविधानमा नै शिक्षालाई आधारभूत आवश्यकताका रूपमा व्यवस्था गरी शिक्षा सर्वसुलभ बनाउने व्यवस्था गरेको छ । शिक्षालाई दानका रूपमा नहेरी अधिकारका रूपमा स्विकारिएको छ । यी सबै पक्षले हालको शिक्षा पद्धति सामाजिक न्यायप्रति मुखरित भएको देखिन्छ ।

१२.५ सबैका लागि शिक्षा

सन् १९९० मा थाइल्यान्डको जोमटिनमा भएको शिक्षा मन्त्रीहरूको सम्मेलनले सन् २००० सम्म सबैका लागि शिक्षा भन्ने घोषणापत्र जारी गरेको थियो । एक दशकको प्रयासपछि उल्लेखनीय उपलब्धि हासिल हुने सम्भावना नदेखेपछि विश्व शिक्षा मन्त्र (World Education From) ले सेनेगलको डकारमा २६-२८, २००० मा सन् २०१५ सम्म सबैका लागि शिक्षामा पुनः प्रतिवद्धता जाहेर गर्न सम्मेलनको आयोजना गर्‍यो । विश्वका ११८ देशका शिक्षा प्रतिनिधिहरू सहभागी भई सबैका लागि शिक्षाको दूरदृष्टि, लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यान्वयनका लागि सामूहिक प्रतिवद्धता जाहेर गरेका थिए । नेपालले पनि यसमा प्रतिवद्धता जाहेर गरेको छ ।

सबैका लागि शिक्षा २००४ को मूल्याङ्कनबाट धेरै मुलुकहरूमा उल्लेखनीय प्रगति भएको देख्न सकिन्छ । तथापि सन् २००० मा पनि विश्वका ११ करोड ३० लाख बालबालिकाको प्राथमिक शिक्षामा पहुँच नहुनु, ८८ करोड वयस्कहरू निरक्षर रहनु, शिक्षामा लैङ्गिक भेदभाव निरन्तर कायम रहनु तथा शिक्षाको गुणस्तरका साथै मानव मूल्य र सीपको प्राप्ति व्यक्ति र समाजको आकाङ्क्षा र आवश्यकताको तुलनामा निकै पछाडि रहनुलाई नकार्न सकिँदैन । युवा र वयस्कहरूले रोजगारी र समाजमा उनीहरूको सहभागिताका लागि आवश्यक पर्ने सीप र ज्ञानमा पहुँच पाएका छैनन् । सबैका लागि शिक्षातर्फ द्रुत प्रगतिविना गरिबी निवारणको राष्ट्रिय तथा अन्तरराष्ट्रियस्तरमा स्वीकृत लक्ष्य प्राप्त हुँदैन र यसबाट राष्ट्र-राष्ट्र तथा समाजभित्रका असमानता अझ बढ्दै जाने स्थिति हुन्छ ।

सबैका लागि शिक्षा राष्ट्रिय कार्ययोजना नेपाल (२००१-२०१५)

यस ढाँचाले सन् २०१५ सम्ममा सबैका लागि शिक्षामा सातओटा लक्ष्यहरू निर्धारित गरेको छ ।

यसै कार्ययोजनाले यी लक्ष्य परिपुर्तिका लागि अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन रणनीतिहरू तय गरेको छ । राष्ट्रिय एवम् अन्तरराष्ट्रिय स्तरमा गरिएको सामूहिक प्रतिवद्धतामा प्राविधिक क्षमता वा स्रोतको

अभावले गर्दा कुनै पनि देश शिक्षा क्षेत्रमा पछाडि नपरोस् भन्ने कुरा यस ढाँचाको प्राथमिकता हो । नेपालमा आधारभूत र प्राथमिक शिक्षाको विकासका लागि यो अन्तरराष्ट्रिय प्रतिबद्धतालाई प्रेरणा र सहयोग गरी दुई रूपमा लिएको छ । देशले सबैका लागि शिक्षा अभियानको निरन्तरतालाई शैक्षिक विकासको मूल रणनीतिका रूपमा ग्रहण गरेको छ । सोही क्रममा प्रत्येक देशले सबैका लागि शिक्षाका लक्ष्यहरू परिपूर्ति गर्न राष्ट्रिय कार्ययोजना सन् २००२ सम्ममा तयार पार्नुपर्ने प्रतिबद्धताअनुसार डकार कार्यढाँचाका आधारमा नेपालले पनि राष्ट्रिय कार्ययोजना (२००१-२०१५) तयार गरी सरकारले यसलाई स्वीकृतिसमेत प्रदान गरिसकेको छ ।

सबैको लागि शिक्षाको लक्ष्य (The Goals Of EFA)

डकार मञ्चले सन् २०१५ का लागि तोकेको ६ ओटा मुख्य लक्ष्य अनुरूप नेपालले पनि राष्ट्रिय कार्ययोजनाको रूपरेखा (The Framework of National Action Plan) तयार गरेको छ । साथै देशको भाषिक तथा जातीय विविधताको यथार्थतालाई ध्यानमा राखी नेपालका लागि छुट्टै सातौँ लक्ष्य निर्माण गरी त्यसका लागि आवश्यक कार्ययोजना पनि समावेश गरेको छ ।

सबैका लागि शिक्षाको लक्ष्य निम्नअनुसार छन् :

१. खास गरी पिछ्छडिएको र सुविधाविहीन बालबालिकाहरूका लागि बालविकास शिक्षा (ECD) को विस्तार गर्ने
२. सन् २०१५ सम्ममा सबैखाले बालबालिकालाई पूर्ण रूपमा निःशुल्क र अनिवार्य गुणस्तरीय शिक्षा प्राप्त गर्न अवसर प्रदान गर्ने
३. शिक्षाको आवश्यकता भएका सबै युवा तथा प्रौढहरूलाई सुहाउँदो सिकाइ तथा जीवनोपयोगी सीप समानरूपमा हासिल गर्ने अवसर पाउने अवस्थाको सुनिश्चितता गर्ने
४. सन् २०१५ सम्ममा हालको प्रौढ साक्षरता स्तरमा ५०% ले वृद्धि गर्ने । सबै प्रौढहरू विशेष गरी महिलाहरूका लागि आधारभूत तथा निरन्तर शिक्षामा समान पहुँचको अवसर प्रदान ।
५. गुणस्तरीय शिक्षाका लागि सबै पक्षमा सुधार गर्ने अवस्था सिर्जना गर्ने
७. देश भित्रका विभिन्न जन-जाति र पृथक भाषाका अल्पसङ्ख्यक जनताले आ-आफ्नो मातृभाषाको माध्यमबाट आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा प्राप्त गर्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्ने ।

सबैका लागि शिक्षा प्राप्त गर्ने अवसरको सुनिश्चित गर्न नेपालले विभिन्न शैक्षिक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ ।

१२.६ नेपालमा शैक्षिक विकेन्द्रीकरणको अभ्यास

शैक्षिक प्रणालीको सफलताका लागि समुदायमा तथा विद्यालयहरूबीचको सकारात्मक अन्तरसम्बन्धलाई आवश्यक पूर्वाधारका रूपमा गरिन्छ । अझ प्राथमिक शिक्षाको विश्वव्यापीकरण (Universalization-Primary Education) तथा सबैका लागि शिक्षा जस्ता कार्यक्रमहरूको सफलताका लागि समुदाय तथा विद्यालयको अन्तरसम्बन्ध अपरिहार्य हुन आउँछ । नेपालमा शैक्षिक विकेन्द्रीकरणको प्रयासको थालनी नयाँ

शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ पूर्वदेखि नै भएको थियो । तर नयाँ शिक्षा पद्धतिको योजनाले सबै विकेन्द्रीकृत विद्यालय शिक्षालाई केन्द्रीकृत गर्‍यो । विश्वव्यापी लहरसँगै बढ्दै आएको विकेन्द्रीकरणको प्रभाव तथा ऐतिहासिक जनआन्दोलन प्रथम २०४६ पछि आएर शैक्षिक विकेन्द्रीकरणले बढी प्राथमिकता पायो । प्रजातन्त्रको पुर्नस्थापनापछि शिक्षा प्रशासन तथा व्यवस्थापनलाई समुदायमा आधारित हुनेगरी विकसित गरियो । विद्यालय व्यवस्थापन समितिलाई बढी जिम्मेवार तुल्याइयो । राजनैतिक विकेन्द्रीकरणको साथसाथै स्थानीय स्वायत्त शासनको अवधारणालाई कार्यान्वयनमा ल्याइएपछि शैक्षिक विकेन्द्रीकरण पनि प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रभित्र पर्‍यो । गा.वि.स. तथा न.पा. लाई पूर्व प्राथमिक तहको शिक्षा सञ्चालन व्यवस्थापन गर्ने अधिकार स्थानीय स्वायत्त एनले प्रदान गर्‍यो । समुदायले प्राथमिक तहको विद्यालय सञ्चालन गर्न चाहेमा स्थानीय तहबाटै स्वीकृत हुन सक्ने व्यवस्था गरियो । समुदायमै आधारित विद्यालय सञ्चालन तथा व्यवस्थापन नीति तथा कार्यक्रम पनि कार्यान्वयनमा आए । यसैका फलस्वरूप समुदायमा विद्यालयको व्यवस्थापन हस्तान्तरण गर्न थालियो । केन्द्रीय बजेटलाई कटौती गरी करिब ८० प्रतिशतको हाराहारीमा जिल्ला तहमा शिक्षा बजेट विनियोजन गर्न थालियो । विद्यालय व्यवस्थापन समितिलाई अधिकार सम्पन्न बनाउँदै लगियो । गाउँ शिक्षा समितिको व्यवस्था गरिएको छ । कार्यक्रमको विकेन्द्रीकृत गर्न विद्यालय सुधार योजना, गाउँ शिक्षा योजना तथा जिल्ला शिक्षा योजनाको व्यवस्था गरी आर्थिक, प्रशासनिक शैक्षिक तथा व्यवस्थापकीय पक्षहरूसहितको शैक्षिक विकेन्द्रीकरण कार्य हुँदै आएका छन् ।

शिक्षा योजना भनेको के हो ?

योजना भनेको एउटा यस्तो अग्रमुखी प्रक्रिया हो जुन कुनै निश्चित समयवधिभित्र पुर्वनिर्धारित लक्ष्य प्राप्तिका लागि क्रियाशील रहन्छ । यसरी नै शिक्षा योजना भनेको उपलब्ध साधनहरूको अनुकूलतम उपयोगको माध्यमबाट एउटा तोकिएको समयवधिभित्र शैक्षिक लक्ष्य तथा उद्देश्य हासिल गर्न भविष्यमा गरिने कार्यका लागि निर्देशित रहनु हो । नेपालको शैक्षिक व्यवस्थापनमा विकेन्द्रीकरणको भावना अनुरूप विभिन्न योजनाहरू बन्ने गरेका छन् । तिनीहरूको बारेमा सङ्क्षिप्त व्याख्या तल प्रस्तुत गरिएको छ :

१२.६.१ विद्यालय सुधार योजना (School Improvement Plan)

विद्यालयको विकास भन्नाले हाल भइरहेको अवस्थामा परिवर्तन तथा सुधार गर्नु हो । यसका लागि विद्यालय सुधार योजना र निर्माण गर्ने गरिन्छ । विद्यालय सुधार योजना भनेको विद्यालयको शैक्षिक, भौतिक, गुणस्तरीय व्यवस्थापनमा सुधार गर्ने उद्देश्यबाट निर्मित योजना हो ।

विद्यालय सुधार योजना सरोकारवालाको सहभागितामा निर्माण गरिन्छ । विद्यालयको अवस्था विश्लेषण आर्थिक अवस्थाको आंकलन, शैक्षिक गुणस्तरको विश्लेषण, समाज तथा विद्यालयको आवश्यकता पहिचान र प्राथमिकता निर्धारण, सूचनाको प्राप्ति, विश्लेषण र प्रयोगजस्ता क्रियाकलापहरू सञ्चालन गरी यो याजना निर्माण गरिन्छ । त्यसैले विद्यालय सुधार योजनामा सूचनाको प्राप्ति र विश्लेषण, आवश्यकता पहिचान र प्राथमिकीकरण, स्थानीय तहको सक्षमता अभिवृद्धि, स्थानीय सरोकारवाला जस्ता कुराहरूले निकै ठूलो महत्त्व

राख्ने गर्दछन् । साथै सरोकारवालाको सहभागितामा निर्माण गरिने भएकाले यसप्रतिको स्थानीय जनताको हेर्ने दृष्टिकोणमा परिवर्तन हुन जान्छ ।

विद्यालय सुधार योजनाको प्रमुख उद्देश्य विद्यालयमा परिवर्तन ल्याउनु हो । विद्यालय र समुदायको बीचमा अन्तरनिर्भरयुक्त सम्बन्ध रहने भएकाले विद्यालयमा परिवर्तन ल्याउन समुदायको सहयोग अपरिहार्य हुन्छ । विद्यालयका लक्ष्य तथा उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न समुदायका मानिसहरूलाई पनि दत्तचित्त भएर लाग्नुपर्दछ । विद्यालयका कार्यक्रमहरूलाई समुदायका गतिविधिहरूसँग समायोजित गर्न सक्नुपर्छ । सो भएमा मात्र परिवर्तनका कार्यहरू गर्न सजिलो हुन सक्छ । विद्यालयका लक्ष्यहरूलाई मनन गर्नसमेत समुदायका मानिसहरूको संलग्नता आवश्यक हुन्छ । विद्यालय विकासको क्रममा प्रजातान्त्रिक अभ्यास भित्र्याउनसमेत सहभागितालाई पूर्व सर्तका रूपमा लिने गरिन्छ ।

१२.६.२ गाउँ शिक्षा योजना (Village Education Plan)

गाउँ विकास समिति क्षेत्रमा शैक्षिक सुधारका निम्ति उपलब्ध स्थानीय स्रोत र प्राप्त हुने अन्य स्रोतको सदुपयोग गरी स्थानीय सरोकारवालाहरूको सहभागितामा तयार गरिने शैक्षिक योजनालाई गाउँ शिक्षा योजनाका रूपमा लिइन्छ । गाउँ शिक्षा योजनाले गा.वि.स क्षेत्रभित्रका सबै प्रा. वि. उमेरका समूहको बालबालिकाहरूलाई विद्यालयमा पहुँचको सुनिश्चितता गर्ने उद्देश्य राख्छ । यसका अतिरिक्त यस्ता बालबालिकाहरूले प्राप्त गर्ने शिक्षा गुणस्तरयुक्त बनाउन विद्यालयमा भर्ना भएका सबै बालबालिकाहरूलाई विद्यालय शिक्षा पूरा गर्ने अवस्था सिर्जना गर्नेतर्फ पनि गाउँ शिक्षा योजनाकेन्द्रित रहन्छ ।

हाल मुलुकमा विद्यमान विभिन्न ऐन नियमहरूले गाउँ विकास समितिस्तरमा शिक्षा योजना तयार गरी कार्यान्वयन गर्नुपर्ने सम्बन्धमा मार्गदर्शनसमेत गरेका छन् । गाउँ शिक्षा योजनाले गा.वि.स. क्षेत्रभित्रको शिक्षालाई सर्वसुलभ बनाउने प्रयत्न गर्छ । स्थानीय तहको क्षमता विकासमा जोड दिन्छ । गा.वि.स. क्षेत्रभित्र सञ्चालित विद्यालय शिक्षाको गुणस्तर अभिवृद्धिमा सहयोग गर्छ । यो योजना निर्माण प्रक्रिया स्थानीय सरोकारवालाको सहभागितामा हुने भएकाले शैक्षिक कार्यक्रमलाई स्थानीय आवश्यकतासँग सान्दर्भिक बनाउनमा पनि यो योजनाले थप मद्दत पुऱ्याउँछ ।

१२.६.३ नगर शिक्षा योजना (Municipal Education Plan)

शिक्षाको राष्ट्रिय लक्ष्य तथा उद्देश्य प्राप्तिका लागि नगरस्तरमा तर्जुमा गरिने शिक्षाको सहायक (Supplementary) योजनालाई नगर शिक्षा योजना भनिन्छ । वर्तमान सन्दर्भमा नगर शिक्षा योजना (MEP) एउटा यस्तो शिक्षा योजना हो जुन सम्बन्धित निकाय र सरोकारवालाको संलग्नतामा स्थानीयस्तरमा तयार पारिएको हुन्छ । यस योजनामा निश्चित उद्देश्यहरू तथा लक्ष्यहरू प्राप्त गर्नका लागि सर्वप्रथम शिक्षाको राष्ट्रिय उद्देश्य र नगरस्तरमा शिक्षाको वर्तमान स्थितिको लेखाजोखा गरिएका हुन्छन् र त्यसपछि यसकै आधारमा योजनाले विभिन्न उद्देश्य तथा लक्ष्य निर्धारण गर्छ । यसका लागि विभिन्न कार्यक्रम तथा कार्यान्वयन पद्धतिको विश्लेषण गरिएको हुन्छ । यसले समग्रमा नगरको शैक्षिक वातावरणको परिमाणात्मक र गुणात्मक विकास गर्ने मुख्य लक्ष्य राखेको हुन्छ ।

नगर शिक्षा योजनाले नगर क्षेत्रको शैक्षिक विकासलाई मुख्य केन्द्रविन्दु बनाउने गर्दछ । शिक्षामा समातामूलक पहुँच, दक्षतामा अभिवृद्धि तथा शिक्षाको गुणस्तरको सुधारलाई यसले विशेष जोड दिन्छ । यो योजना निर्माण गर्दाका प्रक्रिया सहभागितामूलक हुन्छ जसले गर्दा स्थानीय वास्तविक आवश्यकता परिपूर्ति गर्नेतर्फ यस योजनाले मदत पुऱ्याउँछ । नगर शिक्षा योजनाबाट उपलब्ध स्रोत र साधनहरूको न्यायोचित , समानुपातिक तथा अधिकतम उपयोग गर्ने लक्ष्य लिएको हुन्छ । यसले शिक्षाको राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्तमा समेत सहयोगी भूमिका खेल्दछ । यो योजना मूलतः शिक्षामा क्षेत्रगत तथा सामाजिक असमानता कम गर्ने र शिक्षाको गुणस्तरमा सुधार ल्याउने पक्षसँग सम्बन्धित रहन्छ ।

१२.६.४ जिल्ला शिक्षा योजना (District Education Plan)

स्थानीयस्तरमा निर्माण गरिने योजनाहरूमध्ये जिल्ला शिक्षा योजना पनि एक हो । जिल्ला वा सोभन्दा तल्लो स्तरका सरोकारवालाहरूलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष किसिमबाट सहभागी गराई योजना तथा कार्यक्रमको तर्जुमा गर्नु नै जिल्ला शिक्षा योजनाको प्रमुख विशेषता हो । यो एउटा यस्तो लिखित दस्तावेज हो जसमा जिल्लाको विद्यमान शैक्षिक स्थितिको सूक्ष्मरूपमा विश्लेषण गरी निश्चित अवधिको लागि उद्देश्यहरू तोकी सो उद्देश्यहरू पूरा गर्ने कार्यक्रम तय गरिएको हुन्छ । यसले जिल्लाको शैक्षिक वातावरणको परिमाणत्मक तथा गुणात्मक विकास गर्ने लक्ष्य राखेको हुन्छ । यसकासाथै जिल्ला शिक्षा योजनाका अन्य विशेषताहरू देहायबमोजिम रहेका छन् :

१. योजना निर्माण कार्य सहभागितामूलक हुन्छ र स्थानीय आवश्यकतासँग बढी सरोकार राख्छ ।
२. उपलब्ध स्रोत र साधनलाई समानुपातिक तथा न्यायोचित रूपमा वितरण गर्छ ।
३. उपलब्ध स्रोतको बाँडफाँड गर्ने पद्धतिलाई औचित्यपूर्ण आधारमा व्यवस्थित गर्छ ।
४. क्षेत्रगत तथा समूहगत असमानता कम गर्छ ।
५. योजना तलबाट माथि आउने पद्धति (Bottom-up planning) अनुरूप निर्माण हुन्छ ।

उपर्युक्त विशेषता भएका जिल्ला शिक्षा योजनाको विकास तथा कार्यचयनबाट स्थानीय सरोकारवालाको शिक्षामा सक्रिय सहभागिता बढ्छ । जिल्लाको शैक्षिक विकास न्यूनीकरण गर्न थप मदत पुग्छ । स्थानीय स्रोत र साधनको सही परिचालन हुन जान्छ । आवश्यकतामा आधारित शैक्षिक विकास हुन जान्छ । त्यसैले जिल्ला शिक्षा योजनाको आफ्नै महत्त्व रहेको छ ।

जिल्लास्थित सरोकारवालाहरूको प्रत्यक्ष सहभागितामा तयार गरिने यस योजनाका वास्तविक उपयोगकर्ता तिनै सरोकारवालाहरू हुन् । जिल्ला शिक्षा कार्यालय, विद्यालय, शिक्षक, जिल्लास्थित सङ्घसंस्थाहरू, स्थानीय निकायहरू एवम् अन्य सरोकारवालाहरू यस योजनाका उपयोगकर्ता हुन् । शिक्षा विकासका लागि तयार गरिएको योजना हुनाले आमसर्वसाधारण, विद्यार्थी, व्यवस्थापन समिति, शिक्षक, अभिभावक सङ्घसमेत योजनाका उपयोगकर्ता हुन् । यसका साथै जिल्लाको विकासमा रूचि राख्ने योजनाकार, अनुसन्धानकर्ता, सोधकर्ता तथा स्रोत र साधन उपलब्ध गराउने केन्द्रीय निकायहरू, केन्द्र सरकार पनि उपयोगकर्तामा पर्न आउँछन् । सरल भाषामा भन्नुपर्दा जिल्ला शिक्षा योजनाको उपयोग गर्ने, प्रयोग गर्ने समूह नै वास्तविक

उपयोगकर्ता हुन् । तसर्थ वास्तविक उपभोगकर्ताको सक्रियता बढाउने जिल्लास्थित शिक्षा विकाससँग काम गर्ने सरकारी तथा गैरसरकारी निकायबीच समन्वय स्थापित गर्ने स्थानीय सिकाइको कार्यक्रम तथा योजनाबीच समन्वय स्थापित गर्ने जस्ता कार्यहरूले जिल्ला शिक्षा योजनाको सफल कार्यान्वयनमा सहयोग पुऱ्याउँछन् ।

अभ्यास

(क) तलका प्रश्नको छोटो उत्तर दिनुहोस् :

१. कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा कसरी समावेशीकरण गराउन सकिन्छ ? लेख्नुहोस् ।
२. शान्ति शिक्षाको आवश्यकताबारे लेख्नुहोस् ।
३. सामाजिक न्यायको प्रवर्धन गर्न शिक्षाको भूमिका उल्लेख गर्नुहोस् ।
४. सबैका लागि शिक्षासम्बन्धी ङकार सम्मेलनका मूलभूत लक्ष्यहरू स्पष्ट पार्नुहोस् ।
५. विद्यालय सुधार योजना (SIP) भनेको के हो ? यसको महत्त्व स्पष्ट पार्नुहोस् ।
६. गाउँ शिक्षा योजना किन आवश्यक छ ? लेख्नुहोस् ।
७. जिल्ला शिक्षा योजना भनेको के हो ? यसका मुख्य विशेषताहरू लेख्नुहोस् ।

(ख) तलका प्रश्नको लामो उत्तर दिनुहोस् :

१. समावेशी शिक्षाको परिचय दिई शिक्षण सिकाइ प्रक्रियामा समावेशीकरणका तरिका लेख्नुहोस् ।
२. शैक्षिक विकेन्द्रीकरण भनेको के हो ? नेपालमा वर्तमान शैक्षिक विकेन्द्रीकरणका अभ्यासबारे छोटकरीमा लेख्नुहोस् ।
३. शिक्षामा सामाजिक न्याय भनेको के हो ? शिक्षामा सामाजिक न्याय विकास गर्ने तरिकाहरू लेख्नुहोस् ।
४. शान्ति र लोकतन्त्रका लागि शिक्षाको भूमिकाबारे प्रकाश पार्नुहोस् ।

(ग) सम्बन्ध देखाउनुहोस् :

१. शान्ति र शिक्षा	(२) शिक्षा र लोकतन्त्र
३. शिक्षा र सामाजिक न्याय	(४) शिक्षा र समावेशीकरण

(घ) उपयुक्त उत्तरमा रेखा चिह्न (✓) लगाउनुहोस् :

१. तलका योजनामध्ये कुन संस्थागत योजना हो ?
(क) गाउँशिक्षा योजना (ख) जिल्ला शिक्षा योजना
(ग) विद्यालय सुधार योजना (घ) सबैको लागि शिक्षा योजना
२. सन् १९९० मा भएको शिक्षासम्बन्धी सम्मेलन कहाँ भएको थियो ?
(क) थाइल्यान्ड (ख) डकार
(ग) काठमाडौँ (घ) न्युयोर्क
३. सबैका लागि शिक्षा कार्ययोजना, नेपालले कतिओटा उद्देश्यहरूलाई समावेश गर्‍यो ।
(क) ६ (ख) ५ (ग) ७ (घ) ९
४. कक्षाकोठा व्यवस्थापनमा समावेशीकरण गर्दा सबैभन्दा बढी जोड दिनुपर्ने पक्ष कुन हो ?
(क) कार्यउत्तरदायी तालिका (ख) नियमको व्यवस्था
(ग) बालमैत्री कक्षाकोठा (घ) बसाइँको व्यवस्था

क्रियाकलाप

१. तपाईँको विद्यालयको कक्षाकोठामा समावेशीकरण गर्ने कार्यमा गर्ने गरेका विविध कार्यको सूची बनाउनुहोस् ।
१. शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित वर्गलाई शिक्षाको मूल धारमा ल्याउन तपाईँ एक शैक्षिक योजनाकार हुनु भएमा कस्तो योजना बनाउनुहुन्छ ?

विद्यालय व्यवस्थापनमा विभिन्न निकायको भूमिका

१३.१. जिल्ला विकास समिति, गाउँ विकास समिति, नगरपालिकाको भूमिका

वर्तमान युग लोकतन्त्रको युग हो । लोकतन्त्रमा शिक्षालाई नैसर्गिक अधिकारका रूपमा लिइन्छ । मानवअधिकार, बालअधिकार, शिक्षाको अधिकार एवम् सबैका लागि शिक्षा जस्ता अन्तरराष्ट्रिय घोषणा एवम् प्रतिवद्धताहरूलाई नेपालले पनि आत्मसात गरेको छ । शिक्षाप्रतिको बहुदो जनआकाङ्क्षा र चाहानालाई ध्यानमा राख्दा यस्ता कार्यहरू केन्द्रीय तहबाट मात्र पूरा हुन सक्दैनन् । सबैलाई समान रूपमा शैक्षिक अवसरको सिर्जना र परिपूर्ति गर्ने कार्य राज्यस्तरबाट मात्र सम्भव नहुने हुँदा शिक्षाका अवसरलाई घरघरमा पुऱ्याउन शिक्षामा विकेन्द्रीकरण आवश्यक हुन्छ । शिक्षामा विकेन्द्रीकरण भनेको शिक्षासम्बन्धी अधिकार र जिम्मेवारी स्थानीय निकाय वा समुदायमा पुऱ्याउने कार्य हो । केन्द्रीयस्तरबाट स्थानीय शैक्षिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्न कठिन हुने भएकाले स्थानीय निकाय र समुदायलाई शैक्षिक विकासका कार्यक्रममा बढीभन्दा बढी सहभागी बनाई जिम्मेवार बनाउन जिल्ला विकास समिति, नगरपालिका, गाउँ विकास समितिहरूलाई शिक्षासम्बन्धी अधिकार र जिम्मेवारी दिइएको छ । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनअनुसार उक्त निकायलाई निम्नानुसार काम कर्तव्य तोकेको छ :

(क) जिल्ला शिक्षा विकास समितिका शिक्षा विकाससम्बन्धी काम कर्तव्य र अधिकारहरू

१. जिल्ला विकास क्षेत्रभित्र विद्यालय स्थापना गर्न प्राथमिकता तोकी सिफारिस गर्ने ।
२. जिल्ला विकास क्षेत्रभित्रका विद्यालयहरूको स्वीकृति र खारेजीका लागि औचित्य र कारण खोली सिफारिस गर्ने ।
३. जिल्ला विकास क्षेत्रभित्रका विद्यालयहरूको रेखदेख र अनुगमन गरी सञ्चालन र व्यवस्थापनमा सहयोग गर्ने ।
४. जिल्लास्तरीय प्रौढ शिक्षा एवम् अनौपचारिक शिक्षासम्बन्धी नीति तथा कार्यक्रमहरूको तर्जुमा गर्ने ।

(ख) नगरपालिकाका शिक्षा तथा विकाससम्बन्धी काम कर्तव्य र अधिकार

१. आफ्नो स्रोतबाट नगरपालिका क्षेत्रमा पूर्व प्राथमिक विद्यालय स्थापना, सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्ने तथा स्थापना गर्न अनुमति दिने ।
२. नगरपालिका क्षेत्रभित्र सञ्चालन भएका विद्यालयहरूको सञ्चालन र व्यवस्थापनमा सहयोग पुऱ्याउने र त्यस्ता विद्यालयहरूको स्थापना र खारेजीको सिफारिस गर्ने ।

३. नगरपालिका क्षेत्रभित्र मातृभाषामा प्राथमिक तहको शिक्षा उपलब्ध गराउन सहयोग गर्ने ।
४. आर्थिक दृष्टिले अत्यन्त पिछडिएका उत्पीडित जनजातिहरूका छात्रछात्राहरूलाई छात्रवृत्ति दिने व्यवस्था मिलाउने ।
५. नगरपालिका स्तरीय प्रौढ शिक्षा तथा अनौपचारिक शिक्षासम्बन्धी कार्यक्रम तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने, गराउने ।
६. नगरपालिका क्षेत्रमा पुस्तकालय तथा वाचनालयको स्थापना, सञ्चालन तथा व्यवस्थापन गर्ने गराउने ।

(ग) गाउँ विकास समितिका शिक्षा विकाससम्बन्धी काम कर्तव्य र अधिकार

१. आफ्नो स्रोतबाट पूर्व प्राथमिक विद्यालयहरू स्थापना गर्ने, स्थापना गर्न अनुमति दिने तथा सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्ने ।
२. गाउँ विकास क्षेत्रभित्र सञ्चालन भएका विद्यालयहरूको रेखदेख र व्यवस्थापन गर्ने ।
३. गाउँ विकास क्षेत्रभित्र मातृभाषामा प्राथमिक तहको शिक्षा उपलब्ध गराउन सहयोग गर्ने ।
४. प्रौढ शिक्षा तथा अनौपचारिक शिक्षासम्बन्धी कार्यक्रम बनाई सञ्चालन गर्ने, गराउने ।
५. पुस्तकालयको स्थापना र सञ्चालन गर्ने, गराउने ।
६. आर्थिक दृष्टिले अत्यन्त पिछडिएका उत्पीडित जनजातिहरूका छात्रछात्राहरूलाई छात्रवृत्ति दिने व्यवस्था मिलाउने ।

यसरी माथिका स्थानीय निकायका काम कर्तव्यले के स्पष्ट गर्दछ भने आ-आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्रका शिक्षाको विकास र उत्थानसम्बन्धी पूर्ण जिम्मेवारी स्थानीय निकायमा रहेको देखिन्छ । हरेक गाविसले आफ्नो गाउँ विकास क्षेत्रभित्र, हरेक नगरपालिकाले आफ्नो नगर क्षेत्रभित्र र हरेक जि.वि.स. ले आफ्नो जिल्लाभित्रको शिक्षाको विकासका कार्य गर्नु उनीहरूको कर्तव्य हो । विकेन्द्रीकरणको मर्म र अवधारणाअनुसार पनि स्थानीयस्तरका हरेक प्रकारका विकास निर्माणका जिम्मेवारी स्थानीय निकायबाट निर्वाह हुनु पनि पर्दछ ।

१३.२ जिल्ला शिक्षा समिति

प्राथमिक, निम्नमाध्यमिक र माध्यमिक विद्यालयसम्बन्धी योजनालाई पारित गर्न, पारित योजनाअनुरूप कार्यक्रम बनाउन, कार्यक्रम कार्यान्वयनसम्बन्धी आवश्यक व्यवस्था मिलाउन, अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालनसम्बन्धी व्यवस्था मिलाउन, जिल्लास्तरीय विविध शैक्षिक कार्यक्रम सम्पादन गर्ने आदि कार्य गर्नका लागि नेपाल सरकारले प्रत्येक जिल्लामा जिल्ला शिक्षा समितिको गठन गर्ने व्यवस्था शिक्षा ऐन २०२८ (सातौँ संशोधन २०५८) ले गरेको छ । यसमा अध्यक्षलगायत निम्नानुसारका पदाधिकारीहरू रहन्छन् । यसको गठन निम्नानुसार रहेको छ :

१. जिल्ला विकास समितिको वा सभापति सभापतिको काम गर्न तोकिएको व्यक्ति	- अध्यक्ष
२. प्रमुख जिल्ला अधिकारी	- सदस्य
३. जिल्ला विकास समितिको सचिव	- सदस्य
४. जिल्लाभित्रका उच्च माध्यमिक विद्यालय, माध्यमिक विद्यालय, निम्न माध्यमिक	

- विद्यालय र प्राथमिक विद्यालयबाट प्रतिनिधित्व हुने गरी सो विद्यालयमा कम्तीमा दस वर्ष काम गरेका स्थायी शिक्षकहरूमध्येबाट कम्तीमा दुईजना महिलासहित जिल्ला शिक्षा समितिले मनोनीत गरेको चार जना - सदस्य
५. जिल्लाभित्रका सामुदायिक विद्यालयका विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षहरूमध्येबाट जिल्ला शिक्षा समितिले मनोनीत गरेको एक जना - सदस्य
६. जिल्लाभित्रका संस्थागत विद्यालयका विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षहरूमध्येबाट जिल्ला शिक्षा अधिकारीले मनोनयन गरेको एक जना - सदस्य
७. गाउँ शिक्षा समितिका अध्यक्षहरूमध्येबाट जिल्ला शिक्षा समितिबाट मनोनित एक जना - सदस्य
८. शिक्षाविद्हरूमध्येबाट जिल्ला शिक्षा समितिले मनोनीत गरेको एक जना - सदस्य
९. जिल्ला शिक्षक युनियनको अध्यक्ष - सदस्य
१०. जिल्ला शिक्षा अधिकारी - सदस्य सचिव

जिल्ला शिक्षा समितिको बैठक कम्तीमा २ महिनाको एक पटक अनिवार्य बोलाइने छ । आवश्यकताअनुसार अध्यक्षसँग परामर्श गरी वा एकतिहाइ सदस्यको अनुरोधमा सदस्य सचिवले सोभन्दा अगावै बैठक बोलाउन पनि सक्नेछ ।

कार्यहरू

जिल्ला शिक्षा समितिका मुख्यमुख्य कार्यहरू सङ्क्षिप्त रूपमा तल दिइएका छन् :

- (क) शिक्षासम्बन्धी जिल्लास्तरीय योजना तर्जुमा गर्ने ।
- (ख) स्वीकृत शैक्षिक योजना अनुरूप विद्यालयको शैक्षिक कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गराउने ।
- (ग) उच्च माध्यमिक विद्यालय सञ्चालन गर्नका लागि सम्बन्धन दिन उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषदलाई सिफारिस गर्ने ।
- (घ) अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रम सञ्चालनसम्बन्धी व्यवस्था गर्ने ।
- (ङ) शिक्षक तथा विद्यार्थी कल्याणका लागि कार्यक्रम बनाउने ।
- (च) जिल्लामा विभिन्न परीक्षाहरू मर्यादित र स्वच्छ वातावरणमा सञ्चालन गर्न सहयोग गर्ने ।
- (छ) शिक्षा विषयमा सेमिनार, सम्मेलन र प्रदर्शनीको आयोजना गर्ने ।
- (ज) विद्यालय व्यवस्थापन समितिलाई आवश्यक निर्देशन दिने ।
- (झ) विद्यालयलाई आत्मनिर्भर गराउन प्रयत्नशील रहने ।
- (ञ) जिल्लास्तरीय खेलकुद, स्काउट तथा सांस्कृतिक कार्यक्रमको विकासका लागि आर्थिक स्रोत जुटाउने र यस प्रकार जम्मा भएको रकम सोही उद्देश्यका लागि खर्च गर्ने ।
- (ट) मन्त्रालय तथा क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालयबाट प्राप्त निर्देशनहरू पालन गर्ने, गराउने ।
- (ठ) मन्त्रालयले तोकेका आधारमा विद्यालयको वर्गीकरण गर्ने ।

१३.३ गाउँ शिक्षा समिति

विद्यालयहरू सार्वजनिक संस्था हुन् । विद्यालय केवल स्थापना गरेरमात्र स्थानीय जनसमुदायको भूमिका सकिँदैन । तिनलाई सुचारु रूपले सञ्चालन र रेखदेख गर्न आवश्यक हुन्छ । विद्यालय र समुदायबीच क्रियात्मक सम्बन्ध भएमात्र विद्यालयहरू सञ्चालन हुन्छन् । शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप स्तरीय र प्रभावकारी बनाउन विद्यालयहरू सुसञ्चालन गर्न आवश्यक हुन्छ । विद्यालयमा यथेष्ट भौतिक सुविधा, उपयुक्त खेल मैदान, पुस्तकालयजस्ता सुविधाका साथै उपयुक्त शैक्षिक वातावरण सिर्जना भएमात्र शिक्षणसिकाइ राम्रो हुन सक्छ । तसर्थ यस्ता काम गर्नका लागि स्थानीय समुदाय, अभिभावक एवम् स्थानीय निकायको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । यही कुरालाई मध्यनजर राखेर शिक्षा ऐन, २०२८ को सातौँ संशोधन, २०५८ ले शिक्षा ऐन गाउँ शिक्षा समितिको व्यवस्था गरेको छ । गाउँ विकास क्षेत्रभित्र सञ्चालन हुने विद्यालयको रेखदेख र व्यवस्थापन गर्न तथा विभिन्न विद्यालयबीच समन्वय गर्ने कार्यसमेतका लागि प्रत्येक गाउँ विकास समितिमा देहायका सदस्यहरू रहेको गाउँ शिक्षा समिति रहने व्यवस्था गरिएको छ :

(क)	गाउँ विकास समितिको अध्यक्ष वा अध्यक्षको काम गर्न तोकिएको व्यक्ति	- अध्यक्ष
(ख)	गाउँ विकास समिति क्षेत्रभित्र सञ्चालित विद्यालयका विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षहरूमध्येबाट जिल्ला शिक्षा समितिले मनोनीत गरेको एकजना	- सदस्य
(ग)	स्थानीय समजसेवी वा शिक्षाप्रेमीमध्येबाट गाउँ शिक्षा समितिले मनोनीत गरेको एकजना महिलासहित दुईजना	- सदस्य
(घ)	सम्बन्धित क्षेत्रको विद्यालय निरीक्षक	- सदस्य
(ङ)	विद्यालय रहेको क्षेत्रको जिल्ला विकास समितिको सदस्य	- सदस्य
(च)	गाउँ विकास समिति क्षेत्रभित्र सञ्चालित सामुदायिक विद्यालयहरूमध्येबाट गाउँ शिक्षा समितिले तोकेको उच्चतम तहको विद्यालयको प्रधानाध्यापक	- सदस्य सचिव

उपर्युक्त बमोजिम मनोनीत सदस्यको पदावधि दुई वर्षको रहेको छ ।

गाउँ शिक्षा समितिको काम, कर्तव्य र अधिकार यसप्रकार छन् :

- (क) बालबालिकालाई कम्तीमा प्राथमिक शिक्षासम्मको अध्ययन गराउन प्रोत्साहन गर्ने ।
- (ख) विद्यालय भर्ना भएका वा नभएका बालबालिकालगायत अन्य व्यक्तिको उमेर, जात, लिङ्गसमेतको आधारमा विवरण बनाई अद्यावधिक गराई राख्ने ।
- (ग) विद्यालयको शैक्षिक योजनासम्बन्धी अभिलेख अद्यावधिक गराइ राख्ने तथा त्यस्तो योजनाको अनुगमन गरी सम्बन्धित निकायमा सुभाष पठाउने ।
- (घ) व्यवस्थापन समितिलाई स्थानीय स्रोत, साधनको पहिचान र परिचालनमा सहयोग पुर्याउने तथा विद्यालयलाई प्राप्त स्रोतको बाँडफाँड गर्ने ।

- (ड) गरिबीको रेखामुनि रहेका परिवारको लगत राखी त्यस्ता परिवारका बालबालिकालाई शिक्षामा सहभागिता गराउन आवश्यक व्यवस्था मिलाउने ।
- (च) व्यवस्थापन समितिको कार्यमा समन्वय गर्ने तथा शिक्षाको गुणात्मक विकासका लागि विद्यालयको सुपरीवेक्षण र अनुगमन गरी प्रधानाध्यापक, शिक्षकलगायत व्यवस्थापन समितिलाई आवश्यक सुझाव र सहयोग गर्ने ।
- (छ) विद्यालयमा शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि गर्न जनचेतनामूलक कार्यक्रम, तालिम, गोष्ठी, सेमिनार तथा कार्यशाला सञ्चालन गर्ने ।
- (ज) विद्यालयको भौतिक स्थितिको अध्ययन गरी रकम निकासाका लागि सञ्चालक समितिमा अनुरोध गर्ने ।
- (झ) विद्यालयमा स्वच्छ शैक्षिक वातावरण तयार गर्ने ।
- (ञ) गाउँ शिक्षा योजना बनाई गाउँ परिषद्बाट स्वीकृत गरी कार्यान्वयन गर्ने ।
- (ट) सम्बन्धित गाउँ क्षेत्रभित्रका शिक्षित जनशक्तिको अभिलेख राख्ने ।
- (ठ) शिक्षकको कार्यक्षमताका आधारमा पुरस्कारको व्यवस्था गर्ने ।
- (ड) विद्यालयका लागि आवश्यक साधन स्रोत जुटाउने र परिचालन गर्ने ।
- (ढ) विद्यालयको आवश्यकता सम्बन्धमा विद्यालयको नक्साङ्कनसमेतलाई विचार गरी विद्यालय स्थापना गर्न सिफारिस गर्ने ।
- (ण) विद्यालयस्तरीय अन्तर खेलकुद तथा अतिरिक्त शैक्षिक क्रियाकलापको विकास तथा सञ्चालन गराउने र सोका लागि पुरस्कारको व्यवस्था गर्ने ।

१३.४ गैरसरकारी सङ्घ संस्थाहरू

सरकारका अङ्ग वा सरकारी कार्यालय वा निकायबाहेकका आफ्नै साधन र स्रोत परिचालन गरी देश विकासका विभिन्न कार्यमा सरिक हुने गरी दर्ता भएर सङ्गठित रूपमा कार्य गर्ने संस्था गैरसरकारी संस्था हुन् । यस्ता गैरसरकारी संस्था नियमानुसार दर्ता भएर कार्य गरिरहेका हुन्छन् । राष्ट्रिय रूपमा कार्य गर्ने संस्था राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था हुन् भने अन्तरराष्ट्रिय रूपमा कार्य गर्न दर्ता भएका संस्था अन्तरराष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था हुन् ।

शिक्षाको सन्तुलित विकासका लागि सरकारी प्रयासहरू मात्र पर्याप्त हुँदैनन् । वास्तवमा देशको चौतर्फी विकासमा सरकारी प्रयासहरूका साथै नागरिक समाज र स्थानीय समुदायका साथै गैरसरकारी सङ्घ संस्थाहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । सरकारको सीमित स्रोत र साधनहरू देशका प्रत्येक कुनामा पुऱ्याउन सरकारी प्रयासले मात्र सम्भव हुँदैन । यसका लागि सरकारी निकाय बाहेकका विभिन्न क्षेत्रका गैरसरकारी संस्थाहरूको भूमिका निकै महत्त्वपूर्ण रहने गर्दछ ।

गैरसरकारी संस्थाले नेपालको परिवेशमा सबैका लागि शिक्षाको पहुँच पुऱ्याउन, शिक्षामा समानता ल्याउन र शिक्षाको गुणस्तर विकासका लागि सरकारी प्रयासहरूमा सहयोग पुऱ्याउने काम गरिरहेका छन् । शिक्षा विकासका लागि गैरसरकारी संस्थाहरूले निम्नानुसारका भूमिका निर्वाह गर्दै आएको पाइन्छ :

- सबैका लागि शिक्षाका अवसर पुऱ्याउन विभिन्न शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- पाठ्यसामग्री तथा विभिन्न शैक्षिक सामग्री विकास र प्रयोग गर्ने गराउने ।
- विभिन्न स्थानमा विद्यालयका भौतिक विकासमा सघाउने ।
- शिक्षक तालिम कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- छात्रवृत्तिलगायतका शैक्षिक सुविधा उपलब्ध गराउने ।
- विभिन्न प्रकारका अभिमुखीकरण तालिम, गोष्ठी, सेमिनार सञ्चालन गर्ने ।
- पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक विकास र परिमार्जनका लागि पृष्ठपोषण सङ्कलन गरी सुभाब दिने ।
- विद्यार्थी मूल्याङ्कनका लागि प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउने ।
- अभिभावक तथा व्यवस्थापन समिति र अन्य तहका पदाधिकारीलाई विभिन्न तालिम प्रदान गरी क्षमता विकास गर्ने ।

यसरी स्थानीय स्तरमा विभिन्न प्रकारका शिक्षा विकासका विभिन्न प्रकारका कार्यहरूमा सहयोग पुऱ्याउँदै आएको पाइन्छ ।

१३.५ समुदायमा आधारित सङ्घ संस्थाहरू

समुदायमा सङ्गठित रूपमा रहेका विभिन्न खालको समिति, समूह आदिलाई समुदायमा आधारित सङ्घ संस्था भनिन्छ । जस्तै : वन उपभोक्ता समिति, आमा समूह, महिला समूह, पशु विकास समिति, कृषि समिति, लघु वचत समिति आदिलगायतका स्थानीय स्तरमा सङ्गठित रूपमा सञ्चालित सङ्घ संस्थाहरू समुदायमा आधारित सङ्घ संस्था हुन् ।

स्थानीय स्तरमा शिक्षाको विकासका लागि समुदायमा आधारित सङ्घ संस्थाहरूले पनि विभिन्न तरिकाबाट सहयोग पुऱ्याउन सक्छन् । आफ्नो स्थानीय ठाउँको आवश्यकताअनुसार समुदायलाई परिचालन गर्न यस्ता सङ्घ संस्थाको महत्त्वपूर्ण योगदान रहन सक्छ । यस्ता संस्थाले एकातिर जागृतिमूलक कार्य गर्न सक्छन् भने अर्कोतर्फ विद्यालयका लागि आवश्यक पर्ने साधन स्रोत जुटाउन, समन्वय गर्न महत्त्वपूर्ण सहयोग गर्न सक्दछन् । स्थानीय तहमा रहने समुदायमा आधारित सङ्घ संस्थाले शिक्षाको विकासमा निम्नानुसारका भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् :

- विद्यालय नगएका बालबालिकालाई विद्यालय जान उत्प्रेरित गर्ने ।
- आफ्ना बालबालिका विद्यालय नपठाउने अभिभावकलाई सम्झाएर विद्यालय पठाउन उत्प्रेरित गर्ने ।
- गरिब असहाय वर्गका बालबालिकालाई विभिन्न प्रकारको सहयोग पुऱ्याउने ।
- विद्यालयको भौतिक विकासका लागि आवश्यक साधन स्रोत जुटाउन सहयोग पुऱ्याउने ।
- शिक्षा विकासका लागि आवश्यक योजना निर्माण र कार्यान्वयनमा सघाउने ।
- विद्यालय ठीक ढङ्गले सञ्चालन भए नभएको अनुगमन गरी सुभाब दिने ।
- विद्यालयको चौतर्फी विकासका लागि समन्वय गर्ने ।
- उपयुक्त शैक्षिक वातावरण सिर्जनामा सहयोग पुऱ्याउने ।

- विद्यालयको हिसाब किताब पारदर्शी रूपमा राख्न लगाउने र आवश्यकताअनुसार सार्वजनिक गर्न लगाउने ।
- समुदाय विद्यालयबीचको सम्बन्ध बलियो बनाउन सघाउने ।
- यसरी माथिका जस्ता महत्वपूर्ण कार्यमा सहयोग पुऱ्याएर समुदायमा आधारित सङ्घ संस्थाले विद्यालय तथा स्थानीय शिक्षाको विकासमा योगदान दिन सक्दछन् ।

अभ्यास

(क) तलका प्रश्नको सङ्क्षिप्त उत्तर दिनुहोस् :

१. विद्यालय व्यवस्थापनमा स्थानीय निकायको केकस्तो भूमिका रहेको हुन्छ ?
२. जिल्ला विकास समितिका शिक्षा तथा खेलकुद विकाससम्बन्धी पाँचओटा कार्यहरू लेख्नुहोस् ।
३. गा.वि.स. र नगरपालिकाका शिक्षा तथा खेलकुदसम्बन्धी कार्यहरूको तुलना गर्नुहोस् ।
४. जिल्ला शिक्षा समितिको गठन विधि कस्तो रहेको छ, यसमा सुधार गर्नुपर्ने कुनै कुरा भए उल्लेख गर्नुहोस् ।
५. जिल्ला शिक्षा समितिका प्रमुख पाँचओटा कार्यको सूची बनाउनुहोस् ।
६. गाउँ शिक्षा समिति भनेको कस्तो समिति हो, यसको गठनमा कसकसको प्रतिनिधित्व भएको छ ?
७. गाउँ शिक्षा समितिका प्रमुख सातओटा कार्य लेख्नुहोस् ।

(ख) टिप्पणी लेख्नुहोस् :

१. सरकारी संस्था र गैरसरकारी संस्था
२. समुदायमा आधारित संस्था

(ग) जोडा मिलाउनुहोस् :

१. सरकारी निकाय	रेडक्रस
२. गैरसरकारी संस्था	वन समिति
३. स्थानीय निकाय	जिल्ला विकास समिति
४. समुदायमा आधारित संस्था	युवा क्लब
५. सेवामूलक संस्था	जिल्ला शिक्षा कार्यालय

क्रियाकलाप

१. तपाईंको समुदायको शिक्षा विकासका लागि गाउँ शिक्षा समिति वा नगरपालिकाले केकस्ता योजना बनाएको रहेछ, सम्बन्धित संस्थामा गई सोधपुछ गरी एउटा प्रतिवेदन तयार गर्नुहोस् ।

नेपालका शैक्षिक प्रशासन संबद्ध निकायहरू

१४.१ क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालय

राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना (२०२८) को कार्यान्वयन हुनुअघि विद्यालयस्तरको शैक्षिक प्रशासनको सञ्चालन जिल्ला तथा केन्द्रीय स्तरबाट हुने गर्दथ्यो । यसो हुँदा स-साना कार्यका लागि पनि केन्द्रमा घाउनुपर्ने तथा केन्द्रको निर्णयलाई पखनुपर्ने भएकाले प्रशासनिक ढिलाइ हुन्थ्यो । फलस्वरूप शैक्षिक कार्यक्रमहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सक्तैनथ्यो । मन्त्रालयलाई योजना तथा कार्यक्रम बनाउने, अनुगमन र मूल्याङ्कन गर्ने भूमिकामा व्यस्त गराउने र कार्यान्वयनसम्बन्धी अभिभारा क्षेत्रीयस्तरमा जिम्मा दिने उद्देश्यले क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालयको स्थापना भएको हो । यसमा रहेका विभिन्न शाखाहरूले क्षेत्रीयस्तर र जिल्लास्तरका विभिन्न योजना बनाउने, ती योजनाको कार्यान्वयन गर्ने, अनुगमन तथा निरीक्षण गर्ने, तथ्याङ्क सङ्कलन गरी विश्लेषण गर्ने आदि कार्य गर्दछन् । निरीक्षणबाट प्रतिवेदन तयार गरी शिक्षा विभाग र मन्त्रालय पठाउने काम पनि क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालयहरूले गर्दछन् ।

देशभरका पाँचओटै विकास क्षेत्रमा क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालयहरू रहेका छन् । पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रमा धनकुटा, मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रमा काठमाडौँ, पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा पोखरा, मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा सुर्खेत र सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको दिपायलमा क्षेत्रीय निर्देशनालयहरू स्थापना भएका छन् ।

क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालय प्रमुखलाई क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशक भनिन्छ । यिनले मन्त्रालय तथा शिक्षा विभागबाट प्राप्त हुने नीति, निर्देशनलाई आफ्ना क्षेत्रका जिल्ला शिक्षा अधिकारीहरूसम्म पुर्याउँछन् । जिल्लाका शैक्षिक कार्यक्रमहरूको अनुगमन र निरीक्षण गरी आवश्यक निर्देशन दिन्छन् । यिनले जिल्ला र केन्द्रका बीचमा समन्वयन स्थापना गर्दछन् ।

क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशकका कार्यहरू

क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालयको प्रमुख कार्यकारी पदाधिकारी क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशक हो । क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशकका काम, कर्तव्य र अधिकारहरू ऐन नियम आदिबाट निर्धारण भएका छन् । मुख्यमुख्य कामहरू तल दिइएका छन् :

(क) आफ्नो क्षेत्रअन्तर्गत सञ्चालन हुने शैक्षिक योजना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने, गराउने,

- (ख) आफ्नो क्षेत्रभित्रका उच्चमाध्यमिकस्तरका शिक्षण संस्थासमेतको निरीक्षण गर्ने,
- (ग) शिक्षाको स्तर वृद्धि गर्न विभिन्न तालिम तथा सेमिनारको व्यवस्था तथा आयोजना गर्ने,
- (घ) आफ्नो क्षेत्रभित्रका जिल्लाहरूको काममा एकरूपता तथा समन्वयन कायम गर्ने र निर्देशन दिने,
- (ङ) आफ्नो क्षेत्रभित्रका जिल्ला शिक्षा कार्यालयको कामको निरीक्षण तथा मूल्याङ्कन गर्ने,
- (च) आफ्नो क्षेत्रभित्रका विद्यालयहरूको अन्तिम (वार्षिक) परीक्षाको अभिलेख, प्रश्नपत्र र उत्तरपुस्तिका झिकाई जाँच गरी कुनै विद्यालयको शिक्षाको स्तर बढे वा घटेको अभिलेख (रेकर्ड) राख्ने,
- (छ) आफ्नो क्षेत्रभित्रका माध्यमिक शिक्षा उत्तीर्ण (एसएलसी) परीक्षाका परीक्षार्थीहरूको नाम, थर र जन्ममिति सच्याउने एवम् स्थानान्तरण प्रमाणपत्र र लब्धाङ्क पत्रको प्रतिलिपि दिने ।
- (ज) आफ्नो क्षेत्रभित्र सञ्चालित अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमका लागि आवश्यक तालिम, निरीक्षण तथा अनुगमनको व्यवस्था गर्ने गराउने,
- (झ) आफ्नो क्षेत्रभित्र सञ्चालन गरिने शिक्षक तालिम कार्यक्रमहरूको समन्वय, निरीक्षण तथा अनुगमन गर्ने,
- (ञ) स्वीकृत पाठ्यपुस्तक शैक्षिक सत्र प्रारम्भ हुनुभन्दा एक महिनाअघि सम्बन्धित क्षेत्रमा उपलब्ध भए नभएको जाँची त्यसको सूचना दिने,
- (ट) सरकारी तथा गैरसरकारी शैक्षिक परियोजनाहरूको निरीक्षण तथा समन्वय गर्ने ।

१४.२ जिल्ला शिक्षा कार्यालय

जिल्लास्तरको सम्पूर्ण शैक्षिक प्रशासनिक जिम्मेवारी जिल्ला शिक्षा कार्यालयको रहन्छ । यसको भूमिका प्रशासकीय कार्यालयको रूपमा मात्र नभई शैक्षिक तथा प्राविधिक कार्यालयको रूपमा पनि रहेको छ । यसले विद्यालयको पठनपाठन कार्यकलापको अध्ययन, अनुगमन तथा सुपरीवेक्षण गरी सुधारात्मक दिशा निर्देशन गर्दछ । यसले अल्पकालीन तथा दीर्घकालीन जिल्ला शिक्षा योजना (District Education Plan - DEP) तयार गरी स्वीकृत गराई लागू गर्दछ । यसले मन्त्रालय, विभाग केन्द्रस्तरका कार्यालय तथा क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालयबाट प्राप्त कार्यक्रमलाई कार्यान्वयन गर्ने, सोको अनुगमन तथा सुपरीवेक्षण गरी आवश्यक व्यवस्था मिलाउने कार्य गर्दछ ।

देशका ७५ प्रशासनिक जिल्लामा एकएकओटा जिल्ला शिक्षा कार्यालयहरू स्थापना भएका छन् । नेपाल सरकारबाट खटाइएका राजपत्राङ्कित द्वितीय श्रेणीका अधिकारी जिल्ला शिक्षा कार्यालयका प्रमुखका रूपमा रहन्छन् । यिनले जिल्लामा शैक्षिक नेतृत्व दिने काम गर्दछन् ।

जिल्ला शिक्षा कार्यालयका कार्यहरू

जिल्ला शिक्षा कार्यालयको प्रमुख कार्यकारी पदाधिकारी जिल्ला शिक्षा अधिकारी हो । ऐन नियमद्वारा निर्धारण गरिएका जिल्ला शिक्षा अधिकारीका काम, कर्तव्य र अधिकारहरू सङ्क्षिप्त रूपमा तल दिइएका छन् :

- (क) नेपाल सरकारको शिक्षानीति तथा योजनाअनुरूप आफ्नो जिल्लामा शैक्षिक कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्ने गराउने ।
- (ख) शिक्षासम्बन्धी जिल्ला शिक्षा योजना बनाई पारित गराउने र कार्यान्वयन गर्ने गराउने ।

- (ग) प्रत्येक वर्ष जिल्लाभित्रका विद्यालयहरूको तथ्याङ्क तयार गरी सम्बन्धित क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालय, विभाग र मन्त्रालयमा पठाउने ।
- (घ) आफ्नो जिल्लाका प्रधानाध्यापक, अध्यापक तथा विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षहरूको सभा, सेमिनार वा तालिमको व्यवस्था गर्ने ।
- (ङ) आफ्नो जिल्लाभित्रका विद्यालयहरूको अन्तिम परीक्षाको अभिलेख, प्रश्नपत्र र उत्तरपुस्तिका इत्यादि झिकाई जाँच गरी विद्यालयको शिक्षाको स्तर बढेको वा घटेको के रहेछ त्यसको मूल्याङ्कन गरी अभिलेख (रेकर्ड) राख्ने र यस सम्बन्धमा आवश्यक कारवाही गर्ने ।
- (च) आफ्नो जिल्लाभित्रका सार्वजनिक विद्यालयहरूमा सबै शिक्षकहरूको नोकरी विवरण तथा अरू अभिलेख अद्यावधिक गरी राख्ने ।
- (छ) शिक्षकहरूको कामको मूल्याङ्कन गर्ने र शिक्षा नियमावलीमा तोकिएबमोजिम शिक्षकहरूको बढुवा गर्न विवरण उपलब्ध गराउने ।
- (ज) आफ्नो जिल्लाभित्रका विद्यालयहरूको निरीक्षण गर्ने ।
- (झ) प्रत्येक वर्ष हुने माध्यमिक शिक्षा उत्तीर्ण (एसएलसी) परीक्षाका लागि आवश्यक व्यवस्था मिलाउने र परीक्षा नियमित र मर्यादित ढङ्गबाट सञ्चालन गर्ने गराउने ।
- (ञ) जिल्लाभित्रका सार्वजनिक विद्यालयमा विद्यार्थी सङ्ख्याको आधारमा विषयअनुसार शिक्षक दरबन्दी निर्धारण गरी शिक्षा समितिबाट निर्णय गराई मन्त्रालयमा माग गर्ने ।
- (ट) एस्.एल्.सी. परीक्षाको रजिस्ट्रेसन फाराम भरेका विद्यार्थीहरूको नाम, थर, उमेर संशोधन गर्न आवश्यक देखिएमा संशोधन गर्ने ।
- (ठ) स्वीकृत पाठ्यपुस्तक शैक्षिक सत्र प्रारम्भ हुनुभन्दा एक महिनाअघि सम्बन्धित क्षेत्रमा उपलब्ध भए नभएको जाँची त्यसको सूचना दिने ।
- (ड) निर्धारित पाठ्यक्रमअनुसार लेखिएका पाठ्यपुस्तकहरू तथा अन्य सहयोगी सामग्री विद्यालयमा प्रयोग भएको छ वा छैन जाँच्ने ।

१४.३ स्रोत केन्द्र

स्रोतकेन्द्र भनेको एउटा नमुना समूह विद्यालय हो जसले आफ्ना निश्चित परिधिभित्र रहेका समूह विद्यालयहरूलाई विभिन्न रूपमा सेवाहरू पुऱ्याएर विद्यालय शिक्षालाई समानता, सुलभता प्रदान गरी गुणस्तरयुक्त बनाउन सहयोग पुऱ्याउँछ । स्रोतकेन्द्रले समूह विद्यालयका शिक्षकहरूलाई विभिन्न गोष्ठी, सेमिनार, छलफल छोटो अवधिको तालिम आदि दिई उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न विभिन्न विद्यालयको भौतिक सुविधाहरू अभिवृद्धि गरी गुणस्तरयुक्त बनाउन र विकट भौगोलिक स्थितिमा सञ्चारलाई नियमित र प्रभावकारी बनाउन ठूलो भूमिका खेल्दछ । त्यस्तै स्रोतकेन्द्रहरूले समूह विद्यालयमा पठनपाठन कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन विद्यालय व्यवस्थापन तथा मूल्याङ्कन र निरीक्षण पद्धतिमा समसामयिक रूपमा सुधार ल्याउन र स्रोत परिचालन गर्न पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ ।

स्रोतकेन्द्रका प्रमुख भूमिकाहरू

१. शैक्षिक सामग्री निर्माण तथा प्रयोग केन्द्र	८. तथ्याङ्क र अभिलेख केन्द्र
२. सूचना प्रवाह केन्द्र	९. पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तक प्रबोधीकरण र कार्यान्वयन केन्द्र
३. सामुदायिक छलफल केन्द्र	१० सेवा प्रदान केन्द्र
४. शैक्षिक प्रदर्शनी केन्द्र	११. अध्ययन अनुसन्धान र प्रवर्तन केन्द्र
५. सीपमूलक तालिम केन्द्र	१२. शिक्षक तालिम केन्द्र
६. प्रतियोगितात्मक केन्द्र	१३. अनौपचारिक शिक्षा र विशेष शिक्षा अनुगमन केन्द्र
७. निरीक्षण केन्द्र	

विभिन्न गाउँ र ठाउँहरूमा छरिएर रहेका विद्यालयहरूलाई समूहमा आबद्ध गरी गुणात्मक शिक्षा सर्वसुलभ गराउन र विद्यालय समुदायमा शैक्षिक चेतना अभिवृद्धि गर्ने अगुवाका रूपमा स्रोतकेन्द्रको आवधारणा आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना (२०४९/०५०) बाट ल्याइएको हो। हुन त यसभन्दा अगाडिबाट नै प्राथमिक शिक्षा परियोजना तथा सेती ग्रामीण विकासका लागि शिक्षा परियोजनाबाट प्राप्त सकारात्मक अनुभवहरूलाई समेटेर स्रोत केन्द्रको अवधारणा अगाडि ल्याइएको हो। स्रोतकेन्द्रलाई सम्पूर्ण शैक्षिक क्रियाकलापहरू विद्यालय तथा विद्यालय रहेको समुदायसम्म पुऱ्याउने जिम्मेवार संस्था बनाउने प्रयास गरिएको छ। स्रोतकेन्द्र विद्यालयबाट समूह विद्यालयका शैक्षिक क्रियाकलापहरू प्रभावकारी बनाउन, समूह विद्यालयहरूबीच प्रभावकारी रूपमा सञ्चार कायम गर्न, स्रोतकेन्द्र विद्यालयका माध्यमबाट अन्य समूह विद्यालयहरूको समानुपातिक विकास गराउन स्रोतकेन्द्र अवधारणा महत्त्वपूर्ण ठानिएको छ। समूह विद्यालयहरूलाई विस्तारित रूपमा विभिन्न सेवाहरू प्रदान गर्ने थलो प्रदान गर्न पनि स्रोतकेन्द्र महत्त्वपूर्ण हुन्छ। स्रोतकेन्द्रमार्फत विभिन्न सिर्जनात्मक कार्यहरूको प्रदर्शन तथा तालिम गोष्ठी एवम् बैठकहरू सञ्चालन गर्नु र एकापसमा अनुभव आदान प्रदान गर्न स्रोतकेन्द्रको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ।

यसरी विद्यालय शिक्षाको गुणस्तर अभिवृद्धिमा स्रोतकेन्द्रलाई महत्त्वपूर्ण स्थानीय केन्द्रका रूपमा लिइएको छ।

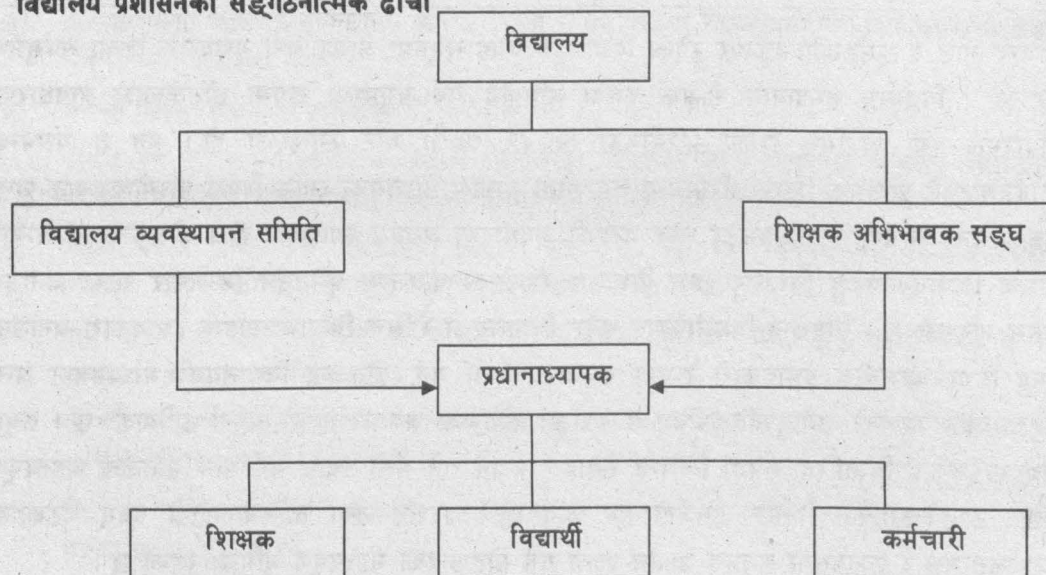
१४.४ विद्यालय

१४.४.१ परिचय

विद्यालय भनेको शिक्षणसिकाइ प्रक्रिया सञ्चालन गरिने मुख्य कार्यथलो हो। शिक्षाका राष्ट्रिय उद्देश्य परिपूर्तिको प्रमुख गतिविधिको केन्द्रविन्दुका रूपमा विद्यालयलाई लिन सकिन्छ। विद्यालयमा शिक्षक, विद्यार्थी, विषयवस्तु र वातावरणबीचको अन्तरक्रियाका माध्यमबाट शिक्षण प्रक्रिया सञ्चालन हुन्छ। हाम्रो परिप्रेक्ष्यमा शिक्षाको मुख्य केन्द्रविन्दुका रूपमा विद्यालयलाई लिन सकिन्छ। शिक्षा प्राप्त गर्ने मुख्य कार्यथलो विद्यालय भएकाले शिक्षा विकासमा विद्यालयको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ। विद्यालयले जस्तो खालको शिक्षा दियो, त्यसैमा विद्यार्थीका प्रगति निर्भर गर्दछ। तसर्थ गुणस्तरीय शिक्षा प्राप्तिमा विद्यालयले सकारात्मक भूमिका निर्वाह गर्न सिक्नुपर्दछ।

विद्यालय शिक्षा प्रशासनको सबैभन्दा तल्लो सङ्गठन हो । यो स्थानीय सङ्गठनका रूपमा रहेको हुन्छ । विद्यालय प्रशासनको दैनिक सुसञ्चालनको जिम्मेवारी लिएको प्रधानाध्यापकद्वारा सञ्चालित एवम् व्यवस्थापन समितिद्वारा व्यवस्थापित स्थानीय सङ्गठन हो । स्थानीय तहमा जनसहभागिताको प्रत्यक्ष कार्यान्वयनका लागि विद्यालय व्यवस्थापन समितिको व्यवस्था गरिएको छ । यो स्थानीय सङ्गठनको महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । यसरी विद्यालय प्र.अ. ले आफ्ना मातहतका शिक्षक, कर्मचारी र विद्यार्थीमाथि चलाउने प्रशासन एवम् विद्यालय व्यवस्थापन/प्रशासन भन्न सकिन्छ । शैक्षिक प्रशासन र व्यवस्थापनको प्रमुख कार्य भनेको विद्यालयमा शिक्षणसिकाइका लागि उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्नु हो ।

विद्यालय प्रशासनको सङ्गठनात्मक ढाँचा

१४.४.२ प्रधानाध्यापक

विद्यालयको दैनिक प्रशासन सञ्चालन गर्ने कार्यमा प्रधानाध्यापकको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । उनको नेतृत्व सबल, सक्षम र प्रभावकारी भयो भने विद्यालयले वाञ्छित लक्ष्य प्राप्त गर्न सक्छ । शिक्षक प्रधानाध्यापक वा अभिभावकले भनेको कुराभन्दा उनीहरूले गरेको कार्यको बढी प्रभाव विद्यार्थीहरूमा पर्दछ । यसैले प्रधानाध्यापक उच्च आदर्श र विशिष्ट आचरण भएको हुनुपर्दछ । उनी शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकका नेता हुन्छन् । यसैले उनीमा शिक्षक विद्यार्थी र अभिभावकलाई समन्वय गर्न सक्ने क्षमता हुनुपर्छ । यस्तै उनीमा शिक्षक एवम् विद्यार्थीमा आवश्यक निर्देशन र नियन्त्रण गर्न सक्ने क्षमता पनि हुनु आवश्यक छ । अध्यापनलाई नोकरीभन्दा सेवाका रूपमा प्रधानाध्यापकले लिनुपर्छ । विद्यालय व्यवस्थापन समितिको प्रत्यक्ष निर्देशनमा रही प्रधानाध्यापकले दैनिक कार्य गर्नुपर्ने हुँदा उनमा विद्यार्थी, शिक्षक,

अभिभावक एवम् समितिका बीच समन्वयकर्ता एवम् मध्यस्थताको भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने कुशलता हुनुपर्दछ । यस्तो महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने प्रधानाध्यापकका मुख्य कार्यहरू निम्नानुसार छन् :

१. विद्यालयको वार्षिक योजना तयार गर्ने ।

प्रधानाध्यापकले आर्थिक र शैक्षिक दुवै किसिमका योजना तयार गर्नुपर्छ । कहिले विद्यार्थी भर्ना गर्ने कति सङ्ख्यामा विद्यार्थी भर्ना गर्ने, आवश्यक कोठा र भवनको व्यवस्था, कुर्सी, टेबल, कालोपाटी, प्रयोगशाला खेल मैदान आदि भौतिक पक्ष र शिक्षक पाठ्यपुस्तक, शिक्षक निर्देशिका, परीक्षा सञ्चालन आदि शैक्षिक पक्षको पनि पहिले नै योजना गर्नुपर्छ । यी सबै कुराको विचार गरी प्रधानाध्यापकले शिक्षकको परामर्श लिई विद्यालयको वार्षिक योजना तयार गर्नुपर्छ ।

२. विद्यालयको दैनिक प्रशासन सञ्चालन गर्ने, पठनपाठन कार्यको अनुगमन एवम् निरीक्षण गर्ने ।

३. प्रधानाध्यापकले विद्यार्थीको स्तर, पठनपाठन र अवस्था थाहा पाउनका लागि प्रशासन चलाउनुका अतिरिक्त अध्यापन पनि गर्नुपर्दछ ।

४. विद्यालयमा अतिरिक्त क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।

५. विद्यार्थी तथा शिक्षकलाई विभिन्न कुरामा निर्देशन दिने ।

६. विद्यार्थी, शिक्षक, अभिभावक, जनसमुदाय र विद्यालयबीचमा समन्वय एवम् असल सम्बन्ध कायम गर्ने ।

७. गुणस्तरीय पठनपाठन र विद्यालयको समग्र उन्नतिका लागि विविध कार्य सम्पन्न गर्ने ।

१४.४.३ विद्यालय व्यवस्थापन समिति

व्यवस्थापन भनेको कुनै पनि संस्थाको मानवीय, भौतिक तथा आर्थिक स्रोतहरूलाई समुचित रूपमा परिचालन गरी निर्धारित लक्ष्य तथा उद्देश्य प्राप्तमा सफलता प्राप्त गर्ने प्रक्रिया हो । उपलब्ध सीमित स्रोत र साधनको उच्चतम प्रयोग गरी अपेक्षित लक्ष्य प्राप्त गर्न सघाउनु व्यवस्थापकीय जिम्मेवारी हो । वास्तवमा उच्चतम उपलब्धिका लागि उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्ने र कामप्रति सकारात्मक प्रवृत्तिको विकास गर्ने काम व्यवस्थापनले गर्दछ । यसै अवधारणाअनुसार विद्यालयका अपेक्षित लक्ष्य र उद्देश्य प्राप्त गर्नका लागि विद्यालयलाई प्रभावकारी ढङ्गले सञ्चालन गर्न विद्यालय व्यवस्थापन समितिको व्यवस्था गरिएको हो । शिक्षा ऐन र नियमावलीले विद्यालय व्यवस्थापन समितिको गठन, काम कर्तव्य र अधिकारको व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

प्राथमिक, निम्नमाध्यमिक र माध्यमिक विद्यालयको सञ्चालन, रेखदेख, निरीक्षण, नियन्त्रण र व्यवस्थापन गर्नका लागि प्रत्येक सामुदायिक विद्यालयमा देहायका सदस्यहरू रहेको एक विद्यालय व्यवस्थापन समिति हुनेछ :

(क)	अभिभावकहरूले आफूहरूमध्येबाट छानी पठाएको व्यक्ति	- अध्यक्ष
(ख)	अभिभावकहरूले आफूहरूमध्येबाट छानी पठाएका एकजना महिलासहित तीनजना	- सदस्य
(ग)	विद्यालय रहेको गाउँ विकास समिति वा नगरपालिकाको सम्बन्धित वडाको वडा अध्यक्ष	- सदस्य
(घ)	स्थानीय बुद्धिजीवी वा शिक्षाप्रेमीहरूमध्येबाट विद्यालय व्यवस्थापन समितिले मनोनीत गरेको एकजना	- सदस्य

- (ड) विद्यालयका संस्थापकहरूमध्येबाट विद्यालय व्यवस्थापन समितिले मनोनीत गरेको एक जना - सदस्य
- (च) विद्यालयलाई तोकिएबमोजिम रकम, घर वा जग्गा उपलब्ध गराउने चन्दादाताहरूमध्येबाट व्यवस्थापन समितिले मनोनीत गरेको एक जना - सदस्य
- (छ) विद्यालयका शिक्षकहरूले आफूहरूमध्येबाट छानि पठाएको एकजना - सदस्य
- (ज) विद्यालयका प्रधानाध्यापक - सदस्य सचिव

प्राविधिक र व्यावसायिक विषयमा अध्ययन वा तालिम गराइने माध्यमिक विद्यालयको विद्यालय व्यवस्थापन समितिमा जिल्लास्तरका उद्योग तथा वाणिज्य महासंघका दुईजना प्रतिनिधि सदस्य रहनेछन् । सम्बन्धित विद्यालय निरीक्षक र स्रोत व्यक्तिलाई विद्यालय व्यवस्थापन समितिको बैठकमा पर्यवेक्षकको रूपमा भाग लिन आमन्त्रण गरिने छ ।

सामुदायिक विद्यालय व्यवस्थापन समितिको काम कर्तव्यहरू शिक्षा ऐन तथा शिक्षा नियमावलीले व्यवस्थित गरेको हुन्छ । साधारणतया यसले गर्ने कार्यहरू देहायअनुसार छन् :

- (क) विद्यालयको सञ्चालन, रेखदेख, निरीक्षण र व्यवस्थापन गर्ने,
- (ख) विद्यालयको लागि चाहिने आर्थिक स्रोत जुटाउने,
- (ग) शिक्षकलाई तालिमको लागि छनोट गर्ने,
- (घ) तालिममा जाने शिक्षकलाई तालिमबाट फर्केपछि कम्तीमा तीन वर्ष विद्यालयमा सेवा गर्नुपर्ने सम्बन्धमा सर्तहरू निर्धारण गरी कबुलियतनामा गराउने,
- (ङ) शिक्षकहरूको सेवाको सुरक्षा र संवर्द्धन गर्ने,
- (च) विद्यालयको स्रोतबाट बेहोर्ने गरी शिक्षक तथा कर्मचारी नियुक्ति गर्ने,
- (छ) नेपाल सरकारबाट स्वीकृत भएको दरबन्दीको शिक्षक पद रिक्त हुन आएमा पद रिक्त भएको मितिले १५ दिन भित्र जिल्ला शिक्षा कार्यालयमा लेखी पठाउने,
- (ज) विद्यालयका शिक्षक तथा कर्मचारीहरूको हाजिरी जाँच गरी गयल हुने शिक्षक वा कर्मचारीउपर आवश्यक कारबाही गर्ने,
- (झ) विद्यालयको शैक्षिकस्तर वृद्धि गर्न आवश्यक सामान तथा शैक्षिक सामग्रीहरूको व्यवस्था गर्ने,
- (ञ) विद्यार्थीहरूको पालना गर्नुपर्ने आचारसंहिता बनाइ लागू गर्ने,
- (ट) शिक्षकहरूको अभिलेख अद्यावधिक गराइ राख्ने,
- (ठ) प्रत्येक वर्ष विद्यालयका चन्दादाता र अभिभावकहरूको भेला गराई विद्यालयको अघिल्लो शैक्षिक वर्षको आय, व्यय तथा शैक्षिक उपलब्धि र आगामी वर्षको शैक्षिक कार्यक्रमको सम्बन्धमा जानकारी गराउने,
- (ड) शिक्षकलाई गरिएको विभागीय कारबाहीको जानकारी जिल्ला शिक्षा अधिकारीसमक्ष पठाउने,
- (ढ) निर्देशनालयबाट प्राप्त सूचीमा उल्लेख भएका लेखा परीक्षकहरूमध्येबाट लेखा परीक्षकको नियुक्ति गर्न जिल्ला शिक्षा अधिकारीसमक्ष तीनजनाको नाम सिफारिस गरी पठाउने,
- (ण) निरीक्षकले विद्यालयको छड्के जाँच वा निरीक्षण गर्दा हाजिरी पुस्तिकामा गयल जनाएकोमा त्यस्तो गयलबापत तलब कट्टी गर्ने,

- (त) व्यवस्थापन समितिको सचिवालय विद्यालय भवनमा राख्ने तथा विद्यालयको कागजपत्र र अभिलेख सुरक्षित गर्ने,
- (थ) जिल्ला शिक्षा कार्यालयले दिएको निर्देशनअनुरूप गर्ने ।

संस्थागत विद्यालय व्यवस्थापन समिति

संस्थागत विद्यालयको सञ्चालन, रेखदेख र व्यवस्थापन गर्नका लागि प्रत्येक विद्यालयमा देहायका सदस्यहरू रहेको एक विद्यालय व्यवस्थापन समिति रहने छ :

- (क) विद्यालयका संस्थापक वा लगानीकर्ताहरूमध्येबाट विद्यालयको सिफारिसमा जिल्ला शिक्षा अधिकारीले मनोनीत गरेको व्यक्ति - अध्यक्ष
- (ख) अभिभावकहरूमध्येबाट एकजना महिलासमेत गर्ने गरी विद्यालय व्यवस्थापन समितिले मनोनीत गरेका दुईजना - सदस्य
- (ग) स्थानीय शिक्षाप्रेमी वा समाजसेवीहरूमध्येबाट सम्बन्धित गाउँ विकास समिति वा नगरपालिकाले मनोनीत गरेको एकजना - सदस्य
- (घ) सम्बन्धित क्षेत्रको विद्यालय निरीक्षक - सदस्य
- (ङ) सम्बन्धित विद्यालयको शिक्षकहरूले आफूहरूमध्येबाट छानी पठाएको एकजना - सदस्य
- (च) विद्यालयको प्रधानाध्यापक - सदस्य सचिव

छानिएका वा मनोनीत अध्यक्ष वा सदस्यको पदावधि तीन वर्षको हुनेछ ।

व्यवस्थापन समितिको मुख्यमुख्य कामहरू देहायबमोजिम हुने छ :

- (क) विद्यालयको शैक्षिक गुठीका गुठीयार वा कम्पनीका सञ्चालकसँग समन्वय गरी विद्यालयको सञ्चालन, रेखदेख, निरीक्षण र व्यवस्थापन गर्ने,
- (ख) विद्यालयका शिक्षक तथा कर्मचारीको सेवाको सुरक्षा र संवर्द्धन गर्ने,
- (ग) विद्यार्थीहरूलाई परीक्षामा सामेल गराउने,
- (घ) नेपाल सरकारबाट सञ्चालित विभिन्न कार्यक्रममा विद्यालयलाई सरिक गराउने,
- (ङ) प्रत्येक वर्ष विद्यालयका चन्दादाता र अभिभावकहरूको भेला गराइ विद्यालयको अघिल्लो शैक्षिक वर्षको आय, व्यय तथा शैक्षिक उपलब्धि र आगामी वर्षको शैक्षिक कार्यक्रमको सम्बन्धमा जानकारी गराउने,
- (च) विद्यालयको शिक्षक पदको दरबन्दी स्वीकृत गर्ने तथा रिक्त पदमा शिक्षक अस्थायी नियुक्त भएको छ महिनाभित्र स्थायी पूर्तिसम्बन्धी प्रक्रिया सुरु गर्ने,
- (छ) विद्यालयमा नियुक्त शिक्षक तथा कर्मचारीलाई आवश्यक सुविधा उपलब्ध गराउने,
- (ज) शिक्षक तथा कर्मचारी कल्याण कोषको व्यवस्था गर्ने,
- (झ) खण्ड (छ) बमोजिमको कोषमा जम्मा भएको रकम सोही खण्डमा उल्लिखित काममा मात्र खर्च गर्ने,
- (ञ) आफ्नो आचरअनुसार काम नगर्ने शिक्षक तथा कर्मचारीलाई विभागीय सजाय गर्ने,
- (ट) जिल्ला शिक्षा कार्यालयबाट छिट्टै आएको लेखा परीक्षकबाट विद्यालयको लेखापरीक्षण गराउने,
- (ठ) विद्यार्थीहरूले पालना गर्नुपर्ने आचारसंहिता बनाइ लागू गर्ने,
- (ड) जिल्ला शिक्षा कार्यालयले दिएका निर्देशनअनुरूप काम गर्ने ।

१४.४.४ शिक्षक अभिभावक सङ्घ

विद्यालय स्वयम् आफैँमा बन्दैन । यसलाई व्यवस्थित बनाउने काममा यससँग सम्बन्धित सबैको उत्तिकै महत्त्वपूर्ण कार्य रहेको हुन्छ । वास्तवमा विद्यालयको शैक्षिक, भौतिक वातावरण सिर्जना गर्न, भौतिक सुविधा जुटाउन, शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापमा सुधार गरी सुदृढ बनाउन एवम् विद्यार्थी मूल्याङ्कनसम्बन्धी कार्यमा शिक्षक र अभिभावकबीच महत्त्वपूर्ण सम्बन्ध रहेको हुन्छ । बालबालिकाको अभिष्ट आवश्यकता र क्षमता पहिचान गरेर त्यसअनुरूपको प्रत्यक्ष शिक्षा दिने काम शिक्षकको हुन्छ भने त्यसका लागि प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष वातावरण बनाइदिने काम अभिभावकको हुन्छ । त्यस्तै विद्यालयको समग्र शैक्षिक वातावरण सिर्जना गर्ने काम शिक्षक र अभिभावक मिलेर बनाउन आवश्यक हुन्छ । प्रभावकारी शिक्षणसिकाइका लागि पनि अभिभावक र शिक्षकबीच महत्त्वपूर्ण सम्बन्ध रहेको हुन्छ । विद्यार्थीले राम्रो सिके नसिकेका बारेमा अभिभावक र शिक्षकबीच निरन्तर अन्तरक्रिया आवश्यक पर्दछ । त्यस्तै विद्यार्थीको उपलब्धिका बारेमा शिक्षक अभिभावकबीच निरन्तर अन्तरक्रिया आवश्यक हुन्छ । विद्यार्थीले प्राप्त गरेको नतिजा विश्लेषण गरी त्यसका कमीकमजोरी सुधार गर्ने बारेमा शिक्षक र अभिभावकबीच छलफल आवश्यक हुन्छ । यसरी विद्यालयको समग्र विकास तथा शिक्षणसिकाइ कार्यको प्रभाकारिताका लागि शिक्षक र अभिभावकबीच गहिरो सम्बन्ध आवश्यक हुन्छ । यसै कुरालाई दृष्टिगत गरी शिक्षा नियमावलीमा शिक्षक, अभिभावक र सङ्घको व्यवस्था गरिएको छ । यस सङ्घमा विद्यालयका सम्पूर्ण शिक्षक तथा अभिभावकहरू सदस्य रहने व्यवस्था छ । यी सदस्यहरूमध्येबाट बढीमा एघार सदस्यीय शिक्षक अभिभावक सङ्घको कार्यकारी समिति रहने व्यवस्था गरिएको छ । यस सङ्घको पदावधि दुई वर्षको हुन्छ । व्यवस्थापन समितिबाट अभिभावकहरूको भेला गराई शिक्षक र अभिभावक दुवैथरी रहेको शिक्षक अभिभावक सङ्घको गठन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

शिक्षा नियमावलीअनुसार शिक्षक, अभिभावक सङ्घका कार्यहरू यसप्रकार छन् :

१. विद्यालयमा शिक्षाको गुणस्तर कायम गर्नका लागि आवश्यक काम गर्ने
२. विद्यालयले सरकारले तोकेबमोजिम शुल्क निर्धारण गरे नगरेको सम्बन्धमा अनुगमन गर्ने तथा सो सम्बन्धमा सुभाव दिने
३. विद्यालयको शैक्षिक गतिविधिबारे नियमित जानकारी राख्ने तथा सम्बन्धमा अन्तरक्रिया गर्ने ।

१४.४.५ स्रोत व्यक्ति/विद्यालय निरीक्षक

शैक्षिक कार्यक्रमहरूलाई विद्यालय समुदायस्तरमा प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न प्राविधिक तथा शैक्षिक सहयोग पुऱ्याउन स्रोत व्यक्ति र विद्यालय निरीक्षकको व्यवस्था गरिएको छ । स्रोत व्यक्तिले मूलतः आफ्नो स्रोत केन्द्रान्तर्गत सञ्चालित सबै शैक्षिक कार्यक्रमहरूको जिम्मेवारी निर्वाह गर्नुपर्दछ भने विद्यालय निरीक्षकले आफ्नो निरीक्षण क्षेत्रान्तर्गतका सबै स्रोत केन्द्र र विद्यालयलाई शैक्षिक सुपरिवेक्षणसम्बन्धी सहयोग पुऱ्याउँछन् । विद्यालय निरीक्षकले मूलतः शैक्षिक उद्देश्य प्राप्तिका लागि कक्षाकोठामा गरिने शिक्षणसिकाइ क्रियाकलाप र अन्य शैक्षिक कार्यक्रममा प्रभावकारीता ल्याउने, विद्यालयको शैक्षिक प्रशासनिक, आर्थिक तथा मानवीय साधनहरूको यथार्थ अध्ययन गरी आवश्यकताअनुसार सुधार विकास गर्न सुभाव, निर्देशन र तत्सम्बन्धी क्रियाकलापमा सहजीकरण गर्नुपर्दछ ।

स्रोत व्यक्तिले स्रोत केन्द्रका लागि तोकिएका निम्नानुसारका जिम्मेवारी पूरा गर्नुपर्दछ :

१. स्रोत केन्द्रअन्तर्गत सञ्चालन गरिने सम्पूर्ण कार्यक्रमहरूको वार्षिक तथा मासिक योजना बनाई कार्यान्वयन गर्ने ।
२. विद्यालय तथा विद्यालय व्यवस्थापन समितिबीचको सम्बन्धलाई भावनात्मक एकतामा ल्याई शिक्षक विद्यार्थी र अभिभावकबीचको त्रिपक्षीय सम्बन्धलाई बलियो राखी शैक्षिक स्थितिमा सुधार गर्न समन्वय र सहयोगको वातावरण सिर्जना गर्ने ।
३. विद्यालय समूहभित्र भएका मानवीय तथा भौतिक स्रोत र साधनहरू समूह विद्यालयको शैक्षिक विकासमा परिचालन गर्ने ।
४. स्रोत केन्द्रअन्तर्गत शिक्षक तथा वि.व्य.स.का सदस्यहरूको कार्यक्षमता बढाउन तालिम, कार्यशाला, गोष्ठी आदिको सञ्चालन गर्ने ।
५. विद्यालय तथा कक्षा वातावरण र शिक्षणसिकाइ क्रियाकलापसँग निकटतम रही शिक्षकको एक सहयोगी मित्रका रूपमा काम गर्ने ।
६. विद्यालयहरूमा सञ्चालित कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयनमा सघाउने ।
७. शिक्षकको गुणात्मक वृद्धिका लागि आफू वा आफ्नो स्रोत केन्द्रभित्रका दक्ष शिक्षकहरूबाट नमुना कक्षा प्रदर्शन गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।
८. शिक्षकहरूका अनुभव ज्ञान, सीप आदि एकापसमा आदानप्रदान गर्ने शैक्षिक भ्रमण, छलफल र अन्तरक्रिया कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
९. समूह विद्यालयहरूको उचित मूल्याङ्कन गरी उत्कृष्ट ठहरिएका विद्यालयहरूलाई आवश्यक सम्मान र पुरस्कृत गर्ने र कमजोर विद्यालयहरूको स्तर बढाउन सुभाव, सल्लाह दिने र त्यस्तो व्यवस्था मिलाउने ।
१०. विद्यालयहरूमा स्थानीय शैक्षिक सामग्री निर्माण गर्न लगाई रोचक ढङ्गले प्रयोगात्मक तरिकाबाट शिक्षणसिकाइ गर्ने वातावरण मिलाउने ।
११. स्रोत केन्द्र तथा समूह विद्यालयहरूको अभिलेख अद्यावधिक राख्ने ।
१२. स्रोत केन्द्रअन्तर्गत सञ्चालन हुने शिशु शिक्षा, विशेष शिक्षा, महिला शिक्षा कार्यक्रमहरू सञ्चालनका लागि उपयुक्त व्यवस्था मिलाउने ।
१३. शिक्षा अभिभावक सङ्घ, विद्यालय व्यवस्थापन समिति र गाउँ शिक्षा समिति, गैरसरकारी सङ्घ संस्थाबीच समन्वय गर्ने गराउने ।

(क) तलका प्रश्नको छोटो उत्तर दिनुहोस् :

१. क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालयको आवश्यकता किन परेको हो ? उल्लेख गर्नुहोस् ।
२. क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशकका प्रमुख कार्यहरूको सूची तयार पार्नुहोस् ।
३. जिल्ला शिक्षा कार्यलयले सम्पादन गर्ने पाँचओटा कार्यहरूबारे वर्णन गर्नुहोस् ।
४. विद्यालय भन्नाले के बुझ्नुहुन्छ ? आफ्नो विचार प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
५. विद्यालयमा प्रधानाध्यापक किन आवश्यक पर्छ ? आफ्नो विचार प्रस्तुत गर्नुहोस् ।
६. स्रोतव्यक्ति तथा निरीक्षकले गर्ने कार्यहरूको सूची तयार पार्नुहोस् ।

(ख) टिप्पणी लेख्नुहोस् :

१. विद्यालयको साङ्गठनिक स्वरूप
२. शिक्षक अभिभावक सङ्घ
३. प्रधानाध्यापकको भूमिका
४. स्रोत केन्द्रको भूमिका

(ग) फरक छुट्याउनुहोस् :

१. विद्यालय व्यवस्थापन समिति र शिक्षक अभिभावक सङ्घ
२. क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशक र जिल्ला अधिकारी

(घ) खाली ठाउँ भर्नुहोस् :

१. विद्यालय व्यवस्थापन समितिमा सदस्य हुन् ।
२. ले छानी पठाएको व्यक्ति विद्यालय व्यवस्थापन समितिको अध्यक्ष हुन्छ ।
३. शिक्षक अभिभावक सङ्घमा हरू सदस्य रहने व्यवस्था छ ।
४. विद्यालय निरीक्षण गर्ने कार्यका लागि को व्यवस्था गरिएको छ ।
५. एसएलसी परीक्षाको रजिष्ट्रेसन फाराम भरेका विद्यार्थीको नाम, थर र उमेर संशोधन ले गर्दछ ।
६. एसएलसीको लब्धाङ्क पत्रमा नाम, थर र उमेर संशोधन गर्ने अधिकार लाई रहेको छ ।

क्रियाकलाप

१. तपाईंको विद्यालयका विद्यालय व्यवस्थापन समिति र शिक्षक अभिभावक सङ्घले गरेका कार्यहरू सोधेर छुट्टाछुट्टै प्रतिवेदन तयार पार्नुहोस् ।
२. विद्यालयको शैक्षिक गुणस्तर कायम राख्ने कार्यमा शिक्षक, अभिभावक, विद्यार्थी र वि.व्य.स.को केके भूमिका रहन्छ ? प्रत्येकसँग सोधपुछ गरी एउटा प्रतिवेदन तयार पारी कक्षाकोठामा प्रस्तुत गर्नुहोस् ।

कक्षा १० को गीत

जय जय काली, जय जय गोरख, जय जय काली, जय जय गोरख ... ४

हाम्रो रगतले कोरिएका सीमारेखा मेटेर मेटिन्नन्
हाम्रो किल्लामा गाडिएका खाँबाहरू भाँचेर भाँचिन्नन्

हामी नेपाली जन्मैदेखि स्वतन्त्र छौं
हामीलाई कसैको परतन्त्र स्वीकार छैन
हामीलाई कसैको दासत्व स्वीकार छैन
हामी नेपाली जन्मैदेखि स्वतन्त्र छौं

जय जय काली, जय जय गोरख, जय जय काली, जय जय गोरख ... ४

हामी आफ्नो स्वाधीनतालाई मुटुभन्दा प्यारो ठान्छौं
हामी आफ्नो देशको माटो प्राणभन्दा प्यारो ठान्छौं
कसैले हामीलाई हाँक दिएमा पहाड भएर आँधी सहन्छौं
देशको सीमा छेक्नुपरेमा ढाल भएर वज्र सहन्छौं
हाम्रो रगतले कोरिएका सीमारेखा मेटेर मेटिन्नन्
हाम्रो किल्लामा गाडिएका खाँबाहरू भाँचेर भाँचिन्नन्

जय जय काली, जय जय गोरख, जय जय काली, जय जय गोरख ... ४

हामी आफ्नै पाखुराले विकासको मूल फुटाउन सक्छौं
रोग, भोक, शोकसित हामी पनि लड्न सक्छौं
संगरमाथा भै उठेको शिर झुकन कहिले जानेको छैन
जय काली भन्दै बढ्ने नेपाली रुक्न कहिले जानेको छैन
जय जय काली, जय जय गोरख, जय जय काली, जय जय गोरख ... ४

नेपाल सरकार
शिक्षा मन्त्रालय

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
सानोठिमी, भक्तपुर

Phone: 6630588/6634119
WebSite: www.moescdc.gov.np
Email: cdc@ntc.net.np

मद्रक

जनक शिक्षा सातग्री केन्द्र लिमिटेड
सानोठिमी, भक्तपुर